1980'ler Türkiye'sinde

KADIN BAKIŞ AÇISINDAN KADINLAR

Yayına Hazırlayan
SİRİN TEKELİ

İLETİŞİM

1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar

İletişim Yayınları 119 • Bugünün Kitapları 7
ISBN 975-470-079-6

1. BASKI ©İletişim Yayıncılık A. Ş. 1990
2. BASKI ©İletişim Yayıncılık A. Ş. 1993

KAPAK Ümit Kıvanç
KAPAK RESMİ Bilge Saka, "Kokana", 50 x 70 yağlıboya, Kadm Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Koleksiyonu
KAPAK DİASI Laleper Aytek
DİZGİ ve UYGULAMA Maraton Dizgievi
KAPAK BASKISI Ayhan Matbaası
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. 516 22 60-61-62 • Fax: 516 12 58

1980'ler Türkiye'sinde

Kadın Bakış Açısından Kadınlar

YAYINA HAZIRLAYAN *Şirin Tekeli*

iletişim

İÇİNDEKİLER

Gerekli Bir Düzeltme / *Meral Akkent* 7

1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar / *Şirin Tekeli* 15

Bölüm I. Eski Toplumun Çekiciliği 51
19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri / *Nora Şeni* 53
Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın / *Feride Acar* 79
Feminizm ve İslam: *Kadın ve Aile* Dergisinin Düşündürdükleri / *Yeşim Arat* 101

Bölüm II. Maddi Hayatın Dayattıkları 115
Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri / *F. Yıldız Ecevit* 117
Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme / *Ferhunde Özbay* 129
Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı Bir Tartışma / *Günseli Berik* 159

Bölüm III. Modernleştirici Kurumların Sınırları 179
Türkiye'de Eğitim ve Kadınlar / *Fatma Gök* 181
Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın / *Yakın Ertürk* 199
Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakâr Anne / *Ayşe Saktanber* 211

Bölüm IV. Direnmenin Biçimleri: Özel Yaşam 233
Aile İçi Kadın Erkek İlişkilerinin Çok Boyutlu Kavramlaştırılmasına Yönelik Öneriler / *Hale Bolak* 235
Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi / *Nükhet Sirman* 247
Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarda Cinsiyet Rolleri ve Kadın Stratejileri / *Lale Yalçın-Heckmann* 277

Bölüm V. Direnmenin Biçimleri: Kamu Yaşamı 291
Türkiye'de Kadının Siyasete Katılımı / *Ayşe Güneş-Ayata* 293
Türkiye Solu'nun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı? / *Fatmagül Berktay* 313
Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler / *Nilüfer Çağatay - Yasemin Nuhoğlu Soysal* 327

Bölüm VI. Direnmenin Pratik Biçimleri 339
Eş Dayağı ve Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası / *Şahika Yüksel* 341
Kadın ve Cinsel Sorunları / *Arşalus Kayır* 351

Sonuç 365
Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar / *Deniz Kandiyoti* 367

Yazarların Özgeçmişi 383

GEREKLİ BİR DÜZELTME

Meral Akkent

Yaşam merkezini, göç nedeniyle yurt dışına kaydırmış Türkiyeli kadından yabancı ülkelerde söz edilirken, başörtüsü gibi "farklılık göstergeleri" üzerinde durulmakta ve Türkiyeli kadın tarihsel süreç dışında ve geleneklerin esiri bir varlık olarak görülmektedir. Örneğin "Türkiyeli genç kızlar" ifadesi, genelde "evlerine hapsedilen", "bakire olarak evlenen", "küçük kardeşlerine bakmak zorunda oldukları için okula gidemeyen" anlamını da içermektedir. Bu tür basmakalıp yargılar, beklenen görünüşe uygun giyinmemiş, başörtüsüz veya mavi gözlü ya da ilgi çekici bir meslek sahibi Türkiyeli genç kız ve kadınlar için "tipik olmayan" ya da içinde yaşadığı Batılı topluma "entegre olmuş" Türkler, ifadelerine kadar varmaktadır. Bu durumda Türkiyeli kadınların kendilerini, öngörülen tipleme dışında tanımlamaları neredeyse olanaksız bir hale gelmiştir.

Feminist felsefeci Sandra J. Harding, *Science Question in Feminism* adlı yapıtında, günümüz tartışmalarının siyah kadınları yaşamlarını kendi ifadeleriyle tanımlamaları konu-

sunda yüreklendirse de, beyaz kadınların "kadın" yaşamını tanımlama ayrıcalığına sahip olduklarını saptar ve bu durumun basite indirgeyici bir tutuma ve ideolojik saptırmalara yol açtığını belirtir.[1] Göçmen kadınların yaşadıkları ülkelerde yapılan kadın araştırmaları incelendiğinde de, benzeri eleştiriler kaçınılmaz olmaktadır. Yaklaşık 15 yıldır hakkında çeşitli araştırmalar yapılmakta olan göçmen kadınlar, bu araştırmaların büyük bir bölümünde, hem geldiği, hem de göçmen olarak yaşadığı ülkede "içinde bulunduğu şartların kurbanı" olarak tanımlanmakta, kadınların, karşı koyuş tarzları gözden kaçırılmakta, görmezden gelinmekte, en iyi ihtimalle bu durum gözlemlense bile, bu defa da marjinalleştirilmektedir.

Sabine Hebenstreit, sosyal-pedagojik amaçla göçmen kadınları konu alan literatür incelendiğinde "feminist etnik merkeziyetçilik" saptamasının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Yabancı kadının değişmesi olanaksız, kesin çizgilerle, bir tiplemesinin yapıldığını ve bu yakıştırmanın, o kişinin geldii toplumdaki her üyenin kişiliği için geçerli olduğu varsayımına yol açtığını belirtir.[2]

Federal Almanya'da göçmen kadınlar konusunda yapılan araştırmalar genelde yerel yönetimler, vakıflar ya da bunlara benzer kuruluşlar tarafından sipariş edilmekte ve araştırmaların ilk amacı göçmenler bağlamında anlaşılan "entegrasyon engellerinin" analizi ve "entegrasyonu teşvik edici tedbir teklifleri" olarak öngörülmektedir. Yapılan araştırmalarda ise bu amaç, göçmenlerin bizzat kendilerinin birer "sorun" haline getirilmelerine dönüştürülmüş ve entegrasyonun en büyük engelinin, göçmenlerin "kültürleri" nedeniyle ortaya çıkan sorunlar olduğu, değişmez bir varsayım olarak kul-

1 Harding, S., *The Science Question in Feminism*, New York, 1986.
2 Hebenstreit, S., *Freuenräume und weibliche Identität*, Berlin, 1986.

lamlagelmiştir.[3] Bu durum, Türkiyeli göçmen kadınları paternalist araştırmaların ve sosyal hizmet çalışmalarının bir nesnesi konumuna sokmuş ve aynı süreç içinde etnik merkeziyetçi stereotipleme, yetmişli yılların ikinci yarısından sonra, daha da geliştirilmiştir. Böyle araştırmaların ortak özelliği, Türkiyeli kadınların gerçek konumlarını yansıtmama ya da başka bir deyişle tüm Batı Avrupa'da geçerli "Doğu" imajının ifade edilişi olarak özetlenebilir.[4] Bu imaj "Doğu" ve "Batı" için birbirinden kesin çizgilerle "farklı" olan tanımlamalar kullanır ve "farklılık" tarafsız bir tanımlamayı değil, Batı'nın kültürel, ekonomik ve sosyal üstünlüğünü içeren "karşıtlık" ifadesini amaçlar ve ispat eder. "Orientalizm" söyleminde İslam dininin içerikleri ile tüm soruları cevaplandırma temel bir prensip olarak kabul edilir ve bu temel prensip sayesinde standartlaştırılmış varsayım pekiştirilir: Müslüman kadınları, ailedeki erkek üyeler yoluyla, Batılı kadından çok daha özel bir ezilme durumu yaşamaktadırlar. Bu standartlaştırılmış varsayım birçok çalışmada devamlılık gösterir. *"Günümüzde de halen birçok Türk, Kuran'ın öngördüğü kurallara şu veya bu şekilde bağlı, dindar bir Müslüman olduğu için, cinsler arasındaki roller de genel olarak İslam gelenekleri tarafından belirlenir. Bu da kadınlar için, kaçınılmaz bir şekilde, Kuran'da belirlenmiş, aşağılık, düşük sosyal statülü ve erkeklerle ilişkilerinde sistematik ayrımcılığa uğrama gibi durumları kabul etme mecburiyetinde olduk-*

3 Berger, "Arbeitswanderung uns Marginalisierung. Kritische Bemerkungen zur bundesdeutschen Migrationsforeschung", "Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstitution ethnischer Minderheiten" sempozyumunda sunulan bildiri, Bielefeld, Eylül 1987, s. 6.

4 "Orientalizm söylemi" konusunda daha geniş bilgi için bkz. Leyla Ahmed, "Western ethnocentrism and the perception of the Harem", *Feminist Studies* 3, 8.Bd., New York, s. 571-554. Lutz, H., "Orientalische Weiblichkeit", Welten verbinden, Türkische Mitlerinnen (intermediäre) in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland, Doktora tezi, 1990, s. 129-151, Amsterdam Üniversitesi.

ları anlamına gelir." [5] Alıntı yapılan çalışma 1978 yılında yapılmıştır. Argümentasyonlarda 1984 yılına gelindiğinde de kayda değer bir değişme görülmeyecekti. Bernard ve Schlaffer için "Müslüman kadınlar", ezilen, sömürülen nesnelerdir. "Batılı kadın" ise, toplumsal yaşamın her alanında ilerlemiş, bağımsızlığına erişmiş diğer grubu temsil eder.[6] "Doğulu kadın" ve "kurtulmuş Batılı kadın" konumları, karşı kutuplar olarak tanımlanırken gözden kaçırılan "küçük" nokta ise, hukuksal, kültürel ve ekonomik açıdan kadının konumunun iyileştirilmesi konusunun, henüz bütün Avrupa ülkelerinde erişilmiş bir hedef olmadığı ve bu kıtada yaşayan kadınların çoğunluğu için somut bir sosyal yaşam gerçeği anlamına gelmediğidir.

Kadın bakış açısını ve kadınların karşı koyuş stratejilerini ilginin odak noktası yaparak, Türkiyeli kadınların yaşamlarını, hangi aktif katkılarla şekillendirdiklerini ve bağımsızlık yönündeki taleplerini nasıl gerçekleştirdiklerini araştırma, eğitim ve mesleğin sağladığı olanaklarla açıktan açığa ya da "kadınsı" adı vreilen stratejilerle patriyarkal sisteme nasıl karşı koydukları, Federal Almanya'da şimdiye dek yapılmış olan bilimsel araştırma ve sürdürülen tartışmalarda ciddi olarak ilgilenilmeyen konulardı. Bilgi sosyolojisinin yönlendirdiği kimlik anlayışı, birey ve toplum arasındaki diyalektik ilişki temeline dayanır. Bu anlayışa göre "birey, tepki gösterdiği, koruduğu, değiştirdiği ya da yeniden şekillendirdiği toplumsal koşulların bir ürünüdür".[7] Bu temelde yorumlanmış makaleleriyle "Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar" kitabı Federal Almanya'da yayın-

5 Baumgartner/Karabak, *Die verkauften Bräute*, Reinbek, 1978.
6 Bernard, C./Schlaffer, E., *Die Grenzen des Geschlechts*, Reinbek 1984.
7 Berger/Luckmann, Die gesellschftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssaziologie, 1987, s. 185.

landığında,[8] bu ülkede yaşayan Türkiyeli kadınlar konusundaki tartışmalara bir ölçüde yeni bir bakış açısı gelmesi yönünde yardımcı oldu. Almanca baskının çıkmasından hemen sonra, kitaptaki makaleler bir yandan Türkiyeli kadın konusundaki alışılagelmiş söylemin ısrarla korunabilmesi amacına yönelik biçimde yorumlanırken, öte yandan aynı kitabı, kendini üstün görme tavrına karşı gerekli bir düzeltme olarak algılayanlar da oldu. Birbirinden farklı uçlardaki tepkilere örnek olarak, Almanca baskı için çıkan eleştiri yazılarından bazı alıntılar yapmak istiyorum.

"Aşağı yukarı hiçbir ülkede kadınlar Türkiye'deki gibi bir yığın tezata göğüs germek durumunda değildirler. Yeni filizlenmiş kadın hareketi, gelişen İslam fundamentalizminin tehdidi altındadır. Türk kadın araştırmacıları (bu kitapta, bu tehdidin) günümüz Türk kadınları için çalışma şartları, cinsel yaşamları, evlilik ve aile anlayışları açısından ne anlama geldiğini araştırmışlar." Feminist kadın dergisi EMMA'da "İki Dünya Arasında" (4/91, s.40) başlığıyla çıkan bu yazıda, kadınların "göğüs germe mecburiyetinde oldukları bir yığın tezatla" mücadele konusunda hangi olanaklardan nasıl yararlanabildiklerini konu edinen makaleler ve araştırmacılar tarafından İslam fundamentalizmi konusunun, kadının statüsünü etkileyen çeşitli faktörlerden sadece biri olarak ele alındığı, diğer faktörleri inceleyen araştırmalar da olduğu gözden kaçırılıyor. Önyargılar konusunda yapılan araştırmalar, basmakalıp genellemelerin, değişmeye karşı son derece dayanıklı olduğunu ve seçici algılama strüktürlerinin "başka gerçeklerin" varlığını kabullenmekte engelleyici rol oynadıklarını göstermiştir.

8 "Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar" Türkçe baskısıyla aynı zamanda, Ayla Neusel, Şirin Tekeli, Meral Akkent (der.) *"Aufstand im Haus der Frauen. Frauenforschung aus der Türkei"* adıyla, Orlanda-Frauenverlag tarafından yayınlandı (Berlin, 1991).

"Die Frauenzeitung"un yazarı Droll'un eleştirisinde ise, okuduğu makalelerin kendisinde farklı bir düşünceye yol açtığını izlemek olanaklı: *"Türk ve Alman kadın hareketleri arasında birçok paralellikler var. 'Aufstand im Haus der Frauen' kitabını okuyan herkes bunu derhal anlayacaktır. Federal Almanya'nın kadın vatandaşını, Anadolu'daki kadından farklı kılan nedir ki: İkisi de patriyarkal sistem içinde yaşamlarını sürdürüyorlar, ikisi de biçimsel olarak erkeklerle eşit haklara sahip, ama yıllar boyu bu hakların kendilerine tanınması için savaş vermekteler. Tabii 'şükürler olsun ki' teknik gelişmeler sayesinde bizdeki kadının yaşamı, köylerde yaşayan Türk kadının yaşamı kadar eziyetli değil."* Droll bu kitabın feministler için uluslararası dayanışma anlamı içerdiğini belirtiyor. *"(bu makaleler) kendimizi beğenmişliğimizi düzelteici bir rol oynuyor. 'Türk kadını' kavramı ile şimdiye dek başı örtülü aciz ve geri kalmış bir yaratığı anlayanlar, derhal bu kitabı okumalıdırlar."*

"Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar" derlemesindeki makaleler, Federal Almanya'da şimdiye dek Türkiyeli kadın hakkında yayınlanmış tekdüze yorumlardan son derece farklı analizler içerdiği için, feminist kadın dergisi "Schlangenbrut" yazarları Bereswill ve Ehlert, haklı olarak, kitabın eleştirisinde bu fark üzerinde duruyorlar: *"(Bu kitapla birlikte) Türkiye'deki gerçek durum, tarihsel süreç ve kadın yaşamı konusunda yeni şeyler öğreniyoruz ve Türk bilim kadınlarının feminist araştırmalarının varlığından haberdar oluyoruz."* (Bereswill, M., Ehlert, G., Schlangenbrut, 8/91, s. 42)

Araştırma konularında problemin ortaya konuluşu ve araştırma verileriyle Federal Almanya'daki göçmen kadın literatürüne yeni bir soluk getiren bu derlemenin yayınlanmasından sonra düzenlenen tartışmalar, konferanslar veya özel sohbetler Türkiyeli kadınlar hakkındaki streotip yargıların

üstüne şimdiye dek neden açıkça gidilemediği ve bu basmakalıp yargıların devamının kimin çıkarına hizmet ettiği ya da göçmen kadınlarla ilgili sosyal hizmet çalışmalarında, bir paradigma değişimi için hangi olanakların bulunduğu gibi tartışmaları bugün de sürmekte olan konuların sorgulanmasına yol açtı.

Federal Almanya'da 750.000 Türkiyeli göçmen kadın, günlük yaşamlarında, işyeri, meslek eğitim kurumları, hatta artık yaşlılar yurdu veya anne olarak okul, çocuk yuvası ve komşuluk gibi nedenlerle, birçok özel ve resmi alanı Alman kadınlarla paylaşıyorlar. Bu gerçek, şimdiye dek tartışmasız kabul edilen varsayımların, artık daha ayrıntılı olarak yeniden tartışılmasının zamanının çoktan gelmiş olduğunun bir göstergesi. "Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar" derlemesinin, Almanya'da yol açtığı karşıt fikirli tartışmalar, Türkiyeli kadınlarla ilgili analizlerde ve buna bağlı olarak kadınlararası iletişimde yeni boyutlara ulaşabileceği yönünde umut vermekte. Bu yönde bir gelişmeye, kadın geleceğinin olumlu faktörlerinden biri olan iletişim ve kadın politikaları üretmede koalisyonların anlamı açısından acilen gerek olduğu inancındayım.

Nürnberg, Mayıs 1993

1980'LER TÜRKİYE'SİNDE KADINLAR

Şirin Tekeli / POLİTOLOG

Bu kitap gibi derleme çalışmalara yazılan giriş yazılarının çeşitli zorlukları vardır. Bir yandan okura kitabın hangi ihtiyaçtan doğduğunu, neden belli yazıların biraraya getirildiğini anlatmak, aynı temaya farklı açılardan yaklaşan özgün yazıların bütünlüğünü sağlamak, onları genel bir bağlama yerleştirmek giriş yazısına düşen bir sorumluluktur. Bunu yaparken ister istemez nesnel olmaya, kitaba dışardan bakmaya çalışırsınız. Ama öbür yandan, siz de ona tarafsınızdır, belli bir senteze yazıların bütününü kendi süzgecinizden geçirerek varırsınız. Acaba bunu yaparken, farklı yazarların düşüncelerine gereken hassasiyeti yeterince gösterebilmiş misinizdir? Bu, derleyicinin içini hep kemiren bir sorudur.

Bu kitap, 1989'un Nisan ayında Almanya'nın Kassel şehrinde, Kassel Üniversitesi Disiplinlerarası Kadın Araştırmaları Çalışma Grubu tarafından düzenlenen bir sempozyuma sunulan Türkçe bildirileri bir araya getirmektedir. Sempozyumun konusu, 1980'ler Türkiyesi'nde ve göç olgusunda kadın idi.

Yazıda önce bu sempozyum üzerinde duracağım. Ardından, yazıların hepsinde, araştırmacıların kendi ilgi odaklarından değindikleri Türkiye toplumunun 1980'lerde geçirdiği toplumsal değişme olgusuna daha genel bir yaklaşım getirmeye çalışacağım. Böyle bir genel çerçeve, 1980'lerde Türkiye'nin gündeminde önemli bir yer edinmeye başladığını gördüğümüz kadın hareketinin hangi dinamiklerden beslendiğini ve hangi dinamikleri harekete geçirdiğini anlamak açısından yararlı, hatta zorunludur. Daha sonra, kitaptaki yazıları birbirleriyle eklemleyerek anlamlı bir bütün haline getirdiğini düşündüğüm bu hareketin 1980'lerdeki gelişmesini ele alacağım. Yazının son bölümünde de katkıda bulunan kadınlardan ve düşüncelerinden söz ederek, kitabın içeriğini özetleyeceğim.

Ayla'yla Tanışmamız...

1986 baharında, Kassel Üniversitesi Yüksek Pedagoji Okulu'na davet edilmiş ve orada, Türk toplumunda kadın konulu iki haftasonu semineri (**compact** seminer) gerçekleştirmiştim. Ayla Neusel ile bu seminerde tanıştık. Kendisi o günlerde üniversitenin rektör yardımcısı seçilmişti. Benim açımdan, Almanya'da bir Türk kadın akademisyenin elde ettiği bu olağanüstü başarı hem sevindirici hem de şaşırtıcı idi. Ayla Neusel de sanırım en çok, otuz yıldır uzağında yaşadığı ülkesinde 1980'lerde feminist bir kadın hareketinin oluşmakta olduğunu ortaya koyan sözlerime şaşırdı. Sempozyum düşüncesi, bir bakıma, bu iki kadının karşılıklı hayretinden doğdu, denebilir. Biz kadınlara neler oluyordu? Türkiye'de seçkin kadınlara özgü ve bir ölçüde alışılmış başarı grafiği, demek artık, sınırları zorlamaya başlamıştı. Öte yandan Türkiye'de kadınlar, onları daha çok Alman sanayi şehirlerindeki göçmen işçi aileleri içindeki edilgenlikleriyle tanımış

olan Almanları şaşırtacak bir mücadelecilik örneği veren bir hareket başlatmışlar ve durumlarını, kimliklerini enine boyuna irdelemeye koyulmuşlardı. Bu gelişmeleri, hem de Almanya'da düzenlenecek bir toplantıda tartışmak çok anlamlı olmayacak mıydı? Böylece son yıllarda kadınlarla ilgili araştırma yapmış kadın akademisyenleri bir araya getirerek kadınların günümüzde ne gibi sorunlarla karşı karşıya olduklarını ve onlarla başetmek için neler yaptıklarını derinliğine ele alacak bir sempozyum düzenleme fikri doğdu.

17-21 Nisan tarihleri arasında, Kassel yakınındaki Hofgeismar şatosunda yapılan bu toplantıya,[1] bu kitaba yazılarıyla katılan kadınların yanısıra, Almanya'da göçmen Türk kadınlarıyla ilgili araştırmalar yürüten Alman ve ikinci kuşaktan Türk kadınları katıldılar. Beş gün ve akşamların ilerleyen saatlerine taşan tartışmaları da dahil edersek beş gece süren, aynı merak konusunun heyecanlandırdığı elli kadın arasında gerçekleşen bu buluşma, hepimizi zenginleştiren bilgi alışverişinin yanısıra, birbirlerini yazılarından tanıyan kadınların tanışıp yakınlaşmasına, uzun süredir görüşmemiş eski dostların buluşmasına ve tabii zaman zaman gerginliğe varan yoğun tartışmalara sağladığı ortamla unutulmaz bir deneyim oldu. Başkalarına benzemeyen bir sempozyumdu bu. Örneğin, aramızda küçük bebekleri olan genç kadınlar vardı ve hiçbirisi bebekleri olduğu için sempozyuma katılmamayı düşünmediği gibi, bebeklerinden bir haftaya yakın süre ayrılmayı istememişti. Başka bilimsel toplantılarda genellikle kale bile alınmayan bu sorun, yaklaşım farklı olunca, sanılanın aksine hiç de çözümsüz değildi. Ayla ve bu kitabın yayına hazırlanması sırasında olduğu gibi, sempozyumun tüm örgütsel sorunlarının çözümünde mucizevi bir esneklik-disiplin dengesi tutturan sosyolog Meral Akkent,

1 Bu sempozyumla ilgili olarak bkz. Günseli Berik (1989).

Hofgeismar'da geçici bir kreş oluşturdular.

Sempozyum deneyimi katılan hemen herkes tarafından anlamlı bulunduğundan, onu hiç değilse bildirilerin bir bölümünü kitaplaştırarak başkalarıyla paylaşmak ihtiyacı sempozyum daha bitmeden gündeme geldi. Bildirilerin büyük çoğunluğunun Türkiye'de yaşamakta olan kadınların sorunlarını ele alması ve Almanca ve Türkçe yayınları aynı zamanda gerçekleştirilmek istenen kitabın boyutlarının her iki tarafta da kaygı kaynağı olması nedeniyle, sempozyumun göç boyutunun bu kitapta yer almamasına karar verildi. Kitabın boyutundan kaynaklanan yayıncılık endişeleri, birçoğu bu kitapta yeraldığı biçimden daha geniş ve zengin olan bildirilerin kısaltılmasını da zorunlu kıldı. Seçenekler, kitabı hiç yayınlayamamak ve bulgularımızı okurlarla paylaşamamak ya da kısaltılmış bir biçimde de olsa paylaşmak olunca, elinizdeki biçimi yeğlemekte tereddüt etmedik.*

1980'lerde Türkiye Toplumu

Kadınların önceki yıllarda olabildiğinden çok daha gür bir sesle toplumdaki konumlarını, ezilmişliklerini, kimliklerini sorgulamaya giriştikleri 1980'ler Türkiyesi nasıl bir toplum? Bizi ilgilendiren konu içine gömülü olduğu için kaba fırça darbeleriyle de olsa çizmek zorunda olduğumu hissettiğim bu tablonun teorik ve ampirik dayanaklarını uzun uzadıya tartışmanın bu giriş yazısı çerçevesinde hem olanaksız hem de gereksiz olduğunu düşünüyorum.

Burada sözkonusu olan, Türkiye'nin son on yıldır yaşadığı toplumsal ve kültürel gelişme eğilimlerinin başlıcalarına, kadınları ilgilendiren yönleriyle işaret etmektir. Türkiye, yü-

(*) Kitabın Almancası, *Aufstand im Haus der Frauen* adı altında yayınlandı: A. Neusel, Ş. Tekeli, M. Akkent (der.) Orlanda Frauenverlag, Berlin, 1991.

zelli yıllık bir geçmişi olan değişme sürecinin son yirmi yılda çok hız kazandığı bir toplum. Öyle ki, toplumun artık bir kabuk değiştirme noktasına geldiğini savunmak mümkün. Modernleşme kuramlarının klasik geleneksel/ modern kutuplaşmasında modernlik sendromuna bütünüyle yerleşmiş görünmese de, Türkiye artık gelenekselin önemli ölçüde çözüldüğü, gözlemcide mozayik imgesini uyandıracak kadar farklılaşmış ve karmaşıklaşmış bir toplum yapısı sunmakta.

Genellikle değerlerin, tutumların, davranışların yapılardan daha yavaş değiştiği kabul edilir. Ama burada da son birkaç yıldır "altüst olma" denilebilecek bir değişmenin yaşandığı görülüyor. Bu değişmenin boyutlarını yansıtabilmek için, 1985-1989 yılları arasında değişik amaçlarla gerçekleştirilmiş, tutum ve değerlerle ilgili birçok araştırmadan elde edilen bir "profil" çalışmasının bulgularından yararlanacağım.[2]

Türk toplumu, genç ve birbirlerinden ayrılabilen farklı kültür gruplarının yanyana yaşadığı bir toplumdur. Nüfus artış hızı, son yıllarda düşme eğiliminde olmakla birlikte, hâlâ yüksektir. 1935-1940 arasında binde 51 olan kaba doğum oranı, 1985'te 31'e, 1935'te binde 35 olan kaba ölüm oranı da 1985'te binde 9'a düştüğünden, 1985'te 51 milyona varan nüfus, özellikle genç nüfusun ağırlıklı payı nedeniyle, toplumsal kurumların hepsi üzerinde yoğun bir baskı yaratmaktadır.[3]

Gerçekte toplumda çeşitli kültür grupları ayrışmış olmakla birlikte, bunları kabaca üç grupta toplamak mümkün görünmektedir. Bunlardan ilki, geleneksel ya da feodal de-

2 PİAR Araştırma Şirketi tarafından, 1980'li yıllar boyunca farklı kurumlar için farklı amaçlarla yürütülen çeşitli araştırmaların, 1980'lerin değişmelerini topluca yansıtmak için gözden geçirilerek tablolaştırılmış biçimi olan bu çalışma, "Profil, Türkiye 1989, Değerler, Tutumlar, Davranışlar" adı altında yayınlandı.

3 Devlet Planlama Teşkilatı, VI. Kalkınma Planı, Ankara, 1989

ğerlerin kalıntılarının etkili olduğu, tarımla yaşayan kırsal kültür grubudur. Burada kadının toplumsal konumu genellikle aşağılardadır; çocukların aile içerisinde fazla söz hakkı yoktur. Toplumsal değerler, aileyi ve bireyi sıkı bir denetim altında tutar. Bu ilk gruba, geleneksel patriyarkanın (ataerkilliğin) büyük çapta etkisini sürdürdüğü kesim gözüyle bakılabilir.

İkinci grup, önemli oranda sanayileşmiş, çağdaş batılı değerleri benimsemiş kentsel kültür grubudur. Dikey ve yatay hareketlilikten etkilenen, az çok rasyonel değerlerin yönlendirdiği bu grupta aile ve birey, toplumsal çevre baskısından görece özerkleşmiştir. Kadınlar hem aile içerisinde hem tek başlarına daha özgürdürler ve erkeklerle daha eşit bir statüye doğru adım atmışlardır.

Üçüncü gruba, bu iki grubun kesiştiği yerde duran "yeni kentli" kültür grubu denebilir. Kadın ve çocuklar bu grupta kırsal kesimi aratmayacak denli katı bir aile ve toplum baskısıyla çevrelenmiştir. Bu yüzden değer çatışmaları, çelişkiler ve kopmalar en dramatik boyutlarına bu kesimde ulaşır.[4]

Gelenekselliği geride bırakan, hareket halindeki toplumun en belirgin dinamikleri, 1950'lerde başlayıp hızı bugüne dek azalmadan süren kapitalistleşme ve iç göç yani şehirleşme süreçleridir. 1960'lardan sonra buna dış göçün eklendiği de hatırlatılmalıdır. Bu süreçte kentlerde yaşayan nüfus giderek büyümekte dolayısıyla kentsel kültür grubu giderek genişlemektedir. 1950'de % 25 olan kentli nüfus oranı 1985'te % 53'e ulaşmıştır. Günümüzün toplumu, kentlilerin ya da köylülerin toplumun bütününe damgalarını vurmaktan çıktıkları, nüfusunun yarısı kentlerde, dörtte biri de büyük metropollerde yaşayan bir toplumdur. Sanayi ve hizmet sektör-

4 Yılmaz Esmer'in 1990'da gerçekleştirdiği "İstanbul'da Kadın" araştırması bu kesim kadınlarının değerlerine ışık tutuyor (1991).

lerinde çalışan nüfus tarımla geçinenlerinkine eşitlenmiştir.

Sosyal sınıf ve tabakalaşma sistemi de buna koşut olarak karmaşıklaşmıştır. Küçük mülk sahipliği biçim değiştirerek yaygınlığını korumakta ve bazı bölgelerde aşiret ilişkileri henüz çözülmemiş iken, büyük kentlerde, sanayi sonrası denilen toplumlara özgü "yuppi" hayat tarzları görünürlük kazanmıştır. Tarım gelirlerinin düşüklüğü, toprak dağılımındaki eşitsizlik, toprakların miras yoluyla giderek parçalanıp ufalanması, tarımdaki makinalaşma sonucu el emeğine olan talebin azalması ve ekilebilir alanların sınırına ulaşılması, tarımsal nüfusu kentlere itmekte, kentler (özellikle büyükleri) ise, iş olanakları, görece yüksek ücretler, çocuklar açısından çok önemsenen eğitim olanakları gibi kentsel hizmetler ve daha özgür yaşam tarzıyla çekim merkezi olmayı sürdürmektedir.

1970'lerde batılı ülkeleri etkileyen ekonomik kriz sonucu dış göç kapısının kapanması, tek tek ailelerin vize engelini aşmak için maceralara girmesini engelleyememekte ve 1993'ten sonra tek pazar olacağı bilinen Avrupa Topluluğu'na Türkiye'nin biran önce kabulü, her şeyden önce, sağlayacağı umulan "serbest işgücü dolaşımı" yani dış göç olanakları bakımından halk desteği bulmaktadır.[5] 1989'da yapılan bir araştırmada halkın yalnız % 30.7'sinin Türkiye'yi yaşamak istediği ülke olarak belirtmesi ve onu % 22.9 oranıyla Almanya'nın izlemesi, insanların daha iyi bir yaşama kavuşma isteğiyle en azından psikolojik hazırlık düzeyinde ne kadar yüksek bir hareketlilik kazandıklarını açıkça göstermektedir.[6]

Daha iyi yaşama isteği sadece kentsel alt-kültürle sınırlı

5 1988'de halkın % 69.2'si Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na üye olmasını istemekte, % 59.4'ü bunun iyi bir şey olacağına inanmakta ve Türkiye'nin 5-10 yıl içinde Avrupa Topluluğu'na üye kabul edileceğini ummaktaydı. (PİAR, 1989, tablo, 6.3.6,7,10)

6 PİAR, 1989, tablo, 6.3.11.

kalmayıp, televizyon, telefon, ulaşım gibi hizmetlerdeki artışa koşut olarak kırsal kültürü de etkisi altına almaktadır. Aynı etkenler iki alt kültürün etkileşimlerini arttırarak kırsal kesimlerin kentsel kültürle yaklaşmasını kolaylaştırmakta, bunun en önemli sonucu tüketim talebindeki artışta görülmektedir.

Ne var ki, ekonomideki gelişmeler sonucu gelir ve servet dağılımının özellikle 1980'li yıllarda hızla bozulması (Özmucur, 1987), yükselen beklentilerin ancak kentli, yüksek gelir grupları başta olmak üzere küçük azınlıklar için karşılanabilir olmasına, orta sınıflarla alt-gelir gruplarının ise artan bir yoksullaşma duygusu içine girmelerine yolaçmaktadır.

Bu gelişmenin 1980'lerin sonuna değin toplumsal bir patlamaya yol açmamasını açıklayan nedenler arasında, bazı kurumlarla inançların etkinliğini sürdürmesi başta gelmektedir. Bu kurumların en önemlisi aile, inançların önde geleni ise kaderciliktir.

Bu değişme süreci beraberinde **status quo**'dan yana kesimlerin rahatsızlığının artmasını da getirmiş ve radikal çözüm arayışları, yitirilmekte olan kurum ve değerlere sarılınması eğilimini güçlendirmiştir. 1970'lerde sol radikalizmin yanısıra canlanan uç sağ-İslamcı radikalizm, 1980 askeri darbesinden sol radikalizm kadar ağır bir baskı görmemiş ve 1980'lerde de gelişmesini sürdürmüştür. İslamcı radikalizmin güçlenmesi, 1980'lerde din pratiği bakımından dikkate değer bir gevşeklik gösterse de,[7] çoğunluğu inançlarına bağlı[8] kalan toplumda son yıllarda dikkati çeken en çarpıcı gelişmelerden birisidir.

1980'lerde dünya genelinde olduğu gibi batı dünyasında

7 Oruç tutanların oranı 1985'te % 60.8, sürekli namaz kılanların oranı ise % 26.3 idi. (PİAR, 1989, 3.3.17.18)

8 İnançlılar 1988'de % 94.4 oranındaydı. (PİAR, 1989, 3.3.1,2,3,5).

da gözlemlenen dinci gruplardaki radikalleşme, Orta Doğu'da (başta İran olmak üzere) özellikle etkili olmuş, ayrıca bu yıllarda izlenen devlet ve hükümet politikalarıyla desteklenmiştir. Öyle ki, İslam dünyasında laik devlet düzenine sahip ender ülkelerden biri olan Türkiye'de, halkın önemli bölümünün 1980'lerin sonunda, "radikal İslamcıların devlet ve toplum düzenini tehdit eden bir güce eriştikleri" endişesini taşımaya başladığı görülmektedir.[9]

İslami radikalleşme konusundaki bu endişeye rağmen, 1980'lerde toplumsal değişmenin ortaya çıkardığı bir başka temel değer de, özellikle siyasal alanda kendini duyuran uzlaşma arayışıdır. 1970'lerde yaşanan, sonu 1980 askeri darbesine varan aşırı siyasal kutuplaşma ve bunalım -terörü de içeriyordu- 1980'lerde toplumun artık yaşamak istemediği, o yüzden askeri yönetimi bile katlanılır kılan bir travma yarattı. 1980'lerde sağlanan göreli huzur ortamı için ödenmesi gereken bedelin askeri rejimle birlikte yitirilen demokrasi olması, 1980'lerde demokrasi özlemi ve bilincinin giderek artmasına yol açtı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde, toplumda son yirmi yıldır gelişen farklı grupların devlet baskısıyla ortadan kaldırılamayacak bir kimlik ve gerçeklik kazandıkları anlaşıldı ve devlete karşı kendi içerisinde çelişkili bir sivil toplum oluştu. Böylece daha önceki dönemlerde birbirlerinin varlığını kabul etmeyen gruplar, son dönemde, uzlaşma aramaya ve devletten bunu sağlayacak garantiler istemeye başladılar. Kamuoyu 1982 Anayasası'nın ve ona uygun olarak kabul edilen pekçok temel yasanın, Türk toplumunun gelişme özlemlerini karşılayamayacak denli dar ve anti-demokratik olduğunu kavramaya başladı. Gerçi 1980 rejiminin öngördüğü depolitizasyon süreci etkisini bugün de sürdürmek-

9 Bu endişeyi taşıyanların oranı, 1987'de % 37.1'den 1988'de % 44.7'ye yükselmiştir. (PİAR,1989, Tablo 5.2.6.).

tedir.[10] Ancak rejimle ilgili önemli konularda halkın, daha çok demokrasi ve daha geniş özgürlükler yönünde görüş oluşturduğu görülmektedir.[11] Öğrenci dernekleri üzerindeki baskılar, sendika yasasından duyulan hoşnutsuzluk[12] gibi çeşitli konularda dile getirilen eleştiriler askeri rejimin anayasasına verilen desteğin çok kısa sürede erozyona uğradığını göstermektedir.

Öte yandan, Türkiye'nin demokratikleşme taleplerini karşılamaktan uzak bir partinin 1980'ler boyunca iktidarda bulunması, 1970'lerden devranılan tıkanmış ekonomiye "yeniden yapılanma" adı altında uygulanan ihracata yönelik üretim, dış rekabete açılma, özelleştirme gibi ögelerden oluşan liberal ekonomi politikasının 1986'dan itibaren tıkanması ve yüksek enflasyonun (yılda ortalama % 70) kronik hale gelmesiyle birleşince, 1987'ye kadar süren, halktaki "toplumun iyiye gittiği" yolundaki izlenim tersine döndü ve yerini hızla artan bir kötümserliğe bıraktı.[13] 1983'te oyların % 45.1'ini alarak iktidara gelen Anavatan Partisi'nin, daha sonra yapılan değişik seçimlerde sırasıyla % 43.2 (1984, yerel), % 36.3 (1987 genel) ve % 21.7 (1989 yerel) oy alarak büyük bir destek kaybına uğraması bu gelişmenin en açık göstergesidir. Muhalefetin erken seçim talebini reddeden, artık halk desteğine sahip bulunmadığı halde, iktidar partisinin oylarıyla parti başkanını cumhurbaşkanı seçen Anavatan Partisi 1980'lerin sonunda yeni bir siyasal istikrarsızlık kay-

10 1988'de halkın % 55.6'sı siyasetle hiç ilgilenmediğini belirtirken, herhangi bir siyasi partiye yakınlık duyanlar % 35.1 gibi bir oranda kalmaktaydılar. (PİAR, 1989, tablo 5.1.1 ve 2).

11 Örneğin 1986'dan beri anayasanın şartlar değişince değişmesi gerektiği görüşü yaygınlaşırken (% 59.1) halkın % 45.7'si, 1982 Anayasası'nda bazı değişikliklerin gerekli olduğunu belirtmiştir. "Henüz erkendir" görüşü % 28.7, fikri olmayan % 24.6 oranındadır. (PİAR, 1989, tablo 5.1.5).

12 % 89.1 (PİAR, 1989, tablo 2.3.15).

13 1987'de halkın % 52.4'ü iyimser, % 36.5'i kötümser iken, 1989'da bu oranlar % 20.2 ve % 73 olmuştur. (PİAR, 1989, tablo 5.2.14).

nağı haline geldi.*

Buraya kadar sıraladığımız verilerin ışığında şu genel değerlendirmeyi yapmak mümkün görünüyor. Bugün öyle bir noktaya gelinmiş ki, toplumun hiçbir önemli kesiminin diğerleri üzerinde egemen olduğunu söylemek kolay değildir. Artık ne devlet topluma ne de toplum devlete egemendir. Yakın bir geçmişe kadar topluma devletin yön verdiği bir bileşim geçerliydi. Artık toplum devletten ciddi biçimde özerkleşmiş, sivil toplum güçlenmiştir, ama bu güç henüz devlete belirli sınırları dayatacak düzeye gelememiştir. Ancak giderek karmaşıklaşan ve temel değerleri önemli değişmeler geçiren 1980'lerin Türkiye toplumunu, Osmanlı devleti ile Cumhuriyet'in tek parti döneminden beri süregelen güçlü merkezi devlet geleneğini perçinlemeye çalışan, otuz yılda üç kez yenilenen ve en sonuncusu en radikali olan askeri darbeye rağmen, devletin topluma giydirmeye çalıştığı "dışlayıcı demokrasi" korsesi içerisine sıkıştırmak artık mümkün değildir. 1950'den beri seçmenler oylarıyla siyasi iktidarı değiştirme gücünü kazanmışlar ve oy verdikleri her fırsatta (ulusal, yerel seçimler ve referandumlar), demokratik, çoğulcu bir yönetim altında yaşamak istediklerini tartışmaya yer bırakmayacak bir açıklıkla ortaya koymuşlardır.

İdeolojik planda da toplum, Osmanlı'nın yalnız "din" temelinde ortaya çıkan kültürel çeşitliliğini Cumhuriyet'in uluslaşma sürecinde bir ölçüde yitirmiş ve coğrafi konumunun kaçınılmaz kıldığı kültür etkileşimleri bağlamında, bir zamanlar sözü çok edilen "doğu-batı sentezi"ni gerçekleştirememişse de, farklı kültür normlarına dayalı olan Akdenizlilik, alevi/sünni çeşitliliği ile Müslümanlık, laik Avrupalılık ve ateist sosya-

(*) Erkene alınan 1991 Ekim genel seçimleriyle Anavatan Partisi'nin iktidardan düşmesi sonucu, toplumun beklentileriyle daha uyumlu bir iktidar bileşimi (DYP-SHP koalisyonu) ortaya çıktı.

listlik alt-kültürlerini yan yana yaşatabilmiş hatta bunların bölgelere göre yerel kültürlerle eklemlenerek daha da karmaşıklaştığı bir kültürel mozayik oluşturmuştur.

Bu genel çerçeve içerisinde kadınları daha yakından ilgilendiren kurumlara, değerlere ve bunlarda 1980'lerde meydana gelen değişmelere bakıldığında şu noktalar dikkati çekmektedir.

Türkiye aile kurumunun batı toplumlarına göre çok güçlü olduğu bir toplumdur. Evlenenlerin oranı % 91.8'dir.[14] Boşanmayı hiçbir nedenle haklı bulmayanlar azınlıkta (% 27.4) kalmaktaysa da, boşanmayı haklı kılabilecek nedenlerin, eşini aldatma (% 81.3), aile içi şiddet (% 65.5) ve alkolizm (%59) olarak sıralanması, boşanmanın, geçimsizlik, mizaç uyumsuzluğu gibi daha az vahim nedenlerle kolayca başvurulabilecek bir yol olmadığına işaret etmektedir.[15] Ortalama evlenme yaşı, özellikle kırsal alanda olmak üzere, genellikle düşüktür.[16] Son yıllarda gözlemlenen evlenme yaşındaki ilerlemenin eğitimde geçirilen süreyle ilgili olup daha çok kentlileri etkilediği düşünülebilir. Kentsel ve kırsal alanlar arasında görülen önemli bir fark, resmi ve dini nikahın tek başına ve birlikte geçerli olmasına ilişkin görüşlerde ortaya çıkmaktadır.[17]

Evlilik hâlâ kadın-erkek ilişkilerine yön veren geleneksel değerlerin biçimlendirdiği bir kurumdur. Toplumdaki egemen evlenme biçimi "görücü usulü" olup[18] anlaşarak, birbiri-

14 PİAR, 1989, tablo 2.1.1. Türk toplumunda ailenin geçirdiği değişmeyle ilgili önemli bir kaynak, Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen sempozyum bildirileridir. Bkz. *Türkiye'de Ailenin Değişimi* (1984).

15 PİAR, 1989, tablo 2.1.23.

16 Kadınlarda 19-22 yaşlar arasında evlenme oranı % 56.8, erkeklerde 23-29 yaşlarda evlenme oranı % 58.2'dir. (PİAR, 1989 tablo 2.1.2.).

17 Halkın 1987'de % 78.6'sı her iki nikahı birlikte yeğlemekte, resmi nikahı tek başına yeterli bulanlar % 17.6'ya, dini nikahı tek başına yeterli bulanlar % 3'e düşmektedir. (PİAR, 1989, tablo 2.1.3).

18 Çiftlerin % 48.1'i görücü usulü, % 28.4'ü az çok tanışarak veya akrabalar arasında evlenmişlerdir. (PİAR, 1989, tablo 2.1.4).

ni seçerek evlenme daha çok kentsel kültürde görülen, ama az rastlanan (% 4.8) bir evlilik türüdür. Kır kesiminde buna kız kaçırma (% 1.3) tekabül etmekte, bunun da başlıca nedeni olarak "başlık parası" gösterilmektedir.

Aile içerisinde ilişkiler patriyarkal (ataerkil) ağırlıklıdır. Büyüklük ve yapı bakımından aile çekirdekleşse de, aile içi ilişkilerde son sözü erkekler (ve yaşlılar) söyler yani onlar egemendir. İnsanlar genellikle ev ve aile hayatından memnundurlar.[19] Bu uyum daha çok kadınların boyun eğmesi ve sessizliğiyle sağlanabilmektedir. Ailede evişi yükü kadının sırtındadır.[20] Bu ödünlere rağmen aileyi ilgilendiren kararlarda kadınlara söz hakkı tanınmamaktadır. Tüketim kararlarında bile, günlük alışverişten dayanıklı mallara doğru giderek kısılan biçimde, kadın daha çok talep eden, erkek ise seçimi yapan ve uygulamayı gerçekleştiren kişi olarak belirmektedir.[21] İstenen çocuk sayısı 1 ve 2 olduğu halde etkin doğum kontrolü uygulama oranı düşüktür.[22] Ayrıca çekirdek aile egemen biçim olmakla birlikte yardımlaşma, görüşme ve boş zaman faaliyetleri bakımından geniş aile yani akrabalık ilişkileri, insanların en fazla yeğledikleri ilişki biçimidir.[23]

Toplumun en geleneksel kurumu olan ailenin toplumdaki hızlı değişmeye rağmen bu kadar sağlam görünmesi önemlidir. Ama diğer taraftan toplumsal değişmenin getirdi-

19 % 26.4 "çok" % 52.2 "oldukça" diyenler olmak üzere halkın büyük çoğunluğu aile hayatından memnun olduğunu ifade etmiştir ve eşler pek kavga etmezler (% 45.9). (PİAR, 1989, tablo 2.1.18).

20 Evişinin yapılış biçimiyle ilgili oranlar şöyledir: Tümüyle kadın % 29.1, kadın ağırlıklı % 53.5 ve eşit paylaşım % 13.4. (PİAR, 1989, tablo 2.1.20).

21 Günlük alışverişi yapan kadın oranı % 32.5, dayanıklı eşyada talep eden % 23 oranında kadın, satın alan % 4 oranında kadın gibi.... (PİAR, 1989, tablo 4.3.1.2.5.7).

22 % 36.3 (PİAR, 1989, tablo 2.1.13). Ayrıca bkz. Hacettepe Nüfus Etüdleri (1989).

23 Aileyi sık sık ziyaret etme eğilimi % 32.8, arada bir ziyaret eğilimi % 54.7 olarak bulunmuş ve boş zamanda aileyle beraber olma tercihi % 45.4 oranında ifade edilmiştir. (PİAR, 1989, tablo 2.2.2,7).

ği ilginç bir boyut da yeniliğe açıklıktır.[24] Yeni gelişen değerler arasında bireyselleşme arayışı, özellikle kentlerde dikkati çekmekte, gençler ve kadınlar bu yeni arayışın ön plana çıkardığı başlıca sosyal aktörler olarak belirmektedir. Burada da en çarpıcı yenilik arayışları, kadın-erkek eşitliği alanında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, aile gerçekte erkek egemen olduğu ve evişi yükünü fiilen kadınlar sırtlandıkları halde son yıllarda "kadınlarla erkekler evişi yükünü paylaşmalıdırlar" görüşü önemli bir kesim tarafından benimsenmeye başlamıştır (% 46.4). Aynı şekilde, "kadınlar evişiyle ilgilenmeli, ülke meselelerini erkeklere bırakmalıdır" görüşü son yıllarda ancak % 40 oranında taraftar toplayacak şekilde gerilemiştir.[25] Kuşkusuz bunlar henüz davranışa dönüşmemiş tutum değişiklikleridir ve özellikle kent kültüründe etkilidir ama, bu tutum değişikliklerinin, bir süre sonra davranışları etkileyeceğini kestirmek aşırı bir iyimserlik sayılmamalıdır.

Bununla birlikte, kadın-erkek ilişkilerini ilgilendiren bütün tutumların aynı hızla değiştiği de düşünülmemelidir. Örneğin, kız-erkek ilişkilerinde, özellikle bunun cinsel ilişki boyutu içermesi durumunda, erkeklere kızlardan daha fazla hoşgörü gösterildiği, çocuk sahibi olma konusunda her iki cins için çok yüksek bir beklentinin bulunduğu yani bunun hem kadın hem de erkekler için oldukça kesin bir norm haline getirildiği (% 69.8), kürtaj hakkının bir ölçüde benimsenmekle birlikte (% 47.9), bunun bir kadın hakkı değil, aile hakkı olarak algılandığı görülmektedir.[26] Aynı şekilde, okullarda cinsel eğitim verilmesine pek sıcak bakılmamakta, böyle bir eğitim

24 Yenilikleri "çok cazip" bulanlar % 22.8, "oldukça cazip bulanlar" % 22.1 ve "şartlara göre karar verenler" % 28.6 olmak üzere, "yenilikçiler" büyük bir çoğunluk oluşturmakta, buna karşılık, yeniliklerden az çok terdirgin olanlar, % 8.6 ve % 3.3 düzeyinde kalmaktadırlar. (PİAR, 1989, tablo 3.2.1.).

25 PİAR, 1989, tablo 3.2.5,6.

26 Kızlara % 55.6 hoşgörü gösterilmesine karşılık hoşgörü oranı erkekler için % 64.9'dur. (PİAR, 1989, tablo, 3.2.8,9,10,14).

verilecekse, ancak ilkokul eğitimi sonrasında gerçekleşmesi istenmektedir.[27] Buna karşılık toplum son yıllarda siyasi gündemde belirli bir yer tutan kadınların başörtüsü takması konusunda oldukça liberal bir tutum sergilemektedir.[28]

İşte kadınlar, 1980'lerde kimi yapısal ve tutumsal özellikleri böyle özetlenebilecek olan bir toplumda yaşıyorlar. Yalnız içerisinde yaşamakla ve olumsuzluklardan günlük yaşamlarında derinden etkilenmekle kalmıyor, nasıl yaşamaları gerektiği sorusu, bir bölümü antagonist ilişkiler içinde bulunan çeşitli grupların birbirlerine karşı verdikleri kavgaların odak noktasında yer alıyor. Her grup kendi kimliğini, yeniden üretiminin başlıca ajanı olarak gördüğü kadınlarına giydirdiği kostümle ortaya koymaya çalışıyor.[29] Bu durum ise, az önce özetlemeye çalıştığım bir mozayiği andıran farklılaşmış görünümüne karşın, toplumun hemen tüm kesimlerini yatayına kesen bir görüş birliğinin varlığına işaret ediyor: Erkeklerin kadınlar üzerindeki üstünlük ve denetimine dayalı patriyarkal ilişkilerin egemenliği. İşte bu kitapta yeralan çeşitli yazılar, bu genel toplumsal ilişkiler örüntüsünün, toplumun farklı kesimlerinde, farklı ilişkiler içerisinde nasıl somutlaştığını ve kadınların bu ilişkilere nasıl, nereye kadar direnip kendi çıkarlarına kullanabildiklerini ya da onları dönüştürüp sonunda çözülmelerine yolaçacak ne tür stratejiler geliştirdiklerini incelemeyi amaçlıyor.

Bu son nokta bizi feminizmin bir hareket olarak 1980'lerde kazandığı **görünürlük** (vizibilite) üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmaya götürmekte.

27 Sırasıyla % 27.5 ve % 78.4 (PİAR, 1989, 3.2.13).

28 İsteyen taksın görüşü % 58.3; mutlaka takmalı görüşü % 3.3, takmamalı görüşü % 7.7 oranında destek bulmuşken, "türban krizinin" ilk patlak verdiği 1987 yılında üniversitelerin aldığı yasaklama kararı % 33 oranında ve başka yasaklardan daha fazla eleştirilen konu olarak saptanmıştı. (PİAR, 1989, tablo 2.3.15 ve 3.3.12).

29 Nilüfer Göle (1991).

Türkiye'de feminizm ilk kez 1980'lerde gündeme gelmedi. Tersine, kökleri 19. yüzyılın sonlarına giden, neredeyse yüzyıllık bir tarihi geçmişi var (Tekeli, 1986, 1989, 1990, Sirman, 1989, Kandiyoti, 1987). Bu tarihi başlıca üç evrede ele alıp incelemek gerekiyor. Doruk noktasına II. Meşrutiyet döneminde, 1908'de, kadınların kurdukları çok sayıda dernek ve çıkardıkları çok sayıda yayınla ulaşan, Osmanlı toplumunda kadınların, özellikle aile içinde, zevcelik ve annelik rolleriyle sınırlandırılmalarını eleştiren ve eğitim, çalışma, toplum hayatına katılma talepleriyle ortaya çıkan güçlü bir kadın hareketi vardı. Cumhuriyet döneminde yapılan alfabe reformunun bir sonucu olarak genç kuşakların yayınlarını doğrudan okuyamadıkları, onun için bugünkü taleplerine ne kadar yakın, canalıcı sorunlara parmak bastığını bilemedikleri bu hareket, bir yandan Osmanlının gözlerini batıya çevirmiş bürokratik elitlerinin modernleşme özlemlerine, bir yandan çökmekte olan bir imparatorlukta uyanan milliyetçilik hareketine, bir yandan da o yıllarda batılı ülkelerin siyasal hayatlarını kasıp kavurmakta olan suffraget hareketin başını çektiği uluslararası feminist harekete duyarlıydı. Ama son kertede geliştirdiği tahliller, önerdiği çözümler, eli kalem tutan orta sınıf Osmanlı kadınlarının kendi günlük yaşam deneyimlerinin eleştirisinden besleniyordu.

İkinci evrede, bu ilk hareketin taleplerini özümseyip Medeni Kanun (1926) ve oy hakkı eşitliğini sağlayan anayasa değişikliğiyle (1934) kadınların yasal statülerini, on yıl gibi kısa bir sürede Osmanlı'ya göre çok daha eşit bir konuma getiren bir devlet feminizmi ortaya çıktı. Kuşkusuz, yeni devletin kuruluşu sırasında yöneticiler tarafından farklı toplum kesimlerinden kadınların Kurtuluş Savaşı'na cephe ve cephe gerisinde yaptıkları hizmetlerin görmezlikten gelinmesi zor-

du. Bunun yanısıra, bu dönemde devlet tarafından ön plana çıkarılan milliyetçilik ideolojisi, Osmanlı öncesi Türk geleneklerinde varolduğu düşünülen daha eşitlikçi cins ilişkileri modeline yaslanarak kadınlara ev kadınlığının dışında, özellikle öğretmenlik gibi mesleklerde seçkin bir konum verme, böylece onlara Osmanlı düzeninde aile ve evle sınırlı kalan yaşam modeline alternatif oluşturabilecek bir model sunma konularına önem verdi. Karşılığında kadınlardan kurulan yeni toplum düzenine ve laik devlete sadakat bekleyen devlet, kadınlara yurttaşlık haklarının erkeklerle eşit biçimde tanınmasından sonra, 1935'de, "Türk kadınlarının artık erkeklerle eşit haklara sahip oldukları için" böyle bir örgüte gereksinimleri kalmadığı gerekçesiyle, o sırada varlığını sürdüren ve yüzyıl başının kadın hareketinin cumhuriyetle köprüsünü kuran Türk Kadınlar Birliği'ni kapatarak tabandaki bağımsız kadın hareketine son verdi. Kendilerini bu tarihten sonra ideolojik olarak feminizmden çok Kemalizmle özdeşleştiren (hem zorunda bırakılan hem de yapılan reformların önemi gözönünde bulundurulursa zorunda olan) annelerimizin kuşağı, özellikle Cumhuriyet'in eğitim ve meslek gibi kanallardan görece seçkin konumlara gelmelerine olanak tanıması sonucu, feminizme sırt çevirdi. 1950'den 1970 ortalarına kadar kurulan kadın derneklerinin pek çoğu, bugün de sürdürdükleri, kazanılmış hakların, özellikle laik devletin İslami bir düzene geri dönülmesine karşı sağladığı güvencelerin savunusuna öncelik verdi ve bunu, hemen her yıl, Cumhuriyet'in önemli günlerinde düzenlenen törenlerde Atatürk'e olan bağlılıklarını, kendilerine tanıdığı haklar için ona duydukları şükran borcunu ifade ederek dile getirdi. Böylece, erkeği ailenin reisi olarak kabul eden Medeni Kanun'un gerçekte cinsler arası eşitlik statüsünü olanaksız kıldığı, üzerinde hemen hemen hiç durulmayan bir konu haline geldiği gibi, özel hayatlarında, karı-koca ilişkilerinde hüküm

süren ataerkil ilişkilerin eleştirisi seçkin kadınların gündeminden tümüyle çıktı. Onların gözünde Türkiye'de yalnız henüz eğitim olanağı bulamamış, onun için de yasaların tanıdığı hakları yeterince kullanamayan kırsal kesim kadınının hem üretimde hem evde çalışmak, ama hakettiği saygıyı görememek gibi bir sorunu vardı. Kendileri ise kadının ezilmesi, erkeğe bağımlılığı gibi sorunların ötesindeydiler, bunları aşmışlardı: Onlar "kurtulmuş kadındılar!"

1970'ler, Türkiye'de CHP'nin solundaki sosyalist eğilimli gençlik hareketlerinin siyasal gündemi sayısal güçlerini aşan bir biçimde belirledikleri bir dönem oldu. Türkiye'nin, az gelişmişlik, dışa bağımlılık, gelir ve fırsat eşitsizliği, sınıflar arası uçurumlar gibi yapısal sorunları bu dönemde gündeme geldi. Eşitsizlik ve sömürü gibi kavramların siyasal söylemin temel kavramları haline geldiği bu ortamda kadınların da yasalarda varolduğu iddia edilen eşitliğe karşın eşit olmayan bir "cins grubu" oluşturdukları bilincinin doğması kaçınılmazdı. Nitekim bu bilinç doğdu. Ancak, 1970'lerin sonunda gelişen bu söylemde, kadınların ezilmesi ya da o günün terimleriyle ifade edilirse "kadın sorunu", Marxizmin anti-feminist tahlillerine dayandırılmıştı. Bir önceki dönemde ezilen kadının esas olarak köylü kadın olmasına karşılık, bu kez ön plana çıkan işçi kadındı. Ama bu kadının hem işte hem evde çifte emek kullanmaktan kaynaklanan sorunlarının aşılabilmesi için tek çare olarak sosyalizm gösteriliyor ve kadınlar kurtuluşları için erkeklerle omuz-omuza verecekleri sınıf mücadelesine davet ediliyorlardı. Bu yılların öğrenci hareketliliği içerisinde, 1968 sonrasında batı toplumlarında canlanan yeni feminist hareketlerin etkisinde kalabilecek pek çok öğrenci, akademisyen, meslek sahibi genç kadın, kadın konularında sekterlikte birbirleriyle yarış halindeki sol grupçukları destekliediler, onların militanlığını yaptılar. Böylece, kadınların bilinçlenmesi bakımından batıya göre en az

on yıllık bir zaman yitirildi.

Feminizmin keşfedilip dillendirilebilmesi, bu yüzden ancak, 1980 askeri darbesinin bütün siyasi kuruluşlara, bu arada özellikle Marxist sola indirdiği darbenin ardından gündeme gelebildi. Bir yoruma göre, sol aslında kendi içinde evrimleşmekteydi ve bu hareketlerdeki kadınlar er veya geç kendi ezilmişliklerinin ayırdına -tıpkı batıda olduğu gibi- varacaklardı. Bir başka görüşe göre ise, eğer sol 12 Eylül'de ölümcül bir darbe yemeseydi, sonradan feminizme yönelen kadınların bu hareketlerde erkeklerin kurdukları ideolojik hegemonyayı kırmaları hiç kolay olmayacak, kendi seslerini bulamayacaklardı. İşte bu gündeme geliş biçimi, feminizmin solda "Eylülist" olarak damgalanmasına, söylemine eşitlik ve toplumsal değişme temalarının egemen olması nedeniyle özünde sol bir ideoloji olmasına rağmen, solun dışında bir hareket olarak görülmesine neden oldu.

Bununla birlikte, bugünden ilk feminist bilinç yükseltme gruplarının oluştuğu 1982 başına geri bakıldığında, feminist hareketin, 1980 askeri darbesine karşı oluşan demokratik muhalefetin ilk, hatta öncü hareketi olduğu, bugün de bu muhalefetin birçok açıdan önünde giden, kendi içerisinde en ileri derecede demokratikleşmiş kanadını oluşturduğu, dolayısıyla toplumun demokratikleşme arayışında temel bir işlev gördüğü savunulabilir.

1982-1990 yılları arasında öncelikle İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde, az sayıda, küçük grupların katıldığı, ama anlamlı bir dizi eylem yapıldı: 1982'de İstanbul'da YAZKO tarafından Gazeteciler Cemiyeti'nde düzenlenen "feminizmin" kamuoyu önünde ilk kez açıkça savunulduğu sempozyum; 1983'te Somut Dergisi'nde yayınlanan feminist kadın sayfası; 1984'de İstanbul'a kurulan Kadın Çevresi kitap kulübü; 1986'da Türkiye'nin de onayladığı Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme'nin uy-

gulamaya konulmasını talep etmek için açılan dilekçe kampanyası; 1987'de kadın dayağını meşrulaştıran bir yargı kararını protesto etmek ve aile içinde kadınlara uygulanan şiddeti kınamak üzere yapılan yürüyüş eylemi ve bu eylemle başlatılan kampanya; çeşitli yıllarda yapılan 8 Mart kutlamaları ve gösterileri, şenlikler, tartışma toplantıları, paneller, 1989'da Ankara'da toplanan 1. Feminist Hafta Sonu ve aynı yıl feministlerle solcu kadınları karşı karşıya getiren 1. Kadın Kurultayı; aynı yılın sonunda cinsel tacize karşı başlatılan yeni bir kampanya ve nihayet aile içi şiddete maruz kalan kadınlar için bir sığınağın ve kadınların tarihiyle ilgili kaynakları bir merkezde toplamayı amaçlayan bir kadın eserleri kütüphanesi ve bilgi merkezinin kurulması amacıyla yürütülen, yerel yönetimlerle işbirliğini de öngören çalışmalar gibi. Bu eylemler ve bunlar üzerine toplumun hemen her kesiminde başlayan tartışmalarla (bazı günlük gazetelerde neredeyse her gün kadınlarla ilgili birçok haber, köşe yazısı ya da okur mektubu yayınlanmaktadır) kadın hareketi, kamuoyunda meşruluğu giderek kabul gören bir hareket haline geldi. Bu konuda verilebilecek bir örnek, Ceza Yasası'-nın, faşizm döneminde İtalya'dan alınmış ve o zamandan beri tartışma gündemine gelmemiş bir maddesi ile (438. madde) ilgili olarak kamuoyunu harekete geçiren tepkidir. Irza geçme durumunda, saldırıya uğrayan kadının fahişe olması, sözkonusu yasa maddesine göre saldırgan erkeğe 2/3 oranında ceza indirimi sağlamaktadır. Anayasa Mahkemesi'ne yapılan bir başvuru üzerine alınan kararda, yüce mahkemenin 11 yargıcından (hepsi erkek) 7'sinin bu maddeyi anayasanın eşitlik maddesine aykırı bulmamaları, toplumda genel bir tepki uyandırmış, yakın zamana kadar feminist hareketin dışında kalan pek çok kadın ve onların yanısıra basın ve avukatlar, mahkemenin kararını kınama noktasında birleşmişlerdir.

Bütün siyasi partilerden bağımsız olmaya büyük özen gösteren, sorunum var diyen bütün kadınlara açık olma ilkesini benimseyen bu feminist hareket, son birkaç yılda kazandığı ve halen koruyabildiği demokratik yapısı ve örgütlenme tarzıyla Türkiye'nin bugüne kadar tanıdığı en ademi merkeziyetçi, katılımcı (doğrudan demokrasi) ve çoğulcu toplumsal hareketidir. "Örgütsüz" denilen çalışma biçimlerinin, harekete katılanlarca önemli bir kazanım ve kıvanç konusu olarak görülmesine karşılık, siyasi örgütlenmeyi parti ve dernek biçimi dışında yaşamamış kesimlerce bir türlü kavranamaması ve harekete yöneltilen başlıca eleştiri konusu yapılması, yeni kadın hareketinin özgünlüğünün en belirgin kanıtıdır. Vurgulanması gereken bir nokta da, az sayıda feminist militanın, gönüllülük temelinde, genellikle çok az zaman ayırarak, birkaç dergi, birkaç dernek çevresinde yürüttükleri[30] hareketin, kendi dışındaki örgüt ve kurumları (bunlar arasında, klasik kadın hakları dernekleri, Sosyal-Demokrat Halkçı Parti (SHP) başta olmak üzere siyasi partiler, sendikalar, basın vb. sayılabilir) ve genel olarak toplumu etkileyerek kadın sorunlarını gündemin belli başlı tartışma konularından biri haline getirmeyi başarmış olmasıdır. Bir önceki bölümde değindiğim, toplumsal değişme sürecinde ön plana çıkan yenilenme/direnme boyutunun son yıllarda kadın-erkek ilişkileri ve kadın kimliği konusunda odaklaşması olgusu, patriyarkal ilişkileri ve değerleri derinliğine sorgulayan böyle bir hareketin varlığından bağımsız olarak anlaşılamaz.

Söz konusu hareketin 1980'li yıllarda neden ve nasıl böyle bir etkinlik kazanabildiği sorusuna getirilecek sosyolojik açıklama, bu kitapta çeşitli yönleri gün ışığına çıkarılmaya

30 Söz konusu kadınların çoğu çalışan, evli ve çocuklu kadınlardır... Belli başlı grup ve dergiler ise, Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, Perşembe Grubu, Feminist Dergisi, Kaktüs Dergisi gibi oluşumlardır.

çalışılacak olan, hangi sosyal sınıf ve katmandan olurlarsa olsunlar kadınların egemen patriyarkal ilişkiler altında çok yönlü ve karmaşık sorunlarla yüzyüze gelmeleri şeklinde özetlenebilecek bir nesnel durum ile, bu durumun eleştirisini yapan bir ideolojinin, belirli bir tarihsel konjonktürde buluşabilmiş olmalarında aranmalıdır.

Kitaptaki Yazılar

Türk toplumunda kadın konusunda yapılan öncü bir çalışmadan (Abadan-Unat, 1979, 1982) on yıl kadar sonra yayınlanan bu kitapta yeralan yazılar, yazının ilk bölümünde sözünü ettiğim 1980'lerin farklılaşmış, karmaşıklaşmış toplumunu, yazarlarının konumları, dünya görüşleri ve/veya kadınların hayatının ilgilendikleri yönlerinin çeşitliliği bakımından çok iyi yansıtıyor. Yine de onları birleştiren iki ortak noktanın vurgulanması gerektiğini düşünüyorum: Genç olmaları ve kadınlık konumunu feminist açıdan sorguluyor olmaları. Yazarların ait oldukları yaş kuşağının özelliği, Türkiye'de 1980'lerde ortaya çıktığını düşündüğüm farklılaşmış, çoğulcu toplum yapısının oluşumuna tanıklık eden ilk kuşak olması. Bu kuşak, II. Dünya Savaşı sonrasında, kapitalist pazar ekonomisine geçişi, hızlı göçü, demokratikleşmeyi yaşadı; Atatürk'ü kitaplardan tanıdı (bazıları annelerinden işitti), son otuz yılda yaşanan üç askeri darbenin en az ikisini gördü. Paylaşılan bu yaşam deneyimi, hepsinin derinden benimsediği, gerek topluma gerekse kadınların toplumdaki yerine eleştirel bir gözle bakmayı öngören demokratik dünya görüşünün temelini oluşturmaktadır.

Yazarların kadınlık konumunu feminist bakış açısından sorgulayan kadınlar olmaları, bu kitabı, feminist kadın hareketleri içerisinde ve onun uzantısında gelişen, kadın hareketinin bilim dünyasına, üniversiteye yansıyan yönünü oluştu-

ran "Kadın Araştırmaları"[31] dalının Türkçedeki ilk örneklerinden biri yapmaktadır. Kuşkusuz yazarların hepsi aynı feminizm anlayışına sahip değiller;hatta aralarında bu "sıfatı" kullanmamayı yeğleyenler var. Ancak hepsini araştırmalarında yönlendiren yaklaşım, kadınlık konumunun "patriyarkal olarak nitelenebilecek bir güç ilişkisi sistemi tarafından özgül koşullarda nasıl belirlendiğini, kadınların hangi baskılar altında yaşadıklarını, bu baskılarla başa çıkabilmek için hangi yollara başvurabileceklerini" (Nükhet Sirman, bu kitaptaki yazısı) anlamaya çalışan yaklaşımdır.

Bu ortaklıkları dışında kitabın yazarları, dünyanın dört bir yanından geliyorlar; araştırmalarının merkezinde Türkiye'nin kadınları var ama, araştırmacı olarak çalıştıkları yerler, İstanbul ve Ankara'daki değişik üniversitelerin dışında Londra, Paris, Nürnberg, York, New York, Princeton, Santa Cruz, Stanford Üniversiteleri. Disiplinlerinin çeşitliliği de çarpıcıdır (kuşkusuz bu durum Kadın Araştırmaları dalı için olağandır). Yazarların hepsi sosyal ya da insan bilimcidir ama, aralarında, iktisatçılar, sosyologlar, antropologlar, politologlar, psikologlar, psikiatrlar var. Ve her biri bu kitaba kendi disiplininin özgül metodolojisini yansıtıyor. Bir başka çeşitlilik, ilgi odaklarından kaynaklanmakta. Kitapta, köylü kadınlardan, aşiretli kadınlardan, işçi kadınlardan, kentli kadınlardan, öğrencilerden, politikacılardan, ülkenin doğusunda ve batısında yaşayan kadınlardan sözediliyor. Ancak araştırmaların hepsi 1980'li yıllarda yapılmıştır ve çoğu bu yıllarda yaşananlarla ilgilidir. Böylece, kitapta 1980'ler Türkiye'sinin karmaşık toplumsal mozayiğini kadınlar açısından oldukça iyi yansıtan bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir.

Yazıların birçoğunda onları değişik şekillerde gruplaştır-

31 İngilizcede *Women's Studies*, Fransızca'da *Recherches Féministes*, Almanca'da *Frauenforschung*.

maya elveren birden fazla ortak tema vardır: Örneğin, kadınların hayatını derinden etkileyen ve patriyarkanın odaklaştığı aile kurumu ya da kadınların üretim ve yeniden üretimdeki rollerinin içiçe geçmişliği gibi. Bu bakımdan taşıdıkları karmaşıklık ve zenginlik, yazıları klasik, disiplinlere göre gruplaştırma yaklaşımından vazgeçmeme neden oldu. Bunun yerine, bence yazıları birbirlerine yaklaştıran başka bir mantık çizgisi izledim.

"Eski toplumun çekiciliği" adını taşıyan ilk bölümde, üç yazı yer alıyor. Kitabın, doğrudan doğruya günümüzün kadınlarından değil, geçmiş yüzyılın kadınlarından sözeden tek yazısı, Nora Şeni'nin "19. yüzyıl sonu İstanbul mizah basınında kadın kıyafeti ve moda" başlıklı yazısı. Geçen yüzyılın Osmanlı başkentinde "batılılaşmanın" günlük yaşamı ne kadar derinden etkilediğini ve bunun yol açtığı kadın-erkek eşitliği ya da kadın hakları tartışmasının yarattığı tedirginliği birbirinden güzel karikatürlerle anlatan Şeni, "kadın kimliği ve o kimliği topluma sunma biçimi olan kılık kıyafetin hâlâ ne kadar önemli olduğu 1980'lerde gündeme gelen 'türban' ve tesettür tartışmasıyla kanıtlanmıştır" derken, çok haklıdır. Yalnız yüz yıl içinde önemli bir değişme olmuş ve taraflar yer değiştirmiştir. Geçen yüzyılın sonunda "moda"dan etkilenen kadınlar, kozmopolit İstanbul'daki gayrımüslimlerle onları örnek alarak giyimlerini modernleştiren, seçkin kesime mensup bir avuç kadındır. Yirminci yüzyılın sonunda ise artık batılılaşma sürecinde geri çevrilemez bir yol almış olan Türk toplumunda, radikal İslami değerlere sarılarak kadınlar için yeni bir yaşam tarzı ve ona uygun bir kılık kıyafet, bir moda öneren kadınlar büyük kentlerin milyonları içinde parmakla gösterilebilecek kadar az sayıdaki bir avuç kadındır. Ama kavga hâlâ kıyafet konusunda verilmektedir.

Bölümün, "Türkiye'de İslamcı hareket ve kadın" başlığını

taşıyan ikinci yazısında Feride Acar, İslamcı kadın dergileriyle "türbanlı" üniversite öğrencilerini konu alan araştırmasına dayanarak Kemalizmin modernleştirici vaadlerinin gerçekleşme düzeyinin küçük bir seçkin kesim kadın dışındaki kadınlar açısından düşük kaldığını, patriyarkal değerlere uygun aile içi rollerle, özellikle meslek gibi ev dışı roller arasındaki, seçkin kadınların farklı kişisel çözümlerle halletmeye çalıştıkları rol çatışmasının tutucu kesim kadınlarını İslami alternatife yönelttiğini saptamaktadır. Aradıkları, bu ideolojinin sunduğu güvencedir. Bunun bir boyutu "çalışmadan bakılma ve aşağılanmama, tersine yüceltilme" ise, bir diğer boyutu da kadınlarla rekabetten korunma isteğidir. Cinselliğin bastırılıp suçlandığı bir kültür mirasından gelen bu kadınların, büyük şehrin ve üniversitenin görece serbest ortamında erkeklerle girilebilecek daha özgür ilişkiler olasılığından duydukları güvensizlik ve suçluluğa karşı tesettür bir çare olarak görülmektedir.

Yeşim Arat'ın yazısı, tam da bu noktada devreye girmekte ve Acar'ın çağdaşlaşma korkusuyla eskinin güvenli ortamına sığınma olarak yorumladığı yönelişin gerçekten bu anlama gelip gelmediğini sorgulamaktadır. "Feminizm ve İslam: **Kadın ve Aile** dergisinin düşündürdükleri" başlıklı yazısında Arat, tutucu bir ideolojiye yaslandığı açık olan derginin, bir dizi yasağı savunmasına rağmen, dergiyi çıkaran kadınlara sağladığı kendi hayatını dar kalıpların dışında geliştirebilme olanakları, onlara sunduğu örgütlenme ve siyasete katılma becerileri ve bireysel hak kavramı gibi, uzun vadede, aşılanmak istenen ideolojiyi çürütebilecek yeni bilgileri gözönüne alarak Acar'ın vardığından çok daha iyimser bir sonuca ulaşmaktadır. "Laik olduğu kadar demokratikleşme" çabaları içindeki bir toplumda derginin, kuşkusuz "İslami bir güç oluşturma" amacıyla çalışanlarına ve okurlarına iletiği beceriler, ona göre pekâlâ, özgürleştirici amaçlar için de kulla-

nılabilir niteliktedir.

Kitabın ikinci bölümüne "Maddi hayatın dayattıkları" başlığını vermek, daha önce de değindiğim gibi, başka yazılarda bu maddi sınırlamalardan söz edilmiyormuş gibi bir izlenim verebilir, ama bu yanıltıcıdır. Bu bölümde yeralan üç yazıyı diğerlerinden daha fazla birbirlerine yaklaştıran tema, kadınların eviçi ve ev dışında harcadıkları üretken ve üretken olmayan emeğin miktarı ve türüyle kadınların ev içindeki göreli güçleri arasındaki ilişkiyi araştırmalarının odak merkezine koymalarıdır.

Yıldız Ecevit'in, "Değişen Türk sanayi yapısı içinde kadın işgücünün analizi" başlığını taşıyan yazısında, ücretli işçiliğe geçişin kadınlar için patriyarkal ilişkilere mahkumiyetten kurtulmanın başlıca yolu olduğu varsayımından yola çıkılarak kadınların gerçekten böyle bir olanağa sahip olup olmadıkları sorgulanmaktadır. Kadınların Türkiye'nin örgütlü sanayi ve hizmetler sektörlerindeki ücretli emek gücü içerisindeki payının düşük olduğu saptandıktan sonra, örgütlü olmayan sektörlerdeki katılımlarının hem çok daha önemli boyutlara ulaştığı hem de çok daha çeşitli olduğu varsayımı ortaya atılmakta ve bu gelişme, 1980'lerde uygulanan iktisat politikalarına bağlı olarak, gelir bölüşümü, işsizlik ve enflasyonda meydana gelen kötüye gidişin kaçınılmaz bir sonucu şeklinde yorumlanmaktadır.

"Kadınların eviçi ve evdışı uğraşlarındaki değişme" başlıklı yazısında kapitalistleşme süreci içerisinde istatistiklerde işgücündeki kadın oranının zamanla gerilediği saptamasından yola çıkan Ferhunde Özbay, Ecevit'in marjinal sektörde çalışma, bu nedenle resmi verilerde görünürlük kazanamama açıklamasını kadınların yaptıkları işlerin düşük gelirli ve düşük statülü işler olması nedeniyle kadınlar tarafından bile iş olarak kabul edilmemesi veya saklanması gibi faktörleri gözönünde bulundurarak zenginleştirmektedir.

Ayrıca Özbay, üretimden kopmanın kadınların yeniden üretimde, bazıları ev dışında yapılan yeni uğraşlar edinmeleri anlamına geldiğini, eskisine göre artan bu uğraşların ailenin statüsünün yükseltilmesi, hiç değilse korunması alanında yoğunlaştığını göstermektedir. Kadınların üretime katılmadıkları için ezildikleri görüşünü sorgulayan Özbay'a göre alternatif bir açıklamanın ipuçları, kadınların üretime katıldıkları ve uğraşları arttığı halde, kadm uğraşlarının ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmemesinde aranmalıdır.

"Kırsal sanayide istihdam, tarımsal yapılar ve kadınların bağımlılık biçimleri" adlı yazısında, ücretli işçiliğe geçişin kadınların bağımsızlıklarını kazanmalarına ne ölçüde yardımcı olduğunu sorgulayan Günseli Berik ise, kırsal kesimde halıcılıkta istihdam edilen kadınların ezilme biçimlerinin, üretim biçimi, aile ve akrabalık ilişkilerine bağlı olarak değişebildiğini ve kadınların kendi emek güçleri üzerindeki kontrollerinin atölyede gerçekleştirilen ücretli işçilikte, çeşitlenmiş tarıma yönelen küçük üretici aileler içerisinde olduğundan çok daha az olabileceğini, dolayısıyla ücretli işçiliğin kadınların yararına olduğunu söylemenin ilk bakışta düşünülenden çok daha zor olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten, nakit gelir için kadın emeğine daha bağımlı hale gelen ailelerde, erkeklerin kadın emeği üzerinde kurdukları denetim ve daha katı biçimde uygulanan cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların işyükünün artmasına, giderek kadın emeğinin daha fazla sömürülmesine yol açabilmektedir.

Eğer genellikle kadınların patriyarkal ilişkilerin baskısından kendilerini kurtarabilmelerinin başlıca dolayımı olarak görülegelen üretim faaliyetlerine katılma, bu yazılarda gösterildiği gibi, çok çeşitli faktörlere bağlı, çelişkili ve cinsler arasında sürekli bir mücadeleyi gerektiren bir olanak (bugünkü şartlarda daha çok bir engel) ise, kadınların patriyarkal denetime ve ezilmeye karşı yaslanabilecekleri başka

olanaklar, başka kurumlar yok mudur?

"Modernleştirici kurumların sınırları" başlığını taşıyan üçüncü bölümde bu soruya bir yanıt verilmeye çalışılmaktadır. Bu bölümde, 1930'larda tamamlanan Atatürkçü kadın reformları ışığında sonra, 1960'tan bu yana anayasalarda yeralan, "herkes, dil, ırk, renk, **cinsiyet,** siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir" (1982 Anayasası 10. madde) ilkesini uygulaması gereken devletin ve devletçe denetlenen kurumların izledikleri politikaları irdeleyen üç yazı yeralmaktadır.

Eğitim sistemini ele alan "Türkiye'de eğitim ve kadınlar" başlıklı yazısında, 1935'ten günümüze eğitimden kadınların ne ölçüde yararlanabildiklerini inceleyen Fatma Gök, her dönem ve her düzeyde kadınların eğitimden erkeklere oranla daha az yararlanabildiklerini saptadıktan sonra, bu görünür eşitsizliğe rağmen eğitimin ulaşabilenlere özgürleştirici bir mesaj iletebileceğini, dolayısıyla eğitim kurumlarının işlevini değerlendirirken genellikle gözden kaçırılan bir başka boyutun daha hesaba katılması gerektiğini vurguluyor. Gerçekten, eğitim sisteminde örtük olarak varolan cinsiyetçilik, kadınlar açısından eğitim içi başarı ile eğitim sonrası varılan konumlar ve elde edilen sonuçlar bakımından erkeklere göre tutarsız, hatta çelişkili bir duruma yol açmaktadır. Eğitim sürecinin önemli bir bölümünde, lise, hatta yüksek öğrenimde hem temsil hem de başarı bakımından erkeklerden çok geride olmamalarına rağmen, kadınlar işgücüne katılma noktasına gelindiğinde bu görece avantajlı durumlarını yitirebilmektedirler. Eğitildikleri halde işsiz kalabilmekte, eğitimlerine uygun olmayan işlere yönelmekte ya da aldıkları eğitim iyi iş olanakları sağlayamamaktadır. Bir başka deyişle, patriyarkal gereksinimlere göre geliştirilmiş olan eğitim sistemi, teorik olarak özgürleştirici bir işlev görebilecek iken

bunu yapmaktan uzak kalmaktadır.

Devletin geri kalmış bölgeleri modernleştirme politikasını, Doğu Anadolu'da uygulanmakta olan projeleri ele alarak kadın bakış açısından irdeleyen Yakın Ertürk'ün araştırması da benzer bir sonuca varmaktadır. "Doğu Anadolu'da modernleşme ve kırsal kadın" başlıklı yazıda, kırsal alt yapı, pazar ilişkilerine açılma, devlet mekanizmalarının yayılması gibi toplumsal yapıyı modernleştirici unsurlara dayalı kalkınma projelerinin, potansiyel olarak kadınları "angarya" uğraşlardan kurtarıcı ve emeklerini özgürleştirici bir işlev görmeleri beklenebilecek iken, bunun tersine sonuçlar verebildiği, kadınların proje uygulamalarından önce sahip oldukları kimi pazarlık güçlerini bile yitirebildikleri gösterilmektedir. Yakın Ertürk'ün vardığı sonuç acımasızdır:"Kırsal kadın sadece, eviçi ve çocuk üretme rolleri içinde refahı gözönünde bulundurulması gereken kalkınma hedeflerinden biridir" ve sonuçta "planlı kalkınma müdahalelerinin kadın üretici açısından içerdiği gizil soru kadın emeği nasıl daha verimli ve etkili biçimde sömürülür?"ün ötesinde-dışında olmadığından cinsiyete dayalı işbölümünü pekiştirici bir işlev görmektedir.

Bu bölümdeki üçüncü yazı, Ayşe Saktanber'in, "Türkiye'de medyada kadın: Serbest, müsait kadın veya iyi eş, fedakâr anne" başlıklı yazısı. Türkiye'de devlet tekelinde olan radyo ve televizyon kurumu ile basının ve bazı kadın dergilerinin kadınlara nasıl bir kimlik sunduklarını ele alan yazıda, son yıllarda kadınlar üzerine söz söylemenin alabildiğine yaygınlaşmasının, ne kadınların ikincil rolünü dönüştürücü farklı normların yerleştiğine ne de bu alanda varolan toplumsal baskıların azaldığına işaret ettiği gösterilmektedir. Gerçekten, kadınlar kitle iletişim araçlarında yalnız iki biçimde, "fedakâr anne, sadık, iyi eş" ya da erkek egemen söylemlerce tanımlanmış cinsel kimlikle varolabilmektedir. Bu

söylem ise kadını, "pasif, kolayca el konulabilir, hükmedilir, parçalarına ayrılabilir, seyirlik bir cinsel haz nesnesine" dönüştürmektedir. "Kadınlar medyanın çeşitli alanlarında kendi seyredilişlerini seyrederlerken, bir yandan da onlardan talep edilen "ideal" kadının ne olduğu gösterilir" diyen Saktanber'e göre, bir ölçüde kadın gazetecilerin suç ortaklığıyla yürütülen ve kuşkusuz devletin önemli bir yer tuttuğu bu söylemin değişebilmesi, feminist kadın hareketinin, kadınların el koyulmuş kimliklerine ve cinselliklerine sahip çıkabilmeleri için, bu alanın bütününü mücadele konusu yapmasıyla mümkündür.

Kitabın bundan sonraki bölümleri, Saktanber'in yazısının bıraktığı noktadan devam eden ve ilkece cins eşitliğini desteklemeleri gereken kurumlardan medet umamayacak durumdaki kadınların, patriyarkal güç ilişkilerine somut durumlarda nasıl karşı koyduklarını, onları kendi yararlarına kullanmak ya da değiştirmek amacıyla nasıl bir mücadele verdiklerini ele alan yazıları bir araya getiriyor. "Direnmenin biçimleri" olarak tanımlanabilecek olan bu ana tema üç başlıkta ele alınmaktadır.

"Direnmenin biçimleri: Özel yaşam", başlığını taşıyan dördüncü bölümde üç yazı yer alıyor. İlki, Hale Bolak'ın, "Aile içi kadın-erkek ilişkilerinin çok boyutlu kavramlaştırılmasına yönelik öneriler" başlıklı yazısı, yerleşik patriyarkal normların dışına çıkan, erkeğin işsiz, ev geçindirenin kadın olduğu durumlarda patriyarkal güç ilişkilerinin bundan nasıl etkilendiğini ve kadınların özerkliklerini kazanmak için böyle durumlarda bile ne kadar karmaşık stratejiler geliştirmeleri gerektiğini anlatıyor. Araştırmanın en dikkat çekici yanlarından birisi, geliştirilen stratejilerde kadının kendini ailesine ve özellikle güçlü bir anneye yaslayabilme şansının tanıdığı olanaklara işaret etmesidir. Nesnel olarak erkeğin güçsüzleştiği konumlarda bile kadınlararası dayanışma ve rekabet

ilişkilerinin önemini vurgulayan bu bulgu, bölümde yeralan diğer iki yazının da ana temasını oluşturmaktadır.

Söke'de, küçük aile üretimi tarzında pamukçuluk yapılan Tuz köyünde yürüttüğü araştırmasına dayanan, "Köy kadınının aile ve evlilikte güçlenme mücadelesi" başlıklı yazısında Nükhet Sirman, pamuğun toplanması sırasında büyük önem kazanan, bir anlamda köy ekonomisinin sürdürülebilmesi için zorunlu olan kadınlararası dayanışmanın, kadınların yalnız ailelerinin çıkarı için değil, kendi çıkarları için geliştirdikleri, baş aktörü kadınlar olan stratejilerle sağlanabildiğini ortaya koymaktadır. Sirman'ın deyişiyle, "köylü kimliğinin yeniden üretilmesi"nde aktif olarak yeralan kadınların patriyarkal sınırlar içerisinde kendilerine bir güç alanı yaratabilmelerinin başlıca mekanizmaları, kadınların evliliklerin yapılmasında oynadıkları kilit rol ile yeni evlenen kadınların diğer genç gelinlerle oluşturmaya çalıştıkları "kadın bilgi-hizmet ağı"dır. Görünmediği için yok sanılanı, günlük ilişkilerin içinde yakalama, gün ışığına çıkarma sanatına sahip olan antropologlara özgü yöntemiyle Sirman, patriyarkanın en güçlü olduğu düşünülen köy topluluklarında (bile), kadınların kendilerine özgü ilişkileri ve kültürleriyle egemenlik ilişkilerine nasıl direnebildiklerini, hatta onları kendi güçlerinin temeli yapabildiklerini gözler önüne sermektedir.

Benzeri bir çözümlemeyi bölümün son yazısında Lâle Yalçın-Hackmann, bu kez, Batı Anadolu'nun zengin bir yöresinde değil, Hakkari'nin "aşiret" düzenine tabi göçer ve yarıgöçer topluluklarında yaşayan kadınlar için sunmaktadır. Yazar burada başlıca üç alanda, üretim, tüketim ve evlilik ilişkilerinde, aşiret kadınlarının akraba dayanışması, babasoyundan gelen ilişkiler ve sorumluluklar gibi kaynakları kullanarak kendi özgül çıkarlarını korumak için birbirlerine ve erkeklere karşı nasıl bir güç mücadelesi verdiklerini gün

ışığına çıkarıyor. Ve, en fazla sömürülen kadın kesimlerinin bile varolan ilişkiler sistemini kullanarak kendi çıkarlarını kollama ve bunun için sistemin olanak verdiği değişik güç kaynaklarını maksimize edecek stratejiler geliştirme olanaklarına sahip olduklarını kanıtlıyor.

"Direnmenin biçimleri: Kamu yaşamı" bölümünde de üç yazı yeralıyor. "Türkiye'de kadının siyasete katılımı" başlıklı yazısında Ayşe Güneş-Ayata, özel yaşamını etkilemeyen bireysel katılımında yani seçmen olarak davranışında kadının siyasi partiler tarafından teşvik edildiğini, kocası tarafından ise denetlenmeye değecek kadar bile önemsenmediğini saptadıktan sonra, "toplumsal katılım" biçimlerini ele alıyor. Kuralları erkek politikacılarca belirlenen politika evrenine kadınların katılımının, diğer kamusal faaliyetlere katılımdan daha zor şartlarda gerçekleştiğini belirten Güneş-Ayata, şartlara göre değişen iki farklı katılım biçiminin oluştuğunu gözlemliyor. Bunlardan birinde, ailesindeki erkek adına politika yapan kadın, kadınlararası ilişkiler ağından yararlanırken kendi adına, bağımsız politika yapan ve seçilme şansı çok sınırlı olan kadınların ancak ya cinsiyetlerini gizleyen "ana" modelini ya da çok daha kesin bir cinsiyetsizleşmeyi öngören "erkekleşme" modelini benimseyerek başarılı olabildiklerini gösteriyor.

Bölümün ikinci yazısında, daha önceki bütün yazılarda benimsenen "onlar" deyişinden farklı olarak kadınlardan sözederken "biz" deyişini yeğleyen Fatmagül Berktay, 1980'den sonra çıkan sol dergilerde yayınlanan yazıları, geçmişte solcu bir örgütte edindiği zengin kişisel deneyim birikiminin süzgecinden geçirerek inceliyor ve 1980 öncesinde sol hareketlerde kadınlara ve sorunlarına nasıl yaklaşıldığını (erkekmişiz gibi...) eleştirel bir yaklaşımla ele alıyor. 1980 sonrasında, feminist kadın hareketinin gelişmesine koşut olarak solda kadınlara bakış açısının değişmeye başladığı bir ger-

çektir, ama Berktay'a göre bu değişmenin henüz içsel bir nitelik kazandığı söylenemez.

Nilüfer Çağatay ile Yasemin Soysal'ın birlikte kaleme aldıkları, "Türkiye'de uluslaşma süreci ve feminizm üzerine" başlıklı yazıda ise, Türkiye'de gelişen feminizm üçüncü dünya ülkeleri bağlamında karşılaştırmalı bir incelemeye konu edilmektedir. Batı toplumlarından farklı olarak az gelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde feminizmin uluslaşma süreci içerisinde, ulusçulukla etkileşim içerisinde geliştiğini saptayan yazarlar, Türkiye bağlamında Kemalizmin uygulamaya koyduğu kadın-erkek eşitliği politikasının feminizmin ana kaynaklarından biri olduğu görüşünü savunmaktadırlar.

Kitabın, "direnmenin pratik biçimleri" başlığını taşıyan bölümünde de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde hekim ve psikolog olarak bir ekip çalışması yürüten Şahika Yüksel ile Arşalus Kayır'm, klinik çalışmalarda feminist bir bakış açısına sahip olmanın kadın hastalara nereye kadar, nasıl yardımcı olabileceğini tartıştıkları iki yazı yeralıyor. Yüksel, "Eş dayağı ve dayağa karşı dayanışma kampanyası" başlıklı yazısında, psikiatri kliniğine başvuran kadınlar arasında yürütülen bir araştırmadan yola çıkarak dayak yiyen kadınlara hekimin sağlayabileceği yardımın sınırlı kaldığını, çünkü dayak olaylarının hastane duvarları içinde hallolacak türden olaylar olmadığını saptamakta ve çözümün, birkaç yıldır sürdürülen Dayağa Karşı Kadın Dayanışması Kampanyası'nda olduğu gibi, kadınların, erkeklerin, hekimlerin, kısacası toplumun bu gibi konularda bilinçlendirilmesinden geçtiği görüşünü savunmaktadır.

"Kadın ve cinsel sorunları" başlıklı yazıda ise Arşalus Kayır, batı toplumlarına göre Türkiye'de hem daha sık görülen hem de tedavisi daha zor olan vaginismus başta olmak üzere kadınlarda rastlanan cinsel rahatsızlıkların patriyarkal ilişkilerin kadın bedeni üzerinde yarattığı baskılar ve be-

kâret gibi tabularla yakından ilişkili olduğunu saptamaktadır. Cinselliğin aileden başlayarak eğitim konusu olması gerektiği konusunda, Yüksel'in hastanenin kadınlara yardımcı olmada sınırlı kaldığı görüşüne katılmakla birlikte Kayır, Türkiye'de son yıllarda başlatılan cinsel tedavilerin kadınlara ellerinden alınmış cinselliklerini yaşama hakkını ve sorumluluğunu kazandırmada yardımcı olabildiğini gözlemleyen bir hekim olarak, deneyiminden oldukça iyimser bir sonuç çıkarmaktadır.

Kitabın son yazısı, aynı zamanda onun sonuç yazısı da kabul edilebilecek olan, Deniz Kandiyoti'nin, "Ataerkil Örüntüler: Türk toplumunda erkek egemenliğinin çözümlenmesine yönelik notlar" başlıklı yazısı. Kadınların toplumdaki konumu çözümlenirken "iktidar, cinslerarası ilişkiyi anlamak için merkezi bir terim olduğu için ataerkillik kavramından yararlanmanın bir zorunluluk olduğu"na işaret eden Kandiyoti, aile ve evliliğin patriyarkal ilişkilerin merkezinde yeralmasına rağmen, cinsler arası asimetrinin, haneyi aşan, sınıf, iş piyasası gibi kültürel pratiklerde de gözlemlendiğini ve onlar tarafından yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Yazıda, klasik ataerkilliğin egemen olduğu bir toplum olan Türkiye'de, patriyarkanın zaman içinde, milliyetçilik, erkeklerce savunulan feminizm, Kemalizmin Osmanlı törelerine indirdiği darbeler ve yarattığı yeni (cinsiyetsiz) kadın kimliğiyle değişmeye uğradığı saptandıktan sonra, bu dönüşümün 1950'lere kadar devletin erişebildiği kentsel alanla sınırlı kaldığı gözlemlenmektedir. 1950'den sonraki dönemde ise, kapitalistleşmeyle birlikte erkekler açısından patriyarka anlam değiştirmiş ve bu süreçte ortaya çıkan "modern çekirdek aile" patriyarkanın sonu gibi algılanmıştır. Ne var ki, Kandiyoti'nin çok haklı olarak altını çizdiği gibi, çekirdek ailenin içindeki ilişkilerin niteliğine bakılmadığı için bu yüzeysel ve yanıltıcı bir hükümdür. Kandiyoti'ye göre bütün bu değişme-

lerden sonra bugün Türkiye'de artık, mutlaka aynı patriyarkal mantığa yaslanması gerekmeyen, farklı "cins ilişkileri rejimleri"nin varolduğunu ve yanyana yaşadığını söylemek durumundayız. Ama, kadın ve erkek kimlik kodlarının nasıl oluşturulduğunu hâlâ çok iyi bilemiyoruz.

İşte bu yargıdan yola çıkan Kandiyoti, cins hiyerarşisinin nasıl kurulup işlediğini anlayabilmek için, onu yapısal, ilişkisel ve sembolik olarak üreten bütün kurumlara bakılması gerektiğini, ama bu yapılırken kurumları tek-tek ele almanın yeterli olamayacağını, çünkü bu yaklaşımın, genellikle yapıldığı gibi "erkek kimliğini" üreten ordu kurumu gibi çok önemli kurumların gözardı edilmesi tehlikesini taşıdığı uyarısını yapmaktadır.

1980'ler Türkiyesi'nde kadınların konumunu farklı açılardan irdelemeye çalışan bu kitabın varabileceği sonuç, Kandiyoti'nin bize önerdiği üzere, yeni bir metodolojiyle, önümüzde açılan yepyeni bir araştırma alanına yönelmenin zorunluluğundan başka bir sonuç olamazdı. Cins hiyerarşisinin hem üretildiği hem eleştirildiği tüm toplumsal kurumlar, kurumlarla ideolojiler arasındaki gerilim ve çelişkiler, kısacası odağında iktidar olan tüm toplumsal pratikler, bundan böyle kadın ve erkek kimliklerinin nasıl oluştuğunu anlayabilmek için ele almamız gereken geniş bir araştırma alanının parçalarıdır. Ve artık, bu alana dört bir koldan yönelmek için yitirilecek zamanımız kalmamıştır.

Esentepe, Mayıs 1993

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, Nermin, (der.) (1979,1982) *Türk Toplumunda Kadın,* Ankara, Sosyal Bilimler Derneği.

Berik, Günseli (1989) "The Social Condition of Women in Turkey in the Eighties and the Migration Process", *New Perspectives on Turkey,* vol.3, No.1, fall.

Devlet Planlama Teşkilatı (1986) *Altıncı Beş Yıllık Plan,* Ankara.

Esmer, Yılmaz (1991) "İstanbul'da Kadın", Milliyet, Haziran ve "İstanbul'da Kadın", *İstanbul Dergisi,* No. 3, Nisan 1991.

Göle, Nilüfer (1991), *Modern Mahrem,* Metis, İstanbul.

Hacettepe Nüfus Etüdleri (1989) *1988 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması,* Ankara.

Kandiyoti, Deniz (1987) "Emancipated But Unliberated?, Reflections on the Turkish Case", *Feminist Studies,* 13 (2) Summer, s. 317-338.

Özmucur, Süleyman (1987) *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması,* İstanbul.

PİAR (1989) *Profil. Türkiye 1989: Değerler, Tutumlar, Davranışlar,* İstanbul.

Sirman, Nükhet (1989) "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey,* vol.3.No.1,fall.

Tekeli, Şirin (1986) "Emergence of the New Feminist Movement in Turkey", Dahlerup, D. (der), *The New Women's Movement,* Londra, Sage,ss.179-199.

Tekeli, Şirin (1989) "1980'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim,* No.3, Temmuz 1989.

Tekeli, Şirin (1990) "Women in the Changing Political Associations of the 1980's", Finkel A. ve Sirman, Nükhet (der), *Turkish State, Turkish Society,* Londra, Routledge.

Türk Sosyal Bilimler Derneği (1984) *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Toplumbilimsel İncelemeler,* Ankara.

Bölüm I

Eski Toplumun Çekiciliği

19. Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri

Nora Şeni / ÜNİVERSİTE VIII., PARİS

Bir tarihçinin kıyafet ve özellikle kadın kıyafetiyle ilgilenmesini haklı kılan birçok neden vardır. Giyimin etno-antropolojik açıdan anlattıklarının çeşitliliği bir yana, örf ve âdet değişmeleri, mantalite evrimi söz konusu olup da özne Osmanlı/Türk toplumu olduğunda, kıyafet son derece kıymetli, başlıbaşına zengin bir kaynakça olarak karşımıza çıkar. Fransızcası 1894'te yayımlanan Aliye Hanım'ın "Çağdaş Müslüman Kadınlar" adlı kitabı da bunun bir örneğidir.[1]

Aliye Hanım, Osmanlı elitine mensuptur. Mecelle'nin yani Medeni Kanun'un derleyicisi, tarihçi ve Adalet Bakanı Cevdet Paşa'nın kızıdır. Kitabında arkadaşlarından iki genç Türk kadınını sahneye koyar. Bunlardan birisi batılı giyimden yanadır ve doğulu giyimin rahatlığını tercih eden diğerine karşı çıkar. İki kadın, kendisi çoğulculuktan yana olan yazarın hakemlik ettiği bir tartışmaya girişirler. Aliye Ha-

1 Aliye Hanım, *Les Musulmanes Contemporaines*, A.Lemerre, Paris, 1894 (Nazime Rukiye tarafından çevrilmiştir).

nım zaman zaman şark usulü, zaman zaman da batılı üslubu giyindiğini söyler. Yazar, bu iki giyim tarzı arasında kesin bir tercih yapmadığını iddia etse de, satır aralarında Avrupai giyime meyilli olduğunun itirafları duyulur. Daha başında, batılı tarzda giyinen arkadaşının, diğerine nazaran daha kültürlü, daha ince olduğunu teslim etmiştir. Geleneksel Türk kıyafetini tercih eden arkadaşı "kendini mükemmelleştirebilecekken" buna gayret etmemiştir. Aliye Hanım kitabının üçte birini, kadın kıyafetine, kadının örtünme sorununa, peçeye hasreder. Kitabın diğer iki ana teması Türk evlerinde köle kullanılması ve poligami ile ilgilidir. *Tesettür (örtünme) köleler ve çok karılılık*, bunlar 19. yüzyıl sonunda Türkiye'nin batılılaşması tartışmasında ikili bir yer tutan konulardır. Bir yandan Osmanlı-Türk yaşam biçiminin bu özellikleri, Türkiye'yi Avrupalı'nın gözüyle seyreden batı yanlısı elitlerin modernleşme projesine uymayan özelliklerdir. Ama diğer yandan da bütün Osmanlı-Türk kimliği *(identité)* bu niteliklerde özetleniyormuş, bu niteliklerden ibaretmişçesine, sahip çıkılmaktadır bunlara. İşte Aliye Hanım'ın tavrı bu iki ayrı gereksinimin sınırladığı dar ve herhalde imkânsız alanda yer almak zorundadır. Bir yanda kadınları kullaştırsa da, sembolik yükü ağır geleneklere sahip çıkma iradesi, diğer yanda, kendini batının gözünde haklı kılma isteği ve çağdaş, modernleştirici bir tavır! Tavrının zorluğu, tahmin edilebileceği gibi, Aliye Hanım'ın, zaman zaman kendi savunduğu ilkelere ve mantığa, kendi öne sürdüğü delillere ters düşmesine yol açacaktır. Avrupa kamuoyuna seslenirken kendi adına ve güvenle, yüksek perdeden konuşan, gücünü yalnızca kendinden aldığı anlaşılan bu kadın, meselâ poligamiyi haklı çıkarmaya gayret edecektir. Ancak poligamiyi savunmasından hemen sonra, bunun hem kendisi hem de arkadaşları için düşünülemeyecek, imkânsız bir durum olduğunu ekleyecektir. Poligami, Aliye Hanım için kırsal ke-

sim evlerini, çiftlikleri döndüren düzende, bir emek gücü sorununun hallolma biçimidir.

Bir başka, daha derin ikilemi de şudur: Aliye Hanım batının genellikle Türkiye'yle, özellikle de Türk kadınları ve kıyafetleriyle ilgili olarak sahip olduğu, egzotik kartpostal muhayyelesinin zeki bir çözümlemesini yapar. Ne var ki, Boğaz'daki evinin terasında verdiği bir daveti anlatırken kullandığı üslup ve vurgular, Avrupalı seyyahların doğuyla ilgili standart imgelerini, stereotiplerle yüklü hassasiyetlerini hatırlatır. Böylece, geceyle ilgili olarak, bir yabancının gözünde "tipik Türk" ve pitoresk olan, ama kendini yabancının gözüyle seyretme alışkanlığından yoksun bir Türk kadını açısından hiç de yadırganmayacak, olağan olan yanları ön plana çıkarır. Burada yalnızca batıya hitap eden bir kadının akıllıca kullanmış olduğu bir taktiği değil, yalnızca batının beğenilerini okşayıp kitabı ve mesajını okunur kılma gayretini değil, çok daha derin, önemli bir başka nitelik görmek gerekir: "Batı"ya yakıştırılan gözle kendine bakıp ya kendini kötülemeye yönelmek (*autodénigrement)* ya da özürler bulup kendini haklı çıkarmaya çalışmak (*apologie)*... İşte, 19. yüzyıl sonunda batı yanlısı Osmanlı elitinin hassasiyetini şekillendiren yönelimler bunlardır. Fatma Aliye Hanım'ın içerisinde yüzdüğü duyarlılık budur. Şimdi, yeniden kıyafet konusuna dönelim ve şu soruyu soralım: Türkiye'nin çağdaş uygarlığın bir parçası olduğunu savunan böyle bir eserin niçin en önemli kısmı kadınlara, diğer bir kısmı da kadın kıyafetlerine hasredilmiştir?

1. Osmanlı kadınlarının giyim konusu, moda ve "namus" sorununu çok aşan bir sorunsalın ifade edilme biçimidir. Eteklerin biçim ve uzunluğu, peçenin kalınlığı ve kumaşın cinsi, şeritlerin boyu, bu konular ikiyüz yıldır bir toplum biçimi seçimiyle ilgili tavırların "afişe" edildiği bir ekran gibi işlemiştir. Batılılaşma sürecinde reformcularla tutucular, ta-

vırlarını bu ayrıcalıklı konuyu ele alarak ortaya koymuşlardır. Kadın kıyafeti, kadın konumunu çok aşan bir toplum tercihini anlatmak, modernleşmeden yana ya da modernleşmeye karşıt olunduğunu ifade etmek üzere kullanılan bir sembol, bir amblem haline gelmiştir. Batıdan yana olduğunu ifade etmek için tesettüre karşı olunduğunu belirtmek, aksi için ise eteklerin kısalmasına karşı çıkmak yeterlidir.[2] Şerif Mardin, 17. yüzyıldan beri kentsel ayaklanmaların nasıl vesile olarak kadınların ahlak ve namusu üzerindeki "tehditleri" kullandıklarını anlatır.[3] Feracelerin incelemesi ya da bedeni biraz daha yakından sarmalaması "namus elden gidiyor" feryadına ve uğruna ayaklanılmasma yetebilmiştir. Karşı çephede, önce Jön Türkler, sonra İttihat ve Terakki ve Mustafa Kemal, Osmanlı-Türk kadınının özgürleşmesini, ilerlemenin *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşulu olarak görmüşlerdir. 19. yüzyıl literatürünün öne çıkardığı iki tema vardır: *Tesettür-ü nisvan* (kadınların örtünmesi) ve *teahüd-ü zevcat* (çok karılılık). Sahneyi neredeyse tamamen işgal eden bu iki tartışma konusunun ardından gelen, ama onları çok gerilerden izleyen üçüncü bir tema da genç kızların eğitimidir. Örneğin Mehmet Tahir gibi bir yazar, ciddi ciddi, Balkan Savaşı'nın kadınlar batılı tarzda giyinmeye başladılar diye kaybedilmediğini anlatmak için bir risale kaleme almıştır...[4] İkna edici olabilmek için de, bu savaşta, aksine, kadınların fedakârlıkları sayesinde neler neler yapılabilmiş olduğunu sayar.

2. Kadın kıyafeti üzerinde fikir beyan etmek iktisadi tercihlerini ortaya koymaya da yarayabiliyordu. Çarşafın, fera-

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nora Şeni, "Ville Ottomane et Représentation du Corps Féminin", *Les Temps Modernes*, Temmuz-Ağustos 1894, Paris.

3 Şerif Mardin, "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Ninetheenth Century", P.Benedict, E.Tümertekin, F.Mansur, *Turkey, Geographical and Social Perspectives*, Leiden, Brill, 1974 *içinde*.

4 Mehmet Tahir, *Çarşaf Meselesi*, 1912, İstanbul.

cenin hangi kumaştan imal edilmesi gerektiği tartışmasına katılarak ithal ürünlerine karşı Türk tekstil sanayiini ve zanaatlerini korumak mümkündü. Aliye Hanım, Bursa ve Şam pamuklularını Avrupa kumaşlarıyla mukayese ettikten sonra, yerli malı kullanmanın avantajlarını sıralar. Arkadaşlarına bu kumuşlarla Bon Marché, Mayer, Orozdibak, Şişmanyanko, Tiring gibi ithal malı satan İstanbul mağazalarından alınacak kıyafetler kadar zarif, Avrupai kılıklar dikilebileceğini savunur. Mehmet Tahir ise erkekleri ilerletmek ve Türkiye'nin sanayileşmesini sağlamak, erkeklerin iş dünyalarını yalnızca devlet hizmetiyle sınırlı görmeyip üretime kalkışmaları konusunda yardım etmek konusunda kadınlara bel bağlar.[5] Hemen arkasından da, kadınlara giyim konusunda tutumlu olmaları için tavsiyelerde bulunur; süsleri ve elbiseleri için tek bir kuruşun bile sınır dışına gitmemesi için gayret etmelerini tenbihler.

Fakat bir yandan kadınların insan içine örtülü, peçeli (mesturiyet) çıkmaları konusunda kıran kırana bir polemik sürerken, yüzyıllardır pek kımıldamamış olan İstanbul kadınının kıyafeti değişmektedir. Uzun bir durağanlığın ardından Tanzimat'ın verdiği izinle başlayan değişme önemli bir soruya yolaçar: Osmanlılarda kıyafet konusundaki *status quo*'yu koruyan neydi ve Tanzimat'ta ne olmuştu ki kadın kıyafeti değişmeye yüz tutmuştu? Aynı soru başka türlü de sorulabilir: Kadın kılık kıyafetinin devlet otoritesinin yasalarınca belirlendiği Osmanlı şehrinde modadan söz edilebilir miydi? Gerçekten Bab-ı Âli'nin 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar, kadınların giyebileceği renkleri, feracenin kalınlığını, peçenin ve eşarpların uzunluğunu, kadın mantolarının astarında kullanılacak kumaşın türünü düzenleyen fermanlar çıkarmada son derece cömert davranmış olduğu bilinen bir

5 Mehmet Tahir, *Hanımlarımıza mahremane bir mektup*, İstanbul, 1911.

gerçektir. Bunu yaparken devlet, başka şeylerin yanısıra, her şeyi eskiden beri olduğu gibi tutmak istediğini ifade eder. Hiçbir şey *"âdet kadime mugayır"* olmayacaktı. Osmanlı fermanî "retoriği"nin ana temalarından biri olup pek çok tekrarlanan bu formül, fermanın yayınlanma nedenlerinden biri olarak da telâkki edilebilir. Her şeyi eskiden olduğu gibi muhafaza etmek... Ve tabii ki, kadın kıyafetini ve kadınların şehirde varolma biçimlerini de. Sanki birşey ancak, eskiden, ezelden beri süregeldiği için varolabilirmiş gibi. Her şeyin meşruluğunu eskiden beri varolmasına borçlu olduğu bir düzendir bu. Kımıltısızlığın *(immobilisme)* düzeni; merkeziyetçi düzenlerin niteliği. Bir düzenin hareketi kabul edebilmesi, merkez dışında başka dinamiklerin de toplumda etkin olabilmesini göze alabildiğine, dolayısıyla merkeziyetçiliğinden göreli de olsa vazgeçebildiğine delalet eder. Şimdi gelelim biraz evvel sorulan soruya: Tanzimat evveli bir Osmanlı toplumunda "moda"dan sözetmek mümkün müdür? Kadın giysisinin en ufak ayrıntısını kıskanç bir titizlikle denetlemeye kalkışan bu fermanlara bakılırsa elbette ki hayır. Ancak İstanbul hanımları bu fermanlara ne derece itaat etmişler? Bunu tam olarak bilmememize rağmen bu kuralları muhtemelen köşesinden berisinden kırpıp, kendilerine göre uygulama yollarını bulmuş oldukları tahmin edilebilir. Yani moda, her ne kadar devletten özgür bir dinamik katamıyorsa da topluma, yalnızca fermanlara bakıp, yokluğu, hakkında karar vermek mümkün değil. Ancak, Tanzimat'ın başlattığı hareket, Osmanlı devlet yapısını etkilerken, modanın bir toplumsal kurum olarak işleyiş tarzını da değiştirecektir. 1) Tanzimat'la birlikte, devletin o zamana kadar toplum karşısında geliştirmiş olduğu retoriğin tutucu açısı değişmeye yüz tutacaktır. Yine fermanlar yayınlansa ve bunlar kadın kıyafeti hakkında söz söylese bile artık ferman meşruluğunu *"eskiden beri varolan"*ın muhafazasından almayacaktır. Tanzimat, Os-

manlı devleti için belirli alanlarla sınırlı kalsa da, değişme gereğinin kabulü demektir. 2) Öte yandan devlet, pazar ekonomisini temellendiren bir akde girer; insan hayatının, özel mülkiyetin resmi garantörü olur. Böylece pazar ekonomisinin de gelişmesine engel olmuş olan Osmanlı devletinin o meşhur merkeziyetçiliğinde, devletin sivil toplum kurum ve mekanizmalarına yetkilerini devretmeyişinde bir gedik açılmış olur. İşte İstanbul Müslüman kadınlarının kılık kıyafetlerini hızla değiştirecek olan, hem normatif hem de sosyalleşme kurumu olarak moda, devlet yapısında açılan bu gedikten geçerek gerçekten varolmaya başlar.

Moda bir toplumsal kurum olarak işleyecekse de, merkezin rolü bitecek değil tabii. Aksine moda akımların ortaya çıkıp topluma yayıldığı kaynak saray olacaktır: Batılılaşma sürecinde devlet, memurlarına *İstanbulin* diye bilinen, yüksek yakalı ve baştan aşağı düğmeli, siyah ceketi giydirmiştir. Müslüman kadınların yeni kıyafetlere bürünmesi saraydan başlayıp İstanbul'a yayılan moda akımlarıyla mümkün olur. Saray ve devlet, şehirli kadın ve erkeğin giyimindeki evrimin temelindedirler. Kadınlara gelince, gerek ev içi gerek ev dışı giysileri, batılılaşma ve modernleşme akımlarının ürünü bir modaya uyacaktır.

Ev içi: Eskiden şalvar ile gömlekten oluşan ev kıyafeti yerini *entari ve hırkaya* bırakır.[6] Abdülhamit döneminde *entari*, Avrupa modasındaki gelişmeleri izleyerek değişmeler geçirir ve "malakof" tarzı, "tünik" tarzı ya da eteğin arkası kabarık tarzlar birbirini izler. Ama bu elbiseler, üzerlerine işlenen nakışlarla "doğulu" karakterlerini muhafaza ederler. Avrupai olsun olmasın, entari, Türk kadm kıyafetinin çizgilerini altüst etmede bir Truva atı işlevi görecektir. Öyle ya,

6 Bkz. Muhaddere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara, 1958.

çağdaş batılı kadının siluetini, havasını, dik ve dikeyliğini belirleyen en önemli kıyafet unsuru korsenin giyilmesini mümkün kılan Türk kadın kılığı entaridir. Nitekim Aliye Hanım hakemlik ettiği defilede - doğulu kıyafetli arkadaşıyla batılı gibi giyinen arkadaşının yarıştığı defile- oryantal kıyafeti, ancak korse kullanıldığı takdirde beğendiğini teslim eder: Korse kullanılmaya başlandıktan sonra, üstüne giyilen giysi ne olursa olsun, kadının görünümü artık bir daha eskisi gibi olmayacaktır. Gerçekten de, oriantalist seyyah ve ressamların aktarmaya bayıldıkları o doğulu kadının, minderler üzerine yayılmış, yumuşak, tombul ve gevşek çizgilerinin yerini artık, ince bel, düz karın ve geniş kalçalar ile alabildiğine açık, uzun bir boyunun tamamladığı dik siluet almıştır. Gevşek ve uykulu bir yayılmışlığın estetiğine karşı şimdi artık dik, beli kemerle sıkılmış ve sivriliği elde taşınan bir şemsiyeyle vurgulanan bir duruş (*posture*) yerleşmektedir. Büyük şehirlerdeki kadınların hepsi, her şeyi ithal etmeseler, her şeyi Avrupa modasına uydurmasalar bile, eskiden ev kıyafeti olarak *şalvar ve gömleğin*; ev dışı kıyafeti olarak da *ferace, yaşmak ve terliğin* resmettiği siluetten tamamen farklı bir görünüme uygun olarak giyinmeye başlamışlardır.

Ev dışı kıyafeti, 19. yüzyıl sonuna kadar gerçekten de *ferace* (manto), *yaşmak* (peçe) ve *terlik* üçlüsünden oluşmaktaydı. Bu son dönem seyyahlarından birinin, geçmiş yüzyılların oriantalistlerini anımsatan sözlerini aktaralım:

"... yaşmak hanımların yüzünü örterek, genç mi, yaşlı mı, güzel mi, çirkin mi olduklarını anlamayı önler; onları baştan ayağa kadar sarmalayıp bir un çuvalına çeviren kalın kumaş ise vücut kıvrımlarını gözlerden saklar; onlar hakkında hiçbir şey söyleyemiyoruz, çünkü ne diyeceğimizi bilemiyoruz."[7] *Ferace-yaşmak-terlik* üçlüsü ayaktan başlayarak değişecek-

7 Emile Julliard, *Femmes d'Orient et Femmes Européennes*, Paris, Genève, 1896.

tir."Hanımların Avrupa modasına verdikleri tek ödün ayakkabılarıdır; artık sarı terlikleri yalnız yaşlı kadınlarla alt sınıflardan kadınlar giyiyorlar; perdeayaklılara benzemek istemeyen bütün öbürleri ise ayaklarını pek uygar iskarpinler hatta zarif ve yüksek topuklu Parisiyen botinler içerisine hapsediyorlar."[8]

İkinci bir aşamada ve ayakkabıdan sonra değişen "perdeayaklı unçuvalı"nın mantosu (ferace) oldu. Örneğin *yeldirme*, sayfiye yerlerinde giyilen bir manto idi. Büyük yakası ile *ferace*'nin Avrupalılaşmış bir versiyonunu oluşturuyordu. Sıkma belli bol etekli bir entari üzerine giyilen ve şeffaf bir peçeyle şemsiyenin eşlik ettiği yeni *ferace* türleri, Türk kadınlarının edindikleri yeni görünümün değişmez unsurları oldular. 1870'lere ait bir karikatür, hemen hemen aynı siluete sahip "doğulu" bir kadınla batılı bir kadının karşılaşmasını konu aldığında, bir gerçeğe parmak basmaktaydı.

Ancak mantoya benzerliği feracenin Avrupa modasına uyarak gelişmesine fırsat tanıdığı ve kıyafette çanlar batı saatine uygun olarak çaldığı halde, ferace yerini, doğu giyimine çok daha yakın olan *çarşaf*a bıraktı. Benzeri bir gelişme erkek giyiminde de görüldü. Gerçekten, II. Mahmut döneminde erkeklerin kıyafetleri Avrupa modasına yaklaşmaktayken doğudan *fes* alınmıştı. Bunu ölçüyü kaçırmama çabasının bir ifadesi olarak mı görmeli? Ancak çarşafın alınması daha karmaşık bir soruna işaret ediyor. O tarihe kadar yeni âdetler, yeni davranış biçimleri, nezaket kuralları, topluma, önce sarayda benimsenip orada damıtıldıktan sonra yayılmaktaydı. Son moda *yaşmak* önce saraylı kadınlar tarafından giyildi. *Çarşaf*a gelince burada durum farklıdır. Sarayın burun kıvırdığı *çarşaf*, belde büzülen ve ayaklara kadar inen bir pelerine benzer ve kişinin tanınmasını *ferace*den de fazla

8 a.g.e., s.51.

zorlaştırır. Zaten Abdülhamit zamanında çarşaf ardında gizlenen erkeklerin saraya sızabilecekleri korkusu, kadınların saraya çarşafla gelmelerinin yasaklanmasına yolaçacaktır. Böylece padişah sarayının bulunduğu semt olan Beşiktaş'ta çarşaf giyilmesi yasaklanır. Dönemin karikatürleri, Abdülhamid'in korkularıyla bol etekler ve pelerinler arasında ilişki kurmaktan geri kalmazlar. Kadının vücut şeklini feraceden daha iyi gizliyor olması, merkezin iradesine rağmen çarşafın halk tarafından benimsenmesinin başlıca nedeni midir? Bu soruya evet diye cevap verme temayülü her ne kadar kuvvetliyse de, çarşafı, modernleşmeci bir devletle tutucu halkı karşı karşıya getiren bir konu olarak görmek, olayı fazlasıyla basitleştirmek olur. Çünkü, zamanla Avrupa modasına uyup, pelerin ve etek şeklinde iki parçaya bölünerek sonunda batılı tayyöre evrilen giysi, aynı çarşaftan başkası değildir. Dolayısıyla bu kıyafetin İstanbul şehrindeki tarihi, *torba çarşafın tango çarşafa* dönüşme süreci olarak karşımıza çıkar. Kadını baştan ayağa örten, yüz hizasına bir peçe eklenmesine elverişli ve belden sıkılan bir büyük pelerinden başka bir şey olmayan torba çarşafın, özellikle "eskiden beri varolan"ın tartışmalı hale geldiği bir dönemde tutucuların pek hoşuna gittiğinden kuşku edilemez. Yine de, bu kıyafetin de çeşitli renklerde, çizgili, yaldızlı vb. kumaşlardan yapılabildiği biliniyor. Çarşaf belden kesilip bir etek ve bir pelerinden oluşan iki parçaya bölününce de evrimini sürdürecektir. Önce pelerin kısalmaya başlar. Ardından çıplak kalan kollara eldiven giyilmeye başlanır. Sonradan da etek kısalmaya başlar. İşte bu eteğin en kısalmış biçimi "tango" adını alır. Bu isme nasıl varıldığını bilmesek de "tango" lakabı, kısalmış çarşaf eteğinin, İstanbul halkı nezdindeki fantezi statüsü hakkında çok şey söylüyor. Diğer yandan da peçe şeffaflaşmaya yüz tutar; yüzü hemen hemen hiç gizlemeyen ve pelerinin üzerine dökülen ince bir tül halini alır. Daha sonra, pelerin

terkedildiğinde de saçları örten bir eşarptan başka bir şey kalmayacaktır. Bu evrim sürecinde çarşafın vücut biçimini gizleyen "un çuvalıyla" uzaktan yakından benzerliği kalmamış, tersine modaya uygun bir zerafet simgesi halini almıştır. Söz konusu moda, çarşafla uyumlu bir şemsiye taşımayı da gerektirmekteydi. Şemsiyenin bir işlevi de hiç kuşkusuz, giderek şeffaflaşan tüllerin gizleyemediği yüzlerin görülmesinden duyulan endişeye karşı ek bir koruyucu olmasıydı.

Saç biçimi de bu gelişmeye uymuş ve değişmiştir. Örülüp bir kaç örgü halinde omuza dökülen uzun saçlar giderek topuz halinde toplanmaya başlar. "Üçgen biçiminde, tülden *yemeniler,* bibil denilen taraklar, altın paralar ve pırlantalı, incili firketelerle yapılan" ve *kayık hotoz* adı da verilen eski biçim hotozlar terkedilir, giderek sadeleşir. Yeni saç biçimi, rengarenk tüllerle başın tepesine toplanan ve birkaç perçemi de yanlardan sarkan bir topuzdur artık. Aliye Hanım'ın evinde genç kölelerin elinde hanımlarının saçlarını kıvırmak, lüleler oluşturmak için kullandıkları saç maşaları vardır ve bu bukleli saçlar taraklarla tutturularak alna dökülmektedir. Bu saç biçimlerinin karmaşıklığı, tıpkı batıda olduğu gibi, mizahçıların alaylarına konu olur. (Bkz. Resim 1, *Çıngıraklı Tatar* No. 18)

Mizah basınının, bir toplum tercihini yansıtmanın yanısıra alay etmeye son derece elverişli bir konu olan bu kıyafet sorununa kayıtsız kalamayacağı açıktır. Karikatürler ince kumaşların oluşturduğu balon gibi eteklerin (*"crinoline"*) şişkin yanlarını tersyüz ederek, bunların kullanımını gülünçleştirirler. Peçenin (*"voile"*) yerine küçücük bir tül parçası (*"voilette"*) takıp, Avrupa âdetlerine yaklaşarak toplumda artık geçerliliğini yitirmiş olan bir âdet konusunda çatılan kaşları alaya alırlar.

1870-1877 arasındaki kısa sürede yayınlanan mizah dergileri Türk basınında çok önemli bir yere sahiptir. "Birinci

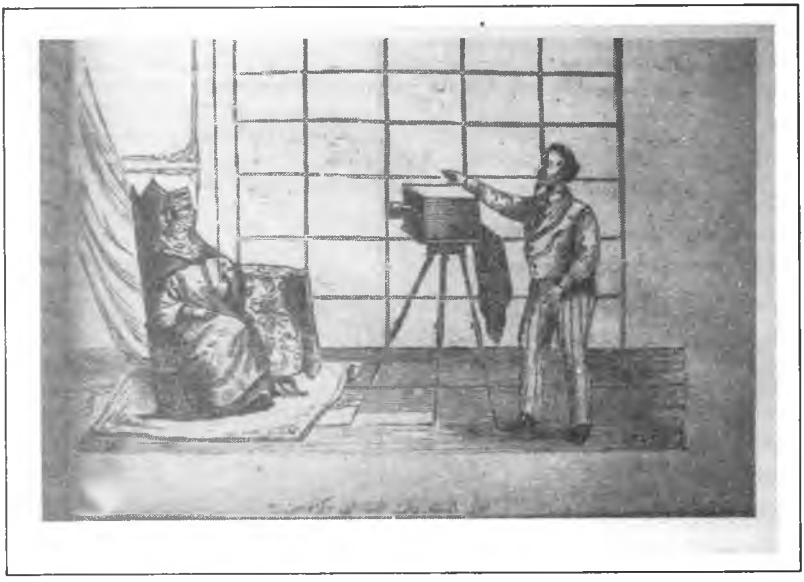
Meşrutiyet" denilen dönemde, sınırlı da olsa temsili kurumları tanıma deneyimini yaşamak, Türkiye'de muazzam bir siyasal ve entellektüel patlamaya yolaçmıştır. Parlamentonun kapatılmasına kadar süren bu dönemde mizah basınının gelişmesine, çok sayıda küçük mizah dergisinin yayınlanmasına tanık olunur. Bu basına damgasını vuran bir isim vardır: Teodor Kasap. Burada örneklerini gösterdiğimiz karikatürlerin yayınlandığı *Çıngıraklı Tatar ve Hayal* adlı iki dergiyi de Rum kökenden gelen bu zat çıkarır. Bu iki dergi, yine Kasap'ın çıkardığı bir başka derginin, *Diyojen*'in yerini almışlardır. *Diyojen*, 1870'in kasım ayı ile 1872'nin ocak ayı arasında ortalama olarak haftada iki kez çıkmaktaydı. Burada sadece iki karikatür yayınlanmıştır. Buna karşılık her biri yine haftada iki kez çıkan *Çıngıraklı Tatar* (Nisan-Temmuz 1873) ile *Hayal* (1873-1877) dergilerinin her sayısında bir karikatür yeralmaktaydı. Basit ve naif çizgili bu karikatürlerde Türk şehirlerindeki modernleşmenin kurbanları, tramvay, buharlı vapur, tren gibi yeni ulaşım araçlarının yavaşlığı alaya alınırdı. Sokağa yansıyan ruh hallerinin aynası bu karikatürlerin, modanın yolaçtığı titreşimlere kayıtsız kalması ve kıyafet tartışmasında taraf olmaması beklenemezdi. Bu desenlerden çoğu, Hıristiyan, "frenk" halkın âdetleriyle ilgilidir. Karikatürlerin yazılarında sık sık "madam" ya da "mösyö"lerden söz edilir. Ama bu hanımlar ve beyler, çok dilli, kozmopolit bir şehri, İstanbul'u etkileleyen, kıyafetteki ya da taşımacılıktaki modernleşme tartışmaları bağlamında gırgıra alınırlar. Karikatürcünün gözü, zaman zaman Avrupalı bir kadının dekoltesiyle alay eden bir Müslümanm gözüyle (bkz. Resim 2, *Çıngıraklı Tatar* No 13), zaman zaman da gerici Müslümanın ahlakçı tutuculuğundan (*"puritanisme"*) bıkmış bir modernleşmecinin gözüyle bakar. (Bkz. Resim 3, *Hayal* No 1195) 19. yüzyıl sonunda bu şehrin sahip olduğu heterojen yapı, âdetlerin, davranış ve yaşama biçimle-

Resim 1: ''Anasından böyle doğmuş olsaydı acaba ne kadar zahmet çekerdi bozmak için.''

Resim 2: ''Ayaklarını göstermek ayıp imiş de.''

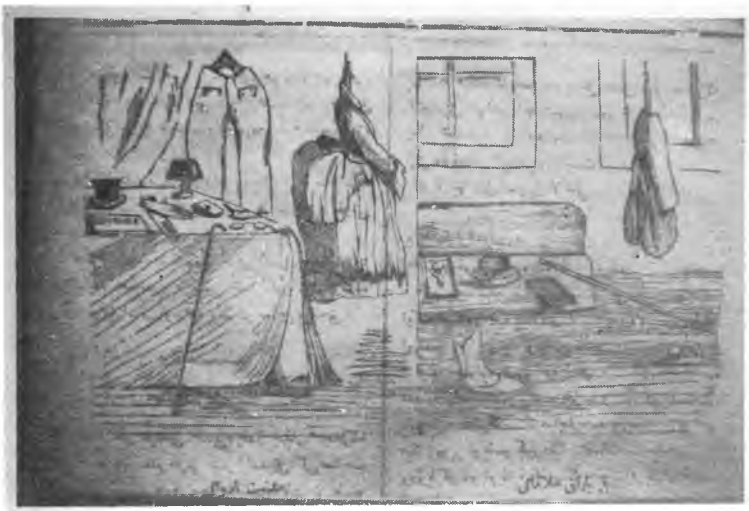
Resim 3: ''Aman usta dikkat et, iyi benzesin.''

Resim 4: ''— Hanımefendi daima böyle ferace ve yaşmakla mı gezersiniz?
— Evet Madam bizde sizin gibi açık gezmek günahtır.''

Resim 5: ''— Kız bu nasıl kıyafet. Utanmaz mısın?
— Bu asr-ı terakkide sen utan kıyafetinden.''

Resim 6: ''Medeniyet edevâtı'' ''Barbarlık alâmatı''

Resim 7: 1320 (1904) (?) 1290 (1874) 1260 (1844) 1230 (1814) 1200 (1784)

Resim 8: ''Yatak odasında'' ''Sokakta''

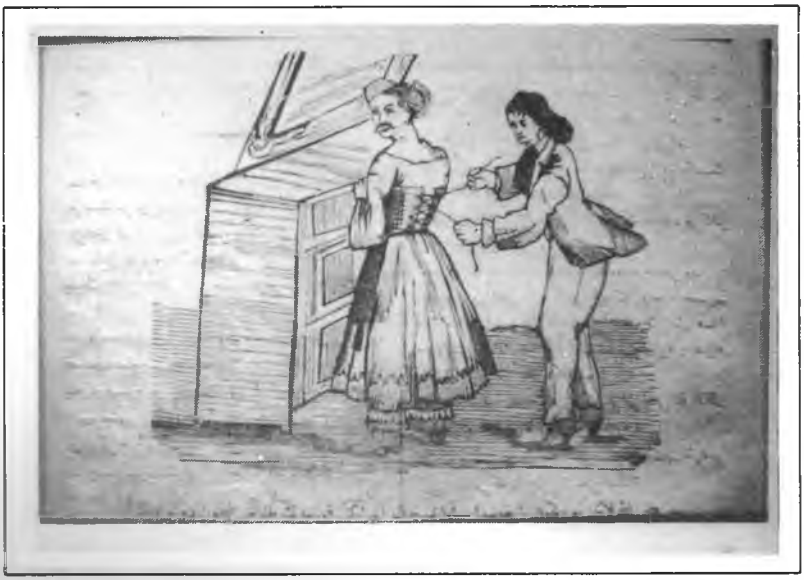
Resim 9: "Şimdi bunun içine neler saklanmaz!"

Resim 10: "On para Madam, on para."

Resim 11: ''— Pufunuzu aceleyle ters mi giydiniz?
— Hayır şimdi moda değişip böyle giyilecekmiş...!''

Resim 12: ''Hay Allah laikini versin Zifos! Musavatı hayal ederken korsenin darlığını niçin düşünmedin?''

Resim 13: ''Musavattan olarak bundan sonra erkekler de ata böyle mi binecek?''

Resim 14: ''Doktor Zifos böyle bir ordu teşkil ederse cihanı kabza-ı teshirine alacağında şüphemiz yoktur.''

Resim 15: "Doktor Zifos'un iddia eylediği musavatın delailinden olacak...

Resim 16: "— Mösyö! Oturduğunuz gözün altında mutlaka ağır bir şey var
— Hayır Madam! İsterseniz ben kalkayım siz oturun."

rinin çeşitliliği, öteki *("l'autre")* ile karşı karşıya gelmeyi, ona bakmayı ve kendine onun gözleriyle bakmayı zorunlu kılmaktadır.

Karşı karşıya. Karşı karşıya duran iki kadın. Birbirlerine bakıyorlar. Boy ölçüşüyorlar. Biri tutucu, doğulu tarzında giyinmiş, diğeri Türk kıyafetinin modaya uygun evrimini izlemiş. Bu, birçok karikatürde karşımıza çıkan bir sahnedir. Ama kendilerini öbürüyle karşılaştırabilen ve boy ölçüşenler, birbirlerine benzemek durumundadırlar. Nitekim karikatürler hiçbir zaman katı dini inançları yüzünden tutucu kıyafetini koruyup meşrutiyet prensiplerince giyinen bir Müslüman kadınla, yüzü açık, kılığı batılı bir kadını karşı karşıya getirmek gibi bir zevksizliğe düşmezler. Bu karikatürler birbirlerini karşılıklı olarak süzen Avrupalı ile Türk kadınlarının benzer kıyafete ve tavra sahip olduklarını gösterip kavganın yersizliğine işaret ederler. Mizah dergilerinin bu tavrı 4 numaralı resimde (*Hayal* No 14) hayli açıktır: Yaşmaklı Türk kadınına yöneltilen, kendini gözlerden sakladığı eleştirisinin ne kadar saçma olduğu, yüzü gizi arttırmayı amaçlayan moda bir tülle (*"voilette"*) örtülü Avrupalıyla karşı karşıya getirildiğinde ortaya çıkmaktadır:

"-Hanımefendi daima böyle ferace ve yaşmakla kapalı mı gezersiniz?

-Evet Madam, bizde sizin gibi açık gezmek günahtır."

Ve "Madam"ın diğer kadından daha açık bir tarafı yoktur!

Bu incelik bir yana, sözler, kadınların ikisinin de birbirinden daha "kapalı" oldukları gözönünde bulundurulursa adamakıllı alay yüklüdür. İki kadın da yüksek topuklu ayakkabı giymişlerdir ve aynı şekilde durmaktadırlar. Desende, beli daha ince, çizgileri daha belirgin ve daha özenilmiş bir zerafeti yansıtan bir de şemsiye taşıyan Türk kadınının Avrupalıdan daha avantajlı kılındığı söylenebilir. Ancak kari-

katürcü, bir beğeni oyunu (*"seduction"*) ve seçim sonucu takılmış tülle (*"voilette"*), bir zorunluluk gereği takılan peçe (*"voile"*) arasındaki farkı görmezlikten gelir.

Bir başka karşı karşıya örneğinde, karikatürcü tercihini Avrupa normlarına uyan kıyafetli Türk kadınından yana yaptığını belirtmektedir. Entari giymiş, korseli, dik görünümlü, geniş yakalı feracesi bir mantodan pek farklı olmayan kadının karşısında bu kez, şalvarlı, bol gömlekli, terlikli bir kadın durmaktadır. (Bkz. Resim 5, *Hayal* No 157)

"Kız bu nasıl kıyafet. Utanmaz mısın? (sorusuna)

-Bu arz-ı terakkide sen utan kıyafetinden" yanıtını verdirmektedir karikatürcü.

Mizahçı ilhamını yalnızca kadınların boy ölçüşmesinden almaz. Erkeklerin kıyafetlerini de, ev eşyalarını da modernlik ve ayrıcalık işaretleri ihtiva etme derecelerine göre sınıflandırır. Örneğin ortadan çizilmiş dikey bir çizgiyle ikiye ayrılmış olan 6 numaralı desenin (*Hayal* No 90) sağ yanında "Barbarlık alâmatı" yazmaktadır. Desenin bu yarısında bir sedir, bir çubuk ve mes ayakkabılar vardır. Desenin sol yanında ise sıkma belli balon etekli bir elbisenin altında bir melon şapka, bir baston, bir masa ve Fransız dilini kullanma belirtisi olarak bir gramer kitabı görülmektedir. Karikatürün bu yanına ait yazıda ise "Medeniyet edevâtı" denilmektedir. Kadın kıyafetlerinin geçirdiği dönüşüme koşut olarak erkek kıyafetleri de değişmiştir. 7 numaralı resim (*Hayal* No 23), bu değişmenin takvimini verir. Karikatürün öyküsünde, sağdan sola, 1200 (1784), 1230 (1814), 1260 (1844), 1290 (1874), 1320 (1904) tarihleri yeralmaktadır. Sarık yerini önce fese daha sonra şapkalı ya da başı açık erkeğe bırakmış; İstanbulin ve pantolon, şalvar ya da "potur'un ve üzerine giyilen uzun ceketin yerini almıştır. 1874'te İstanbullu Türk artık kostüm giymektedir.

Bu resimlerde sahnelenen bir başka karşıtlık da bugü-

nün reklam yöntemlerini hatırlarcasına öncesi/sonrası ikiliğine dayanır. Bu karikatürler, yeni bir kıyafetin gerçeği gizlediği, allayıp pulladığı konusunda okuru uyarır. *Önce* sahnesinde yatak odasında bir kadın gösterilir. Üzerinde gecelik benzeri bir kıyafet vardır. Kadınsı hiçbir kıvrım gözükmez bedeninde. *Sonra* sahnesinde aynı kadın sokakta gösterilir. Elinde eldiven, beli sıkı, arkası kabarık etekli elbise giymiştir, saçları heykel gibi yapılıdır ve dimdik duruşunu tamamlayan açık bir şemsiyeyle hiçbir düz çizgiye sığmaz adeta. (Bkz. Resim 8, *Çıngıraklı Tatar)*

Puf. O yıllarda, eteklerin arkasını şişkinleştirmek için kullanılan sepete ya da jüpona İstanbul'da puf denildiği biliniyor. Mizahçıyı çok eğlendirdiği için anlaşılan puf, çok sayıda karikatüre konu olmuştur. Puf, her şeyden önce Abdülhamid'in korkularını alaya almaya çok elverişlidir. Kat kat eteklerin bolluğu karşısında duraksayan bir polis, "Şimdi bunun içine neler saklanmaz!" diye söylenir. Tabii bu ünlem hemen, Beşiktaş mahallesinde, sarayın yakınlarında çarşaf giyilmesine konulan yasağı akla getirmektedir. (Bkz. Resim 9, *Hayal* No 8 resim 10, *Hayal* No 125)

Öte yandan arkaya konulacak yerde şiş tarafı eteğin önüne konmuş pufun da çok eğlendirdiğini umuyor mizahçı. Pufunu karnının üstüne yerleştirmiş, hamile gibi görünen bir kadın, onu bulunması gereken yerde taşıyan bir başka kadına, yeni modanın artık böyle olduğunu söyler. Bu karikatürde, gündelik, sıradan, "olağan" (*"ordinaire"*) kadın düşmanlığının yüzyıllar boyunca tekrarlanmış temalarından birine rastlamaktayız: "Şu kuş beyinli kadınlar moda uğruna neler yapmazlar ki!" Görüldüğü gibi, devlet fermanlarıyla işe karışsa da, karışmasa da, artık yüzyıl sonu İstanbul'unda, moda, giyimde hükmünü sürmektedir. (Bkz. Resim 11, *Hayal* No 24)

Feminizm ve cinslerin eşitliği. 1870'li yılların İstanbul basınında, Müslüman kadının tesettür ve poligami sorununu

çok aşan kadın erkek eşitliği konusunda modern bir feminist tartışma yeralmaktadır. Bu görüşün sözcülüğünü, savunuculuğunu Dr. Zifos adında bir zatın üstlendiği anlaşılıyor. Bu doktorun hangi yayın organında ve neler yazdığını saptayamadım. Ancak, benimsediği görüş yüzünden *Hayal*'de birkaç hafta boyunca alay konusu olduğu açık. Dergide yayınlanan karikatürlerde bir Hıristiyan olduğu (Ermeni ya da Rum?) anlaşılan doktorun adına gönderme yapılarak, eğer eşitlik günün birinde gerçekleşirse, erkeklerin durumunun hiç de kolay olmayacağı sergilenir. Ama bu uyarı bugün erkeklerin feminizm karşısında duydukları korkunun kökeninde yattığı düşünülen nedenlere değil (o güne kadar erkeklerin tekeli altında tutulmuş olan alanlarda kadınlarla rekabet etmek zorunda kalma korkusu), erkeklerin de zayıf cinsin katlanmak zorunda kaldığı eziyetlere katlanmaları gerekeceği görüşüne dayandırılmaktadır. Örneğin belini bir korsenin bağlarını sıkarak inceltmek gibi bir eziyetten dem vurulmaktadır. Eşitlikten söz ederken Zifos hiç bunu düşünmüş müdür? Üstelik bu bağları insanın kendinin çekip bağlaması da mümkün değilken! (Bkz. Resim 12) *Hayal*'in yorumuna göre, olacak olan kadınların erkeğin eşiti olmaları değil, tersine erkeklerin kadınlara benzemeye başlamasıdır. Bu da çok cansıkıcı bir şeydir! Ne yani! Bundan sonra erkekler de ata kadınlar gibi amazon üslubuyla mı binecektirler? (Bkz. Resim 13, *Hayal* No 40) Zifos bu gibi görüşler ortaya atmadan önce iyice düşünmeli, kendi başına gelecekleri de hesaplamalıdır!

Kadınları asker, silahlı olarak gösteren karikatürde cins eşitliği konusunda dile getirilen "kaygu" daha farklı bir noktadan kaynaklanmaktadır. Resmin kendi de bir "uyarı" değeri taşımakla birlikte, asıl karikatürün altındaki yazıda Dr. Zifos'un silahlandıracağı kadm müfrezesinin savaş gücü alay konusu edilmektedir. (Bkz. Resim 14, *Hayal* No 35) Aynı karikatürü başka bir biçimde de okumak mümkündür. *Hayal*

erkeklere seslenerek kadınlarla eşit olmanın gerektirdiği bedelin -kazançlarıyla, kayıplarıyla- yüksekliğini anlatmaktadır... Ama bir yandan da kadınlara dönüp, onlara erkeklik durumunun ne gibi unsurlardan (ürkütücü, acılı, barbarca?) oluştuğunu göstermek istemektedir. Erkeklik durumu öldürmeyi, savaşmayı gerektirmektedir.

Hayal kadın erkek eşitliği konusuna büyük bir keyifle el atar. Mizahçılar, kadınla erkeği, metreyle ölçerler, adi mallarmış gibi tartıya vururlar. Bu karikatürler kadınlara söz konusu ölçü karşılaştırmalarında kimin oyun bozanlık ettiğini ya da erkekle kadının "doğal" olarak eşit olamayacakları konusunda nasıl aymazlık içinde olduklarını göstermeye çalışırlar. (Bkz. Resim 15, *Hayal* No 34 ve resim 16, *Hayal* No 39) Bizi de geçen yüzyılın son çeyreğinde, İstanbul'da yaşayan bu aymaz kadınların kimlikleri hakkında koyu bir merakla başbaşa bırakırlar.

Bu karikatürlerle ilgili olarak vurgulanması gereken bir nokta da şudur: *Hayal* haftalarca süren bu kadın erkek eşitliği öyküsüyle, kadın sorununu, ilk ve son defa, Türkiye'nin batılılaşması, tutuculuğu, modernleşmesi gibi toplumsal boyutta bir tartışma sorunsalından bağımsız olarak ele almıştır. Daha önceki bütün karikatürlerde, Müslüman kadının kıyafet sorunu, sözü edilen peçelerle, tüllerle vb., çok daha geniş ve Türkiye'nin gidişatıyla ilgili bir tartışma içerisinde, orada tuttuğu ayrıcalıklı yerle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Kadınların özgürleşmesi ve özellikle kadın kıyafetleri konusundaki görüşler, toplumun alması gereken yönle, gidişatla ilgili tercihleri dile getirmeye olanak vermektedir. Dönemin mizah resimleri kadın kıyafeti konusuna bir semptom, bir amblem rölü atfederek, varolan bu yaklaşımı tekrarlamıştır. Ama bunu yaparken, onunla bir miktar oynama olanağı da bulmuştur. Oynamanın başlıca yolu karşıtlıkları gündeme getirmektir. Bunu yaparken mizah basını, toplum-

sal, etnik, kültürel, din ve dille ilgili çeşitlilikten, heterojenlikten yararlanmıştır. Kimden yana olduğunu belli etmeden, kâh bu kesimin ağzından konuşma, kâh diğer bir cemaatin gözüyle bakıp şaşırma yolunu kullanıp kartları karıştırmış, okuyucuyu oradan oraya taşıyarak şaşırtmıştır. Karikatür, 1870'li yıllarda elde ettiği büyük başarıyı, ustaca oynadığı bu oyuna borçludur! Yarattığı kopuşla sahte tartışmaları sonlandırarak asıl sorulması gereken soruların neler olduğunu anlamaya fırsat vermiştir.

TÜRKİYE'DE İSLAMCI HAREKET VE KADIN

KADIN DERGİLERİ VE BİR GRUP ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİSİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Feride Acar / ODTÜ, ANKARA

I. Giriş

Son yıllarda Türkiye'nin toplumsal ve siyasal gündeminde dikkati çeken önemli olgulardan biri de İslamcı hareketlerdir. İslamcı hareketin Cumhuriyet'ten bu yana, toplumsal yaşam sahnesindeki en etkin dönemini yaşadığını söyleyebildiğimiz şu sıralar ilgi çeken gelişmelerden biri de hareketin ön planında görünen kadınlardır.

Bir yandan İslamcı akım kendi söylemi içinde kadına ulaşmak için özel bir gayret göstermekte, bir yandan da bir grup kadın İslamcı hareketin amaçları yönünde toplumda açıktan mücadele içerisine girmektedirler. Son üç-dört yıldır yayınlanmakta olan *Kadın ve Aile, Mektup* ve *Bizim Aile* adlı İslamcı kadın dergilerinin varlığı, diğer İslamcı süreli yayınlarda kadına ayrılan sayfa ve kısımlar ve piyasada satılan kadına yönelik İslamcı kitapların sayısı, İslamcı hareketin kadınları çekebilmek, onlara mesajını iletebilmek için gösterdiği çabanın ürünleridir. Yine son yıllarda kız öğrencilerin

üniversitelerde, kamuoyunda "türban" adı verilen İslami tesettür anlayışına uygun başörtüsü takabilmeleri için gerekli yasal düzenlemeleri talep etmek, buna imkan vermeyen yönetmelik ve uygulamaları ortadan kaldırmak amacı ile düzenledikleri- devlet yetkililerine telgraf çekmekten açlık grevine kadar uzanan- eylemler, bir kesim kadının bu hareket içerisindeki son derece aktif konumunu göstermiştir.

Türkiye'de varolan toplumsal-siyasal düzene bir alternatif sunma çabası içinde olan İslamcı hareketin gündeminde kadın unsuru birkaç nedenle önemlidir. Bir defa İslam, kadınların toplum içindeki konumları, hakları ve işlevleri gibi konularda çok duyarlı olan bir dindir. Cinslerarası ilişkiler ve aile kurumunun İslami bir toplumsal düzenin kurulup devam ettirilmesinde son derece önemli olduğu görüşünden hareketle İslamiyet kadının, aile kurumunun korunması ve gençlerin İslamiyet ilkelerine uygun yetiştirilmeleri konularında taşıdığı önemi vurgular.

Ayrıca, Türkiye'nin özel koşullarında, İslamiyet ile Kemalist düşüncenin temsil ettiği laik zihniyet kadın konusunda özel bir çatışmanın içerisine girmişlerdir. Cumhuriyet ideolojisinin, Türkiye'de kadınların siyasi ve toplumsal alanlardaki eşitliğine ilişkin öne sürüp -formel anlamda ve kısıtlı kesimler için de olsa- yerleştirdiği değerler Osmanlı toplum yapısı ve İslamcı ideolojinin değerleri ile çatıştığında kadın konusu siyasal gündemde hep bir savaş alanı oluşturmuştur (Tekeli, 1979). Bu bağlamda, kadının konumu ve hakları konusu siyasal düzlemde karşıt ideolojiler tarafından sembolleştirildiği oranda da kadına bu ideolojilerin söyleminde ayrılan pay artmıştır (Kandiyoti, 1988).

Ancak, Türkiye'de uzun yıllardır İslamın gelenekseli, Kemalizmin çağdaş olanı temsil ettiği görüşlerinin birbirleri ile çatıştıkları kadına ilişkin arenada, günümüzde farklı bir rol dağılımı yaratılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda, İslamcı

hareketin kadına yönelik söyleminde Atatürkçü düşünce ve ondan önceki yenilikçi ideolojilerce vurgulanagelmiş olan kadın hakları retoriğini tersine çevirdiğini söyleyebiliriz. Yıllarca, laiklik ve modernleşmenin kadınlara sağlayacağı haklar ve bunların kadının güvencesi ve mutluluğu için gereği yenilikçi, laik ideolojiler tarafından savunulurken, bu gün Türkiye'de İslamcı düşünce çağdaş yaşamdaki bu iki unsuru - laiklik ve modernizm -kadınların aşağılanmasının ve sömürülmesinin nedenleri olarak görmekte ve bu söylem ile kadınları mobilize etmeye uğraşmaktadır. Nitekim, son yıllarda Türkiye'de gelişen feminist hareket ile İslamcı hareket arasında bazı noktalarda paralellikler olup olmadığı hususu da toplumsal bilimcilerin dikkatini çekmiştir (Tekeli, 1986; Sirman-Eralp, 1988).

II. İslam ve Kadın: İslamcı Kadın Dergilerinin Mesajları

Burada 1980'ler Türkiye'sinde İslamcı hareketin kadına ne tür bir mesaj verdiğine bakmak istiyorum. Bunun için önce başka bir çalışmada (Acar, 1989) ayrıntılı biçimde incelenmiş olan üç İslamcı kadın dergisinin içerik analizi sonuçlarını özetle sunacağım.

Sözü geçen çalışmada incelenen kadm dergilerinin mesajlarını iki temel boyutta özetlemek istiyorum.

A. İslamcı Söylemin Kadının Ev İçindeki Rollerine İlişkin Görüş ve Önerileri

İncelenen her üç dergide de kadınların eş, anne ve evkadını rolleri üzerinde önemle durulmaktadır. Ancak bu rollerin değişik yönlerine farklı dergilerde görece farklı önem verildiği ve yaklaşımlarda farklılıklar görülmektedir.

Bu konulara verilen ağırlıkları yansıtan bir ölçüt olarak, incelenen dönem içinde (Şubat 1985 - Mayıs 1988) dergilerde çıkan yazıların söz konusu başlıklar açısından dağılımına bakılabilir. *Kadın ve Aile* dergisinde, araştırmada incelenen süre içindeki toplam 660 yazıdan kadının eviçi rolüne ilişkin 295 yazı olduğu belirlenmiş ve bunlardan 54'ünün eş rolünün çeşitli boyutlarına değinen, 85'in annelikle ilgili, 176'sının ise yemek pişirme, ev döşeme, çiçek yetiştirme, elişi, dikiş-nakış, ev ekonomisi ve aile sağlığı gibi (evkadınlığı ile ilgili) konularda olduğu görülmüştür. Aynı sınıflandırma *Mektup* dergisi için yapıldığında ise mevcut 128 yazıdan 21'inin kadının eviçi rollerine ilişkin olduğu, bunlardan 19'unun kadınların eşlik rolü ile ilgili, yalnızca 2'sinin annelik konusunda olduğu ve evkadınlığı rolüne ilişkin hiç yazı bulunmadığı saptanmıştır. Buna karşılık Mayıs 1988'e kadar ancak dört sayısı yayınlanan *Bizim Aile* dergisinde çıkan toplam 34 yazıdan altı tanesi aile hayatına ilişkindir; diğer yazılar iman ve tesettür (17) konuları ile toplum içinde hürriyet, eğitim gibi kadının evdışı davranış ve rolleri (11) üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu dergilerde yeralan yazıların yaklaşımlarında da belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Örneğin, *Kadın ve Aile* dergisinde kadının annelik rolüne ilişkin yazılar arasında çocukların İslami değerlerle donatılmış olarak yetiştirilmesi gibi eğitim ağırlıklı yazılar da varsa da, çocuk yetiştirilmesine ilişkin çok sayıda yazıda gündelik pratik sorunların ve çözümlerinin tartışılması dikkati çekmektedir. *Mektup*'ta ise kadının annelik rolüne ilişkin zaten yok denecek kadar az sayıda olan mesajlar çocuklara doğru İslami eğitim verilmesi alanındadır.

Görünümü ve değindiği konular itibariyle laik dünyada da pek çok örneği görülen tutucu kadın dergilerini çağrıştıran *Kadın ve Aile,* temel mesajını eviçi yaşantısının hayatla-

rının odağını oluşturduğu kentli kadınlara yöneltmiş görünmektedir. Bu bağlamda da, günümüz Türkiye'sinde küçük kent ve kasaba yaşamında egemen olan orta tabaka kadın kavramı ve değerleri ile uygun düşen bir yaklaşım sergiler görünümdedir. Kadının eviçi rolünü ön plana çıkaran, bu ilk bakışta geleneksel görünümlü yaklaşımın kanımca bir başka tamamlayıcısı ise *Kadın ve Aile*'nin kadınların "İslami yaşamasına" bakışıdır. İncelenen süre içinde bu dergide kadının "mümine" rolüne ilişkin 236 yazı tespit edilmiştir ki, bu sayı daha önce belirtilen kadının eviçi rollerine ilişkin yazı sayısından (295) sonra ikinci sıradadır. Yani, *Kadın ve Aile* dergisi kadınların eviçi rollerine ilk bakışta laik dünyanın tutucu kadın dergilerininkinden çok da farklı olmayan biçimde yaklaşmakla birlikte, derginin bütünü içinde kadınların ibadet ve özellikle İslami giyim ve davranışa ilişkin bilgilendirilip, yönlendirilmesini amaçlayan yazıların bu görünümü en azından dengelediği de açıktır.

Kadın ve Aile dergisinde İslamiyete ilişkin mesajların son derece dikkatli bir biçimde verildiği dikkati çeken bir başka noktadır. Derginin detaylı incelemesinde din konusundaki yazıların, ya İslam tarihinden örnek alınacak önemli kadınların yaşantılarının hikayeleri ya da gündelik hayatta "yapılacaklar yapılmayacaklar"ın somut listesi niteliğinde oldukları görülmektedir.

B. İslamcı Söylemin Kadının Ev Dışındaki Rollerine İlişkin Görüş ve Önerileri

Bu boyut, incelenen dergilerde kadınların eğitimi, çalışması ve genel olarak kamu yaşamındaki yeri şeklinde ele alınabilir.

Eğitim ve çalışma konularına İslamcı kadın dergilerinde kadının eviçi rollerine ayrılan yerden çok daha az yer ayrıl-

ması, bu konulara verilen önemin göreli düşüklüğünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Örneğin, *Kadın ve Aile* dergisinde incelenen sürede toplam 667 yazı içinden kadınların çalışmasına ilişkin yalnızca 16, eğitim konusuna ilişkin ise 13 yazı tespit edilmiştir. İslamcı dergiler bu konularda temel bazı görüşleri paylaşmakla birlikte önemli farklılıklar da gösterebilmektedirler.

Genel olarak bütün dergilerde kadın eğitimi konusu, kadın çalışmasından ayrı düşünülmekte ve kadının kamu alanındaki bu iki tür varlığı farklı biçimde değerlendirilmektedir. Müslümanlığın ilmin kadın erkek herkese farz olması anlayışından kalkarak kadınların eğitimine karşı çıkılmamakta, ancak kadının ev dışı çalışması çok daha az hoşgörü ile karşılanmaktadır. Kadının evdışında çalışması çok defa ancak maddi zorunluluk karşısında çaresiz kalındığında kabul edilirken, bu durumda dahi temel koşul olarak İslama uygun biçimde çalışma zorunluluğu (yani erkeklerle temas etmemesi) aranmaktadır.

Kadın ve Aile dergisinde kadınlara açıkça evlerinde oturup daha iyi ev kadınları olarak kocalarının kazancını değerlendirmeleri, çok gerekli ise evde yapılabilecek el işleri ile aile bütçesine katkıda bulunmaları salık verilirken, eğitim konusunda benzer bir yaklaşım sergilenmemektedir. Tersine, (aslında eğitimde de kız-erkek ayrımı yeğlense de) kızların laik ve karışık eğitim kurumlarına devamlarına pek de karşı çıkılmamaktadır. İslam dininin aralarında yakın kan veya evlilik bağı olmayan kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasını engelleyen kuralı günümüz Türkiye'sinde kadınların eğitimine ilişkin olarak adeta tesettür kuralına indirgenmiş görünmektedir. İslamcı dergilerin yazarları zaman zaman kadın erkek ayrı eğitim konusundaki tercihlerini dile getirmekle birlikte, mevcut yapı içinde kadınların karışık kurumlardan uzak durmalarını değil de, bunlara "mesture" olarak

katılmalarını önermektedirler. İslamın kadın erkek ayrımı kuralının eğitim ve çalışma kurumları için aynı oranda geçerli olduğu gerçeği karşısında, İslamcı dergilerin günümüz Türkiyesi'nde bu farklı tutumu sanırım daha çok içinde yaşanılan toplumsal gerçekle izah edilebilir.

Bu noktada İslamcı kadın dergileri arasında en radikal söylemi dile getiren *Mektup*'un tutumu ise ilginçtir. Kuran'm kadınların tesettürüne ilişkin hükmünü *Kadın ve Aile*'den daha dar biçimde yorumlayan *Mektup*'un bazı yazarları "türban" veya pardesü yerine çarşaf, peçe ve eldiven giyilmesinin uygun olduğunu savunmaktadırlar. Ancak, aynı yayın organında kadının evdışı rollerine ilişkin en aktivisit İslamcı söylemi de bulmak mümkündür. *Mektup* dergisinde incelenen 128 yazıdan 22'si kadınların İslamın yayılması amacı uğrunda yüklenmeleri öngörülen "mücahide" rolüne ilişkindir. Bu kategori *Mektup* dergisinde 78 yazı ile en büyük kategoriyi oluşturan kadının "mümine" rolünden sonra ikinci sırada gelmektedir. "Mücahide" rolünün bu dergide özellikle vurgulanan yönü ise kadının İslamı yaymak amacı ile evdışında yürüteceği faaliyetler, eylemci ve etkin kişiliği olarak ortaya çıkmaktadır. Yani, *Kadın ve Aile*'de sunulan geleneksel eş-anne-ev kadını rolü içinde "İslamı yaşayan" ve iyi Müslüman evlatlar yetiştiren kadın imajı yerine, *Mektup* dergisinde mücadeleci, inancı uğruna her türlü ızdıraba katlanan, İslami "tebliğ"i kendine amaç edinmiş, aktivisit bir kadın imajı yaratılmaktadır. Bu bağlamda da "mücahide" rolü kadının evdışı rollerinden biri olarak belirmektedir. *Mektup* dergisi yazarları oldukça militan bir çizgi ile, bir yandan kadınları İslam dışı otoritelere boyun eğmemeye çağırarak bir yandan da aile içinde geleneksel rol dağılımlarına Peygamberin yaşantısından örnekler vererek karşı çıkmakta ve kadınların İslama uygun biçimde olma koşulu ile evdışında çalışmalarını destekler görüşlere sayfalarında yer vermektedirler.

İslamcı kadın dergilerinde kadınlara verilen mesajın en belirgin iki boyutu Batı karşıtlığı ve kadınlarla erkeklerin toplum içinde birbirlerine karşı konumudur. Burada sözü edilen dergiler arasında bu konularda ifade biçimi ve sunuş açısından farklar varsa da, temel görüşler bakımından tutarlı bir çizgi izlenmektedir.

Orta sınıf kentli aile yaşamı içinde kadın görüntüsünden yola çıkan *Kadın ve Aile* dergisi olsun, her tabakadan ama özellikle de daha düşük gelir gruplarından kadınlara radikal İslamcı bir mesajı çarpıcı bir lisanla vermeye çalışan *Mektup* olsun, çoğulcu demokrasi ve sivil toplum retoriğini çokca kullanarak görece daha entellektüel bir kesime yönelik görünüme sahip *Bizim Aile* olsun, tüm dergilerde ideal Müslüman kadın Batılılaşmış kadın imajına karşıtlığı ile sunulmaktadır. Burada bir yandan Batılılaşmış kadının mutsuz, ezilen, sömürülen kadın olduğu vurgulanırken diğer yandan da dejenere olmuş, ahlaki bakımdan çökmüş Batının kadınlarını taklit eden Müslüman kadınların da onlar gibi olacakları, hem kendilerinin doyumlu olmayacakları hem de toplumda daima huzursuzluk kaynağı olup kargaşa çıkaracakları görüşü vurgulanmaktadır. Özellikle, *Mektup* dergisi her sayısında bir "Vicdan Azabı" bölümü ayırarak burada İslami yaşantıdan ayrılan günahkâr kadınların hikâyelerini ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Varolan düzenin kokuşmuşluğu, bu yapının normlarını benimseyip uygulayan kadınların başına gelen (fuhuş, uyuşturucu bağımlılığı, hapise düşmek gibi) toplumun geniş kesimleri için pek de yaygın olmayan ve aşırı sayılacak sonuçlar vurgulanmaktadır. Batılılaşmanın tehlike ve zararları bütün dergilerde dış görünüşte benzemenin inançlarda da benzeme anlamına geleceği fikri işlenerek, kadınlara Batılı kadına benzemenin ölçütü olarak görülen modayı izleme, makyaj yapma, TV seyretme, denize giderek tatil yapma gibi davranışlardan kaçınmaları öğütlenmektedir.

Ancak İslamcı dergiler arasında Batılılaşma karşıtlığının derecesi açısından bazı farklılıklar da gözlenmektedir. Örneğin, kadının evkadını rolüne önem veren *Kadın ve Aile* dergisi yemek tarifleri, elbise patronları vs. verip, ev dekoru konusunda yazılar yayınlarken, *Mektup* israfı önleme anlayışından hareketle pasta ve kurabiyeleri ve ev eşyasını lüks ve Batıcı saymakta, Müslümanların bu tür tüketimlerine karşı çıkmaktadır.

İncelenen dergilerde izlenen yaklaşımların bir diğer ortak noktası ise kadın erkek eşitliği konusundaki tavırlarında gözlemlenmektedir. Bütün dergilerde Müslümanlıkda kadın ile erkeğin eşit olduğu vurgulanırken bu kavram Allah huzurunda eşitlik olarak tanımlanmaktadır. Allah huzurunda eşitlik temasının dünyadaki karşılığı ise cinslerin birbirlerini tamamlayacağıdır. İslamcı dergilerde en çok vurgulanan temalardan birisi, Batı toplumlarında üretilen kadın erkek eşitliği kavramının aslında kadınları daha fazla yük altına soktuğu ve ezilmelerine neden olduğudur. Batıcı anlamda eşitlik karşıtı olarak ileri sürülen sav, kadın ve erkeğin yapı ve yaratılışlarının farklı olması nedeni ile İslamda önemli olanın adalet olduğu ve ancak cinsler arasında gerçek adaleti tesis eden bir toplum düzeninde, İslamda, kadınların korunduğu, daha geniş hak ve yetkilere sahip oldukları şeklindedir.

İnceleme sonucu ortaya çıkan bir sonuç da, Müslümanlığın kadınlara verdiği hak ve yetkileri en yakından ilgilendiren bazı hüküm ve uygulamalarının bu dergilerin sayfalarında yer almamasıdır. Örneğin, çok eşlilik, kadınların kocaları tarafından dövülebilmeleri veya mahkemede iki kadının şahadetinin bir erkeğinkine eşdeğer görülmesi gibi pek çok kişi tarafından İslamiyette kadına verilen eşitsiz konumun kanıtı olarak görülen konuların İslamcı kadın dergileri tarafından pek de üstünde durulmadığı gözlemlenmektedir.

III. "Müslüman" Kız Öğrenciler

İslamcı dergilerde verilen mesajların kısa bir değerlendirmesini yaptıktan sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) eğitim gören bir grup "İslamı yaşayan" kız öğrenci üzerinde halen yapılmakta olan bir araştırmanın bugüne kadar elde edilen bulgularından söz etmek istiyorum. Başlangıçta belirtmem gereken bir nokta şudur: Sunulan bilgiler, 9 tane ODTÜ öğrencisi kızla yapılan ve herbiri 2-3 saat süren derinlemesine mülakatlarda elde edilmiştir. Konuşulan öğrenciler giyim tarzlarından dolayı araştırmacı tarafından tanınarak kendileri ile temas temin edilebilen ve böyle bir araştırmada yer almayı kabul eden öğrencilerdir.* Araştırma halen devam etmekte olduğundan ileride bu sayının artması mümkün olabilecektir. Ancak, niteliği itibarıyla zaten istatistik anlamda temsil edici önceliği olmayan bu tür bir çalışma sonuçlarının, özellikle örneklem bu kadar küçükken geniş bir evrene genelleştirilmesi mümkün değildir. Sonuç olarak, burada elde edilen bulguların İslamcı kadın hareketinin mesajına cevap veren üniversiteli kız öğrencilerin genel özellikleri olarak düşünülmesi uygun olmayabilir.

Araştırmanın bu aşamasına kadar mülakat yapılan 9 kız öğrencinin 2'si İmam Hatip Lisesi mezunu, diğerleri ise eğitimlerini normal liselerde tamamlamış öğrencilerdir. Yedisinin ailesi kaza merkezi veya ufak-orta boy Anadolu kentlerinde yaşamaktadır. Ailesi Ankara'da olanlardan 2'si de büyüme çağlarında iken ailelerinin çeşitli kazalarda yaşadığını söylemişlerdir. Ankara'da oturan aileler şehrin alt-orta gelir düzeyi diye tanımlanabilecek semtlerinde yerleşmiş durum-

(*) Kamuoyuna "türban olayı" olarak yansıyan konudaki tartışmaların, özellikle 1989 yılı başından itibaren yasal düzenlemeleri de içeren gelişmelerle tırmanması ve çok duyarlı hale gelmesi nedeniyle "türbanlı" üniversite öğrencileri ile mülakat yapabilme olanağı geçici de olsa engellenmiştir.

dadırlar. Öğrenci babalarının 3'ü ilkokul, 4'ü ortaokul, 1'i ise üniversite mezunudur (bir öğrencinin babasının eğitim durumu belirlenmemiştir). Anneler çoğunlukla ilkokul mezunudur (7) ve aralarında okur-yazar olmayanlar da (1) var. Mülâkat yapılan öğrencilerin babaları genellikle işçi, küçük esnaf (tornacı, şoför) veya alt düzey devlet memurudur; bir öğrencinin babası ise emekli hakimdir. Annelerin hepsinin ev kadını oldukları gözlenmiştir.

Öğrenciler, ailelerinin İslamiyet konusundaki tutumunu genellikle "dine eğilimli ve saygılı, ancak bilinçsiz" olarak tanımlamışlardır. Yalnız bir öğrenci, babasının köklü din bilgisi ve eğitimi olduğunu vurgulamıştır. Bir öğrenci hariç diğerlerinin anneleri İslami anlamda kapalı değildir; aynı aile içinde bazı kızkardeşlerin kapalı bazılarının olmadığı ifade edilmiştir.

İslami bir yaşam şeklini ne zaman benimsedikleri, ne zaman kapandıkları yolundaki soruya 9 öğrenciden 6'sı "ODTÜ'ye geldikten sonra ilk veya ikinci yıl" şeklinde cevap verirken, 3'ü lise yıllarından beri zaman zaman örtündüklerini, ancak devamlı örtünmeye ODTÜ'de başladıklarını söylemişlerdir. İkinci gruptaki öğrencilerin 2'si İmam Hatip Lisesi mezunu iken, üçüncü öğrenci lisede bir bunalım geçirdiğini, çevre ile ilişki kurmakta zorluk çektiğini, kapanarak ise huzur bulduğunu söylemiştir.

Yapılan mülâkatlarda ortaya çıkan bir başka ortak nokta, bu öğrencilerin hemen hepsinin "hidayete ermeleri" ve kapanmalarına neden olarak üniversiteye geldikten sonra kız-erkek ilişkilerini çok farklı bulmaları, bu yeni ortamda alışık olmadıkları tür ilişkilerden tedirgin olarak tepki duymalarının dile getirilmesidir. Örneğin:

B. "Ben kız-erkek farklılığını ODTÜ'ye gelince anladım, arkadaşlık, yakınlık lisede de (İmam Hatip) vardı ama örneğin dokunma hiç yoktu."

H. "Burada erkeklerin insana bakışı beni rahatsız etti. Bakıyorlar, lâf atıyorlar. Ben hep, ben bir yanlış hareket yaptım herhalde diye düşünüyorum. Kendimi suçluyorum".

G. "ODTÜ'ye başladığımda ilişkiler bana çok yoz, çok ters geldi. Kendimi bir türlü adapte edemedim ve bir gün başımı örtme, İslama yönelme kararı aldım. Önceleri bunun bir tür tepki olduğunu zannediyordum fakat gittikçe benimsedim".

Öğrencilerin bir kısmı ise eskiden beri ailelerinden aldıkları bir Allah korkusu olduğunu, üniversiteye girdikten sonra gözledikleri insan ilişkilerinin kendilerini çok suçlu duruma düşürdüğünü, vicdan azabı yaşattığını vurgulamışlardır.

B. "ODTÜ yurdunda kendimi çok tutucu ve dindar hissediyorum. Ben her yerde Allah'ın beni gördüğüne inanıyorum. Onun için başkaları gibi rahat olamıyorum".

H. "Yanlış yapınca vicdan azabı, yaradana karşı suç işliyorum hissi oluyor bende... Burada ilişkiler çok yapay, çevre kızları rahatsız edici. Arkadaşlarım vardı, onlar adapte oldular, yüzeysel mutlulukla yetiniyorlar, saçma sapan şeylere gülüyorlar, artistlere filan. Bir süre olsun ben de böyleydim, lise yıllarında. Geriye bakınca boşuna harcadım zamanımı diye düşünüyorum, üzülüyorum".

Mülâkat yapılan öğrenciler "İslamı yaşamaya" başladıktan sonraki deneyim ve duygularını dile getirirken çoğunlukla, ilk başlarda kendilerinde çekingenlik, korku hatta utanma gibi duygular olduğunu, ancak bunların giderek yok olup tersine çevre tarafından beğenilen, onanan kişiler olma hissi ile değiştiğini vurgulamışlardır. Örneğin:

H. "Önce şehirde başladım başımı örtmeye, İlk gün o kadar heyecanlandım ki... İlk gün başımı kaldıramadım, utandım."

Z. "Örtündükten sonra bana otobüsde yer veren oldu".

Bu bağlamda hepsi önceleri daha fazla tepki alacaklarını

düşündüklerini ama gerçekde öyle olmadığı, yer yer karşılaştıkları ve çoğunlukla öğretim üyelerinden gelen tepkiler dışında, arkadaş ve aile çevresinden pek olumsuz reaksiyon almadıkları ve tam tersine yeni arkadaşlar edindiklerini sık sık dile getirmişlerdir. Öğrencilerden hepsi ailelerinin yalnızca başörtüsünü endişe ile karşıladıklarını, dindarlıklarının diğer yönlerini çok olumlu değerlendirdiklerini söylemişlerdir.

H. "Teyzemlerden tepki aldım. Onlar ikisi de öğretmen. Başörtüsü ideolojik dediler. Fişleniyorsun dediler."

H. "Örtündüğümden beri yeni yeni diğer örtülü arkadaşlar ediniyorum. Onları tanımadığım halde selam verebilirim. Tabi yakınlaşma oluyor."

Öğrencilerin birçoğuna göre dış çevrenin kendilerine olumlu tepki vermesinde üniversite öğrencisi olmaları önemli bir etkendir. Üniversite öğrenciliğinin getirdiği statünün kendileri için dış çevrede olumlu bir değerlendirme unsuru olduğu görüşü, örnek olarak, şu şekilde ifade edilmiştir:

Z. "Genellikle insanlar üniversiteye gittiğimi duyunca daha nazik oluyorlar. Ondan önce, bilmeden, kıyafetime bakarak, Kızılay'da mağazada filan bana hizmet edilmediği, ikinci plana atıldığım oldu."

Örneklemdeki öğrenciler, kadının temel ve öncelikli rolünün annelik, eşlik alanlarını kapsadığı görüşünde birleşmektedirler. Üniversite öğrencisi bu kızların hiçbirisi okumalarının nedeninin öncelikle bir meslek edinmek ve çalışmak için olduğunu söylememişlerdir. Tersine, aşağıda örnekleri verilen görüşlerde de belirtildiği gibi meslek sahibi olmak ve çalışmak onların pek de ciddi düşündükleri bir yol değildir. Bu öğrenciler çalışma hayatına girmek konusundaki bu tavırlarının hem İslamca uygun görüldüğünü hem de kendilerini en mutlu edecek seçim olduğunu belirtmişlerdir.

L. "Muhakkak çalışmayı düşünmüyorum. Ailevi düzeni-

mi bozmayacak bir işte çalışmayı düşünebilirim ancak".

H. "(Örtünmeye karar verdikten sonra) annem "örtünecekse evde otursun" dedi. Onun için okumak çalışmak demek çünkü... Zaten annem ekonomik açıdan bağımsız, daha rahat olabilmem için "kocaya bağlı olma" diye okumamı istemişti baştan beri. Ben öyle düşünmüyorum".

Z. "Keyfimi bozmayacak iş olursa çalışırım".

N. "Kendimden ödün vermedikçe çalışabilirim. Özel sektörde çalışan arkadaşlarımız var. Ama evleneceğim erkek benim dünya görüşüme sahip olacağından o bana bakmakla yükümlü... Kadının İslamda en önemli görevi çocuk yetiştirmektir. Ben bu anlamda çocuklarımı eğitmek için okuyor, bilgileniyorum. Herhangi bir para beklentim yok".

Ev dışında çalışmayı düşünmeyen bu üniversite öğrencisi kızların kadının ev içi rollerine ilişkin görüşlerine de benzer bir bakış açısı hakimdir.

"(İslami düzende) kadının pasifliği ya da ezilmişliği söz konusu değildir. Biz zaten yılların geleneklerini yıkmaya, yerine İslama uygun olanı getirmeye çalışıyoruz. Bugün annelerimiz eziliyordu, bu doğru, fakat bunun sorumlusu İslam değil. Tam tersine onların İslamı iyi bilmemeleridir. İslamın özünde kadın kocası için iş yapmak zorunda değildir; ev işi kadının yükümlülüğü değildir, erkek hizmetci tutmak zorundadır. Kadının tek yükümlülüğü çocuktur." diyen G., Müslüman toplumda kendisi için fevkalade olumlu bir konum beklemektedir. Nitekim, öğrencilerin hemen hepsi Z. gibi

"İslamda kadının sorumluluğu çok az." olduğu görüşü ile İslamın kadını çok rahatlatan bir ortam olduğunu söylemişlerdir. Kişisel düzeyde, kızların hepsi kendi yaşamlarında bu anlayışla daha mutlu olacaklarına inandıklarını, hem evde hem de dışarıda çalışmak istemediklerini belirtmişlerdir.

Bu görüşlere paralel olarak örneklemdeki öğrencilerin hepsi, kadınların yaratılışları icabı erkekten farklı, zayıf ve

duygusal olduklarını, bu nedenle de İslamın cinslerarası eşitlik değil de adalet kuralı ile meseleye bakmasının kadınların doğasına çok uygun olan bir koruma sağladığını savunmuşlardır. Nitekim Müslümanlıkta iki kadının şahadetinin bir erkeğinkine eşit sayılmasını bu "gerçekler" çerçevesinde olumlu bulduklarını ifade etmişlerdir.

Eğitim konusundaki görüşler, kız ve erkek öğrencilerin ayrı eğitim görmelerinin doğru olduğunda yoğunlaşmıştır.

"Kız erkek beraberliği saptırıcı olabilir. Öğrenciler maksattan uzaklaşabilirler. Sonra karışık okullarda konulara derinlemesine inilmiyor. Kızlar yalnız kadm hoca ile her meseleyi tartışabilir. Öbür türlü gülüşme vesaire oluyor ve belli konular üstü kapalı geçiliyor." diyen B. ve

"Ben ayrı okulların doğru olduğuna inanıyorum zira erkeklerin cinsel bakımdan çok zayıf olduğunu görüyorum. Her şeyin altında cinsellik var, erkekler cinsel (tahriklere) çok açıklar, zayıflar; kızlarda da onları cinsel olarak etkileme çabası var". diyen H. gibi diğer öğrenciler de, kızlarla erkeklerin birarada eğitiminin amaca hizmet etmediğini ve de zararlı olduğunu savunmuşlardır. "Erkeklerle okumak benim için sadece bir taviz" diyen H., okumadığı takdirde "o gerici, tutucu" damgası yiyeceğini, bunu düşünerek bu tavizi verdiğini söylemiştir.

Özel yaşantılarında, birlikte okudukları erkek öğrencilerle ilişkilerini nasıl ayarladıkları konusunda ise aşağıdaki alıntı bir örnek oluşturabilir.

S. "Mecbur kaldığım şeyler dışında konuşmuyorum. Kısa kısa cevaplarla geçiştiriyorum. Çünkü namahrem. Ben kendimi her şeyimle kocama ait hissediyorum, onun için de konuşurken özellikle göz göze gelmemeye çalışıyorum. Çünkü kadın erkek doğal olarak birbirini cezbeden iki yaratık. En ufak bir bakışda bile cezbetme olayı var, bu kaçınılmaz".

Ancak bunun yanı sıra örneklemdeki öğrencilerden 2'si

erkek arkadaşları olduğunu, bazıları da okul arkadaşlıklarının bazan "ağabey-kardeş" ilişkisi gibi olabildiğini belirtmişlerdir.

Öğrencilere yöneltilen sorular arasında, evlilik hakkındaki düşüncelerine ilişkin olarak, çok eşli evlilik hakkında ne düşündükleri ve kendi hayatlarında bunu nasıl karşılayacakları sorulmuştur. Tüm kız öğrenciler, çok eşliliğin erkeğe çok sorumluluk yüklediğini ve pek de uygulanabilir bir şey olmadığı görüşünde birleşmişlerdir. Böyle bir olasılıkta kişisel olarak çok rahatsız olacaklarını belirten bazı kız öğrenciler, İslama bağlılıkları ve kişisel tutumları arasındaki çelişkinin çıkışını İslamda erkeğin ikinci evliliği yapmasının ilk karısının izni ile mümkün olduğu iddiasında bulmuşlardır. Bir taraftan,

"Erkek birinci eşinden izin almak zorunda. Hangi ayet veya hadisde olduğunu bilmiyorum ama böyle." diyen B., diğer taraftan,

"İslamda tavsiye edilen, birinci eşin de, erkek istediği takdirde, çok eşliliği kabul etmesidir." görüşüne de yer vermiştir. Ancak kızların hepsi çok eşliliğin İslamda geçerli nedenleri olduğu görüşünden kalkarak H.nın cümlesinde ifade bulan,

"Neticede ben bunu kabul etmek zorundayım. Yaratıcımızın bize verdiği haklardan razı olmuşuz." yaklaşımını dile getirmişlerdir. Aynı doğrultuda B.,

"Beni yaratan Allah benim nasıl mutlu olacağımı daha iyi biliyordur. Ben anlamıyorsam dahi bazı kuralların, bazı hükümlerin bir hikmeti vardır diyorum. Ben buna inanıyorum ve sorgulamıyorum. Çok eşlilik de, bir hikmeti olduğuna inanmamız gereken hükümlerdendir". anlayışını savunmuştur.

IV. Sonuç

Kadın dergilerinde sunulan biçimi ile incelediğimiz İslamcı söylem ve bu söylemi benimsemiş olan bir grup üniversite öğrencisi kızla yaptığımız mülakatlardan çıkarılabilecek sonuçları, "Türkiye'de İslamcı hareketin kadınlara mesajı hangi tür kadına, hangi yönüyle çekici gelmektedir?" sorusuna cevap arayarak değerlendirmek istiyorum.

Dergilerin hedef aldıkları kadın kesimlerinin birbirlerinden görece farklılık gösterdikleri ortada olmakla beraber, bunların kentsoylu, orta ve üst-orta sınıfın kadınları olmadıkları açıktır. Başka bir deyişle İslamcı kadın söylemi Cumhuriyetin ilk yıllarından beri çeşitli toplumsal, iktisadi ve politik nedenlerle (Tekeli, 1979; Erkut, 1982) önü açılarak kendisine öğrenim yapma ve meslek sahibi olma gibi haklardan erkeklerle eşit biçimde yararlanabilme olanağı tanınmış kadını hedef almamaktadır. İçinde yaşadıkları aile çevresi de kadının ev dışındaki rollerinin vurgulanıp eşitliğinin savunulduğu Kemalist ideoloji çerçevesinde toplumsallaşmış kadın kesimine yabancıdır ve onların kızlarına yönelik bir mesaj İslamcı hareket açısından pek söz konusu değildir (Tekeli, 1986).

Gerek dergilerin içerik analizi, gerekse kısıtlı örneklemdeki öğrencilerin sosyo-ekonomik nitelikleri, İslamcı mesajın daha ziyade taşra kenti veya kasaba kökenli olarak tanımlayabileceğimiz gruplar veya bunların kültürel anlamda büyük kentlerdeki benzerleri olan esnaf gruplarının (Mardin, 1988: 181) kız ve kadınlarına yönelik olduğunu gösteriyor. Kıray, geleneksel değerlere bağlı ve tutucu olan bu kesimlerin kadınlarının, "kadın erkek ayrımının dolayısıyla toplumdan ayrılmanın en uç noktasını temsil ettiklerini" söyler (Kıray, 1979: 359). Ancak Cumhuriyet'ten sonra oluşturulan eğitim sistemi içinde ve özellikle 1950-80 arası yıllarda değişen ikti-

sadi yapı içinde bu kesimin çocukları da eğitim olanaklarından artarak faydalanmışlardır (Mardin, 1988:168). Erkeklerden düşük oranlarda da olsa bu grupların kızları da artan oranlarda eğitim görmüşlerdir (Kıray, 1982). Ancak bu kız ve kadınlar için, çevre ve aile toplumsallaşmasının tutucu; ataerkil ve -İslamcı olmasa da- İslamla barışık değerleri okuldan ve "merkez"den verilen çağdaşlaşmacı, eşitlikçi ve laik mesajla hep ciddi biçimde çatışmıştır. Bu çatışan mesajların kadının üzerindeki baskıyı arttırması doğaldır. Kemalizmin kadına resmi ideoloji düzeyinde vaadettiğini toplumsal gerçeklik düzeyinde veremediği ölçüde de bu baskı ve bunalımın alternatif arayışlarına dönmesi beklenecektir.

Türkiye'de yapılan kadın çalışmaları göstermiştir ki, öteden beri bir kısım seçkin kadın yüksek eğitim görüp, iyi meslekler sahibi olarak prestijli ve doyumlu işlerde çalışabilmektedirler (Öncü, 1979). İktisadî durumları elverdiği ölçüde bu kadınlar ev işlerinden de başka kadınları çalıştırarak kurtulabilmekte ve mesleklerine verdikleri öncelik merkezin egemen ideolojisince de onaylanmaktadır (Erkut, 1982; Kandiyoti, 1986; Durakbaşı, 1988). Öte yandan, toplumbilim araştırmaları iş yaşantısının pek çok düzeyinde ve aile içi ilişkilerde kadın erkek eşitliğinin büyük ölçüde gerçekleşmediğine işaret ederken (Çitçi, 1979; Kandiyoti, 1982; Kuyaş, 1982), bu sürecin sonunda eğitim görerek, çalışarak ev dışına çıkmış kadınların çok defa ilave yük sırtlandığını da göstermişlerdir. Nitekim, mevcut durum meslek sahibi seçkin kadın için dahi ilk anda zannedildiği kadar sorunsuz değildir (Acar, 1983, 1989). Ancak, Kemalizmin kadına vaatlerinin gerçekleşme düzeyi bu kesimin dışında kalan kadınlar için çok daha düşük kalmıştır. Bu kadınlar için aile içi geleneksel rol dağılımı ve ataerkil değerler egemenliği büyük ölçüde devam ettiğinden, bir de dışarıda çalışmak durumunda kalan kadının fiziki, iktisadi veya psikolojik kurtuluşundan bah-

setmek söz konusu olamamaktadır (Tekeli, 1986: 189). İşte İslamcı kadın dergilerinin çağrı yaptığı ve çalışmadaki küçük grupta örnekleri görülen kız ve kadınlar ve toplumsal deneyimlerin ürettiği insanlardır.

Bunlar, geldikleri aile kökeni ve geçtikleri toplumsallaşma süreci içerisinde seçkin kadınlar gibi kişiliklerini Kemalist söylem içerisinde tanımlamaya koşullandırılmamışlardır. Tersine aile geçmişlerinde İslama ekspoze olmuşluk, sempati ve yakınlık vardır. Seçkin kadınların farklı kişisel çözümlerle halletmeye çabaladığı rol çatışması (Acar, 1983) ile değişen eğitim ve iktisadi koşullar sonucu sonradan karşılaşan bu kesimin kadınları çözümü İslamcı alternatifte bulabilmektedirler. Nitekim, hem yukarıda aktarılan ideolojik söyleme ilişkin hem de onun öğrencilerce algılanışını gösteren bulgular, bu süreçte temel etkenlerden birisinin kadına İslam ideolojisinin sunduğu güvence olduğunu göstermektedir.

İslamcı hareketin "geleneksel cinsel rolleri meşrulaştırmaya çalışan" (Bingöllü, 1979: 389) mesajının verdiği güvence, kadının çatışan rol beklentilerine bir çıkış yolu da getirmektedir. İslamın kadına sunduğu güvencenin farklı boyutları vardır. "Ben çalışmaya mecbur değilim; çalışmadığım için de aşağılanmak durumunda değilim, tam tersine yüceltiliyorum, İslam düzeninde." diyebilen üniversiteli kız öğrenci güvencenin bir boyutunu dile getirirken, "Hanımlar, kendimizi evde çekici, ev dışında itici hale getirmek başlıca prensibimizdir." "Evde cici, dışarıda öcü olmalıyız." diyen *Mektup* dergisi ise örtünme yolu ile başka kadınlardan gelecek rekabeti önleyerek, kanımca, İslamın kadına verdiği güvencenin bir başka boyutunu sergilemektedir. Öte yandan, ailesinde, kasabasında, mahallesinde kadın cinselliğinin bastırılıp suçlandığı bir kültür mirası içerisinde yetişmiş kadının büyük şehir veya üniversitenin daha serbest ortamında karşı cinsle girilebilecek görece daha özgür ilişkiler olasılığı karşısında

duyduğu güvensizlik ve suçluluğa da "tesettür"de çare bulduğunu gösteren belirtiler vardır.

Ancak, burada değinilmesi gereken bir nokta da şudur: Batı literatüründe toplumsal harekete katılma yalnızca toplumsal yapısal faktörler, ideoloji veya psikolojik yatkınlık kavramları ile değil, bunların yanısıra "mekânsal yakınlık" kavramı ile de açıklanmaktadır. Bu açıdan, kişilerin hangi harekete katıldıkları biraz da bulundukları ortamda hangi hareketin varolduğu ile ilgili görülmektedir (Snow, Zurcher, Jr. and Eckland-Olson, 1980). Zannederim İslamcı kadın hareketinin üniversiteli öğrencilere olan çekiciliğine biraz da böyle bakmak yararlı olacaktır.

KAYNAKCA

Acar, Feride 1983, "Turkish Women in Academia: Roles and Careers," ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt 10.

Acar, Feride 1989, "Women in the Ideology of Islamic Revivalism in Turkey: Three Islamic Women's Journals," *Islam in Turkey: Religion in a Secular State,* Richard Tapper (der.), basılmaktadır.

Bingöllü (Sayarı), Binnaz 1979, "Türk Kadını ve Din," *Türk Toplumunda Kadın,* N. Abadan-Unat (der.), Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Çitçi, Oya, 1979, "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler," *Türk Toplumunda Kadın,* N. Abadan-Unat (der.), Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Durakbaşı, Ayşe, 1988, "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu," *Tarih ve Toplum,* Mart 1988.

Erkut, Sumru, 1982, "Dualism in Values Toward Education of Turkish Women," *Sex Roles, Family and Community in Turkey,* Ç.Kağıtçıbaşı (der.), Bloomington, Ind., İndiana University Turkish Studies.

Kandiyoti, Deniz, 1982, "Urban Change and Women's Roles in Turkey: An Overview and Evaluation," *Sex Roles, Family and Community in Turkey,* Ç.Kağıtçıbaşı (der.), Bloomington, Ind., Indiana University Turkish Studies.

Kandiyoti, Deniz, 1987, "Emancipated But Unliberated? Reflections on the Turkish Case," *Feminist Studies,* Cilt 3, Yaz.

Kandiyoti, Deniz, 1988, "Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?", *Women-Nation-State,* N.Juval-Davis and A.Anthias (der.), Londra, Macmillan.

Kıray, Mübeccel, 1979, "Küçük Kasaba Kadınları," *Türk Toplumunda Kadın,* N. Abadan-Unat (der.), Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Kuyaş, Nilüfer, 1982, "The Effects of Female Labor on Power Relations in the Urban Turkish Family," *Sex Roles, Family and Community in Turkey,* Ç.Kağıtçıbaşı (der.), Bloomington, Ind., Indiana University Turkish Studies.

Mardin, Şerif, 1988, "Culture and Religion: Towards the Year 2000", *Turkey in the Year* 2000, Ankara, Türk Siyasi Bilimler Derneği.

Öncü, Ayşe, 1979, "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın,* N.Abadan-Unat (der.), Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Sirman-Eralp, Nükhet, 1988, "Turkish Feminism: A Short History?" International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences tarafından düzenlenen "The Plural Meanings of Pluralism" konulu Sempozyumda sunulan tebliğ, Zagreb, Temmuz 1988.

Snow, David A., Louis A. Zurcher, Jr. ve Sheldon Ekland-Olson, 1980, "Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment", *American Sociological Review,* Cilt 45, Ekim.

Tekeli, Şirin, 1979, "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri", *Türk Toplumunda Kadın,* N.Abadan-Unat (der.), Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Tekeli, Şirin, 1986, "Emergence of the Feminist Movement in Turkey", *The New Women's Movement,* Drude Dahlerup (der.), Londra, Sage Publications.

FEMİNİZM VE İSLAM: *KADIN VE AİLE* DERGİSİNİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Yeşim Arat / BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL

Bu yazıda 1980'ler Türkiye'sinde değişen din-devlet ilişkisi çerçevesinde, İslamcı kadınların etkinliklerini ele almak istiyorum. Bu etkinliklere örnek olarak İslamcı kadınların çabalarıyla çıkan *Kadın ve Aile* dergisini inceliyeceğim.

1985 Nisan'ında aylık olarak çıkmaya başlayan dergi beşinci yılını yaşamakta. *Kadın ve Aile* haftalık aktüalite haberleri üzerinde yoğunlaşan *İslam* dergisi ve iki haftada bir çıkan felsefe, kültür ağırlıklı *İlim ve Sanat* dergisi ile bir üçlü meydana getirmekte. Derginin sahibinin erkek olmasına karşın, yayına hazırlayanlar ve dergide yazı yazanların büyük çoğunluğu kadın.[1]

Derginin önemini tartışmadan önce, yayınlandığı ortamı değerlendireceğim. İslam ideolojisi ile kadınların özgürlükle-

1 1985'de dergi çıktığında yayın müdürü dahil, grafik düzeni, redaksiyon ve abone işleri sorumluları kadındı. Zaman içinde çalışanlar arasındaki işbölümü değişti. Bu makalede ele aldığımız son dergi olan 1989 Temmuz sayısında Yazı Kurulu Başkanı ve Yazı İşleri Müdürü erkekti. Yardımcıları ve yayına hazırlıyanlar kadındı.

rine yönelik bir yaklaşımı ne derece bağdaştırabileceğimizi sorgulayacağım. Feminist bir çerçeve geliştirdikten sonra *Kadın ve Aile* dergisini, etkinlikleri açısından değerlendireceğim. Amacım derginin İslamcı ideolojisini ayrıntılı bir biçimde incelemekten çok, etkinlikleri üzerinde sistematik bir biçimde düşünmeğe çalışmak.

Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi

Türkiye'de Cumhuriyet kurulduktan sonra, din kurumlarının devlet denetimi altına alındığı laik bir düzene geçilmiştir.[2] Laik olduğu kadar demokratik bir toplum olabilme çabaları içinde, dinci gruplar laikliğe olduğu kadar demokrasiye de bir engel olarak görülmüştür. Gerek yasal düzenlemelerle, gerek eğitim kurumlarıyla kamu hayatında olduğu kadar özel hayatta da İslamm görece etkinliğinin azalmasına çalışılmıştır. Şeriatın kalkması ve Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle, kadının birçok Arap ülkesinde olduğu gibi sadece devlete karşı bir vatandaş olarak değil, özel hayatında da kanun önünde eşit bir birey olabilmesi sağlanmıştır. Laikliğin yerleşmesi için yer yer çoğulcu demokratik bir düzenin gereklerinden ödün verilerek (laik bir çerçeveyi kabul etseler de), İslamcı gruplar baskı altında tutulmuşlardır.

1980 sonrasında devlet, din kurumlarının gelişmesine yardımcı olmuştur. 1982 anayasasının getirdiği yasal çerçeve içinde sendikalar, dernekler, üniversiteler ve toplu iletişim araçları üzerinde devlet denetiminin arttığı bir ortamda, ik-

2 Şerif Mardin, "Religion and Secularism in Turkey", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.) *Atatürk: Founder of a Modern State* (Londra: C.Hurst and Co., 1981), Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, No 2 (1971), İlkay Sunar ve Binnaz Toprak, "Islam in Politics: The Case of Turkey", *Government and Opposition* vol. 18 No. 4, 1983, Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *The Middle East Journal* vol. 35, No.3, 1981.

tidara gelen Anavatan Partisi (ANAP) İslamcı grupları desteklemiştir.[3] Yapılan yasal düzenlemelerle, İslamcı grupların, devlet desteğine sahip fakat devletten bağımsız bir ekonomik güce kavuşmaları sağlanmıştır[4] İslam finans kurumlarının getirdiği kârlar, İslami değerleri yaymaya yönelik vakıfların kurulmasına yardımcı olmuştur. Eğitim kurumlarında din dersleri zorunlu kılınmış, Milli Eğitim Bakanlığı kanalıyla Kuran kursları açılmıştır. ANAP yetkilileri politikaları ile olduğu kadar yaşam tarzları ile de İslamcı eğilimi yaymaya çalışmışlardır. Dinci gruplara tanınan ayrıcalıkların laik Cumhuriyet geleneğini tehdit edip etmeyeceği önemli bir sorun olarak gündeme gelmiştir.

İslam ve Kadın

Bu ortam içinde gelişen İslamcı harekette, kadınlar gittikçe etkin bir rol oynamaktalar. İslami kurallara uygun bir biçimde örtünenlerin sayısı artarken, gerek yazıları, gerekse eylemleri ile, İslamcı kadınlar İslami yaşam tarzını yaymaya çalışmaktalar. Üniversitelerde başörtü giyme özgürlüklerini savunmak için yürüyüşler, oturma eylemleri düzenlemekte, toplumda siyasal bir güç oluşturmaktalar.[5]

Öte yandan bir grup kadın, İslami yaşam tarzı içinde kadının yerini tartışmaktalar. Reformcu bir yaklaşımla İslam tarihini sorgulamakta, Müslüman toplumlarda kadının ezilişini, erkeklerin önyargılı yorumlarına ve uygulamalarına

3 Binnaz Toprak, "Islam in Turkey: Internal and External Factors" Berlin. İnstitute for Comparative Social Research, Research paper, 1989.

4 Ayşe Öncü, "The Interaction of Politics, Religion and Finance: Islamic Banking in Turkey", Berlin Institute for Comparative Social Research, Symposium on Muslims, Migrants and Metropolis, 13-18 Haziran 1989 Berlin'de sunulan tebliğ.

5 Nükhet Sirman-Eralp, "Turkish Feminism: A Short History?" International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Symposium on "The Plural Meanings of Feminism", Temmuz, 1988 Zagreb'de sunulan tebliğ.

bağlamaktalar.[6]

İslam ideolojisi ile kadın erkek eşitliğini veya kadınların kendi yaşamları ile ilgili seçim hakkını savunan feminist bir yaklaşımı bağdaştırmak zordur. Uygulandığı ortam içindeki mantığı ne olursa olsun (örneğin çokeşliliğin kadınları, maddi olanaklardan yoksun olduğu bir ortamda koruması veya mirastaki eşitsizliğin kadınlar evlenirken aldıkları para gözönünde bulundurularak telafi edici bir kural olarak yorumlanması), İslami hukuk çerçevesinde kadın erkek hakları eşit değildir.[7] Evlenme, ayrılma, miras, çocukların velayeti, kanun önünde tanıklık, zina suçları konusunda erkekler ayrıcalıklı bir konumdadır. Kadınlar ister şehvet düşkünü, tatmin edilmesi zor yaratıklar olarak denetlenmeğe çalışıldıklarından, ister fiziksel yapılarından ötürü korunmaya muhtaç kişiler olarak görüldüklerinden erkeklere verilen haklardan yoksundurlar. En ılımlı yorumlarla bile Şeriat kuralları çerçevesinde kadın erkek hakları eşit değil, ancak tamamlayıcı olarak gösterilir.

Bu eşitlik sorunundan öte, İslam ideolojisi ve hukuku, siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatı olduğu kadar özel hayatı da, bu bağlamda kadının hayatını da düzenler, Şeriat hukuku kadına seçim özgürlüğü tanıyan feminist yaklaşım karşısında, kadının giyiniş biçimine kadar neyi yapıp neyi yapamıyacağını belirler.[8] Bireysel seçim özgürlüklerinin bir top-

6 Sedef Öztürk, "Kadın Sorunu İslamcıların Gündeminde Nereye Kadar?", *Kaktüs*, 2 Temmuz 1988, İstanbul, s.38-43.

7 İslam'da kadının yeri konusunda feminist bir açıdan yazılmış klasik bir eser Fatima Mernissi, *Beyond the Veil*, Indianapolis, Indiana University Press, 1987 dir. Mernissi İslam'da kadının neden kontrol edilmesi gereken bir varlık olarak görüldüğü konusunu inceler. Fatna Sabbah, *Women in the Muslim Unconcious*, New York, Pergamon Press, 1984 aynı açıdan yazılmış bir incelemedir. Türkiye'de İslam ve kadının yeri konusunda, Binnaz (Sayarı) Bingöllü, "Türk Kadını ve Din", *Türk Toplumunda Kadın*, Nermin Abadan-Unat (der.), Ankara, Çağ matbaası, 1979.

8 Azar Tabari, "The Women's Movement in Iran: A Hopeful Prognosis", *Feminist Studies* 12, No. 2 (Summer 1986), p.357.

lum içinde yaşamayı mümkün kılacak şekilde sınırlanması kaçınılmazdır. Nitekim laik hukuk kuralları bu sınırları çizer. Ancak bu sınırlar içinde bireysel seçim özgürlüklerini engellemez. Kadının asli görevinin annelik olup olmayacağı kendi seçimiyle belirlenebilir. Kadının olduğu kadar erkeğin de hayatını belirleyen bu kutsal kurallar örgüsü, tanıdığı ayrıcalıklar dolayısıyla, erkeğin bireysel seçim hakkını göreceli olarak daha az kısıtlar.

Bu sorunları gözönünde bulundurarak bu yazıda, İslamcı kesimlere verilen ödünlere rağmen, demokratik ve laik esaslar üzerine kurulu bir toplumda, İslamcı kadınların etkinliklerini değerlendirmek istiyorum. Bu nedenle önce kadınların olanaklarının genişletilmesini esas alan feminist bir çerçeve çizeceğim. Ancak böyle bir çerçevenin, İslamcı kadınların uzun dönemde, Türkiye'deki sosyal, siyasal değişime katkılarını belirlemeye yardımcı olacağına inanıyorum. Bu çerçeve ile *Kadın ve Aile* dergisine döneceğim.

Teorik Çerçeve

Feministler arasında "ayrı fakat eşit" tezi konusundaki tartışmalar güncelliğini korumakta. Eşitlik ve erkeklerle eşit haklara sahip olma arayışından kadınların erkeklere eşit fakat onlardan ayrı olmak istediklerini vurgulayan anlayışa geçiş, kadınlar için zenginleştirici olduğu kadar sorunlu da olmuştur. Kadınların ayrı kimliklerinin tanınması ve erkeklerinkinden değişik bir güç kaynağı olarak algılanması feminist bilinci genişletmiştir. Kadınların özel hayattaki tecrübeleri ve geleneksel rolleri onlara hakim kültürün insafsızca küçümsediği ve kamu hayatına yansıtmaktan ısrarla kaçındığı önemli beceriler kazandırır. Nihayet 1980'lerde, kadın kültürüne sahip çıkmak ve kamu hayatına yansımasını sağlamak, siyasal hayatta güç arayan pek çok feministin gündemine girmiştir.

Bu görüşün sakıncalı yanları vardır. Kadın kültürünün ve kadın dünyasının yüceltilmesi, her ne kadar kadınlara yeni bir güç kaynağı vermek için ön plana çıkarılsa da, kadının ezilmişliğini devam ettirebilir. Kadınlara kamu alanında yeni olanaklar sağlanmasını önleyebilir. Feministlerin varolan düzeni devam ettirmek isteyen tutucu gruplardan kendilerini ayırmaları gerekir. "Ayrı fakat eşit" tezini güden feministler bunu nasıl yapabilirler?

Sosyal bilimci Mary Fainsod Katzenstein ve David Laitin bu soruya "Siyaset, Feminizm ve Bakıcılık Ahlakı" adlı makalelerinde cevap ararlar.[9] Soruyu "ayrılıkçı tezler hangi biçimlerde ilerici sonuçlara, hangi biçimlerde tutucu amaçlara hizmet eder?" şeklinde sorarlar. Cevap olarak da, üç kıstas geliştirirler. Bu kıstasları şu şekilde özetleyebiliriz.

1. Grubun sosyal ve siyasal rolünü betimleyen öneriler gruba, durağan değil, dinamik bir güç vermeli. Yalnız hakları ve ayrıcalıkları değil, olanakların genişletilmesini ve bağımsızlığı vurgulamalı.

2. Üyeler arasında dikey hareketliliğe (upward mobility) yardımcı olarak, grubun içinde çoğulculuğu desteklemeli. Böylece hareket içindeki en az ayrıcalıklı grupların korunmasını sağlamalı.

3. Kendisi dışında dayanışmaya girdiği gruplar da, diğer ezilmiş sınıf veya grupların olanaklarını veya siyasal gücünü arttırmaya yönelik olmalıdır.

Kanımca en önemli kıstas, yeterli olmasa da, birincisidir; yani öne sürülen tezlerin, olanakları genişletmesi ve bağımsızlığı arttırması. Şimdi bu kıstasları kullanarak *Kadın ve Aile* dergisine dönmek istiyorum. Dergiyi sadece içeriği ile

9 Mary Fainsod Katzenstein ve David Laitin, "Politics, Feminism and the Ethics of Caring", *Women and Moral Theory*, Eva Feder Kittay ve Diana Meyers (der.), Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1987.

değil, çalışanı ve okuru ile kadınları yakından ilgilendiren siyasi bir proje olarak değerlendireceğim. *Kadın ve Aile* dergisini kadınlara yeni olanaklar açan dinamik bir dergi olarak görebilir miyiz? Soruyu yumuşatırsak, bu dergi ne dereceye kadar kadınlara yeni olanaklar açıyor?

Kadın ve Aile Dergisi: İslamcı Güç

İlk bakışta dergi tutucu bir güç olarak göze çarpar. İlk sayıda çıkan başyazı, derginin okurlarını şöyle tanımlar:

"Sizler bizim nazarımızda ya, beyaz oyalı namaz başörtülü, eli tesbihli, ağzı dualı hacı anne ve teyzeler veya, eşine yuvasına sadık, ciddi, şefkatli ve fedakâr ev hanımları; ya da cici temiz, cıvıl cıvıl, hünerli küçük ablalarsınız.

Biz yuvayı dişi kuşun yaptığını, aile fertleri arasındaki sıcak ve sevimli sevgi bağlarının sayenizde sağlandığını biliyoruz. Sizler yuvanın direği, toplumumuzun temellerisiniz.

Çocukları sağlıklı olarak siz yetiştirir; aile görgü ve terbiyesini onlara siz verir; ninnilerle, öğütlerle, dualarla siz yönlendirirsiniz.

Erkekler sizin sayenizde mutlu ve başarılı olur; eve dönünce günün yorgunluğunu, hayatın velvele ve dağdağasını unutur, sizde teselli bulur, memnun ve müsterih uyur."[10]

Kadın ve Aile hayatı, ailesi, çocukları ve kocasının mutluluğu ile sınırlanmış, mahkumiyetleri dinle pekiştirilmiş ev kadınlarına seslenmektedir. Yazıda da hatırlatıldığı gibi, "cennet mümin anaların ayakları altındadır". Haklar ve sorumluluklar sınırlanmış, olanaklar kısıtlanmıştır. Bağımsızlık sözkonusu değildir.

"Size kem gözlerle bakanların, sizi yanlış anlayan karanlık emellilerin karşısında olacağız. Ev hanımlarını yuvasın-

10 Prof. Dr. M.E.C., "Amacımız", *Kadın ve Aile* (KA), Nisan 1985, sayı 1, s.3

dan, yakınlarından, asli görevlerinden soğutan; modaya, gösterişe daldıran; zevke, eğlenceye, mübtezelliğe, müstehcenliğe, içkiye, kumara, flörte, ters ilişkilere çekmeğe çalışan çarpık fikirli ve kötü niyetliler var basında... Onlar toplumun temeli olan aileyi yıkmağa, fertler arasındaki bağları toparmağa çalışırlar."[11]

Modadan eğlenceye, geniş yasaklar çerçevesi kadının hücresini küçültür; derginin öngördüğü yaşam biçimini ortaya koyar.

Kadın ve Aile ilk sayısından sonra tutarlı bir biçimde kadına öngördüğü bu hayat tarzını açar, açıklar. Yasaklar, doğru ya da yanlış, ya Allah'ın emri ya Muhammed'in tercihi olarak savunulur. Böylece, kürtaja karşı çıkılır. "Çocuk Öldürmenin Adı Kürtajdır".[12] Boşanma kötülenir. Allah'ın sevmediği iddia edilir.[13] İslam dininin izin vermesine karşın, boşanma aile hayatının çözülmesi ve evsiz çocuklar demektir. Evin dışında çalışmayı caydırmak için, çalışan kadınların sorunları üzerine bir sayı (Haziran 1985) düzenlenir. Dindar bir kadın jinekologla yapılan söyleşi dışarıda çalışmanın kadının evine dönük birincil sorumluluklarını nasıl aksattığını vurgular.[14] Pornografi aile hayatını tehlikeye sokabileceği için lanetlenir.[15] Moda, Türk kadınını kendi geleneksel giyiminden vaz geçirerek, geçmişini inkar ettirir. Üniseks giyim, kadını erkekten ayıran özel giyimini yadsır. Modayı takip etmek Batı'nın kültürel emperyalizmine boyun eğdirir. Belki en önemlisi Peygamber, kafirlerin giydiklerini inananların giymemelerini buyurduğu için, moda dine karşıdır.[16]

11 y.a. g.e.
12 KA Kasım 1985.
13 KA Mart 1986, s.7.
14 "Dr. Gülsen Ataseven ile Görüştük", KA Haziran 1985, s.5.
15 KA Ocak 1986.
16 KA Şubat 1986, s.8-10.

Kadın ve Aile: Kadınlar İçin Yeni Olanaklar?

Bu yasaklar ideolojisi dışında *Kadın ve Aile* dergisinde ileriye dönük bir dinamizm görebilir miyiz? İleriye sürdüğü bu tutucu ideolojiye rağmen, dergi kadınlara hesapta olmayan bir dış dünyaya açılış olanağı tanır. Bir iki istisna hariç, dergide yazanların hepsi kadındır. Dergi yayımlanmağa başladığında, yazı işleri sorumlularından üçü, çocuklu ve evli, kendilerini ev kadını olarak tanımlayan, diğer ikisi üniversite mezunu evlenmemiş kadınlardı. Dergi ile yoğrulmak ve dergide çalışmak bu kadınlara aile hayatının dışına çıkma ve kendilerini arama imkanını tanımıştı. Kendisi ile konuşma fırsatını edindiğim dergiye yeni giren asistan, Atatürk Kız Lisesi'ni, ardından da İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'ni bitirmişti. Kendi deyimiyle "modern" bir aileden geliyordu. Ama modern ne demekti? Üniversitede bazı arkadaşlarıyla ailelerinin modernliğini sorgulamaya, "Allah'ın yolunu" tartışmaya başlamışlardı. Bir grup arkadaş Batı taklitçiliğine kapılmamaya karar vermişlerdi. "Blue jean"leri, açık elbiseleri protesto edip kapanmışlardı. Ailelerinden tepki görmüş, yine de diretmişlerdi. Kendisi, kapalı giyimiyle dışarıda çalışmak istememişti. Ama iş mükemmeldi. İnandığı uğurda çalışmasını sağlıyordu.

Dergi bu asistana kendi hayatını arama olanağı sağlamıştı. Geleneksel (burjuva) değer ölçülerini sorgular ve baş kaldırırken, *Kadın ve Aile*'de iş bulunca kendi yaptığı seçime sahip çıkabilmişti. Sorgulayan kişiliği zamanla, inandığını iddia ettiği ve yayılması için çalıştığı bu ideolojinin, kişiliğini kısıtlayıcı içeriğini yakalamasına yolaçabilirdi. Beklenmedik bir biçimde, dergi bağımsızlığına sahip çıkmasına yardımcı oluyordu. Böylece kendi inançlarını tanıma olanağını elde ediyordu. Alternatifi, ailesinin uygun gördüğü biçimde, özünde yine ataerkil orta sınıf bir ailenin parçası olmaktı. *Kadın*

ve Aile bir kurum olarak kadınların kamu hayatına açılmasına, makaleler yazmasına, bir dergiyi yayına hazırlayıp çıkarmalarına olanak yaratmaktaydı.

Başka bir açıdan bakarsak, tutucu ideolojisine rağmen, derginin başka yan etkileri olabilir. Derginin öngördüğü İslami gereklerin yerine getirilmesi, kadınların toplumsal ağlarını geliştirmelerine, yakın aile dışında beceriler edinmelerine imkan tanıyabilir. "En soylu kadın hareketi"[17] olarak nitelendirip, desteklediklerı başörtüsü giyme direnişlerinin yanı sıra, ev kadınlarına önerdikleri, Mevlud'lar, Kuran okuma toplantıları, dini bayramların kutlanması, düğün ve sünnet törenleri, kadınları erkeklerle bir yaşamdan ayıran toplantılar olmalarına rağmen, kadınlara yöneticilik olanağı tanır, örgütleme becerilerini geliştirir. Olayları, insanları yönetmeğe yöneltir. Başörtüsü konusundaki desteklediği eylemlerle kadınlara politikanın önemini öğretir. Dergi ayrıca el sanatları ve hat sanatı konusunda sergiler, yarışmalar düzenleyerek, kadınların sanatla kendilerini ifade etmelerine yardımcı olur.[18]

Bunlar kadının aile hayatından kamu hayatına açılma olanakları olabilir. Şeriat düzeninin gelmesinin uzak ihtimal olduğu bir ortamda, bu olanaklar uzun vadede kadınlar için laik bir ortam yaratmalarına yarıyacak güç kaynaklarına dönüşebilirler.

Nihayet, *Kadın ve Aile* kaderci ideolojisine rağmen, anayasal özgürlükler çerçevesinde bireysel haklar kavramını okuyucularına getirir. Dergi, kadınların kendi seçtikleri biçimde dinlerinin gereğini yerine getirebilme haklarına sahip çıkmalarını savunur. Türkiye'de hâlâ devamedegelen okullar ve üniversiteler dahil kamu kurumlarında başörtü ve türban takma yasağına karşı, kadınların başlarını kapama özgür-

17 KA Haziran 1987, s.12
18 KA, Ekim 1985, Ağustos 1985, Aralık 1985.

lüklerini savunur.[19] Konuyu irdelemek için yapılan söyleşilerde, ki bunlar türbana karşı olan kadınlarla da yapılır (örneğin, Türkan Akyol), bireysel özgürlük kavramı gündeme gelir. Allah'ın buyruğu olduğu için başlarını kapayan ev kadınları veya öğrenciler, bunu aynı zamanda bireysel hak ve özgürlükleri olduğu için de yapabileceklerini öğrenirler. Anayasa'mn 24. maddesinin ve 3255 numaralı kanunun 175. maddesinin dini inanç ve kanaat hürriyetlerini garantilediğini okurlar.[20] Toplumun bireyleri olarak oylarının ağırlığı olacağını duyarlar. Dergi, gün gelip devlet yöneticilerinin siyasal güçlerini artırmak için oy isteyeceğini, o zaman da mümin okurların oylarıyla cevap verebileceklerini savunur.[21] Başörtünün korunması azınlıkların hakları konusunu da gündeme getirir. Dergi Amerika'daki siyahlarla benzetmeler yapar.[22] İslamcı ideolojisinin yanı sıra, *Kadın ve Aile* okurlarına uzun dönemde İslam'ın kalıplarına ve kısıtlamalarına karşı çıkacak düşünce sistemlerinin kapılarını aralamaktadır. Dergiyi tanımlamak için liberal sözcüğünü kullanamayız, ama çalışanlarına ve okurlarına, yayılmasına çalıştığı dini ideolojiyi uzun dönemde çürütebilecek tezlerle karşılaşma olanağı verdiğini söyleyebiliriz.

Kadın ve Aile: Nereye Kadar Çoğulculuk

Yukarıda belirttiğimiz kıstasların ikincisiyle dergiyi değerlendirecek olursak, dergi ne dereceye kadar eşitsizliği artırmadan, dikey hareketliliğe ve çoğulculuğa olanak tanıyor? Bu noktada dergi, sadece dini ideolojisi çerçevesinde çoğulculuğu destekler. Dergide sık sık dünyanın değişik yerlerindeki

19 KA Aralık 1985, Şubat 1987, Haziran 1987.
20 KA Haziran 1986, s.2.
21 y.a.g.e.
22 Adile Oduncu, "Ülkemde Zenciler mi Var?", KA, Haziran 1986, s.6.

Müslüman kadınlar hakkında yazılara yer verilir. Sri Lanka, Pakistan, Somali'nin kadınları tanıtılır.[23] Gereğinde bu başka milletten din kardeşlerine yardıma davet edilir. Okurlar göçmen Afgan kadınlarına yardıma çağırılır.[24] Sonradan Müslümanlığı kabul eden Surinamlı bir kadınla yapılan söyleşi, Surinam'da Müslüman çocukların ezilmelerine karşı yazılmış bir polemik şeklinde sunulur.[25] İranlı bir kadın parlamenter ile yapılan bir başka söyleşi, derginin okurlarına Humeyni rejimi altında İranlı kadınların hakları ve ayrıcalıklarını anlatır. Gereğinde başka milletlerden din kardeşleri örnek olarak tanıtılır. Malezyalı kadınlar devlet müdahalesi olmadan nasıl dini inançlarını yerine getirebildiklerini, yani okullara başlarını örterek gidebildiklerini açıklarlar.[26]

Derginin öngördüğü çoğulculuk çok sınırlıdır. Değişik milletlerden kadınların çoğulculuk anlayışı içinde yardımlaşması ve birbirini örnek alması sadece ortak dini bağlara dayandırılır. Batı'daki gayrı-müslim kadınlar sistematik olarak yadsınır. Kadın hakları ve özgürlüğü hareketleri batılı kadınların sorunları olduğu için yine yadsınır.[27] Sadece Müslümanlığı kabul etmiş batılı Hıristiyan kadınlarla Müslümanlığı yüceltmek için yapılan söyleşilere yer verilir.[28]

Kadın ve Aile ve Dayanışma

İlerici gruplarla dayanışma olan üçüncü kıstasımız, incelediğimiz dergi kapsamında, çoğulculuk kıstasımızla kesişmektedir. Yukarda da belirttiğimiz gibi dergi, cephe gerisindeki

23 KA, Haziran 1985, s.24-25, Ekim 1985, s.11-13, Nisan 1986, s.24-27.
24 KA, Temmuz 1985, s.8-9.
25 y.a.g.e., s.24-25.
26 KA, Ağustos 1985, s.24-25.
27 "Bizim Olmayan Problem", KA, Nisan 1986, s.2.
28 KA, Ağustos 1985 s.5-7, Haziran/Temmuz 1989 s.27-29.

Afgan kadınlardan, Seylanlı kadınlara veya Malezyalı "hanım kardeşlere" değişik milletlerden Müslüman kadınlarla ve onların davalarıyla dayanışmayı destekler. Bu dayanışma yalnızca İslamcı gruplar için geçerlidir. İslamcı grupların ideolojileri ataerkildir. Tutucu ideolojisi ile dergi sadece tutucu ideolojileri olan diğer gruplarla dayanışmaya girer. Bu açıdan herhangi ilerici bir yanı olduğunu söyliyemeyiz.

Sonuç

Kadın ve Aile tutucu bir kadın dergisidir. Bütün tutuculuğuna rağmen, kadınlara alternatif bir yaşam seçme olanaklarını açmasa da aralar. Önerdiği tutucu hayat biçiminin yanısıra, kadınlara bireysel özgürlüklerine sahip çıkmalarına yarayacak olanaklar gösterir. Toplumsal yaşamın yanısıra, siyasal yaşamın önemini vurgular. Böylece İslamcı ideolojinin sınırlarını anlamalarına ve İslamcı süreçte elde ettikleri becerileri özgürleştirici amaçlar için kullanmalarına yardımcı olabilir. Böyle bir dönüşüm, ancak laik bir devletin garantisi altında özgürleştirici sonuçlara yönelebilir. Laik olduğu kadar demokratik olabilme çabaları içindeki toplumumuzda İslamcı kadınlara söz hakkı tanınması demokratik bir toplum olma yolunda bir adımdır.

Bölüm II

Maddi Hayatın Dayattıkları

KENTSEL ÜRETİM SÜRECİNDE KADIN EMEĞİNİN KONUMU VE DEĞİŞEN BİÇİMLERİ

F. Yıldız Ecevit / ODTÜ, ANKARA

Giriş

Bu bildirinin konusu, Türkiye'de, kentlerde ekonomik yaşama kadın emeğinin katılımı ve bu katılımdaki değişmeyi etkileyen koşullardır. Türkiye'de kadınlar sadece kentlerde değil, köylerde de çalışmaktadır ve hatta köyde çalışan kadınlar kentlerdekinden sayıca ve oran olarak çok fazladır: 1985 yılında çalışan her 100 kadından 85'i tarımda çalışmaktadır. Ancak yaptıkları iş, ücretsiz aile işçiliğidir. İstatistikler Türkiye bütününde ücretsiz aile işçiliğinin azaldığını, çalışanların çoğunun geçimlerini ücret ve maaşlardan kazandıklarını göstermektedir.[1] Ücretli işçilik, bugün Türkiye'de kentli nüfusun geçimini sağladığı en önemli kategoridir. Bu böyle iken, kentlerde yaşıyan kadınların ücretli işlerde çalışma

1 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Sosyal Planlama Başkanlığı, *Sosyal Yapı-II Nüfusunun Sosyal ve Ekonomik Özellikleri Araştırması.* DPT: 2134-SPD:414, Ankara, 1988, s.47.

oranları çok düşüktür. Kentlerde ücretli işçiliğin önemi artarken kent kadınları bu kategori içinde çok sınırlı yeralmaktadır. Bu bildirideki amacım, kentlerde kadının ekonomik yaşama bu sınırlı katılımından yola çıkarak kentli kadının emek pazarındaki (işgücü piyasasındaki) marjinalliğinin nedenlerini sorgulamaktır.

Önce bu iki kavramdan, yani kentli kadın ve marjinallikten neyi kastettiğimi belirtmek istiyorum: Türkiye'de kentler, nüfusu 20.000'den fazla olan yerleşim bölgeleri olarak tanımlanmaktadır. Ama ben burada küçük ve orta boy kentlerden çok, sanayi ve hizmetlerin geliştiği büyük kentdeki oluşumlara daha fazla ağırlık vererek konuyu ele alıyorum. Kentli kadın kavramı ile de sınıfsal farklılıkların oluşturduğu dinamiklerin detaylı analizini yapmadan, bu kentlerde yaşıyan, çalışma yaşındaki (15 yaş ve yukarısı) bütün kadınları kastediyorum. Aslında doğru olanı, kentlerde yaşıyan, ancak farklı sınıfsal özellikler gösteren kadınları ayrı ayrı incelemektir. Benim ele aldığım çerçevede istatistiki bilgilerin yetersizliği beni bundan alıkoyuyor. Üstelik her sınıftan kadın, kentsel ekonomik faaliyetlere katılma açısından, benzer birçok özellikleri olan bir marjinalliği yaşamakta olduğundan, yaptığım değerlendirmenin tüm kentli kadınlar için geçerli olabileceğini düşünüyorum.

Marjinallikten ise, kadınların kentteki parasal karşılık sağlayan örgütlü, düzenli formal sektör işlerine, yani sanayi ve hizmetler sektörlerindeki[2] işlere, yetersiz ve eşitsiz katılımlarını anlıyorum. Bu katılımın 1960-1985 dönemindeki değişimi ve sayısal ve oransal göstergelerinden bazıları şunlardır:

1. Tarım-dışı sektörlerde (sanayi ve hizmetler) iktisaden

2 Sanayi sektörü, imalat sanayi, maden çıkarımı ve enerji alt dallarını içerir. Hizmetler sektörü ile ilgili işler içine ise, ulaştırma, haberleşme, depolama işleri, mali kurumlar ve sigorta kurumlarındaki işler, toplum hizmetleri ve sosyal hizmetler ile ticaret ve turizm ile ilgili işler girer.

faal nüfusun cinsiyet yapısı aşırı dengesizdir.

1.1. Tarım-dışı sektörlerde 1985 yılında, her yüz çalışandan sadece 12'si kadındır; 1960 yılında bu oran 9 idi.

1.2. Sanayi sektöründe, 1985 yılında, çalışan her yüz kişiden sadece 14'ü kadındır; 1960 yılında bu oran 15 idi.

1.3. Hizmetler sektöründe, 1985 yılında, çalışan her yüz kişiden sadece 11'i kadındır; 1960 yılında, bu oran 6 idi.

2. Tarım-dışı sektörlerde, çalışan tüm erkek ve kadınların sanayi ve hizmet sektörleri açısından dağılımları hizmet sektörü lehinedir. Yani hizmetler sektöründe, hem erkek hem de kadınlar, sanayi sektöründen daha fazladır.

2.1. 1985 yılında tarım-dışı sektörlerde çalışan her 100 kadından 68'i hizmetler sektöründe çalışmaktadır; 1960 yılında bu oran 41 idi.

2.2. 1985 yılında tarım-dışı sektörlerde çalışan her 100 erkekten 73'ü hizmet sektöründe çalışmaktadır; bu oran 1960 yılında 65 idi.

3. 1960-85 yıllarında, tarım-dışı sektörlerin tamamında, sanayi ve hizmetler alanlarında, sırasıyla yüzde 314, 232, 363 istihdam kapasitesi yaratılmıştır. Bu yaratılan kapasitelerin ayrı ayrı her birinden, kadınlar ancak yüzde 13 oranında yararlanabilmişlerdir. Yani, bu 25 yıllık dönem içerisinde, tarım-dışı sektörlerde yaratılan her 100 işten kadınlar ancak 13'üne girebilmişlerdir.

Türkiye'de 1950'lerden başlayarak çalışan kadınlar üzerine yapılan değerlendirmelerde şu tez savunuldu; Kadınlar için ev dışında ücret karşılığı çalışmak birincil amaç değildir; kadınlar eğer çalışıyorlarsa, buna geçici ve zorunlu bir uğraş gözü ile bakarlar; esas bulunmak istedikleri alan ev, yapmak istedikleri faaliyetler de ev kadınlığı ve anneliktir. Kadınların kentsel ekonomik faaliyetlere niçin az katıldıkları, genellikle, onların aile içindeki rol ve bu role bağlı tercihleri ile ve aile içindeki ataerkil ilişkilerle açıklandı. Ekonomik yapıdan

kaynaklanan nedenler çözümlemelerde hemen hemen hiç yeralmadı.[3] 1950'li ve özellikle 1960'lı yıllar için bu saptama isabetsiz değildi. O yıllarda, kentlerde sanayi işleri, prestij olarak hizmet işlerinden sonra gelen ve çok zorda kalınmadıkça kadınlar tarafından tercih edilmeyen işlerdi. Hizmet sektörü bu dönemde hızla genişliyor ve erkekler kadar olmasa bile, kadınlar için de iş olanakları yaratıyordu. Bu nedenle kadınların erkeklere oranla iş hayatına daha az katılmalarında, ataerkil ideolojinin olumsuz etkisinin, ekonomik yapıdan daha kuvvetli olduğu kanısındayım.

Ancak, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren işsizlik oranlarına, kentsel yaşam koşullarının olumsuz dayatmalarına ve kent kültürünün etkisine bağlı olarak, kentlerde çalışmak isteyen kadınların sayıları önemli ölçüde arttı ve kadınlar da nadir iş olanakları için yarışmaya başladılar. Buna karşılık, paradoksal olarak, 1978'den ve özellikle 1980'den sonra sanayi faaliyetlerinin, kadınların artan çalışma talebine karşılık verme ve iş olanakları yaratma potansiyeli azaldı. Hizmetlerde ise, sanayi sektörüne göre artış olmakla birlikte bu artış yüksek işgücü talebi karşısında yine yetersiz kaldı.

Böyle bir ekonomik ortamda kadınların işgücü piyasasında marjinal kalışlarına hâlâ geleneksel açıklamalarla cevap aranmamalıdır. Örneğin, İslami değerlerin kadının çalışmasını genelde onaylamadığı veya ataerkil aile yapılarının kadını çalışmaktan çoğu kez alıkoyduğu, ya da çalışmamanın kadınların kendi tercihleri olduğu türden açıklamalar önemli ve doğru olmakla birlikte yetersiz kalmaktadır-

3 Bu konuda bkz: H. Topçuoğlu, *Kadınların Çalışma Saikleri ve Kadın Kazancının Aile Bütçesindeki Rolü*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurum Yayınları, Sayı 4, Ankara, 1957; M.Tan, *Kadın: Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No. 204, Ankara, 1979; ve G.Lewis, "Career Involvement in Four Professions in Turkey", *The Turkish Journal of Population Studies*. özel sayı 1981.

lar. Kadın emeği ile erkek emeğinin ekonomik faaliyetlere eşitsiz katılımlarında bu tür etkenler kadar kentsel ekonomik yaşamın kendisi ve bu yaşamın yapısal özellikleri de belirleyicidir.

I. Sanayi ve Hizmetler Sektörlerinde Bazı Yapısal Değişmelerin Kadın İşgücüne Etkileri

Türkiye'de sanayi, istihdam olanakları yaratması açısından değerlendirildiğinde, bu sektörün, 1978'den beri olumlu bir gelişme kaydettiği söylenemez. Batı iktisatçıları, Türki-ye'de sanayinin yakın tarihte en başarılı olduğu dönemin 1964-73 yılları olduğunu ve bu başarının da yatırımlardaki sürekli artıştan kaynaklandığını belirtmektedirler.[4] Sanayinin istihdam olanakları yaratması, yeni fabrikalar ve yeni üretken birimlerle mümkündür. Oysa son on senedir sanayi sektöründe, birkaç alt sektör dışında yeni yatırımlar çok sınırlı kaldı. Sanayi yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı 1977'de %30'a yakın iken, 1986'da bu oran %28'e, 1987'-de %17'ye düşmüş; 1988 programında da yüzde 15,2 olarak belirlenmiştir. Başka bir boyutu ile, sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı yüzde 40 gerilemiştir.[5]

1980'de dışa dönük modelin benimsenmesinden sonra sanayi ürünlerinin üretiminde çok önemli bir artış gözlenmiştir. Ancak, bu bizi yanıltmamalıdır; çünkü, bu artışın nedeni, yeni yatırımlar değil, 1978 öncesi düşük tutulan (yüzde 50'-nin altında) üretken kapasitenin yükseltilmesidir. Yani sanayideki büyüme, kapasite kullanım oranlarındaki artışla sağlanmış ve 1987'ye gelindiğinde bunun da sınırlarına ula-

4 T. Bulutay, "Türkiye'nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi.* Özel sayı 1981.

5 F. Başkaya, "Türkiye Ekonomisinin Bazı Yapısal Sorunları Üzerine Bir Deneme", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi,* Sayı 102, Aralık 1988.

şılmıştır.[6] Üstelik, geçen yılın yarısından itibaren imalat sanayinde gerileme ve kriz başlamıştır.[7] İhracatta ve iç piyasa satışlarında tıkanıklık ve stok artışları yüzünden fabrikalar üretimlerini kısarken, vardiya sayısını azaltma, zorunlu izine gönderme ve işçi çıkartma yollarına baş vurmaya başlamışlardır. 1980 sonrasında yaşanan daralma döneminden farklı olarak, 1980 başlarındaki işçi çıkarma yasağının da kalkması nedeniyle önümüzdeki yıllarda işten çıkarılacakların sayısında daha fazla artış beklenebilir. Bu ekonomik gerilemeden en çok zarar gören küçük ve orta boy firmalar olmuştur. Özellikle, konfeksiyon ve otomotiv piyasasında fason iş yapan küçük atölyeler krizden olumsuz etkilenmişlerdir: Örneğin, İstanbul'da bir bölgedeki 2500 tezgahın yüzde 80'i çalışamaz duruma gelmiştir.

Sanayi sektöründeki durgunluk ve göreli gerileme istihdamla ilgili önemli sonuçlar taşır. Bu süreç, bir taraftan küçük ve orta boy işletmeleri, işçi çıkarmaya ve yeni çözümler bulmaya yöneltirken, diğer taraftan da sigortalı, sendikalı işçi sayısının göreli azalması, ücretli işçiliğin informal sektöre kayması gibi sonuçlar yaratır. Ayrıca, kadın için doğurduğu sonuçlardan bazıları şu şekilde belirtilebilir:

1. Sanayide yaşanan durgunluk ve gerileme halen çalışmakta olan kadınları olumsuz olarak etkilemekte, işlerini kaybetmelerine neden olmaktadır. Krizden etkilenen sanayi kolları, kadınların yoğunlaştığı kollar olduğu oranda, bu olumsuz etkilenme artmaktadır. Örneğin, tütün sanayinde, 1980-85 arası çalışan kadın sayısında yüzde 20 gerileme olmuştur. Yabancı sigara ithalatındaki artış ve yerli sigara üretimindeki azalışa bağlı olarak, hem tütün işleme atölyele-

6 K. Boratav, "1988 Sonuna Doğru Türkiye Ekonomisi Üzerine Gözlemler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı 102, Aralık 1988.

7 İstanbul Sanayi Odası, *İmalat Sanayiinin Durumu*, Rapor, 1989.

rinde, hem sigara fabrikalarında kadın işgücüne ihtiyaç azalmıştır. Ayrıca, sanayiden işçi çıkarımı yapılırken, vasıflı işçiler ve kilit elemanlardan çok, vasıfsız, yeri kolay doldurulabilen işçilere yol verilmektedir. Kadın işçilerin, genellikle ikinci grup özellikleri erkeklerden daha çok taşıdıkları için işlerini kaybetme olasılıkları da daha yüksektir. Öte yandan, başka birçok ülkede olduğu gibi, kadınların ailenin temel geçindiricileri olmayıp, babaları ve kocaları tarafından geçindirilen kişiler oldukları türünden ataerkil ideoloji de onların işten çıkarılmalarında önemli bir etken olmaktadır.

2. Sanayide süregelen durgunluğun kadın işgücü açısından ikinci bir sonucu ise, ucuz işçiliğin egemen olduğu fason üretimin artışıdır. İç pazara hiç satış yapamayan, dış pazarda başarılı olmak için de maliyetleri düşürmeye çalışan sanayi kuruluşlarından bazıları, işçilerine sanayi tipi ev makinaları vererek onları fabrika yerine evde üretim yapmaya teşvik etmektedirler. Ayrıca, evlerinde, fabrika için çalışacak yeni kadın işçiler de bularak, kendilerini krizden korumaya çalışmaktadırlar. İş yasalarının kapsamı dışında, sigortasız, güvencesiz ve düşük ücretli ev üretiminin kadınlar için sakıncaları ise yaygın olarak bilinmektedir.

Son olarak, durgunluk ve kriz, sanayide çalışmak isteyen kadınların iş bulamamaları sonucunu doğurmaktadır. Bu koşullarda mutlaka çalışmak ihtiyacı duyan birçok kadının iş olanakları arayacağı diğer bir sektör de hizmetlerdir. Türkiye'de yaklaşık otuz senede hizmetler sektörü istihdam kapasitesi yaratma açısından sanayiden daha hızlı büyümüştür (sanayide yüzde 232, hizmetlerde yüzde 363) ve kadınlar için daha çok iş olanağı yaratmıştır. 1960-85 arasında, sanayiye 167 175 kadın dahil olurken, bu rakam hizmetlerde 556 746 olmuştur. Bu artışlar en hızlı 1965-75 arasında gerçekleşmiştir. Ancak, hizmetler sektöründe çalışan kadınların istihdam kapasitelerinde görülen bu hızlı artış seyri, 1975'ten

itibaren azalmıştır. (1975-80: yüzde 30 ve 1980-85'-de yüzde 28) Özellikle 1980'den sonra hem özel hem kamu kesimi, üretken sektörlerde yatırımı azaltıp ulaştırma, haberleşme, turizm ve belediye yatırımlarını artırmasına rağmen, bu seyir son senelerde 1960'lı yılların da altında gerçekleşmiştir. Sektördeki istihdam artışına rağmen, kadın istihdamının azalmasını, yatırım yapılan alanlarda kadın işgücünün tercih edilmemesi ile açıklayabileceğimiz gibi başka açıklamalar da getirebiliriz. Hizmetler sektöründeki işlerin oldukça büyük bir kısmı devlet tarafından yaratılmaktadır. Kamu hizmetlerindeki merkezileşmiş bir devlet müdahalesinin, özel sektördeki merkezi olmayan müdahalelere göre, istihdam hacmini daraltma açısından daha etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, son beş senedir, kamu hizmetlerine, özellikle de kadınların en çok bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı dairelerine personel alımı yavaşlamış, adeta durmuştur. Öte yandan, bu sektörde tezgahtarlık, satıcılık, temizleyicilik türü niteliksiz işler dışında, sanayi işlerine kıyasla daha yüksek eğitim düzeyi ve beceri beklenmektedir. Hizmet işlerinin bu özelliklerinden dolayı, yaratılan iş olanaklarından, daha çok, orta ve yüksek eğitim düzeyine erişmiş ve görece genç kadınlar yararlanabilmektedir. Sonuç olarak, hizmetlerin de sanayi kadar olmasa bile, dalgalanmalar gösterdiği ve cinsiyete bağlı eşitsiz katılımın bu sektörde de sürdüğü söylenebilir. 1960 yılında hizmet sektöründe çalışan her 100 kişiden 6'sı kadın iken, bu rakam bugün ancak 11'e ulaşabilmiştir.

II. Kapitalist Pazarda Ataerkil İlişkiler

Sanayi yatırımlarındaki durgunluğun kadın emeği sunumunu kısıtladığından ve hizmetlerin ise görece bir istihdam artış sağlamasına rağmen, ancak belirli özelliklere sahip bazı

kadınları emebildiğinden bahsettim. Böylece ekonomik yapıdaki değişikliklerin ücretli kadın emeğini nasıl etkilediğini belirtmeye çalıştım. Ancak, ekonomik yapıdaki bu değişmelerin kadınların marjinalliğini yaratmada tek belirleyici olmadığı açıktır. Bu nedenle, işgücü piyasasındaki ataerkil ilişkilerin Türkiye'de kadın emeğini nasıl kontrol ettiğini yansıtan bazı ilişkilere değinmekte de yarar görüyorum. Ataerkil ilişkiler, yaygınlığını ve yadsınamaz gücünü sadece aile içinde değil, aile dışında da kuvvetli bir şekilde hâlâ sürdürmektedir. Emek pazarındaki ataerkil ilişkiler, kadınların ev içinde ücretsiz emek kullanıcıları olarak alıkonulmaları için gereklidir. Ücretli işlere kadının katılımının kontrolünde ev-hane içindeki ataerkil ilişkiler kadar, işyerindeki ataerkil ilişkiler ve devlet de belirleyicidir. Bu kontrolün biçimi ve derecesi zaman içinde değişmekle beraber, şu mekanizmalarla kadının marjinalliğini yaratır:

1. Kadının formal eğitim düzeyinin düşük tutulması ve kendisine beceri isteyen işlere hazırlayıcı özel eğitimin sağlanmaması (beceri kursları ve çıraklık gibi).

2. Belli iş ve mesleklere kadınların kabul edilmemesi (müfettişlik, kaymakamlık ve vergi kontrolörlüğü gibi).

3. Belli iş ve mesleklerde kadın oranının dondurulması (silahlı kuvvetler ve polis teşkilatı benzeri kuruluşlarda kadınlar için kotalar ayrılması gibi).

4. İşe alışta ve iş yerinde ayrımcı uygulamalar (bekâr kadınların evli kadınlar yerine tercih edilmesi; erkeklere vasıflı, kadınlara vasıfsız işçi muamelesi yapılması gibi).

5. Ücretlerde ayrımcı uygulamalar (iş tanımlarını değiştirerek ücretleri farklılaştırma gibi.).

6. Evlenme ve çocuk doğurma hallerinde işten çıkarma.

7. Kriz ve ekonomik gerileme durumlarında, özellikle evli kadınların erkeklerden daha önce işten çıkarılması (yüksek tazminat gibi bir takım teşviklerle).

8. Kadınların koruyucu mevzuattan dolayı bazı işlere girmede engellenmesi.

9. Sendikaların kadın ve erkek üyeleri arasında fark gözetilmesi, yönetim kadrolarında kadınların çok az temsil edilmesi.

Kadın emeği üzerindeki bu ve benzeri kontrol biçimlerinin bazıları düzenli olarak uygulanan ve gözle görülebilen katı kurallar, bazıları da daha zor görülebilen, ancak dolaylı yollardan ortaya çıkarılabilen uygulamalardır.[8]

Kadın emeğini işgücü piyasasında marjinalleştirenler önyargılı işverenler, erkek egemen sendikalar ve kısmen de işyerinde diğer erkek çalışanlardır. Devlet ise, kuralları ve uygulamaları ile bu süreçte etkin bir rol oynamaktadır.

Bu bağlamda, ev-aile alanındaki ataerkil ilişkiler ile, iş yaşamındaki ataerkil ilişkiler kadın emeğinin marjinalliğine ve emek pazarındaki cinsiyete bağlı ayrımcılığa zemin oluştururlar.

III. Sonuç

Türkiye'de 1980'den sonra değişen ekonomik politikalar sonucu ekonomide çok az istihdam olanağı yaratılmıştır. Yaratılan bu sınırlı olanaklar da erkekler tarafından kullanılmış: her 13 kadına karşılık 87 erkek işe girmiştir. Son yıllarda yaşanan ekonomik bunalım iş hacmini daraltmış, işsizliği artırmış ve ailelerin gerçek gelirlerini büyük ölçüde düşürmüştür. Enflasyon oranının yükselmesi (1988 sonunda yüzde 75.2) ücret, maaş ve tarımsal gelirlerin azalma seyrini şiddetlendirmiştir. Sadece 1987-88 arası gerçek ücretler yüzde 28 gerilemiştir. 1983 yılı 100 kabul edildiğinde son beş sene-

8 Y. Ecevit, *Gender and Wage Work: A Case Study of Turkish Women in Manufacuring Industry*, Basılmamış Doktora Tezi, Kent Üniversitesi, 1986.

de kamu işçi ücretleri yüzde 46, özel kesim işçi ücretleri yüzde 23 gerilemiştir. 1980-88 arası işçi ücretleri 19 katı ve memur ücretleri 23 katı artarken, fiyatlar 32 katı artmıştır. Bu durum, çalışanlar için daha fazla çalışmayı zorunlu hale getirmiştir. Daha önce çalışmayan çocuklar, işsizler, yaşlılar, emekliler ek gelir kazanma yollarını aramaya başlamışlardır. Bu ortamda kentlerde çalışmak isteyen kadın sayısında da önemli bir artış olmuştur. Sadece istatistiklere yansıyan işsiz kadın sayısı 1985'de 662 518'dir. Bu sayı tarım-dışı sektörlerde çalışan kadınların yüzde 69'unu oluşturmaktadır. Her çalışan 100 kadına karşılık, sadece resmi istatistiklerde verilen rakamlara göre 69 kadm iş aramaktadır. Çalışmak için bu kadar aşırı talebi olan kentli kadınlar biraz önce değindiğim nedenlerle formal sektörden informal sektör işlerine yönelmişlerdir. Ev dışında hizmetçilik, çocuk bakıcılığı yapan, temizlik işlerinde çalışan kadın sayısı artmıştır. Bazı kadınlar "kara" sanayide asgari ücretten de düşük ücretler ile çalışmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bir kısım kadınlar ise, evde kendi ürettikleri ürünleri dışarda satarak informal sektörün bir parçası olma yolundalar.

Bugün informal işlerde çalışan kadın sayısı hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak, kısmi veriler ve gözlemler bu alanda kadınların en az örgütlü işlerde çalışanlar kadar, hatta onlardan da fazla olabileceğini düşündürmektedir. Enflasyonun gecikmeli etkileri dikkate alındığıda gelir azalmaları önümüzdeki dönemlerde daha da şiddetlenecek ve yoksullaşma ivmesi artacaktır.

Bu çerçevede, formal sektör dışı kalan kadın emeğinin hem ev içi hem ev dışı informal yapılarda her geçen gün daha çok kullanılacağını söylemek hatalı bir önkestirim olmaz. Bence kadınların, kentlerdeki informal işlerle bağlantıları, geçici olmaktan çıkıp, sürekli ve kurumlaşmış bir yapı oluş-

turma yolundadır. Bu nedenle, artık kadın emeğinin kullanılış biçimleri hakkında yeni kavramlaştırmalara ve bizi bunlara ulaştıracak yeni araştırmalara gerek vardır.

KADINLARIN EVİÇİ VE EVDIŞI UĞRAŞLARINDAKİ DEĞİŞME

Ferhunde Özbay / BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL

Giriş

Kadınlar aile ve toplumdaki egemenlik ilişkilerinde çoğunlukla ezilen taraftır. Uğraşlarındaki değişmeleri incelemek, gelecekte bu egemenlik ilişkilerindeki konumları hakkında öngörülerde bulunabilmek için önemlidir. Kadınların uğraşları ile statüleri arasındaki ilişkileri inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Soruna genellikle kadınlar ve erkeklerin üretime katılma oranları ve biçimlerindeki eşitsizlikleri sergileyerek yaklaşılmaktadır. Bu çalışmada da Türkiye'de kadınların uğraşlarındaki değişmeler tartışılırken önce böyle bir incelemeye yer verilecektir.

Ancak hemen eklemek gerekir ki böyle bir yaklaşım, egemenlik ilişkilerinin karmaşık dinamiğini göstermekte yetersizdir. Zira bu durumda kadınların üretim faaliyeti olarak kabul edilmeyen diğer uğraşları bütünüyle ihmal edilmektedir. Ayrıca, işgücü istatistikleri genellikle kadınların üretime katılma oranlarını sağlıklı bir biçimde bile ortaya koyama-

maktadır. "Faal" ve "faal olmayan" nüfus kategorileri temelde erkeklerin uğraşlarının değerlendirilmesinde elverişli olabilir. Zira, bir işte çalışmadıkları zaman erkeklerin oldukça açık nedenleri bulunmaktadır. Örneğin, faal olmayan erkek hastadır, yaşlıdır, irad sahibidir, hapistedir ya da öğrencidir. Yani, ya iş yapamaz durumdadır ya da geçinebilecek paraya sahiptir. Oysa kadınların çoğunluğu "faal olmadıkları" zaman iş yapabilecek durumdadır ve irad sahibi değillerdir. Üstelik geçinebilmek için "evkadını" olarak çeşitli uğraşlarda bulunmak zorundadırlar. Hatta bu işleri üretime katıldıkları zaman bile sürdürmek zorundadırlar. Dolayısıyla kadınların yeniden üretime ilişkin uğraşlarını değerlendirmek daha aydınlatıcı bir yaklaşım olacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde kadınların uğraşlarındaki değişmeler böyle bir bütünsel yaklaşım içinde sergilenecektir.

Yazının başlığı olan "eviçi ve evdışı" uğraşlara iki farklı anlam yüklenmiştir. İlki, hemen anlaşılacağı gibi, yeniden üretim ve üretim faaliyetlerinin tümünün kapsandığını anlatmaktadır. Bilindiği gibi kapitalizmin yaygınlaşması ile üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin ayrıştığı ve üretimin evin dışında başka kurumlarca büyük ölçüde gerçekleştirildiği, bu ayrışma sırasında da kadınların eviçinde yeniden üretim faaliyetlerine yöneldikleri kabul edilmektedir. Genel hatları ile oldukça gerçekçi sayılması gereken bu genelleme, Türkiye gibi III. Dünya ülkelerinde kadınların uğraşlari incelenirken pek açık olmamaktadır. Bir yandan hâlâ tarımsal üretimde çalışan, dolayısıyla üretim ve yeniden üretim uğraşlarının eviçi ve evdışı olarak tam ayrışmadığı oldukça kalabalık bir grup vardır; öte yandan kentlerde kadınlar giderek artan oranlarda üretime evlerinde çalışarak katılmakta ve yeniden üretim ile ilgili üstlendikleri yeni sorumluluklar nedeni ile bu uğraşlarının bir bölümünü de evlerinin dışında gerçekleştirmektedirler. Yazının başlığında

anlatılmak istenen ikinci anlam budur. Faal-faal olmayan; eviçi-evdışı gibi kategorileştirmeleri, daha çok ileri sanayi toplumlarındaki erkek egemen ideolojilerin yarattığı ve o toplumlardaki ekonomik yapıyı tanımlamak için uygun kategoriler olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmanın bir amacı da varolan kategorileri sürekli olarak sorgulamak ve bilimin diline bile yansıyan egemen ideolojilerin etkilerinden sıyrılmaya çalışmak gerektiğini vurgulamaktır.

Kadınların uğraşlarındaki değişme, son elli-altmış yıllık dönem dikkate alınarak tartışılmaktadır. Ele alınan zaman dilimi kendi içinde üç alt döneme ayrılmıştır. İlk dönem 1920'lerde Cumhuriyetin kuruluşundan kapitalizmin tarımda yaygınlaşmaya başladığı 1950'lere kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Burada en önemli sorun, 1950 öncesi döneme ilişkin gözleme dayalı yeterli çalışmanın bulunmayışıdır. Dolayısıyla, bu döneme dayanan yorumlar, o tarihlerde yapılmış birkaç köy monografına ve bunlar çerçevesinde yapılan genel değerlendirmelere dayanmaktadır. 1950'lerden 1970'lerin sonlarına kadar geçen aşağı yukarı 30 yıl ikinci dönem olarak ele alınmaktadır. Toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin son derece hızlı olduğu bu dönem aslında pek homojen bir yapı sergilememektedir. Özellikle 1950'ler daha önceki yapıya, 1970'ler ise 1980 sonlarına daha yakındır. Bununla birlikte, 1980'lerdeki toplumsal dönüşüm, Türkiye tarihinde kapitalizmin yaygınlaşmaya başladığı 1948-1950 yılları kadar önemli görülmektedir. Dolayısıyla 1980 sonrası ayrı bir dönem olarak ele alınmıştır. Yazıda 1980 sonrası duruma ağırlık vererek, günümüzdeki durumu daha ayrıntılı incelemek amacı da böyle bir üçlü dönemlemeyi anlamlı kılmaktadır.

İşgücüne Katılım ve Kadın İşgücünün Özellikleri

Hemen her toplumda olduğu gibi Türkiye'de de kadınlar erkeklerden daha az oranda işgücüne katılmaktadır. 1985'de 12 ve daha yukarı yaşlardaki kadınların yüzde 32'si, erkeklerin ise yüzde 68'i faal nüfus olarak değerlendirilmiştir. Faal olmayan erkeklerin çoğunluğu öğrenci (%46) ya da emeklidir (%25). Faal olmayan kadınların ise büyük çoğunluğu evkadınıdır (%80) (DIE, 1988).

Kadınların üretime katılma oranları ve biçimleri hızla değişmektedir ve bu değişme eğiliminin gelecekte de süreceği beklenebilir. Nüfus sayımlarından elde edilen istatistikler değişmenin beklenen yönde olduğunu göstermektedir: Kapitalizmin yaygınlaşması ile birlikte işgücü tarımdan tarımdışına, ücretsiz aile işçiliğinden ücretli işçiliğe doğru geçiş halindedir. (Tablo 1 ve 2).

Tablo 1
İşgücünün Son Haftadaki Yapılan İş ve Cinsiyete Göre Dağılımı
1955, 1985 (15 + yaşlar) (Yüzde)

	Kadın		*Erkek*	
	1955	*1985*	*1955*	*1985*
Tarım	94.8	78.0	68.7	30.0
Tarım-dışı	5.2	22.0	31.3	70.0
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DIE, 1961, 1988.

Not: 1975'den sonra faal nüfus tanımı 12+ yaşlar olarak değiştirilmiştir. Karşılaştırmayı sağlayabilmek için son dönemlerdeki işgücüne katılım oranları 15+ yaşlar üzerinden yeniden hesaplanmıştır. Tabloların dışında metin içinde verilen 1985 oranları 12+ yaş üzerinden yapılan hesaplamalara dayanmaktadır.

Tablo 2
Faal Nüfusun Cinsiyete ve İşteki Statüye Göre Dağılımı
1955, 1985 (15 + yaşlar) (Yüzde)

	Kadın		*Erkek*	
	1955	*1985*	*1955*	*1985*
Ücretli	3.8	19.5	22.3	48.3
İşveren	0.0	0.1	0.6	3.3
Kendi Hesabı	4.7	5.1	47.7	35.0
Aile İşçisi	91.5	75.3	29.4	13.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DIE, 1961, 1988.

Ancak 1955-1985 yılları arasında istatistiklerde gözlenen en çarpıcı değişim bunlar değildir. Tablo 3'te gösterildiği gibi bu dönemde kadın işgücü oranı çok büyük bir hızla azalmıştır. 1950'den önce kadın nüfusta yüzde 80'nin üzerinde olan işgücüne katılma oranı (Kazgan, 1979), 1985'de yüzde 30'lara düşmüştür. Böylece zaman içinde kadın ve erkek arasında üretime katılma açısından fark büyümüştür.

Tablo 3
Cinsiyete Göre İşgücüne Katılma Oranları
1955-1985 (15 + yaşlar) ('000)

	Kadın			*Erkek*		*Fark*	
Yıllar	*Faal*	*Toplam*	*Yüzde*	*Faal*	*Toplam*	*Yüzde*	*Yüzde*
1955	5,262	7,299	72.1	6,944	7,275	95.5	23.4
1965	5,137	9,065	56.7	8,421	9,158	92.0	35.5
1975	5,574	11,750	47.4	10,475	12,267	85.4	38.0
1985	5,221	15,988	32.7	12,444	16,050	77.5	44.8

Kaynak: DIE, 1961, 1968, 1981, 1988.

Ayrıca, faal kadınların çoğunluğu hâlâ ücretsiz aile işçisi olarak tarımsal üretime katılmaktadır. Dolayısıyla kadın işgücü erkeğe göre daha eğitimsiz bir gruptur (Tablo 4).

Tablo 4
Faal Nüfusun Cinsiyete ve Eğitime Göre Dağılımı, 1985 (Yüzde)

Bitirilen Okul	*Kadın*	*Erkek*
Okur-Yazar Değil	28.0	8.9
Okur-Yazar	8.6	8.1
İlkokul	46.4	54.1
Orta ve Orta Dengi	3.8	11.9
Lise ve Lise Dengi	9.6	11.5
Yüksek Okul	3.6	5.5
Toplam	100.0	100.0

Kaynak: DIE, 1988.

Kadınların tarım-dışı üretime çok az oranda katılmalarına başlıca iki neden gösterilmektedir: a) düşük eğitim düzeyleri, b) ücretli iş olanaklarının azlığı. Gerçekten de eğitim düzeyi yükseldikçe üretime katılan ve özellikle ücretli iş bulan kadınların oranı artmaktadır (Tablo 5). İşveren ve kendi hesabına çalışan kadınların sayıları son derece azdır ve son otuz yılda oranlarında önemli bir değişme gözlenmemektedir. Eğitimin bu açıdan kadınlara önemli olanaklar sağlayabildiği söylenemez. Öte yandan, Türkiye'de ücretli iş olanakları kısıtlı olmakla birlikte bu işlerde çalışanların kazançları düşüktür. Özmucur (1987) özellikle 1980'den sonra gelir dağılımında tarım ve ücretlilerin payı düşerken kâr, faiz, kira gibi diğer gelir kaynakları kazananların payanının büyüdüğüne dikkati çekmektedir. Kadınların genellikle dezavantajlı statülerde işgücüne katıldıkları istatistiklerin bütün kısıtlılığına rağmen ortadadır.

Tablo 5
Evkadını, Faal Kadın ve Ücretli Çalışan Kadınların Eğitim Durumları, 1985 (Yüzde)

Bitirilen Okul	*Evkadını*	*Faal*	*Ücretli*
Okur-Yazar Değil	32.2	28.0	8.5
Okur-Yazar	10.2	8.6	3.6
İlkokul	47.5	46.4	29.0
Orta ve Orta Dengi	4.9	3.8	9.0
Lise ve Lise Üstü	5.2	13.2	49.9
Toplam	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE, 1988.

Marjinal işlerde çalıştıkları için işgücü istatistiklerinde evkadını olarak kabul edilen kadınların durumları hakkında çok kısıtlı bilgi mevcuttur. Yerel araştırmalar marjinal işlerle para kazanan kadınların özellikle metropoliten merkezlerde giderek arttığına işaret etmektedir. Hızla gelişen Türk konfeksiyon sanayi evlere parça başına çok düşük ücretler vererek üretim maliyetlerini en aza indirmeye ve dünya pazarında rekabet gücünü arttırmaya çalışmaktadır. Ancak, bu işler son derece informal bir ilişki ağı çerçevesinde örgütlendiği için çalışanlar açısından sürekliliği ve iş güvencesi olmayan geçici uğraşlar olarak değerlendirilmektedir. Yine evde tığ işi ya da örgü yapıp satan kadınlar sorulduğunda boş zamanlarını değerlendirdiklerini söylemekte, bu uğraşlarını "iş" olarak nitelememektedirler.

Evlere gündelikçi olarak giden kadınlar ise işlerinin statüsünü düşük gördükleri için sayımlarda kendilerini çoğunlukla "evkadını" olarak tanıtmayı tercih etmektedir. Bu durumda olan erkekler en azından kendilerini "işsiz" olarak tanıttıkarı için faal nüfus olarak kaydedilmektedirler. Kısaca işgücü istatistiklerine bakıldığında faal kadınlar ile erkekler arasında çok belirgin bir fark gözlenmekle birlikte, bu farkın

en azından bir bölümünün kadınların üretime katılış biçimlerindeki statü düşüklüğünden ileri geldiği söylenebilir.

Tarımda üretime katıldıkları halde istatistiklerde evkadını olarak yeralan kadınların durumu ise sayım memurlarına verilen yanlış talimatlardan ileri gelmektedir (Özbay, 1982). Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus talimatları hazırlayanların tarımda kadın emeğini çok ciddiye almamalarıdır.

Kadınların üretime katılmalarının belki de en yaygın biçimi evde hazırladıkları gıda maddeleridir. 1986'da Türkiye çapında yapılan bir araştırma sonucuna göre evde gıda maddesi üretenlerin oranı yüzde 72 dolayındadır (Tablo 6). Nüfusun büyük bir hızla kentleştiği ve tarımsal uğraşlardan tarım-dışına kaydığı bir ülkede ailelerin hâlâ evlerde gıda madesi üreterek geçimlerini sürdürmeleri, ekonomik koşulların çoğunluk için ne denli zor olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmelidir (Esmer ve diğerleri, 1986). Ancak, bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi Türkiye'de kadınların üretime katılmadıkları için egemenlik ilişkileri içinde ezilen taraf oldukları tezi yerine ezildikleri için üretime son derece düşük statülerde katıldıkları ve dolayısıyla üretime katıldıkları halde uğraşlarının ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmediği tezini savunmak daha anlamlı olmaktadır.

Tablo 6
Evde Gıda Maddesi Üretimi, 1986 (Yüzde)

Evde Gıda Maddesi Üretenler		71.7
Yiyeceklerin Çoğunluğu	33.0	
Yiyeceklerin Yarısı Kadarı	15.8	
Yiyeceklerin Az Bir Miktarı	22.9	
Evde Gıda Maddesi Üretmeyenler		26.7

Kaynak: Esmer ve diğerleri, 1986; Tablo 2.5, Sayfa 9
Not: Kaynakta yüzdeler bir'e tamamlanmamaktadır.

Yerel çalışmalar bu tezi destekler niteliktedir. Konuyu biraz daha somutlaştırabilmek için 1982'de Ereğli'de kadınların üretime katılma biçimlerini sergilemek mümkündür.

Ereğli'de Kadınların İşgücüne Katılmaları

Karadeniz sahillerinde kurulmuş olan Ereğli tipik bir Anadolu kenti değildir. Kentte 19. yüzyıldan beri işletilen kömür madenleri vardır. Dolayısıyla, ücretli işçiliğin diğer kentlere göre daha eski bir tarihi vardır. 1964'de Ereğli'de büyük bir demir-çelik fabrikası kurulmuştur (ERDEMİR). Fabrikanın kuruluşu ile birlikte kente çeşitli bölgelerden ve farklı kesimlerden çok sayıda göçmen gelmiştir. Tipik bir Anadolu kenti olmamasının diğer bir nedeni budur. Bugün Ereğli adeta ülkenin bir minyatür örneğidir. Kentte fabrika yöneticisi olarak çalışan Ankara, İstanbul gibi büyük kentlerden gelen, yüksek eğitim görmüş, metropoliten alışkanlıkları olan ve Ereğli'de Ankara, İstanbul'un bir banliyösünde imişçesine yaşayan bir grup olduğu gibi, Kars'ın köyünden ilk defa ayrılan ve Ereğli'de kendi köylerindeymişçesine yaşayanlar da vardır. Kentte Almanya'dan geri dönenlere, Bulgaristan göçmenlerine de rastlamak mümkündür. Bu insan mozaiği içinde yerli Ereğli'liler adeta kaybolmaktadır.

Ereğli'nin sosyal bilimler açısından ilginç bir laboratuvar olmasını sağlayan Mübeccel Kıray'dır. Kıray 1962'de, fabrikanın kuruluş hazırlıkları sırasında sosyal yapıyı incelemiştir (1964). Böylece yirmi yıl ara ile değişmeleri karşılaştırma olanağı doğmuştur. Kıray'ın Ereğli'si 1962'de 8 bin nüfuslu bir kasaba iken 1982'de mücavir alanları ile birlikte 80 bin nüfuslu bir kente dönüşmüştür. Bugün erkek nüfusun çoğunluğu maden işletmelerinde ve demir çelik fabrikasında işçi olarak çalışmaktadır. Her iki işkolunun da öncelikle erkek emeğine yönelik olması ve fabrikaya rağmen kentte baş-

ka yan sanayinin gelişmemesi nedeni ile kadınlar için ücretli iş olanakları hâlâ kısıtlıdır. 1950'lerden beri faaliyette olan çok küçük bir konserve fabrikasının dışında kadın sanayi işçisi yoktur. Eğitimli kadınlar fabrikada büro işçisi olarak, öğretmen, ebe, hemşire olarak ya da yirmi yılda sayıları bir hayli artan bankalarda memur olarak çalışmaktadır. Burada hemen, Türkiye'de kadınlar arasında yaygın olan öğretmenlik ve banka memurluğunun aynı eğitim düzeyinde en düşük ücret veren iş kolları olduğunu belirtmek gerekir (Hamurdan, 1976). Kentte serbest olarak çalışan meslek kadınlarının (doktor, eczacı, avukat gibi) sayısı 10'u geçmemektedir. 1962'de beyaz yakalı kadınların yok denecek kadar az olması nedeni ile yirmi yılda bu açıdan bir değişmenin olduğu söylenebilir.

Ereğli, demir-çelik fabrikası kurulmadan önce "yeşil Ereğli" ya da "şirin Ereğli" diye anılırdı. Kasabada başlıca tarımsal üretim çilekti. Bugün çilek tarlaları çoğunlukla beton yığınları halindedir. Bununla birlikte kentin merkezinden uzaklaştıkça hâlâ sebze ve meyve bahçelerini görmek mümkündür. Eskiden olduğu gibi bahçelerde üretim yapanlar yine kadınlardır. Maden ve buna bağlı taşımacılık gibi işlerin kasabada yaygın olması nedeni ile Ereğli'de tarım çok eskiden beri kadın işidir. Bu üretim gelişen, büyüyen kentte koşulların gerektirdiği biçimde değişime uğramıştır. Artık Ereğli'de kadınlar yalnız tarımsal üretimi değil, tarımsal ürünlerin satışını da yapmaktadırlar. Haftada bir kurulan pazar, alıcısıyla, satıcısıyla bir kadın dünyasıdır. Kimi kadın toptancılarla iş yaparak halde sürekli manav dükkanı işletmektedir. Hatta sokak aralarında sebze-meyve satan seyyar kadın satıcılara bile rastlamak mümkündür.

Ereğli'de yapılan küçük bir anket araştırmasında (n= 399) aile reislerinin yüzde 4.5'inin kadın olduğu saptanmıştır. Kadın aile reislerinin hiçbiri evli değildir. Yalnız ya da

çocukları ile oturan dul, boşanmış, bekâr kadınlardır. Bu kadınların çoğu büro memuru olarak çalışmaktadır. Çalışmayıp iradları ile geçinenler de vardır. Ama hepsi dar gelirlidir.

Erkek aile reislerinin karıları ile yapılan görüşmelerde kadınlara para getiren bir işte çalışıp çalışmadıkları sorulmuştur. Cevaplayıcıların yalnızca yüzde 10.8'i çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bu oran düşüktür. Ancak, bu kadınların kentteki tüm evli kadınları bile temsil etmedikleri gözönünde tutulmalıdır. Evde kendisinden başka 15 yaşından büyük kadın varsa onun da çalışıp çalışmadığı sorulmuştur. Cevaplayıcılardan yüzde 8.8'i bu soruya olumlu yanıt vermiştir. Kabaca toplayacak olursak Ereğli'de her dört kadından birinin çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Bu oran bile nüfus sayımlarından elde edilen istatistiklerden fazladır: 1980 sayımında il ve ilçe merkezlerinde 12 + yaşlardaki çalışan kadınların oranı yüzde 11.8'dir (DIE, 1984).

Ankette ikinci bir soru ile çalışmayanlara arada bir kazanç getiren bir iş yapıp yapmadıkları sorulmuştur. Bu kez örneğin yüzde 15.3'ü olumlu cevap vermiştir. İlk soruda çalıştıklarını söyleyenler çoğunlukla ücretlilerdir. İkinci soruda çalıştıklarını söyleyenler ise çiftçilik, sebze satıcılığı, iğne oyası, dikiş, gündelikçi işçilik gibi işlerde çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Çalışmayanlara üçüncü olarak kocalarına işlerinde yardım edip etmedikleri sorulmuştur. Yine örneğe çıkan kadınların yüzde 3.5'i düzenli olarak, yüzde 7.9'u ise bazen yardım ettiklerini bildirmişlerdir. Görüldüğü gibi yeteri kadar irdelendiğinde üretime katılan kadınların oranı pek de az değildir. Bu orana evde kendi tüketimleri için gıda maddesi ve benzeri üretenler eklenmemiştir (%80). Onlar ile üretime katılan kadınların oranı çok daha fazla olacaktır. Ama çoğunlukla yapılan işler kadınların bile sözünü etmeye değer görmediği işlerdir.

Sosyal Statü ve Sosyal Hareketlilik

Kadınların üretime düşük statülerde katıldıkları gerçeği onların sosyal statülerini arttırmak için hiç bir çaba göstermedikleri anlamına gelmemelidir. Aksine kadınların uğraşlarının tümü değerlendirildiğinde statülerini artırıcı faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de bir yandan az gelişmiş kapitalizm, öte yandan erkek egemen ideolojinin yarattığı değerler sistemi kadınların statüleri ile üretime katılmaları arasında kurulabilecek köprüleri sürekli olarak yıkmaktadır.

Üstelik bu süreç değişen toplumsal ve ekonomik koşullarda farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Kadınların uğraşları erkeklerin de olduğu gibi yukarıya doğru sosyal hareketliliği sağlamaya yöneliktir. Uğraşlarındaki değişme, nüfusun çoğunluğu için sosyal hareketliliği belirleyen koşullarla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, farklı dönemlerde toplumda sosyal hareketlilik için varolan olanakları ve değerleri kabaca özetlemek ve bu dönemlerde kadınların uğraşlarındaki farklılaşmaya bakmak anlamlı olabilir. Bu ilginç ve ilginç olduğu kadar uzun konuyu dağıtmadan verebilmek için her dönemi kaba hatları ile tanımlamakla yetinilecektir.

1950 Öncesi Dönem

Bu dönemde Türkiye'de nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşamaktadır (% 80). Tarımda çoğunlukla küçük aile işletmeleri ilkel teknoloji ile geçimlik üretim yapmaktadır. Uzun süren savaşlar ve kötü sağlık koşulları nedeni ile emek, özellikle erkek emeği kıttır (Özbay, 1988). Bu koşullar içinde Kandiyoti'nin (1989) "klasik ataerkil düzen" olarak nitelediği, üç kuşağın birarada yaşadığı, kararların yaşlılar tarafından verildiği, doğurganlığın önemsendiği düzen etkin olmaktadır. Tarımda birikimin sağlanamaması nedeni ile ciddi ya-

pısal değişmeler gözlenmemektedir. Hatta yeni Cumhuriyetin özellikle hukuk, eğitim ve siyasal yaşamda yaptığı reformlar çok sayıda, küçük, izole köylere ulaşamamaktadır. Bu yapı içinde sosyal hareketlilikten çok, ataerkil düzenin önceden belirlenmiş, demografik özelliklere göre sıralanan, statü farklılaşmalarından söz edilebilir. Cinsiyet ayırımı temeline dayanan ataerkil düzen içinde bireylerin statü kazanması yaşlanmaları ile mümkündür. Diğer bir deyişle, aile içinde egemenlik ilişkileri cinsiyet ve yaş eksenleri çerçevesinde oluşur. Erkeğin kadına egemenliği doğa gereği olarak kabul edildiğinden sorgulanmayan, değişmeyen bir ilişki biçimidir. Yaş ekseninde ise durum bu kadar açık değildir. Yaşı küçük bile olsa bireyler erken evlenerek çocuk sahibi olduklarında yetişkin sayılabilirler, aksi durumlarda ise, yani yaşı geçmesine rağmen evlenip çocuğu olamayan egemenlik mücadelesinde kaybeden taraf olur. Dolayısıyla, hemen herkes evlenip, mümkün olduğu kadar çok çocuk doğurarak ailede kendi cinsiyetinden olan üyeler arasında bu egemenlik ilişkisini kurmaya çalışır.

Aile içinde üretim ve yeniden üretim faaliyetleri işbirliği ve işbölümü ile yürütülür. Kadınlar üretime büyük ölçüde katıldıkları gibi erkeklerin de yeniden üretimde, özellikle erkek emeğinin ve ailenin yeniden üretiminde belirli sorumlulukları vardır. Üretim ve yeniden üretim faaliyetleri gerek kadınlar gerekse erkekler için birbirinden çok belirgin çizgilerle ayrışmamıştır. Örneğin, erkek çocuk iş başında eğitilir. Kadınlar üretim faaliyetlerinin çoğunu ev kadınlığı rollerinin bir gereği olarak değerlendirirler.

Kadınlar arasında yapılması gereken işler daha çok ve çeşitlidir (Berkes, 1942): tarlada çalışmanın yanında varsa hayvanlara bakmak, bahçe ile ilgilenmek, yakacak tezek hazırlamak, gıda maddeleri, giyecekleri, halı, kilim, yatak, yorgan gibi ev eşyalarını üretmek kadınların sorumluluğudur.

Bunlara ek olarak çocuk doğurup bakmak, hasta ve yaşlıların özel bakımlarını sağlamak, ailenin bütün üyelerinin günlük yaşantıları ile ilgili hizmetleri yerine getirmek, kız çocuğunun eğitimini ve ailenin yeniden üretimi için gerekli kadınlar arası ilişkileri düzenlemek de kadınların üstlendikleri sorumluluklardır. Bu ağır işyükü ve çeşitliliği nedeni ile kadınlar arasındaki işbölümünde daha ayrıntılı kurallar ve çok aşamalı sömürü düzeni vardır.

Erkekler arasında da yaş ekseni çerçevesinde benzer bir işbölümü bulunmakla birlikte yeniden üretime ilişkin işlerin çeşitliliğinin az olması nedeni ile sömürü ilişkisi genellikle tek alanda, üretimde ve baba-oğul arasında yoğunlaşmıştır.

Kentlerde durum biraz daha farklıdır. Erkek emeğinin kıt olması kentlerde de kadın emeğinden yararlanmayı gerektirmiştir. Kemalist ideoloji bu dönemde kadınların erkekler gibi eğitilmesi ve tarım-dışı üretime de katılmasını teşvik etmektedir. Cumhuriyet ideolojisine sadık yeni kentsoylu elit sınıfın gelişmesi desteklenmektedir. Bu koşullar altında genel olarak aydınların, özellikle bürokratların son derece saygın konumları onların aynı zamanda Cumhuriyet döneminin elitleri olarak kabul edilmelerini sağlamıştır. Türkiye'de aydınlar başka hiçbir dönemde bu denli yüksek bir statüye kavuşamamışlardır.

Öğretmen ya da devlet memuru olarak çalışan kadınların bu işlerinden dolayı toplumsal statüleri yüksektir. Ancak bu yüksek statü kadın olduklarından değil, eğitilmiş olduklarından ileri gelmektedir. Hatta denilebilir ki toplum, üretime beyaz yakalı olarak katılan bu kadınları "kadın" olarak değerlendirmemektedir. Kemalist kadınlar da gerek davranışları gerekse giyimleri ile erkeksi olmaya özen göstermektedir (Özbay, 1987). Gerek mavi yakalı gerekse beyaz yakalı işlerde çalışan kadınların oranı kentlerde Osmanlı dönemine kıyasla artmış olmakla birlikte kentte yaşayanlar toplam

nüfusun çok küçük bir oranını oluşturduğu için kadınların uğraşları tartışılırken ağırlık köylü kadınlara verilmiştir. Ancak bu tarihlerde de kentli-köylü, eğitilmiş-eğitilmemiş kadın arasında çok açık bir statü farklılaşması bulunduğu unutulmamalıdır.

1950-1980 Dönemi

1950'lerin başında tarımda yaygınlaşmaya başlayan kapitalizm, 1970'lerin sonuna kadar çeşitli aşamalardan geçerek gelişmesini sürdürmüştür. Sosyal ve ekonomik yapı değişmelerinin yanı sıra ölümlerin azalması ile nüfus artışı hızlanmıştır. Tüm bu değişmeler kadınların uğraşlarını etkilemiştir. Ancak, bu dönemde en önemli değişmeler erkeklerin uğraşlarında gözlenmektedir (Tablo 1 ve 2).

Yalnızca ölümlerin azalması ile bile kalabalıklaşan evhalkında işbölümünde aksaklıklar gözlenmeye başlamıştır. Tarımsal üretimde ailenin tüm erkek üyelerinin emeğine ihtiyaç azalırken üyelerin günlük yaşantıları ile ilgili hizmetlerinden sorumlu olan kadınların işyükleri artmıştır. Stirling (1965), 1940'ların sonlarına doğru aile içinde huzursuzlukların arttığını ve oğulların babalarının ölümünü beklemeden evden ayrılmaya başladıklarını belirtmektedir.

Öte yandan, tarımda modernleşme, tarım-dışı iş olanaklarının artması gibi değişmeler, erkeklerarası egemenlik ilişkilerinin ciddi biçimde bozulmasına neden olmuştur. Artık genç erkek babasının işini aynen sürdürerek ve çok çocuk sahibi olarak statü kazanamamaktadır. Babasının işini ya geliştirmesi ya da başka bir iş yapması olasıdır, bu beklenmektedir.

1950'den sonra genellikle sosyal hareketliliği sağlayan başlıca iki faktör dikkati çekmektedir: Eğitim ve göç. Dönemin başlarında mühendis, doktor gibi meslek sahibi olmak bir yana, hiç okula gitmemiş bir babanın yanında ilkokul

mezunu bir oğul olmak bile önemli bir sıçramadır ve genç erkeğin babasına kıyasla ekonomik açıdan bir gelişme göstermesine de yetebilmektedir. Zira, genel olarak nüfusun eğitim düzeyi çok düşüktür. Artan fakat hâlâ nüfusa oranla kısıtlı eğitim olanaklarından, eğitimle kazandıkları statüyü ekonomik güce çevirebilecek konumda ve aile içindeki sorumlulukları görece azalmış olan erkek çocukların öncelikle yararlanması olağan karşılanmaktadır.

Aynı şekilde, köyden göç ederek "kentli" olmak başlı başına bir statü göstergesidir. Burada bir önceki dönemin etkilerinden söz etmek mümkündür. Kentte çok kötü koşullar altında yaşamak zorunda kalsalar bile kır göçmenleri göreli bir hoşnutluk içindedirler. Ancak hemen eklemek gerekir ki, kente göç edenler öncelikle kır yoksulları değildir. Hatta ailelerinin durumu iyi olanlar göç etmeye ilk cesaret edenlerdir ve kentteki geçim sorunlarını bir ölçüde köyden destek alarak çözmektedirler. Tarımdaki birikimin tarım-dışına kayması önce bu göç hareketleri ile başlamış daha sonra tüccarlar yoluyla gelişmiştir. Kentin sunduğu eğitim ve iş olanakları pek çok göçmenin yine de yukarıya doğru bir hareketlilik sağlamalarına olanak vermiştir. Göçün bir sosyal hareketlilik aracı olması 1960'lardan sonra başlayan yurtdışına işçi olarak gitme ile yeni ve ciddi bir ivme kazanmıştır.

Bir bakıma, eğitim ve göç yolu ile genç erkekler baba otoritesinden kurtulmuşlardır. Ancak bu hiç de kolay olmamıştır. Aile içinde baba-oğul çatışmasını 1962'de Ereğli'de gözlemleyen Kıray (1964), bu kopuşun sancılarını özellikle kadınların çektiklerini sergilemektedir. Kıray'a göre baba-oğul çatışmasında anne ailede bir tampon görevi yaparak kopuşun taraflar açısından daha az trajik olmasını sağlamaktadır. Bu mücadelede anne oğulun yanındadır. Onun bağımsızlaşmasına, kendi yaşamını kurmasına yardımcı olmaktadır.

Ailede erkekler arasındaki egemenlik mücadelesinde ba-

balar yenik düşerken, bu egemenlik ilişkisinin sürdürülmesinde önemli olan erkek çocuğun yetiştirilmesi, ailenin yeniden üretilmesi için gerekli bazı uğraşların yerine getirilmesi gibi babadan beklenen sorumluluklar da azalmaya başlamıştır. Anne ise erkek çocuğun yetiştirilmesinde, onun bir meslеğe hazırlanmasında eğitim kurumları ile işbirliği yaparak aile içinde babadan daha fazla sorumluluklar almaya başlamıştır. Bu dönemde çocukların evlilikleri ile ilgili kararlara ve gerekli faaliyetlere de kadın eskiye kıyasla daha fazla katılmaya başlamıştır. Kısaca, annenin yeniden üretim ile ilgili alanlardaki sorumlulukları bu açıdan da artmıştır. Farklı sosyal sınıflarda eğitim ve göçün gençlere sağladığı statü, değişik derecelerdedir. Dolayısıyla annelerin sınıfsal konumlarına göre yeniden üretime ilişkin sorumluluklarının da aynı ölçüde olmadığı bir gerçektir. Burada değişmenin yönünü belirleyen orta sınıf ailelerine atıf yapılmaktadır.

1950'den sonra eğitim ve göç kadınlar için de statülerini arttırıcı bir rol oynamış mıdır? Bu dönemde yapılan pek çok araştırma eğitim görmüş kadınların görmemişlere, kenttekilerin köydekilere kıyasla daha iyi koşullarda yaşadıklarını göstermektedir (Özbay, 1979). Bununla birlikte, eğitilmiş kadın oranı erkeklere göre çok daha azdır ve aynı eğitim düzeyinde olanlar arasında da cinsiyetçi ayırım belirgindir (DPT, 1988). Göç yolu ile kadın kendine köydekilere kıyasla daha iyi bir statü sağlamıştır ama bu erkeklerde olduğu gibi tarımdan tarım-dışına kayarak gerçekleşmemiştir. Kadınların üretime katılma zorunluluğunun kalkması ile gerçekleşmiştir. Erkek emeğinin bollaşmasının yanı sıra tarım-dışı iş olanaklarının kısıtlı olması kadınların üretime katılma zorunluluğunun ideolojik olarak ortadan kalkmasının başlıca nedenleridir. Öte yandan, ücretli emeğin görece değerli olması, köyden gelen maddi destekler ve kadının yeniden üretim faaliyetlerini aksatmadan üretime katılma sorunları aile dü-

zeyinde bu zorunluluğun azalmasının nedenleridir. Bu dönemde artık kentlerde gerçek bir burjuva sınıfı oluşmaya başlamış ve buna paralel olarak aydınların konumu görece azalmaya yüz tutmuştur (Öncü, 1992). Kadınlar arasında üretime katılmamak statü göstergesi haline gelmiştir.

"Kentli evkadını" olmak köydeki bütün genç kızların rüyasıdır. Bu rüya kırsal kesimdeki ağır işyükünden kurtulma rüyasıdır; aile içindeki yaşlı kadının otoritesinden kurtulma ve "kendi evinin kadını" olma rüyasıdır. Evkadını olmak kentteki çalışanlar için de tercih edilen bir konumdur. Çitçi (1979) kamu kesiminde çalışan kadınların çifte işyüklerinden dolayı çalışmak istemediklerini belirtmektedir. 1973'de Türkiye çapında yapılan araştırmada evli ve doğurganlık çağındaki çalışan kadınların çoğu çalışmaktan memnun olmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu dönemde köydeki anneler kızlarının okuyup öğretmen, ebe, hemşire olmalarını; kente göç etmelerini istemektedirler. 1975'de yapılan Kırsal Türkiye Araştırmasında anneler oğullarından çok kızlarının kente yerleşmesini istediklerini söylemişlerdir. Biraz da Kemalist aydın kadının 1950 öncesi yarattığı imajın etkisidir bunlar. Annelerin bu tutumlarına karşın köyde hâlâ kızlar düzenli olarak ilkokula gönderilmemektedir. Evdeki işlerin yoğunluğuna bağlı olarak ilkokula devam etmeleri aksatılmaktadır. Okulun yanında evişleri ve çocuk bakımına da yardım etmeleri beklenmektedir (Özbay ve Balamir, 1978). İlkokuldan sonra kız çocukların eğitimi ile ilgili sorunlar daha da büyümektedir. Köyde orta okul olmadığı için kızların aileden ayrılarak kente okumaya gitmeleri gerekmektedir. Kız çocuğa yapılan ek eğitim masrafları kızın ilerde aileye maddi bir yararı olmayacağı için israftır. Oysa bir yandan yetişkin kızın evdeki işlere katkısı artmış, öte yandan evlenme çağı yaklaşmıştır. Evlilik kız çocuğunun gelecekteki statüsü açısından da eğitimden

daha önemli görülmektedir. Zira, yine bu dönemde kadınlar eğitilseler bile aile dışında, tek başlarına var olmazlar. Üstelik eğitim düzeylerinin çok yükselmesi kızların uygun bir eş bulma olasılıklarını azaltacaktır. Dolayısıyla, kızların "evde kalma" risklerini arttırmamak için eğitimlerinin sürekli olarak olası koca adaylarının eğitim düzeyinden biraz daha aşağı olmasına dikkat edilmektedir.

İlkokul eğitimi kız çocuklara kentte bir koca bulmalarını, dolayısıyla göç etmelerini sağlamaya başladığında değerlenmiştir. Kısaca, bu dönemde kırsal kadınlar için sosyal hareketlilik büyük ölçüde evlilik yolu ile olasıdır. Bir önceki döneme göre evliliğin anlamı zenginleşmiştir. Evlilik yolu ile kadın, ailede hemcinsleri arasında daha güçlü bir konuma geldiği gibi, giderek belirginleşen sınıflararası egemenlik ilişkilerinde de daha iyi bir konum sağlamaya yönelmiştir.

Kadınların sosyal hareketliliğinin evlilik yolu ile erkeğe bağımlı hale getirilmesi klasik ataerkil düzenin kapitalizmle eklemlenme biçimi olarak düşünülmesi gerekir. Böylece kadın erkek arasındaki egemenlik ilişkisi önemli yaralar almadan değişen koşullara uyabilmiştir.

1980 Sonrası Dönem

1980'lere kadar eğitim ve göç büyük çoğunluk için sosyal hareketliliğin en önemli unsurları olarak görülmüştür. 1980'lerde ise bu beklentiler bazı gruplar için hâlâ geçerli olmakla birlikte, gerçekte eğitim ve göç yolu ile statü değiştirmek geçmişe göre zorlaşmıştır. Kentler enflasyondan dolayı yeni gelenlere eskisinden de zor ve kötü koşullar sunmaktadır. Benzer caydırıcılık eğitimde de vardır. 1980 sonrası ekonomik politikalar temelde eğitim ve göçün hedeflediği ücretli emeğin gelişmesini teşvik etmemektedir. Buna karşılık ticaret, özellikle dış pazarlara yönelik ticaret ve turizm ön plana

geçmiştir. Ticaretin sanayi ve kamu hizmetlerinin önüne geçmesi paranın değerini arttırmıştır. Böylece, son dönemde sosyal hareketlilik için en önemli unsur para olmuştur. Para kazanan kişi toplumda egemenlik ilişkileri içinde saygın kişi olarak tanımlanmıştır.

Ekonomik hayatta gerekli ticari bilgiler okul ortamında verilememektedir. Hatta böyle bir ortam içinde uzun yıllar yalnızca diploma alabilmek için okumak anlamsız bir yatırım olarak görülmeye başlamıştır. Buna karşın okula gidenlerde bir azalma yoktur. Çünkü hâlâ Türkiye'de yüksek okul bitirmiş olanların oranı düşüktür. Bu dönemde eskisinden daha fazla olarak hem okuyan hem çalışan bir öğrenci grubu oluşmaya başlamış, ayrıca ticarete yönelik branşlara rağbet artmıştır. Sosyoloji, tarih, eğitim, felsefe, fizik, kimya, biyoloji gibi dallar çekiciliklerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

Sosyal hareketlilikle ilgili değerlerin değişmesi bireylerin uğraşlarına ve tercihlerine de yansımaktadır. Bilindiği gibi eğitilmiş genç kadınların emek pazarında rekabet ettikleri grup eğitilmemiş yaşlı erkeklerdir. Ancak, eğitilmiş kadın oranı hâlâ çok az düzeyde olduğundan tüm eğitilmiş kadınlar bile çalışmaya başlasalar yaşlı erkekler için önemli bir tehdit yaratamamaktadırlar (Hamurdan, 1976). Ancak, ücretli emeğin değerinin çok düşürülmesi durumunda eğitimli erkeklerin iş hayatına atıldıklarına ve daha önce zorlukla edindikleri konumları eğitimli kadınlara bıraktıklarına tanık olunmuştur. Böylece bu dönemde kadınlar prestiji azalan yüksek konumlara daha yaygın olarak erişmeye başlamışlardır. Örneğin, üniversitelerde iyi eğitilmiş erkek hocaların oranı düşerken kadın hocaların oranı artmayı başlamıştır.

Enflasyonun çok yüksek düzeylere ulaşması bazı ailelerin aşağıya doğru bir sosyal hareketlilik içine girmelerine yol açmış ve bulundukları konumu sürdürebilmek için bile eskisinden daha fazla çalışmalarını gerektirmiştir. Sosyal hare-

ketliliğin her iki yönde de değişmesi Türkiye'de oldukça yeni bir olgudur. Paranın hemen her şeyden üstün tutulmaya başlanması özellikle bu aşağı doğru hareketliliğin artmasındandır. Esmer ve diğerleri (1987) mesleklere göre beş yıllık bir dönem içinde erkeklerin ne yönde bir hareketlilik içine girdiklerini araştırmışlardır. Sonuçlar beklenen yöndedir. Ticaret, sanayi ve serbest mesleklerle uğraşanların çoğunluğu son beş yılda daha iyi koşullara kavuştuklarını söylerken diğer bütün mesleklerde tam tersi bir yönde, çoğunluğun durumunun daha kötüleştiği görülmektedir.

Kadınlar arasında bir önceki döneme göre evkadınlığının yüceltilmesi, ya da çifte yükten dolayı çalışmaktan şikayet etmeler azalmıştır. Üretime katılarak para kazanmak, çifte iş yükünün getirdiği sorunlara karşın pek çok kadın için zorunlu hale gelmiştir. Yine Esmer ve diğerlerinin 1986'da yaptığı araştırma bulguları, resmi kaynakların aksine işsizliğin boyutlarının çok büyüdüğüne işaret ederken, işsizlerin yüzde 64.3'nü kadınların oluşturduğunu belirtmektedirler. Bu çalışmada son dönemdeki "işsizlik bir 'kadın' olayı olarak" yorumlanmaktadır (1986, s.33).

1973'de Hacettepe Üniversitesi'nin düzenlediği ülke çapında yapılan araştırma bulguları ile 1982'de Ereğli'de yapılan anket araştırmasının bulguları karşılaştırıldığında kadınların çalışma ile ilgili tutumlarının çok kısa bir dönem içinde nasıl değişime uğradığı çarpıcı bir biçimde görülmektedir (Tablo 7).

de Türkiye'de kadınlar kendileri için toplumda bir statü istemeye özendirilmemektedirler. Kadınların statü ilerlemeleri ancak ailenin toplumsal statüsünün artması ile olası kabul edildiği için kadınlar uğraşlarını ailenin diğer üyelerinin statü kazanması ya da kaybetmemesi üzerine yoğunlaştırmak zorunda kalmaktadırlar.

Öte yandan, özellikle 1980'den sonra yaygınlaşan para kazanma telaşı erkeklerin aile sorumluluklarının hemen çoğundan sıyrılmasına ve kadınların bu alanlarda daha fazla sorumluluk almasına da neden olmuştur. Örneğin, erkeğin yerine kadının günlük alış verişten sorumlu olması 1980'lerden sonra önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Bunun için yine 1968 ve 1973'de yapılan ülke çapındaki araştırmalarla 1982'de Ereğli'de yapılan araştırma bulgularının sonuçları karşılaştırılabilir. Karşılaştırmalarda her ne kadar birinin yerel olmasından dolayı metodolojik sorunlar söz konusu ise de yine de değişmenin doğrultusu hakkında önemli ipuçları yakalamak olası görünmektedir. Tablo 8'de görüldüğü gibi, 1968-73 arasında, günlük alışveriş, aile büyüklerinden karı-kocanın birlikte yaptığı bir uğraş olarak değişime uğrayacağı kanısını verirken, 1982'de bu işin çoğunlukla kadın işi olarak yerleştiği gözlenmektedir. Öte yandan, dayanıklı tüketim malları ile ilgili davranışlarda böyle bir eğilim yerleşmemiştir. Dayanıklı tüketim mallarını çoğunlukla aile reisi yalnız başına almakta ya da bu alışverişi karısı ile birlikte yapmaktadır.

Tablo 7
Çalışan Kadınların Çalışma İle İlgili Tutumları
1973 Türkiye ve 1982 Ereğli

Çalışmaktan Memnun mu	*1982 Ereğli*	*Türkiye*	*1973 B.Kent*	*Kent*	*Köy*
Evet	82.1	36.3	43.4	39.7	27.8
Hayır	17.9	63.7	56.6	60.3	72.2

Kaynak: 1973 Hacettepe Araştırması Kadın Anketi; 1982 Ereğli Araştırması Kadın Anketi

Ereğli'de anket araştırmasının dışında çeşitli kesimlerden kadınlar ile yapılan mülakatlarda kadınlar para kazanmak ve toplu para sahibi olmak için çeşitli uğraşlarda bulunduklarını anlatmışlardır. Bunların başında kendi aralarında yaptıkları paralı toplantılar gelmektedir. "Gümüş günü", "altın günü" diye toplantılar 1980'lerden sonra hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Paralı toplantılarda en sık ayda bir, bir kadının evinde toplanılmakta ve önceden kararlaştırılan miktar para (ki bu o günkü altın ya da gümüş değeri ile saptanmaktadır) aralarında toplanarak kur'ada çıkan kişiye verilmektedir. Zaman içinde herkese sıra geldiği için paralı toplantılar talih oyunlarından farklı, belki de dolaylı bir tasarruf biçimi olmaktadır. Önemli olan, kadınlar boş zamanlarında biraraya gelip sohbet ettiklerinde bile paranın gündemdeki ilk maddeyi oluşturmasındaki değişimdir. Bu değişim daha üst sınıflarda kadınlar arasında kumarın yaygınlaşması olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir önceki dönemdeki gibi bu dönemde de kadınlar için para yolu ile yukarıya doğru sosyal hareketliliği sağlamak tek başına olası değildir. Para kazanan biri ile evlenmek yine toplumsal statü kazanmanın tek önemli çözümü olarak gözükmektedir. Böylece, hızlı toplumsal dönüşüm süreci için-

Tablo 8
Aile İçinde Harcamalarda Sorumluluğun Dağılımı
1968, 1973 Türkiye ve 1982 Ereğli (Yüzde)

Günlük Alışverişten Sorumlu Olan Kişi

Yıllar	*Aile B.*	*Koca*	*Kadın*	*İkisi*	*Toplam*
1968a	20.7	40.7	24.0	14.6	100.0
1973b	17.1	38.3	21.3	23.3	100.0
1982c	1.4	23.6	52.0	23.0	~100.0

Eve Alınacak Eşyalardan Sorumlu Olan Kişi

Yıllar	*Aile B.*	*Koca*	*Kadın*	*İkisi*	*Toplam*
1968a	20.0	44.8	11.9	23.3	100.0
1973b	16.3	43.9	8.8	31.1	100.0
1982c	2.5	52.8	4.1	40.6	100.0

Kaynak: a) Timur, 1972; b) Özbay, 1973 Nüfus Araştırması Kadın Anketi; c) 1982 Ereğli Araştırması Kadın Anketi.

1980 sonrasında kadınların uğraşlarının yoğunlaştığı bir başka alan da çocukların eğitim sorunları olmuştur. 1950'-den sonra hızlanan dönüşümlerle kadınların bu alanda giderek daha fazla rol almaya başladıkları daha önce de belirtilmişti. 1980 sonrasının özelliği, daha çok eğitim sisteminde oluşan değişmelerle ilgilidir. Son dönemde hükümet politikaları gerek ücretleri düşük tutarak gerekse eğitim yatırımlarını kısarak kaliteli eğitimin özel sektör tarafından yürütülmesini yönlendirmiştir. İlk ve orta düzeyde merkezi sınav sistemi ile öğrenci kabul eden özel okullara giremeyen öğrencilerin üniversite sınavlarında başarılı olmaları olasılığı her yıl düşmektedir. Öte yandan, her aşamadaki sınava hazırlanmak için test sisteminin yoğunlukla öğretildiği özel hoca

ve kurslara devam da gerekmektedir. Bütün bu uğraşlar, genç kuşakların aşağı doğru bir sosyal hareketlilik içine girmesini önlemek için özellikle orta sınıf aileleri için önemli olmaktadır. Eğitim bu dönemde, yukarıya doğru bir hareketlilikte göreceli olarak etkisini kaybetmiş olsa bile bu kez yokluğu aşağı doğru hareketliliği hızlandıracağı için üzerinde durulan bir olgudur. Dolayısıyla, orta sınıf kadınların çocuklarını sınava hazırlamaları ve okullarla ilişki kurmaları ile ilgili uğraşları diğer bütün işlerinin önüne geçebilmektedir.

Yazının başında da belirtildiği gibi 1980 sonrasında kadınlar dışarıda bir işte çalışmasalar bile günlük alışveriş ve çocukların eğitim sorunları ile ilgili olarak zamanlarının eskiye kıyasla daha büyük bir kısmını dışarda geçirmek durumundadırlar.

Evlerde yapılan yeniden üretim faaliyetlerinde de zaman içinde çok önemli değişiklikler gözlenmektedir. Ev kolaylıklarının artması ve ev eşyaları ile ilgili teknolojinin gelişmesi evde kadınlararası işbölümünü de etkilemiştir. Örneğin, eskiden çeşmede, akarsu kenarlarında taşlarla vurarak yıkanan çamışırlar, evlere suyun gelmesi ve deterjan kullanımı ile önce elde yıkanması kolaylaşmıştır. 1986'da köylerde çamaşırda makineleşmenin hâlâ çok küçük bir oranda olduğu (%11) görülmekle birlikte, kentsel kesimde (%50), özellikle büyük kentlerde (İstanbul %75, Ankara %71, İzmir %55) çamaşır makinesi yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Esmer ve diğerleri, 1986). 1982'de Ereğli'de çamaşır makinesi olan haneler yüzde 69 olarak bulunmuştur. Otomatik çamaşır makinesi kullanımı ise son iki-üç yılda yaygınlaşmaya başladığı için kesin sayı verilememektedir. Ancak, makineleşme ile çamaşır yıkama işinin statüsü yükselmiştir. Dolayısıyla önce bu iş için ücretli kadın tutulması ortadan kalkmış, aynı zamanda da ailede daha iyi konumda olan bireylerin de yapabileceği bir iş sınıfına girmiştir. Benzer bir değ-

şim henüz çok yaygınlaşmamakla birlikte bulaşık makinesinin kullanımı ile ilgili olarak da gözlenmektedir. Evişleri ve çocuk bakımındaki kolaylıklar sanıldığı kadar kadının yükünü azaltmamaktadır. Zira bu kolaylıkların yanı sıra kadınlar giderek yöneticilik yönü ağır basan uğraşlar üstlenmektedirlere.

Büyük ölçüde kadınlara bırakılan bir başka iş de akrabalarla ilişkilerin düzenlenmesidir. Başlık usulünün kalktığı gruplarda kadınlar daha büyük ölçüde genç kuşağın evlilikle ilgili sorunlarının düzenlemesinde görevler almaya başlamışlardır. Eş seçimi, aileler arasında anlaşma, görüşme ve hediye alış verişinin düzenlenmesi, düğün hazırlıkları ve yeni evlilerin evinin döşenmesi gibi bir seri faaliyetlerde kadınlar hem kararlarda hem de uygulamada rol almaktadır. Öte yandan akrabalarla ilişkilerini kadın, kocanın para kazanma ve dinlenme faaliyetlerine ayırdığı zamanlamayı dikkate alarak, sıcak tutmak zorundadırlar. Zira akrabalık ilişkileri sosyal ve ekonomik sorunlarla karşılaşıldığında en önemli güvence niteliğini korumaktadır ve dolayısıyla bu ilişkilerin yeniden üretilmesi önemlidir. Kadınlar hem aileye gerektiğinde destek sağladıkları için hem de kendileri sıkıştığında (evkadınlığı rolleri ile ilgili olarak) akraba kadınlardan yardım alabilmek için bu ilişkilere önem vermektedirler. Erkekler iş ve miras gibi ekonomik sorunlar dışında akrabalık ilişkilerinde daha pasif roller almaya başlamışlardır. Bu bir bakıma ailede erkekler arasındaki egemenlik ilişkilerinin büyük ölçüde ortadan kalkmasından ileri gelmektedir.

Kadınlar arası egemenlik ilişkileri zayıflamakla birlikte özünde değişmemiştir. Ereğli'de bu, sık sık akraba kadınlararası gerginlik ve çatışmalarla sözü edilen bir sorun olarak belirmektedir. Kayınvalide-gelin çatışması en tipik örnektir. Yetişkin kız ile anne arasında da benzer gerginlikler çok yoğun olarak yaşanmaktadır. Ayrı evlerde oturma bu gergin-

likleri azaltmaktadır. Birlikte yaşayanlar arasında egemenlik ilişkilerinin norm düzeyinde bile olsa sürdüğü görülmektedir. Ereğli'de "evde birden fazla kadın varsa ev işlerinden kim sorumlu olmalıdır?" sorusuna kayınvalide-gelin olduğunda %65'i kayınvalidenin, anne-kız olduğunda %87'si annenin diye cevaplamışlardır. Bu yanıtlar gerçek durumu göstermekten çok 1980'lerde normlardaki değişmenin henüz belirginleşmemiş olduğuna işaret etmektedir. İşbirliği ve işbölümü ayrı hanelerde otursalar bile kadınlar arasında yoğun olarak sürmektedir. İşbirliğinin yapıldığı en önemli alan çocuk bakımıdır. Yaşlıların çocuk bakımında yardımcı olmaları onların kadınlar arasındaki egemenlik ilişkilerinde kaybeden taraf olmaya başladıkları anlamına gelmez. Çocuk bakımı gençlerle egemenlik ilişkilerinin kurulabilmesi için bir önkoşul niteliğindedir. Dolayısıyla çocuk bakımı büyük aile biçiminde yaşamasalar bile kadınlar arasındaki egemenlik ilişkisinin sürdürülebilmesinde bir araç olmaktadır.

Özetle, kadınların giderek daha büyük ölçüde üstlendikleri akrabalık ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin faaliyetler kadınlar arasındaki egemenlik ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayarak sonuçta kadınların erkeklere eş düzeyde statü kazanmalarını ertelemektedir.

Sonuç

Kadının aile aracılığı ile kimlik kazanması kapitalizmin yaygınlaşması ile daha da netleşmiştir. 1980'ler Türkiye'sin-de olduğu gibi kadın, ailenin toplumsal statüsü ile ilgili ek sorumluluklar aldıkça ailenin temsilcisi sıfatını da erkeğin elinden almaya başlamış görünmektedir. Aileye yönelik, özellikle çocuklara yönelik hükümet politikaları bile artık kadını ailenin temsilcisi olarak muhatap almaya başlamıştır. Buradaki çelişki ailenin gerçek hakimiyetinin yasalarla er-

keğe verilmiş olmasıdır. Erkek aileye sahip çıkmadığı zaman soy belirsizliği (gayri sahih neseb) nedeni ile çocuklar bir yurttaş olma haklarına kavuşamazlar; nüfus kağıdı alamazlar, okula gidemezler, işe giremezler hatta yasal olarak evlenemezler. Kadının aile işlerinde giderek daha fazla sorumluluk alması bir anlamda erkeğin yetki delegasyonu ile olmaktadır.

Ailede ve toplumda cinsiyet ekseni çerçevesindeki egemenlik ilişkileri o kadar derin ve değişmezdir ki, kadınların uğraşlarında ve statülerinde gözlenen değişmeler yalnızca bu çerçeve içinde söz konusudur. Kadınlar toplumsal statülerini ailenin toplumsal statüsü ile özdeştirdiklerinden, aile üyelerinin herbirinin statü yükselmesi ya da düşmesi onların sosyal hareketlilik içinde oldukları sanısı verir. Dolayısıyla uğraşlarını ailenin ve özellikle erkek üyelerinin statüsünü arttırmaya yöneltirler. Bu aldatmaca yüzünden üretime düşük statülerde katılmalarından, emeklerinin değerini alamamalarından büyük ölçüde şikayetçi olmazlar, haklarını birlikte aramazlar.

Berkes, Niyazi (1942) *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma,* Ankara Üniversitesi, DTCF Yayını: Ankara.

Çitçi, Oya (1979) "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler", *Türk Toplumunda Kadın,* Nermin Abadan-Unat (der.) Türk Sosyal Bilimler Derneği: Ankara. (İkinci Baskı: 1982)

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1961) *1955 Türkiye Nüfus Sayımı,* Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1961) *1955 Türkiye Nüfus Sayımı,* Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1967) *1965 TÜürkiye Nüfus Sayımı,* Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1981) *1975 Türkiye Nüfus Sayımı,* Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1984) *1980 Türkiye Nüfus Sayımı,* Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1988) *1985 Türkiye Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları,* Ankara.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1988) *Türkiye'de Kadınlara İlişkin Veriler ve Çalışmalar.,* (Basılmamış rapor). Ankara.

Esmer, Yılmaz, Hamit Fişek ve Ersin Kalaycıoğlu (1986) *Sosyolojik ve Demografik Yapı ile İlgili Bulgular, Metodoloji ve Uygulama,* Cilt I. Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane gelirleri, Harcamaları ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi. TÜSİAD: İstanbul.

Esmer, Yılmaz, Hamit Fişek ve Ersin Kalaycıoğlu (1986) *Türkiye'de Hane Geliri, Hane Halkı Harcamaları ve Hayat Standardı,* Cilt II. Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcamaları ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi. TÜSİAD: İstanbul.

Esmer, Yılmaz, Hamit Fişek ve Ersin Kalaycıoğlu (1987) *Türk Hanesinde Sosyo-Ekonomik Beklentiler ve Değişme,* Cilt III. Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane gelirleri, Harcamaları ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi. TÜSİAD: İstanbul.

Hamurdan, Yusuf Ö. (1976) *Türkiye'de İstihdamın Yapısı ve Yönlendirilmesi,* DPT: Ankara.

Kandiyoti, Deniz (1988) "Bargaining With Patriarchy". *Genger & Society,* 2 (3).

Kazgan, Gülten (1979) "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü"

Türk Toplumunda Kadın, Nermin Abadan-Unat (der.). Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayım: Ankara. İkinci Baskı 1982.

Kıray, Mübeccel B. (1964) *Ereğli - Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT Yayını: Ankara. İkinci Baskı 1982, İletişim Yayınları: İstanbul.

Öncü, Ayşe (1992) "The Transformation of the Bases of Social Standing in Contemporary Society", *Changing Turkish Society:* Mübeccel B. Kıray (der.) Indiana University: Bloomington, Indiana.

Özbay, Ferhunde (1979) "Türkiye'de Kırsal/Kentsel Kesimde Eğitimin Kadınlar Üzerine Etkisi" *Türk Toplumunda Kadın*, Nermin Abadan-Unat (der.). Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını: Ankara. İkinci Baskı 1982.

Özbay, Ferhunde (1982) "Evkadınları", *Ekonomik Yaklaşım*, 3 (7).

Özbay, Ferhunde (1987) "Fraunenleben". *Türkei*, Ömer Seven (Hrsg.). VSA Verlag: Hamburg.

Özbay, Ferhunde (1988) "Long Term Demographic Trends as Factors Contributing to the Persistence of Small Producers in Agriculture: The Case of Turkey", *Seventh World Congress of Rural Sociology:* 25 Haziran - 2 Temmuz. Bologna.

Özbay, Ferhunde ve Nefise Balamir (Bazoğlu) (1978) *School Attendance and its Correlates in Turkish Villages*, 1975. Basılmamış Proje Raporu. Hacettepe Üniversitesi: Ankara.

Stirling, Paul (1965) *Turkish Village*, John Wiley Sons, Inc: New York.

Timur, Serim (1972) *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi: Ankara.

TÜRKİYE'DE KIRSAL KESİMDE HALI DOKUMACILIĞI VE KADININ EZİLMİŞLİĞİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARTIŞMA*

Günseli Berik / EKONOMİ BÖLÜMÜ
THE GRADUATE FACULTY, NEW SCHOOL FOR SOCIAL RESEARCH

I. Giriş

1960'ların başından bu yana Türkiye'de el dokuma halıcılıkta kadınların çalışma ve gelir kazanma olanakları artmıştır. Halıcılığın yayılması Türkiye ekonomisinde hızlı büyüme ve sanayileşme sürecine koşut olarak gelişmiş ve bu süreç içinde bazı bölgelerde daha önce ev kullanımı için dokunan halılar giderek pazar için üretilmeye başlanmış, diğer yerlerde ise meta üretimi halı üretiminin başlamasıyla aynı zamanda gerçekleşmiştir. Aynı dönemde, özellikle kıyı bölgelerinde, emek-yoğun pazara yönelik tarımsal üretim yayılırken, İç Anadolu tahıl üretiminde uzmanlaşmıştır. Bu yazının amacı kırsal kesimde halı dokumacılığının yaygınlaşmasını tarımsal dönüşüm bağlamında inceleyerek bu sürecin kadın-erkek ilişkileri ve erkek egemenliği üzerindeki etkilerini araştırmaktır.

* *Bu yazı üzerinde yaptığı eleştiri ve öneriler için Cihan Bilginsoy'a teşekkür ederim.*

Türkiye'de halı dokumacılığının gelişmesinin ya da tarımsal dönüşümün cinsel eşitsizlik üzerinde etkilerini inceleyen az sayıda çalışma vardır. Kırsal kesimdeki kadınların durumu ve cinsel eşitsizliğin niteliğini inceleyen çalışmalar tarımsal dönüşümün niteliğinin kadınların durumundaki farklılığın önemli bir kaynağı olduğunu göstermektedir. Örneğin, Kandiyoti (1984) emek-yoğun, pazara yönelik tarımın kadınların iş yükünü arttırdığını, makineleşmiş tahıl üretiminin ise kadınların tarımsal faaliyetten çekilmeleri sonucunu doğurduğunu gösteriyor. Özbay'ın çalışması (1982) ise kadınların tarımdaki iş yükü ile eğitim olanakları arasında ters bir ilişki olduğunu ortaya koyuyor.

Türkiye'de halıcılık üzerine ilk ayrıntılı ve kapsamlı araştırma olan Ayata'nın Kayseri'de halıcılık üzerine çalışması (1987) halıcılığın yayılmasının kadın dokuyucu kitlesi açısından taşıdığı sonuçları sistematik bir şekilde incelemiyor. Ancak halı dokuma ücretlerini tartışırken Ayata dokuyucuların ev dışı dünya ile ilişkilerinin değişmemesine rağmen halı gelirinin harcanmasında pazarlık güçlerinin arttığı gözleminde bulunuyor. Bu gözlem Orta Doğu'da halı dokuyucuları üzerine yapılmış araştırmaların çizdiği karamsar tabloyla çelişir nitelikte. Bu araştırmalar halı dokumacılığının yayılmasının dokuyucu kitlesini oluşturan kadın ve çocuklar için pek olumlu sonuçları olmadığını göstermektedir. Afshar'ın (1985) çalışmasına göre kırsal kesimde kadınların yılboyu halı dokur hale gelmesi ve aile gelirine hatırı sayılır miktarlarda katkıda bulunmaya başlaması erkeklerin kadınlar üzerinde denetiminin artmasına, kız çocukların okuldan mahrum kalmalarına ve erkeklerin halı dokumayı daha çabuk bitirmeleri için kadınlara baskı yapmasına neden olmuştur. Ayrıca meta ilişkilerinin yaygınlaşması kadınların pazarla ilişkisinde bir değişiklik meydana getirmemiş, halıyı satanın da ipi satın alanın da erkekler olması nedeniyle ka-

dınların pazarla ilişkisi dolaylı ve sınırlı olmaya devam etmiştir. Fas'ta yapılan başka bir çalışma (Anti-Slavery Society, 1978) ise halı ihracatının artması ve üretimin fabrikalarda ve büyük atölyelerde yapılmaya başlamasıyla beraber çocuk emeği (5 yaşından yukarı yaşlarda) kullanımının yaygınlaştığına ve dokuyucuların sağlıksız koşullarda, katı disiplin altında uzun saatler çalıştıklarına işaret etmektedir. Bu araştırma ayrıca çocuklarının getireceği üç kuruş gelire muhtaç olan ailelerin bu çalışma koşullarına karşı çıkmak bir yana onların hah dokuyucusu olmalarına hevesli olduklarını bildirmektedir. Bu araştırmalardan, kırsal kesimde veya kentte, fabrikada veya evde, halı dokumacılığının yaygınlaşmasıyla kadın ve çocuklar üzerindeki denetimin arttığı ve çalışma yüklerinin ağırlaştığı sonucunu çıkartabiliriz.

Benim Türkiye'de kırsal kesimde halı dokumacılığı üzerine yaptığım araştırma ise bu genellemenin yerinde olmadığını ortaya koyuyor.[1] Bu çalışma kırsal kesimde cinsiyete dayalı eşitsizliklerde genel örüntülerin ötesinde, bu eşitsizliklerin niteliği ve evrimi açısından bir çeşitliliğin varlığını ortaya koyuyor. İş yükü, tüketim ve eğitim olanakları açısından kadın-erkek eşitsizliğinde, erkeklerin dokuyucu kadınların emeği ve hah geliri üzerinde denetim derecesinde ve kadın-erkek arasındaki ilişkilerin niteliğinde (karı-koca arasında açık sevecenlik, düşmanlık ve hiyerarşi) bölgeler ve köyler arasında farklılıklar görülüyor. Bu yazıda bu farklılıkların nedenlerini sistematik olarak araştıracak, hangi koşullar altında erkeğin kadının emeği ve halı geliri üzerinde denetimi ve kadının erkeğe göre iş yükünde artma olduğunu açıkla-

1 Kullanacağım ampirik veriler 1983 yılında Batı ve Orta Anadolu'da halı üretim biçimleri ve tarımsal yapılar açısından örnek oluşturan on köyde yaptığım alan araştırmasından elde edilmiştir. Halı dokuyucuları ve aileleri ile ilgili sayısal veriler 133 dokuyucu ile yaptığım mülakate dayanmaktadır. Bu araştırmanın sonuçları için bkz. Berik (1987).

maya çalışacağız. Yazının amacı halı dokuyucu ailelerde gözlenen cinsiyet eşitsizliğindeki çeşitliliğin temelinde tarımsal dönüşümün niteliği, yaygın aile örgütlenmesi ve halı üretim biçiminin yattığını göstermek.

Cinsiyet ilişkilerini ve eşitsizliğini incelerken, bunları "üretim" ve "tüketim" süreçleri içinde yorumlayacağım. Üretim açısından değerlendirmemde temel kavram olarak cinsiyete dayalı iş bölümü, özellikle kadının erkeğe göre iş yükü ve kadın emeği üzerinde denetim üzerinde duracağım. "Emek üzerinde denetim" ile kadın dokuyucuların erkek ve yaşlı kadınlardan (özellikle kaynanalardan) emek kullanımı ile ilgili konularda görece bağımsızlığını kastediyorum. Cinsiyet ilişkilerinde tüketim yönünde eşitsizliği ise halı geliri ve aile harcamaları üzerinde denetim ve tüketimde cinsiyet temelinde görülen niteliksel ve niceliksel farklılıklar açısından irdeleyeceğim.

Yazının bundan sonraki bölümlerinde önce halı dokumacılığında gözlenen üç üretim biçiminde toplumsal ilişkileri betimleyip, bu üretim biçimlerinin tarımsal yapılar ve ailehane yapıları ile ilişkilerini kuracağım. Bu tartışma değişik halı üretim biçimlerinin dokuyucuların iş yükü ve emekleri üzerinde denetimleri açısından belirgin sonuçlar taşıdığını ve bu üretim biçimlerinin belli tarımsal yapılar ve aile yapıları bağlamında geliştiğini ortaya koyacak. İkinci olarak, bu üç değişken temelinde ortaya çıkan yapılanmaların gözlendiği dört köyde cinsiyete dayalı iş bölümü, kadın-erkek arasında iş yükü eşitsizliği ve kadının emeği ile gelir üzerinde denetimine ilişkin bulgularımı tartışacağım.

II. Halı Üretim Biçimleri, Aile Yapısı ve Tarımsal Yapı

Bugün Türkiye'de halı dokumacılığı daha çok kırsal kesimde ve yoğun olarak Batı ve Orta Anadolu'da üç üretim bi-

çimi altında yürütülmektedir: Küçük üreticilik, evde tüccara bağımlı dokuma (kapitalist ev sanayi), atölye üretimi. Küçük üreticiler evde, ailenin sahip olduğu üretim araçlarını kullanarak halı dokumakta, halı ipini ya dokumaya hazır bir şekilde satın almakta ya da kendileri hazırlamaktadırlar. Hah bitince genellikle hane reisi erkek tarafından köyde ya da yörenin haftalık pazarında satılmaktadır. Kapitalist ev sanayinde ise dokuyucu tüccarın ya da aracısının sağladığı üretim girdilerini (ip, makas, kirkit ve bazan da tezgah) kullanarak evde dokumakta ve dokuma bitince de halıyı tüccara teslim etmektedir. Buna karşılık atölye üretiminde dokuyucular düzenli çalışma saatleri içinde, halı tüccarına bağlı olarak köyde üretimi düzenleyen aracının işlettiği atölyede çalışmaktadırlar. Kapitalist ev sanayinde ve atölye üretiminde ücretler 1.000 düğüm karşılığı belirlenmektedir.

Çalışma ilişkileri ile akrabalık ilişkilerinin örtüşmesi üç üretim biçimine de ortak olan ve kadının para karşılığı çalışmasının cinsiyet ilişkilerinde meydana getirdiği değişimleri değerlendirmek açısından önemli bir özelliktir. Her üç üretim biçiminde de dokuyuculuk mevcut akrabalık ilişkilerinin bir uzantısından oluşmakta, dokuyucuları yeni bir toplumsal ilişkiler ağı içine getirmemektedir. İster atölyede ister evde dokusunlar, dokuyucular abla, kardeş, anne ve kızları, ya da aynı köyden kadınlarla birlikte çalışmaktadırlar. Ayrıca, dokuyucunun şehirdeki ihracatçı-tüccardan köye uzanan aracılar zincirinin en son halkasına bağlantısı çoğunlukla doğrudan değil, hanenin erkek üyeleri aracılığıyla olmaktadır. Dokuyucunun ürettiği halı ya da emeği çoğunlukla babası, kocası ya da kayınbabası tarafından satılmaktadır. Bunun yanısıra atölye sahibinin ya da köyde halı alım satımıyla uğraşan kişinin dokuyucunun akrabası olması çok yaygındır.

Üç üretim biçiminde üretim ilişkileri benzeşse de, halı dokunan yer kadının emeği üzerinde denetimi açısından

farklılık kaynağı oluşturmaktadır. Evde dokuyan kadının zamanı üzerinde denetimi, gününü işler arasında paylaştırmakta esnekliği varken, atölye dokuyucusunun günü halı dokuma ve evdeki işler arasında kesin bir şekilde bölünmektedir. Öte yandan, düzenli olarak dokusalar bile, ev dokuyucularına, özellikle erkekler tarafından, "boş zamanlarında dokuyor" gözüyle bakılmaktadır. Buna karşılık, yaşama alanının (evin) çalışma alanından ayrılması sonucu atölye dokuyucularına "altın yumurtlayan tavuk" gözüyle bakılmakta, dokuyucular üzerinde halı dokuma temposunun hızlandırılması ve çalışma süresinin uzatılması için baskılar ortaya çıkabilmektedir.

Halı üretim biçimlerinin bu özellikleri ve özellikle dokumanın evde ya da atölyede örgütlenmesi, gerek aile yapıları gerekse tarımsal yapılar açısından belli sonuçlar taşıyor. Özetle, belli halı üretim biçimleri, belli aile yapıları ve belli tarımsal yapılarla bütünleşmeye daha elverişli. Evde halı dokunan bölgelerde daha yüksek oranda çekirdek aile yapısının gözlendiğini, atöyle dokumacılığının yaygın olduğu yerlerde ise yüksek oranda geniş aile yapısına rastlandığını belirtelim. Bu ilişkinin altında yatan etmen ailede kadınlararası iş bölümü. Atölye daha fazla sayıda kadın içeren geniş aile yapısıyla daha uyumlu bir üretim biçimi. Atölye dokumacılığının yaygın ve yerleşik olduğu yerlerde, hah dokuma ile dokuyucuların yeniden üretim (ev işleri, çocuk bakımı) ile ilgili yükümlülükleri arasındaki çelişki hane ve hatta köy içinde kadmlararası iş bölümündeki ayarlamalar sayesinde azaltılıyor. Bu çözüm geniş aile yapısını güçlendiriyor, yeniden üretimle ilgili işlerde cinsiyete dayalı iş bölümünü değişim tehdidine karşı koruyor ve böylece iş yükünde cinsiyete dayalı eşitsizliklerin devamını sağlıyor. Ayrıca bu çözüm evde dokumaya göre daha katı bir hane-içi kadınlararası iş bölümünü ortaya çıkarıyor: Hane içinde genç kadınlar dokuma işinde

uzmanlaşırken, yaşlı kadınlar ise dokuma-dışı (özellikle yeniden üretimle ilgili) işleri üstleniyorlar.

Halı dokuma biçimi ile tarımsal yapı arasındaki ilişkiye gelince, halı dokunan hanelerin büyük çoğunluğunun (yüzde 79'unun) tarımsal üretimle uğraştığını ve bunların çoğunun (toplam hanelerin yüzde 74'ünün) kendi toprağını işlediğini belirtelim. Ancak bu genel gözlemin ötesinde halı dokunan köylerde tarımsal yapılar üzerine genelleme yapmak mümkün değil. Halı dokuma hem tarımda emek talebinin en fazla birkaç ayla sınırlı olduğu ve tarımsal gelirin küçük topraklı hanelerin geçimine yetmediği, makineleşmiş tarımın yapıldığı bölgelerde hem de pazara yönelik, çeşitlenmiş, emek-yoğun tarımın yapıldığı bölgelerde yaygın olarak görülü-yor.[2] Ne var ki tarımsal üretimin niteliği halı dokumacılığının kırsal bölgelerde varlığı ya da yaygınlığını belirlemese de halı üretim biçimini ve dolayısıyla da yıllık üretim miktarını etkilemektedir.[3] Tarımsal mevsimin kısa olduğu veya tarımın kadın emeğine talep yaratmadığı bölgelerde hah üretim miktarının ve gelirinin daha yüksek olması beklenir (tabii ki hanenin gelire ihtiyacının olduğu ve halı dokumanın kadınların işi olduğu varsayımları altında). Makineleşmiş tarım yapılan bölgelerde topraksız hane oranının da daha yüksek olduğunu eklersek bu tür tarımın kırsal nüfusun tarım-dışı gelirlere daha fazla bağımlı olmasını da beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz. Buna karşılık çeşitlenmiş tarımla uğraşan küçük üretici ailelerde gerek halı dokumaya ayıracak zaman gerekse tarım-dışı parasal gelirlere ihtiyaç daha sınırlı olacaktır. İşte, tarımsal yapının bu özellikleri bir bölgede tutunacak ve

2 Ayata (1987: 62-63) emek-yoğun, çeşitlenmiş, pazara yönelik tarım bağlamında kırsal sınai üretime rastlama olasılığının çok düşük olduğunu savunuyor. Benim araştırmam ise küçük üreticilerin pazara ve dolayısıyla tarım-dışı gelirlere gereksinimi nedeniyle halı dokumacılığının bu bölgelerde de yaygın olduğunu gösteriyor.

3 Burada "yaygınlık" derken bir köyde her hanede halı dokunmasını kastediyorum.

hatta egemen olacak halı üretim biçimini belirlemektedir. Evde üretim kadınların halı dokumayla yılda iki ay kadar kısa olabilen tarım-dışı mevsimde uğraşabildikleri çeşitlenmiş tarım yapılan köylere daha uygun bir üretim biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan atölyede dokuma ise makineleşmiş tahıl üretimi yapılan köylere daha uygun bir üretim biçimidir. Çünkü bu tarımsal yapı halı tüccarı-imalatçıya halı dokumada yıl boyu çalışabilecek iş gücünü sağlamış olmakta ve böylece bu bölgelerde atölyelerin kurulması tüccar açısından da ekonomik hale gelmektedir.

Bu inceleme halı üretim biçimleri, tarımsal yapılar ve hane örgütlenmesinin iki şekilde bütünleştiğini gösteriyor. Makineleşmiş tarım, eşitsiz toprak dağılımı ve geniş aile-hane yapısının daha yoğun olduğu bölgelerde atölye üretimi yaygın.[4] Buna karşılık ev dokumacılığı, çeşitlenmiş emek-yoğun tarımın yapıldığı köylerde, küçük topraklı çekirdek ailelerce yürütülüyor. Her iki yapıda da tarımsal faaliyet, dokumacılık ve yeniden üretim işlerinin yürütülmesinde kadın emeğine olan talepler arasındaki çelişkiler en düşük düzeye indirgeniyor. Ancak birinci düzenleme yıllık halı üretiminiençoklaştırırken ikincisinde halı dokuma miktarı en düşük düzeyde kalmaktadır. Araştırmanın kapsamında halı üretim biçimi, tarımsal yapı ve hane örgütlenmesi açısından bu iki yapılanmaya örnek oluşturan köylerin yanısıra, farklı iki yapılanmayı temsil eden köyler de yeralıyor. Şimdi bu yapılanmaları daha somut olarak inceleyelim.

4 Geniş aile yapısının yüksek oranda topraksızlıkla ilişkili olduğu gözlemi önceki çalışmaların bulgularıyla (Timur, 1981; Kandiyoti, 1984) çelişmekte ve geniş ailenin oluşmasının sadece büyük topraklılığın değil, hane geçimini işlenen topraktan sağlayamamanın da sonucu olabileceğini göstermektedir.

III. Dört Köy Örneğinde Cinsiyet İlişkileri

Bu bölümde, dört köy örneğinde halı üretim biçimi, tarımsal yapı ve hane örgütlenmesinin farklı bütünleşmelerini tartışıp bu yapılanmaları cinsiyet ilişkilerinin niteliğiyle ilişkilendireceğim. Yukarıda belirttiğim üzere cinsiyet ilişkilerini değerlendirirken temel kavramlar olarak kadının erkeğe göre iş yükü, dokuyucu kadının emeği ve gelir üzerinde denetimini kullanacağım.

Örnek 1: Konya Bu köy, atölye üretimi, makineleşmiş tahıl üretimi ve geniş aile yapılarının bütünleştiği yapıya örnek oluşturuyor. Bu yapılanmanın özelliği erkek ve yaşlı kadınların genç kadınların emeği üzerinde denetimini ve yıllık halı üretim miktarınıençoklaştırması.

Bu köyde pazara yönelik halı üretimi 1950'lerin sonunda, tarımda makineleşme döneminde başlamış, makineleşme ile emek-yoğun hasat işlerinin ortadan kalkması kadınların giderek halı dokumaya kayması, genç erkeklerin çoğunun ise işsiz kalması sonucunu doğurmuştur. Bu dönüşümün sonunda köyde kadın ve erkeklerin farklı tarımdışı faaliyetlerde uzmanlaştıkları cinsiyete dayalı katı bir işbölümü ortaya çıkmış durumda: Tüm genç kadınlar halı dokuyuculuğuyla, erkeklerin çoğu mevsimlik inşaat işçiliği, maden işçiliği ya da ufak çapta ticaret işleriyle uğraşmakta, az sayıda erkek ise çiftçilikte uzmanlaşarak küçük topraklıların tarlalarını işlemektedir.

Dokuyucuların yüzde 50'si geniş ailede yaşamakta. Geniş aile yapısının yaygınlığı ve bu aile yapısının içerdiği kadınlararası yaş hiyerarşisi atölyelerde çalışma disiplinini sağlamakta ve aynı zamanda, halı dokuma ile yeniden üretim faaliyetleri arasındaki çelişkiyi çözmede etken. Atölyedeki ilişkiler akrabalık ilişkilerinin bir uzantısı. Ancak bu ilişkiler çelişki ve uyumsuzlukla yüklü. Kadınlararası yaş hiyerarşi-

lerinin iş yerinde yeniden üretilmesinin genç kadınların davranışlarını denetlemekte etkin bir rolü var.

Gündoğumundan günbatımına dek devam eden halı dokuma süresi sabah ve akşam ezanıyla düzenlenmekte, böylece çalışma günü yaz aylarında yemek araları dışında 13-14 saate ulaşmakta, kışın 8 saate inmektedir. Çalışma günlerinin en uzun olduğu zamanda bile dokuyucular atölyeden dönüşte ev işlerini yapmakta ve dolayısıyla, erkeklere oranla çok daha az uykuyla yetinmek zorunda kalmaktadırlar. İş yüklerinin ağırlığının yanısıra, dokuyucuların halı üretiminde çalışmaya değin kararlarda (dokumaya başlama, ara verme, dokumayı bırakma, atölye seçimi gibi) hiçbir söz hakları yok. Örneğin, ücret ödemelerinde yaygın olan avans sistemi atölyedeki çalışma düzenine katılık getirmektedir. Erkek akrabalar dokuyucunun gelecek dokumasına karşılık büyük miktarlarda avans aldıkları zaman, hem dokuyucunun emeği uzun süreli olarak bir atölyeye bağlanmakta hem de dokuyucunun halı dokumaya ara vermesi imkansız hale gelmektedir. Bunların yanısıra, dokuma temposunu hızlandıran ve dokuyucunun daha uzun süre çalışmasına neden olan birtakım uygulamalar yaygındır. Örneğin, farklı tezgahlarda çalışan dokuyucular halıları daha kısa sürede bitirmek için birbirleriyle yarışmaktadırlar. Aile üyeleri tarafından desteklenen ve kızıştırılan bu yarışma, dokuma işinin monotonluğunu giderdiği için dokuyuculara da çekici gelmektedir. Bunun yanısıra, atölye sahiplerinin dokuyucuların akrabalarının da onayıyla son zamanlarda kurumsallaştırdıkları ve dokumaya ayrılan zamanın arttırılmasına yönelik bir uygulama var. "Harçlık halısı" olarak anılan bu uygulamaya göre dokuyucular iki halı arasında alınan aralarda (bir hafta-10 gün) dokumaya devam ettikleri takdirde bu sürede kazandıkları gelirin denetimini elde etmektedirler. Bunlar dışında, dokuyucu kadınların emeği üzerinde denetimin yoğunluğunu göste-

ren bazı uygulamalar da (köy içinden evlenme zorunluğu gibi) pekişmektedir.

Dokuyucuların halı geliri üzerinde denetimi, harcama kararlarına katılımı ve tüketim düzeyine gelince, köyde bu açıdan cinsiyete ve yaşa dayalı eşitsizliklerin çarpıcı olduğunu söyleyebiliriz. Gerçi yukarıda belirttiğim üzere dokuyucular kazandıkları halı gelirinin bir bölümünü kontrol edebilmektedirler. Ancak bu miktarın yıllık halı gelirinin altıda birini geçmediğini ve dokuyucunun bu denetimi ancak dokumaya ayırdığı süreyi uzatması sonucu elde ettiğini hatırlatalım.[5] Bu gelir ancak ufak tefek giyim eşyası ya da çeyiz malzemesi almakta kullanılmaktadır. Harçlık halısı dışında kalan esas halı geliri temel tüketim malları, dayanıklı tüketim eşyası alımında ve ev inşaatı ve tamiratında kullanılmaktadır. Bunların yanısıra aile büyüklerinin hac seyahatleri, erkek kardeşlerin eğitim harcamaları ve erkeklerin özel tüketim harcamaları da hah gelirinin kullanıldığı büyük tüketim kalemleri arasında. Yaygın olan tüketim kalıpları eşitsizliklerle dolu. Örneğin, üç kızı halı dokuyan bir baba hah geliriyle 6 kez hac seyahatini gerçekleştirebiliyor. Ya da karısı yaz sıcağında sıkışık atölyede 14 çalışma saatini geçiren bir koca, halı geliriyle erkek arkadaşlarıyla Antalya'ya tatile gidebiliyor.

Sonuç olarak, bu köyde hah dokumacılığının yerleşmesi sonucu dokuyucu kadının emeği üzerindeki denetimin, iş yükünün ve kadın-erkek arasındaki işyükü eşitsizliğinin arttığını görüyoruz. Bunun yanısıra, halı dokumacılığı, bir yan-

5 Ayata (1987: 79-80) Kayseri bölgesinde de iki bölümden oluşan ücret ödemelerinin yaygın olduğundan söz ediyor. Kayseri bölgesinde dokuyucular kazandıkları gelirin yüzde 10 ila 20'sini denetliyorlar ve Ayata'ya göre bu uygulama dokuyucuların pazarlık gücünün arttığının göstergesi. Ancak Konya örneğine karşın, Kayseri dokuyucuları halı gelirinin bir bölümü üzerinde denetimi dokumaya ek zaman ayırmadan elde ediyorlar.

dan yaratılan parasal gelir aracılığıyla genç çiftlerin ataerkil geniş aileden erken ayrılmalarına ve kadınlar üzerinde yaşadayalı baskıların kalkmasına imkan sağlarken öte yandan küçük çocukların bakımı ve diğer gündelik işlerin atölyede çalışmayla çelişmesi nedeniyle ataerkil geniş aileyi güçlendirmektedir. Dokuyucuların halı gelirinin bir bölümü üzerinde denetim sahibi olabilmeleri olumlu bir gelişme. Ancak bu denetimin sınırlı niteliğini ve parasal ilişkilerin yaygınlaşması bağlamında cinsiyet eşitsizliğinin farklı bir biçimde yeniden üretilmesinin bir göstergesi olarak da yorumlanabileceğini unutmayalım.[6]

Örnek 2: Milas Bu köy benim araştırma yaptığım köyler arasında oldukça yaygın olan bir yapılanmaya örnek oluşturuyor. Araştırma kapsamındaki dört köyde bu yapı görülüyor. Bu da, halı dokumacılığında küçük üreticiliğin, tarımda küçük üreticilik ve çekirdek aile yapısıyla bütünleştiği bir yapı. Bu yapılanmanın gözlendiği köylerde halı dokuma az sayıda topraksız hane ya da hayat döngüsünün başında olan haneler için önemli bir geçim kaynağı ise de köy gelirleri içinde tarımdan sonra ikincil bir gelir kaynağı oluşturmaktadır.

Bu köyde 1960'ların başında canlanan ve yaygınlaşan halı dokumacılığı kısa zamanda birincil gelir kaynağı haline gelmiş, ancak tütün üretiminin başlamasıyla hah üretimi giderek önemini yitirmiş ve dokuma miktarı azalmıştır. Bugün, tütün ve zeytinyağı hemen hemen tüm ailelerin başlıca gelir kaynağını oluşturmakta ve halı üretimi bu ürünlerin ekim ve hasat dönemleri arasında kalan 4 aylık dönemde yapılmaktadır. Tarımda kadın ve erkekler tüm tarla işlerinde çalışmakta ve tarla işinde cinsiyete dayalı iş bölümünde yüksek derecede bir esneklik göze çarpmaktadır. İş bölümü tarla

6 Bu köyde cinsiyet ilişkilerinin kadınların ücretli emek ilişkilerine girmeleri sonucu nasıl değişime uğradığının ayrıntılı tartışması Berik (1989)'da ele alınıyor.

işinin alt faaliyetleri düzeyindedir. Örneğin, tütün dikiminde hem kadın hem erkek çalışmakta, ancak dikimde erkekler çapayla toprağı hazırlarken kadınlar fideleri tek tek dikmektedirler. Dokuyucular evde dokudukları ve çekirdek aile yapısının yaygınlığı nedeniyle kaynana denetiminde olmadıkları için zamanlarını çeşitli işler arasında paylaştırmakta ve günlük işlerini yürütmekte esnekliğe sahiptirler. Bunların yanısıra, tarımda cinsiyete dayalı iş bölümünde tarımsal faaliyette gözlenen esneklik halı dokumada da görülmekte, az sayıda genç erkek karıları ve anneleri ile birlikte hah dokumaktadır.

Özetle, köyde küçük üreticiliğin yaygınlığı ve zaman içinde ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi nedeniyle kadınların da erkeklerin de iş yükünün arttığını ancak bu yükün paylaşılmasında esnek bir iş bölümünün ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bu köyde tüketim ve gelir üzerinde denetim açısından cinsel eşitsizlik keskin değil. Dokuyucular hah ve aile gelirinin harcanmasında söz sahibi. Halı geliri günlük tüketim harcamaları, dayanıklı tüketim eşyası satın alma ve tarımsal girdi harcamaları için kullanılıyor. Ayrıca halı gelirleri hem kız hem erkek çocukların eğitimi için kullanılıyor. Bu köyde çarpıcı olan, erkek çocuklara oranla daha az da olsa, kız çocukların ilkokul sonrasında eğitime devam etmelerinin olağan olması.

Örnek 3: Isparta Bu köyde atölyelerde halı üretimi, çeşitlenmiş, pazara yönelik tarım bağlamında yürütülmektedir. Köyde çekirdek aile yapısı egemen (dokuyucuların yüzde 70'i çekirdek ailede yaşıyor). Tarımsal üretim, haşhaş, şeker pancarı, patates, soğan, susam, gül gibi emek-yoğun ve esas olarak aile emeğine dayalı ürünlerden oluşmaktadır. Köyde hem kadınlar hem erkekler tarla işinde çalışmaktadırlar. Bu iş bölümü bir önceki örnekteki kadar değilse de, oldukça es-

nektir. Tarla işinde iş bölümü faaliyetin temelindedir. Örneğin, erkekler dikimde, kadınlar ise çapada çalışmaktadırlar.

Köyde meta olarak halı dokuma, tarımın çeşitlenmesi öncesinde, 1950'lerin başında, kapitalist ev sanayi ve atölyeler şeklinde başlamış. 1960 ve 1970'lerde tarımsal ürünlerin çeşitlenmesi tarımda kadın emeğine talebi arttırmışsa da, halı dokumacılığının ortadan kalkması sonucunu doğurmamıştır. Bunun yerine bir yandan giderek yayılan atölye üretiminde esnek bir çalışma düzeni kurulmuş öte yandan da aile-içi yaşa dayalı iş bölümünde değişimler olmuştur. Atölye üretiminde Konya örneğinde görüldüğü kadar katı bir düzen ve disiplin kurulamaması kadınların tarımdaki iş yükünün ağırlığına bağlanabilir. Atölyelerde benimsenen ödeme sistemi her dokuyucunun günlük üretiminin belirlenmesi ilkesine dayalı olan haftalık bir ödeme sistemidir. Bu sistem atölyede aralıklı dokumayı (devamsızlığı) mümkün kılmaktadır. Dokuma işgünü Konya atölyelerinden daha kısadır (yaz aylarında 10 saat, kış aylarında 8 saat). Ayrıca, atölyede dokumanın yanısıra evde dokuma (kapitalist ev sanayi biçiminde) köyde yerleşmiş bir düzendir, bu da dokuyucuların tarımsal ve yeniden üretimle ilgili iş yüklerini dengelemekte esneklik getirmektedir. Tarımsal ve diğer iş yükü nedeniyle, bu köyde dokuyuculuk Konya örneğine kıyasla daha erken yaşta bırakılmaktadır. Bu nedenle de, bu köydeki atölye dokuyucuları hem Konya dokuyucularına göre daha gençtir ve hem de aynı yaş grubundandır. Kısmen bunun ve kısmen de aile denetiminin atölyelerin çalışma düzenine işlememiş olması nedeniyle Konya örneğiyle karşılaştırıldığında atölye dokuyucuları arasında daha uyumlu ilişkiler gözlenmektedir.

Bir önceki örnekte olduğu gibi bu köyde de tüketim açısından cinsel eşitsizlik keskin değil. Halı gelirinin haftalık olarak ödenmesi sonucu elde edilen gelir ancak en temel tüketim harcamalarında kullanılıyor ve bu gelirin harcanma-

sında dokuyucu kadınların sözü geçerli.

Örnek 4: Niğde-2 Bu köyde halı dokumacılığında küçük üreticilik, geçimlik tahıl üretiminin makineleşmiş olarak yürütüldüğü ve topraksızlığın yaygın olduğu bir tarımsal yapıyla bütünleşmiştir. Köyde çekirdek aile yapısı egemendir. Bu köyü önceki örneklerden ayırdeden etmen tarımın aşırı düzeyde erozyon ve yaygın topraksızlık nedeniyle neredeyse hiç olmamasıdır. Bu nedenle de bu köy Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş yazınına göre kapitalist ev sanayinin gelişmesi için en uygun koşulları temsil etmektedir. Varolan tahıl tarımı Konya örneğinde olduğu gibi makineleşmiş olarak, az sayıda çiftçi tarafından küçük topraklılar adına yapılmaktadır. Köyde geçici ya da sürekli ücretli iş olanağı yoktur. Köy nüfusu sürekli göç nedeniyle çok yavaş olarak artmaktadır. 1960'lardan bu yana canlanan halı dokumacılığının olmaması halinde bu köyün tümüyle terk edilmeye aday olduğu açıktır. Köyde tüm haneler halı dokumayı sınırlı düzeyde hayvancılık ve başka tarım-dışı faaliyetlerle birleştirerek geçinmeye çabalamaktadırlar. Erkeklerin bir kısmı mevsimlik göç ederek geçici işçilik etmektedir, diğerleri ise halı gelirleri sayesinde kamyon taşımacılığına başlamıştır. Ancak, çoğu genç erkek işsiz ve karılarının dokumasına bağımlı bir haldedir. Diğer ev dokuyucuları gibi, bu dokuyucular da halı dokuma ile yeniden üretime ilişkin işlerini yürütmekte atölye dokuyucularına kıyasla esnekliğe sahiptirler. Ayrıca geniş aile yapısının olmaması ve kocaların bir bölümünün senenin önemli bir bölümünde evden uzakta olması dokuyucuların günlük hayatlarında karar verme yetkisini genişletmektedir.

Ancak tarımsal üretimin yok denecek kadar az olması ve halıdan elde edilen gelirin yatırıma yöneltilmesi nedeniyle köyde tüketim düzeyi çok düşüktür. Ne var ki bu tüketim düzeyi içinde dahi cinsel eşitsizlik yaygın. Kadınlar kısılan tüketimin daha yüksek bir payını üstleniyorlar. Erkeklerin,

diğer köylerde de hak saydıkları, günlük çay, kahve, sigara masrafı bu sınırlı gelir düzeyinde bile kısıntıya tabi değil. Tasarruf sonucu 2 veya 3 ailenin gelirini biraraya getirerek satın aldığı kamyonda kadınların mülkiyet hakkının olmadığını da belirtelim.

IV. Sonuç

Bu yazı dört köy örneğini karşılaştırarak erkeklerin ve yaşlı kadınların dokuyucu kadınların emeği ve gelir üzerinde denetiminde ve dokuyucuların erkeklere görece iş yükünde bölgelerarası belirgin farklılıkların olduğunu ortaya koymuş ve bu farklılıklara yaygın hah dokuma biçimi, tarımsal yapı ve egemen aile örgütlenmesi açısından açıklama getirmeye çalışmıştır.

Bu inceleme çeşitlenmiş tarım yapılan yerlerle karılaştırıldığında tahıl tarımının makineleşmiş olduğu veya tarımın geçim sağlayabilmekten uzak olduğu köylerde (Örnek 1 ve 4) iş yükünde ve tüketiminde cinsiyet eşitsizliğinin daha keskin ve cinsiyete dayalı iş bölümünün daha katı olduğunu göstermektedir. Tarımın köy nüfusunun büyük çoğunluğuna geçim sağlayamadığı köy örneklerinde kadınlar sürekli hah dokuyucusu haline gelmektedirler. Bu durumda kadınların halı dokumayla uğraşması onların dokumadışı iş yüklerini azaltmak bir yana, erkeklerin işsiz durmalarına ve göç etmemeyi tercih etmelerine yol açarak, erkeklerin iş yükünü azaltabilmektedir. Öte yandan, dört köy örneğinde de kadınların dokuma ve yeniden üretimle ilgili hemen tüm işleri üstlenmenin yanısıra diğer üretim faaliyetlerine de katıldıklarını görüyoruz. Burada, çeşitlenmiş tarımın küçük üreticilik ilişkileri altında yürütüldüğü köylerde (Örnek 2 ve 3), kadınların toplam iş yükünün, makineleşmiş tahıl tarımının yapıldığı ya da tarımın geçim sağlamadığı köylere göre (Örnek 1 ve

4) daha fazla olabileceği ileri sürülebilir. Ancak bu dört köyde çalışma koşullarını ve saatlerini etraflıca tartışmadan bu konuda kesin bir sonuca varmamız mümkün değil.

Dokuyucu kadının kendi emeği üzerinde denetime gelince, bu yazı atölyede dokuyan kadınların kendi emekleri üzerinde denetimlerinin evde dokuyanlara göre daha az olduğunu gösteriyor. Bu çıkarsamayı dayandırdığımız temel nokta atölyede dokumanın yaygınlaşmasıyla bir dizi karar verme gereğinin ya da imkanının ortaya çıktığı, ancak dokuyucu kadınların bu kararlardan dışlandığı gözlemi. Ayrıca, kadınların ev dışında ücretli işçi haline gelmeleri ve halı dokuma ile diğer işler arasında keskin bir ayrımın yerleşmesiyle, dokuyucular üzerinde halı dokumaya ayrılan zaman içinde daha yoğun olarak çalışmaları için baskı yapılması mümkün olmaktadır. Ancak, atölyede halı dokumanın kadın üzerindeki denetim ve baskıyı arttırıcı özelliği açısından bölgelerarasmda farklılıklar var. Konya ve Isparta örneklerinde atölye koşullarında gözlenen farklılıkların iki köyün tarımsal yapılarının farklılığından kaynaklandığı söylenebilir: Ekonomik faaliyet seçeneklerinin azlığı Konya atölyelerinde daha katı ve disiplinli bir çalışma düzeninin sürmesiyle ve erkekler ile yaşlı kadınların dokuyucu kadınların emeği üzerinde denetiminin yoğunluğuyla ilişkili görülüyor. Öte yandan, Isparta bölgesinde çeşitlenmiş tarımdan geçim olanaklarının varlığı dokuyucular üzerinde daha az baskılara yer bırakmaktadır.

Yıllık hah üretiminin sırayla en yüksek ve en düşük olduğunu belirttiğimiz iki köy örneğini karşılaştırdığımızda (Örnek 1 ve Örnek 2) ise şu sonuca varıyoruz: Makineleşmiş tahıl tarımı ve eşitsiz toprak dağılımının atölye dokumacılığıyla bütünleştiği köy örneğine göre (Örnek 1) tarımda ve halı dokumacılığında küçük üreticiliğin bütünleştiği köy örneğinde (Örnek 2) hem kadın-erkek arasında iş yükü eşitsizliği daha az hem de kadınların kendi emekleri ve gelirleri

üzerinde denetimleri daha fazla.

Son olarak, ileriye yönelik olarak bu köylerde (Örnek 1 ve 2) cinsiyet eşitsizliğinde dönüşüm olanakları üzerinde kısaca duralım. Bu açıdan ilginç olan örnek Konya. Çalışma düzeni akrabalık ilişkilerinin bir uzantısı olduğu ve kadınlararası yaş hiyerarşilerini içerdiği koşullarda, atölyelerde toplu çalışmanın kadınlar için olumlu bir dinamik yarattığını söylemek mümkün değil. Aksine, atölyelerde dokumacılığın yaygınlaşması kadınların ekonomik değerini arttırmakta ve dolayısıyla üzerindeki baskıların artmasına yol açmakta. Ne var ki, kısa dönemde tutucu etkisine rağmen atölyede halı dokuma aynı zamanda yüksek miktarda halı geliri kazanmaya fırsat verdiği için genç çiftlerin geniş aile-hanedan ayrılmalarına maddî olanak yaratmaktadır. Bu nedenle uzun dönemde geniş aile yapısının ve buna bağlı olarak, yaş ve belki de cinsiyet ilişkilerindeki eşitsizliklerin zayıflamasını bekleyebiliriz. Bu konuda dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da halı talebinin, giderek, atölyelerde dokunması daha elverişli olan düğüm sıklığı yüksek ve büyük boy halılara kayma eğilimi. Bu eğilim, halı tüccar-imalatçılarının atölye üretimini tarımsal gelirin düşük, cinsiyet ve yaş hiyerarşisinin daha katı olduğu bölgelere doğru kaydırmasına yolaçacak ve yeni Konya'lar yaratacaktır.

Örnek 2'de ise Konya'ya kıyasla daha durağan bir yapı gözlüyoruz. Bu köylerde tarımsal yapıyı veri olarak aldığımız takdirde cinsiyet ilişkilerinde bir değişiklik beklemiyoruz. Temel faaliyet olan tarımın hem kadın hem de erkek emeğine ihtiyaç göstermesi ve aile-emeğinin yaygınlığı nedeniyle, halıcılık cinsiyet ilişkilerinin belirlenmesinde önemli bir unsur değil.

KAYNAKÇA

Afshar, Haleh, 1985, 'The Position of Women in an Iranian Village', Haleh Afşhar, (der.), *Women, Work and Ideology in the Third World,* Londra: Tavistock Publications.

Anti-Slavery Society, 1978, *Child Labour in the Moroccan Carpet Industry,* Londra.

Ayata, Sencer, 1987, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı,* Ankara: Yurt Yayınları, No. 15.

Berik, Günseli, 1989, 'Born Factories: Women's Labor in Carpet Workshops in Rural Turkey', Michigan State University, Women in International Development Working Paper Series No. 177, February.

Berik, Günseli, 1987, *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings and Status,* Women, Work Development Series No. 15, Cenevre: International Labour Office.

Kandiyoti, Deniz, 1984, 'Rural Transformation in Turkey and its Implications for Women's Status', *Women on the Move: Contemporary Changes in Family and Society,* Paris: UNESCO.

Özbay, Ferhunde, 1982, "Women's Education in Rural Turkey", Çiğdem Kağıtçıbaşı, (der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey,* Indiana: Indiana University Turkish Studies Department.

Timur, Serim, 1981, 'Determinants of Family Structure in Turkey,' Nermin Abadan-Unat, (der.), *Women in Turkish Society,* Leiden: Brill, 1981.

Bölüm III

Modernleştirici Kurumların Sınırları

TÜRKİYE'DE EĞİTİM VE KADINLAR

Fatma Gök / BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL

Giriş

Eğitim ve kadınlar konusunu iki boyutta ele almak gerekir. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana geçen dönemin resmi verilerine bakıldığında kadınların eğitim katılımlarının erkeklere oranla çok daha düşük olduğu görülür (Bkz. ekteki şekil ve tablolar). Bütün sorunlarına yetmezliklerine rağmen eğitim sistemi yaygınlığı, kurumsal yapısı, v.s. ile gelişmiş ve büyümüştür. Yine de eğitim düzeninin her aşamasında kadınlar azınlıktadır. Kadın-erkek eşitsizliğinin, toplumsal ilişkilerin bu alanında da yaşanıyor olması zaten beklenen ve bilinen bir sonuçtur. Durumun boyutlarını, geçirdiği evreleri saptama çabasının önemini hafife almak anlamına gelmiyor bu. Sadece, bu çabanın kadmlar-eğitim süreci ilişkisine yaklaşımın ilk boyutunu oluşturduğunu vurgulamak istiyoruz. Eğitim sürecinin özüne, içeriğine ilişkin ikinci bir önemli boyut ise eğitimin toplumsal fonksiyonları bağlamında ele alınabilir. Erkek-kadın ayırımı yapılmadan kavram-

sallaştırılabilecek sözkonusu fonksiyonların açıklayıcılığı sınırlıdır. Bunların kadınlar açısından yorumlanması, değerlendirilmesi, uygulamada ne anlama geldiği esas olandır.

Bu kısa yazıda ilkin eğitimin toplumsal fonksiyonları belirtildikten sonra bu fonksiyonların kadınlar açısından ne anlama geldiğine değinilecektir. Amacımız kavramsal ve pratik sorunları çözmeye girişmekten çok kadın-erkek eşitsizliğinin eğitim süreci bağlamında da tartışılmasına bir ön katkı yapmaktır. Yukarıda belirttiğimiz her iki boyutu da önemli gören bir noktadan konuya yaklaştığımız için, resmi sayılara yansıdığı kadarıyla eğitimde kadın-erkek eşitsizliğine ilişkin kimi gelişmeler şekil ve tablolar biçiminde ekte sunulmuştur.

Eğitimin Toplumsal Fonksiyonları

Eğitim süreci, parçası olduğu toplumsal yapının egemen ideolojisini yeniden üretir. Bu süreç, toplumun üretiminin eğitimden beklediği diğer işlevlerinin de yerine getirilişiyle içiçe geçmiştir. Şöyle ki:

-İnsan gücü gereksinimi eğitim sürecince karşılanarak toplumsal işbölümünün konumları için bireyler seçilmekte ve yetiştirilmektedir. Seçim ve yetiştirme sırasında hiyerarşik toplumsal yapının isterlerine uygun özelliklerin ve standartların gerçekleştirilmesine özen gösterilerek eğitim yoluyla da katmanlaşmanın uzun ömürlü kılınması sağlanır. Bu da bir bakıma, varolan toplumsal işbölümünün meşru, doğal ve hatta kaçınılmaz olduğu görüşünün nesilden nesile aktarılması anlamına gelir.

-Verili toplumsal düzenin kültürel, siyasi, v.b. değerleri de eğitim yoluyla aktarılırken bireylerin sosyalizasyonu gerçekleştirilmiş olur. Sözkonusu değerlerin benimsetilmesi toplumun yurttaşlık tanım ve beklentilerinin kişilerde somut-

lanmasını sağlar.

-Eğitim süreci yukarıdaki işlevlerini yerine getirirken toplumun sınıf yapısının ve cinsiyete dayalı işbölümünün de yeniden üretilmesinin vazgeçilmez bir alanı haline gelmiş olur.

En genel hatlarıyla belirtilen eğitimin sözkonusu toplumsal fonksiyonlarını şimdi kısaca kadınlar açısından açmaya çalışalım. Eğitim süreci boyunca erkek egemen toplumun ideolojisi çeşitli şekillerde yeniden üretilirken kadınlar toplumsal işbölümünde daha sınırlı ekonomik olanaklar ve sosyal prestij sağlayan mesleklere yönlendirilmektedir. Bu da somutta, kadınların yoğun olarak annelik ve kadınlık rollerinin devamı ve türevleri olan ve üretimden çok işgücünün yeniden üretim alanlarındaki meslekleri seçmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, bizzat bu nedenle Türkiye'de kadınların kurtuluşu için genel olarak eğitim sürecinin, özel olarak da örgün eğitim kurumlarının çok önemli olduğu tezini ciddi olarak sorgulamamız gerekir. Eğitimin özgürleştirici potansiyeli var olmakla birlikte bunun yüceltilmesi bizleri eğitimin toplumun genel yapısınca belirlenmiş sınırlarını yakalayamamaya, dolayısıyla gerçekleşemeyecek olanı hayal etmeye götürür.

Eğitim verili toplumsal güç dengelerini yeniden üretirken okullar yoluyla da, toplumsal konumların yalnızca bireyin yetenek ve kişiliğine göre belirlendiği görüşünü yerleştirir. Ekonomik yapının olabildiğince aksamadan işlemesi için gereken davranış ve becerilerin genç kuşaklara aktarılışı, sınıf ve cinsiyete dayalı ayrıcalıkları doğal ve haklı gösteren ideolojik donanımın kazandırılması ile birlikte gerçekleştirilir. Dolayısıyla, aynı okula giden erkek ve kız öğrenciler, zengin ve yoksul çocukları eğitim süreci sonunda değişik toplumsal konumlara hazırlanmış olarak mezun olduklarında beklenen ve meşruiyeti sorgulanmaması gereken sonuç alınmış olur.

Kadınların eğitiminde nicelik ve nitelik yönünden Cum-

huriyet'in ilk yıllarından bu yana gözlemlenen ve ekte kısmen bazı veriler yoluyla sunulmuş olan gelişmeler kadınların toplumsal konumlarını ciddi bir biçimde değiştirmekten uzaktır. Hâlâ önemli karar verme konumlarına erkekler hakimdir; çoğunluğun kadın olduğu öğretmenlik mesleğinde bile kadın müdürler azınlıktadır. Toplumda yerleşik değer yargılarına göre kadınların erkek özelliği sayılan karar verme konumuna gelmesi yadırganmakta, aykırı sayılmaktadır. Yadırganmayan kadının bir gün evlenip evdeki emek yoğun, yıpratıcı uğraşlarla cebelleşmesidir. Bu toplumsal normların dışına düşüp, işini ciddiye alan ve başarılı olan pek çok kadın ise hem aykırı olanı yaşamakta hem de aynı anda verili aile kurumunun isterlerine cevap veremeyeceği için evlenmemekte, ya da çocuk yapmamaktadır.

Kadınlar-eğitim düzeni ilişkisini çözümlemeye çalışırken yukarıda da belirttiğimiz gibi resmi sayılara yansıyan eşitsizlik ve cinsiyetçi uygulamaların dökümü yeterli olmamakta, sözkonusu ilişkinin muhtevasına kadınlar açısından bakmanın gerekliliği önem kazanmaktadır. Örneğin yalnızca kadınların, işgücünün yeniden üretimine katkılarının eğitim süreci ile ilişkilerini ele alan yaklaşımın, verili, aile içinde tanımlanmış kadınlık konumunu sorgulamayan niteliği yüzünden yeterli olmayacağı açıktır. Oysa, kadının zaten aktif olmak zorunda bırakıldığı özel (aile, çocuk, v.s.) ve aktif olabileceği kamu (aile-dışı, toplumsal işlevler, v.s.) alanlarının karşılıklı etkileşimi içinde eğitim sürecinin değerlendirilmesi daha verimli bir yaklaşımdır.[1] Özel ve kamusal alanların etkileşimi içinde eğitimin rolünün anlaşılmasından kastedilen şudur: Eğitim içi başarı ile, eğitim sonrası varılan konumlar, elde edilen sonuçlar kadm ve erkekler için farklılıklar gös-

1 P.Kally ve Carrolyn M. Elliot (der.), *Üçüncü Dünyada Kadın Eğitimi, Karşılaştırmalı Yaklaşımlar*, New York, 1982.

termektedir. Bir başka deyişle, eğitimde başarı ile toplumsal konumlar arasındaki ilişki cinsiyete göre şekillenmektedir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde lise seviyesinde, kızlar erkeklerle geleneksel kıstaslara göre karşılaştırıldığında, eşit ya da daha başarılıdırlar. Eşit sayıda kız ve erkek öğrenci liseden mezun olduğu halde, daha çok sayıda kız öğrenci yüksek okula başlamakta, ancak daha çok sayıda erkek bu okullardan mezun olmaktadır.[2] Yani kadınlar eğitim sürecinin önemli bir bölümünde, yüksek eğitimin son aşamasına kadar, hem başarı hem de temsil bakımından erkeklerden ileri olmalarına rağmen işgücüne katılma noktasına gelindiğinde bu avantajlı durumlarını yitirebilmektedirler. Bu da kadınların, eğitim sürecine katılımının sayısal olarak arttırılmasının, eğitim sonrası toplumsal faaliyetlere katılımda erkeklerle eşitliği gerçekleştirmeye yetmeyebileceğini gösterir. İşte bu noktada eğitimin bir toplumsal kurum olarak toplumun diğer dinamikleri tarafından belirlendiği, otonomisinin sınırlı olduğu gerçeği ortaya çıkar. Sosyal, etnik, v.s. nedenlerden kaynaklanan belirleyenlerin yanısıra, toplumun cinsiyetçi yapısının kayıtlamaları eğitim sürecinin sonuç ve "kazanımlarının" kadınlar açısından farklılık göstermesini yaratmaktadır. Bu farklılık, eğitim kurumlarında nicel temsil boyutlarının yanısıra, eğitimin özü, ideolojik yapısının cinsiyetçi karakteri ve eğitim sonrası, kazanılan yeti ve becerilerin tam olarak kullanımının yasal ve kurumsal düzenlemelerle garantilenmiş olup olmadığına bakılarak çözümlenebilir.

Yapısal ve kurumsal faktörlerin yanısıra, hem Türkiye tipi ülkelerin özelliklerinden hem de kadınların bilinçlilik düzeyinden kaynaklanan boyutlar da eğitim-kadınlar ilişkisinin biçimleşmesinde önem taşır. Örneğin, kentsel ve kırsal kesimlerin, eğitim düzeni içinde gerçekleştirilebilecek bir

2 J.H. Ballantine, *Eğitim Sosyolojisi*, Prentice Hall, New Jersey, 1983.

eşitliğe duyarlılıkları bölgesel, sosyo-kültürel ve ailevi faktörler tarafından belirlenerek, farklılık gösterebilmektedir. Kırsal kesimlerde eğitim olanakları arttığı halde, bu olanakların daha çok erkekler tarafından kullanıldığı, kızların eğitiminin ana-baba tarafından ancak belli bir yaşa kadar hoşgörüldüğü bir gerçektir. Kadınların bilinçlilik düzeyi, çalışılan kurumun, toplumun, rollere ilişkin cinsiyetçi beklentilerini pasif biçimde kabullenip kabullenmeme de özellikle eğitim sonrası erişilen konumları belirleyen bir başka önemli faktördür.

Türkiye'de Durum

Eğitimin toplumsal fonksiyonlarının Türkiye'nin verili eğitim düzeninin kurumlarında işleyişinin kadınlar açısından ne anlama geldiğini düşünmeye başladığımızda karşılaşılan durum hiç de iç açıcı değildir. Kadınların eğitim süreci boyunca yaşadıkları cinsiyet kökenli ayrımcılık ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarında değişik şekillerde ortaya çıkmakla birlikte son tahlilde kadınlara ilişkin değerlerin yeniden üretimine hizmet etmektedir.

İlköğretim yasal zorunluluklar nedeniyle, formal düzlemde cinsiyetler arasında hiçbir fark gözetmeden tüm nüfusu kapsar. Bu açıdan eşitlik sağlayıcı, cinsiyetçi değerleri sarsıcı potansiyeli vardır. Kız çocuklar erkeklerden bağımsız davranabilmenin ön yeteneklerini geliştirebilirler. Ancak cinsiyetçi toplumun parçası olarak varolan okullarda çoğunlukla kadınların geleneksel rollerinin değiştirilmesi yönünde herhangi bir gayret gösterilemez. Çocuklar, toplumun genel geçer kültürel değerlerinin aktarılması ve benimsetilmesi yoluyla düzene uyumlu hale getirilirler. Bu sürecin aracı erkekler tarafından, erkek egemen toplum gözünden yazılmış ders kitaplarıdır. Bilindiği gibi bu kitaplarda Ali'ler top oynar, Suna'lar bebek yapar, baba şu kadar para kazanır, anne

alışverişe gidip yemek hazırlar. İlkokul birinci sınıf Türkçe kitabından alınmış aşağıdaki örnek, durumun ne denli vahim olduğunu gösterir.

"Süslü bebekler, parlak toplar, küçük kediler, köpekler, küçük piyanolar... Karşıda bir oyuncak mutfak var. İçinde pırıl pırıl tabaklar, tencereler. Mutfağın duvarında bir musluk. Çevirince su akıyor...

Defne bunları görünce sevindi. "Ne güzel oyuncaklar" dedi. Bunların yanında cüceler vardı. Defne'ye gülüyorlardı. Bir cüce:

-Hangisini beğendin? dedi. Onu sana armağan edelim.

-Mutfağı, dedi Defne.

Biraz sonra ona bir saat gösterdiler. Kurulunca güzel güzel çalıyordu. Defne,

-Bunu da verin, kardeşime götüreyim. Kardeşim hasta, müzik dinleyip eğlenir, dedi.

-Hayır, dedi cüce. Bir tane alabilirsin. Ya mutfağı, ya saati.

-Öyleyse saati alayım, mutfak kalsın.

Defne, kardeşi için, kendi oyuncağından vazgeçmişti. Bu davranışı cücelerin hoşuna gitti. Ona mutfağı da verdiler. Defne, sevinerek bir kahkaha attı. Kahkahası kendisini uyandırdı.

Meğer düş görüyormuş".[3]

Kemikleşmiş yapısıyla bu kurumlarda, yasalarla belirlenmiş müfredatı işlemekle yükümlü öğretmenlerin çoğunluğu da hakim ideolojinin yeniden üretiminin gerçekleştiricileri durumuna düşürülürler.

Genel olarak orta öğretimde kadın ve erkek rollerine ha-

3 Beşir Göğüş, *İlkokullar için Türkçe*, Ankara, 1987. s.29-30. Oğlumun ilkokul birinci sınıfta kullandığı tüm ders kitaplarının, biri hariç, yazarlarının erkek oluşu, cinsiyetçi yaklaşımın hem bir sonucu, hem de nedeni olarak görülebilir.

zırlanma süreci devam ederken, mesleki teknik öğretim alanında durum daha da çarpıcıdır. Kadınlar ve erkekler kendilerini çok farklı konumlara götürecek okullara yerleştirilirler. Kız öğrenciler entellektüel gelişimin imkansızlaştığı emek-yoğun, prestiji düşük, daha az gelir getiren, annelik, ev kadınlığı ve ablalık gibi rollerin devamı niteliğindeki toplumsal rollere, erkek öğrenciler ise doğrudan üretime yönelik elektrikçilik, marangozluk, tornacılık v.s. gibi mesleklere yöneltilirler. Bu açıdan bakıldığında devletin eğitim politikalarının mesleki teknik okullar bağlamında, cinsiyet ayrımını destekleyen, öğütleyen bir tercih içinde olduğu açıktır. Öğrencilerin sınıfsal konumlarına göre farklılıklar göstermekle birlikte şöyle bir genelleme yapılabilir. Kadınlara toplumda tüketici değil, üretici olmaları, ekonomik hayata katılmaları öğütlenirken, uygulamada, kastedilenin biçki-dikiş-nakış, hemşirelik, öğretmenlik, sekreterlik gibi toplumun bu cinsiyete uygun bulduğu meslekler olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa bu meslekler, düşünsel, yaratıcı kapasiteleri harekete geçirmeyen, toplumsal karar alma süreçlerine kişileri hazırlamayan, emek-yoğun nitelikte, düşük ücretli mesleklerdir. Ayrıca, ortaöğretimde imam hatip okullarının son otuz yılda yaygınlaşarak eğitim sisteminin ana kurumlarından biri haline gelmesi ve gerici politikalar için dini destek oluşturması kadınlar açısından bir hayli önemlidir. İmam hatip okullarının sayısında gözlemlenen olağanüstü artış, devletin cinsiyet ayırımcılığını resmi eğitim politikası olarak benimsendiğinin bir başka kanıtı olarak görülebilir.

Toplumsal işbölümünün bilgi ve beceri gerektiren alanlarına insan gücü yetiştirmenin yanında, bilgi üretiminin de yapılması gereken yüksek öğretim kurumlarında kadın-erkek eşitsizliğinin boyutları çok daha dramatiktir. Ancak erkeklerin yarısından daha az sayıda kadın yüksek öğretime devam edebilmektedir. Özellikle, toplumca önemli sayılan,

yüksek ücretli mesleklerin edinildiği okullarda kadınların oranı yarıdan da düşüktür. Yüksek öğretimde eğitim imkanları belirli sınıf ve grupların çok daha kolayca yararlanmalarına dönük bir kurumsal yapı göstermekte, bu ayrıcalık haliyle kadınlar tarafından daha derin bir biçimde yaşanmaktadır. Ailelerin gelir durumları bozuldukça kız çocukların yüksek öğretime gönderilmeleri ihtimali de azalmaktadır.

Sonuç

Kadınlar-eğitim ilişkisi üzerine düşünmeye giriştiğimizde cinseyete dayalı sayısal farklılıkları sergilemenin ötesine gitmek gerektiği açıktır. Bu da eğitimin toplumsal fonksiyonlarının kadınlar açısından ne anlama geldiğinin tartışılmasıyla gerçekleştirilebilir. Kadınların gereksinimlerinin tespiti ve okullardaki eğitimin muhtevası, aktarılış biçimi ve de kurumsal yapının kendisi, ancak böylesi bir sorgulamanın sonucunda belirlenebilecektir. Her ne kadar okullar erkek egemen toplumun kurumları ise de, belirli otonomilere ve toplumsal dönüşümün olanaklarının hazırlanmasında önemli potansiyellere sahiptir. Bu bağlamda, en genel düzlemde eşitsizliği yeniden üretirken eğitim kurumlarının toplumun diğer kurumlarından, örneğin şirketlerden daha az hiyerarşik olduğunun da görülmesinde yarar vardır. Öğrenci olsun öğretmen olsun kadın-erkek ilişkileri toplumun diğer kurumlarından göreli olarak daha eşitlikçidir, eşitlikçi olmaya müsaittir.

Eğitimin bir toplumsal faaliyet alanı olarak bilgi aktarımı ve üretimi ile uğraşıyor olması, potansiyel olarak gündeme yeni soruların gelmesi olasılığını da artırır. Bizzat bu özelliği açısından eleştirel bilinçlilik imkanları eğtim sürecinin içinde mevcuttur. Gündemde olan, verili durumun dönüştürülmesini okullardan beklemeden eğitimin potansiyel verilerini açığa çıkartma gereğidir.

EK: Eğitim Sürecinde Kadın Erkek Eşitsizliğinin Bazı Göstergeleri

Tablo 1
Türkiye'de İlk ve Orta Öğretimde Kız ve Erkek Öğrenci Oranları (1986-1987)

	Öğrenci %	
Okul	*Kız*	*Erkek*
İlkokul	0.47	0.53
Ortaokul	0.35	0.65
Mesleki ve Teknik Orta Okullar	0.32	0.68
Liseler	0.43	0.57
Mesleki ve Teknik Liseler	0.28	0.72

Kaynak: Milli Eğitim İstatistikleri 1986-87 Örgün Eğitim. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1988.

Tablo 2
Okuma Yazma Bilme Oranı (Yüzde olarak)
(Toplam İçinde)

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	29.35	9.81	19.25
1940	36.20	12.92	24.55
1945	43.67	16.84	30.22
1950	45.34	19.35	32.37
1955	55.79	25.52	40.87
1960	53.59	24.83	39.49
1965	64.04	32.83	48.72
1970	70.31	41.80	56.21
1975	76.02	50.47	63.62
1980	79.94	54.65	67.45
1985	86.35	68.02	77.29

Kaynak: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 20.10.1985. DİE. Ankara, 1989. s.XXVII.

Tablo 3
Resmi Ortaokullara Geçiş Oranları

Yıllar	Ortaokula Geçiş E	K	T
1946	11.9	12.7	12.1
1951	18.9	13.1	17.2
1956	36.8	25.3	33.2
1961	42.0	25.0	36.4
1966	46.5	28.5	40.1
1971	51.3	29.5	42.7
1976	49.8	30.4	41.6
1980	50.3	33.0	42.0
1987	58.4	39.0	49.5

Kaynak: 1976'ya kadar olan oranlar *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Eğitim* adlı kaynaktan alınmıştır. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, 1973. s.89. 1976 ve 1980 yılları oranları Devlet İstatistik Enstitüsü, 1978 ve 1980 İstatistik Yıllıklarından ve Devlet İstatistik Enstitüsü 1976-1978, 1980-1981 Orta Öğretim İstatistiklerinden hesaplanmıştır.

Tablo 4
Resmi Liselerde Okullaşma Oranı (% olarak)

Yıllar	Ortaokula Geçiş E	K	T
1935	2.7	0.8	1.8
1945	2.9	0.7	1.8
1950	1.9	0.5	1.2
1955	2.6	1.0	1.9
1960	6.5	2.4	4.6
1965	7.8	2.9	5.4
1970	14.2	5.7	9.9
1975	14.05	6.19	10.7
1980	15.2	9.06	12.3
1985	15.6	11.6	13.6

Kaynak: 1975 yılına kadar olan oranlar *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Eğitim,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s.132. adlı kaynaktan alınmıştır. 1975 ve sonrasındaki oranlar Devlet İstatistik Enstitüsü Genel Nüfus Sayımı 1975, 1980 ve 1985 yılları Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri adlı kaynaklardan hesaplanmıştır.

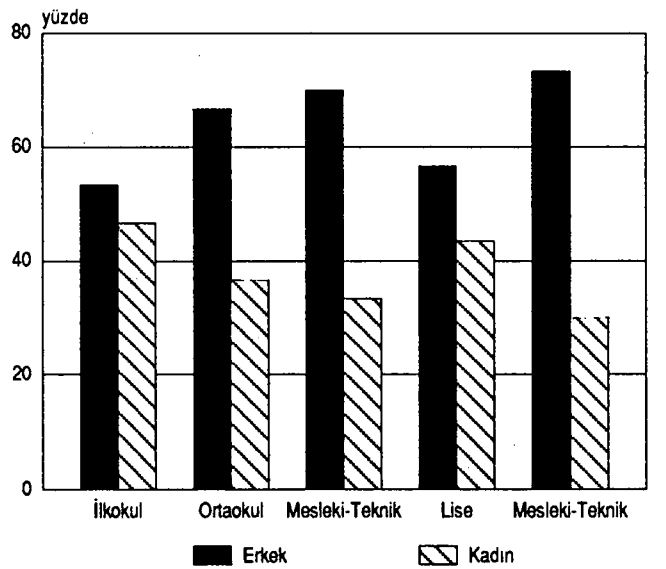
Tablo 5
Üniversite ve Yüksek Okullarda Kız Öğrencilerin Toplam Öğrencilere Oranı

Yıllar	*Kız Öğrencinin Toplam Öğrenciye Oranı*
1927	0.112
1930	0.13
1935	0.153
1940	0.201
1945	0.186
1950	0.168
1960	0.2
1965	0.206
1970	0.207
1975	0.221
1980	0.26
1985	0.32

Kaynak: 1975 yılına kadar olan oranlar *Cumhuriyetin 50. Yılındaki Rakam ve Grafiklerle Eğitim* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973. s.233) adlı kaynaktan alınmıştır. Daha sonraki yıllara ait oranlar ise Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı, 1987'den hesaplanmıştır.

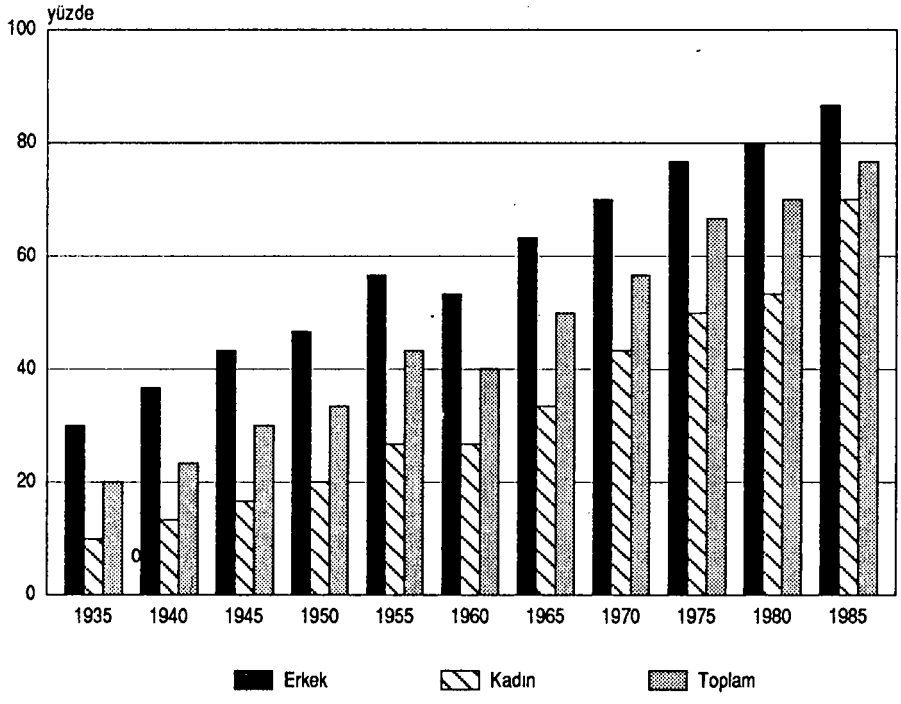
Not: 1980 ve 1985 yıllarına ilişkin söz konusu artış kısmen yanıltıcıdır. Yüksekokul bitirenler arasında kızların oranına bakıldığında daha değişik bir sonuç ortaya çıkmaktadır. 1970, 1975, 1980 ve 1985 için bu oranlar 0.23, 0.28, 0.23 ve 0.22'dir.

ŞEKİL 1
KIZ VE REKEK ÖĞRENCİLER İLK VE ORTA ÖĞRETİM, 1986-87

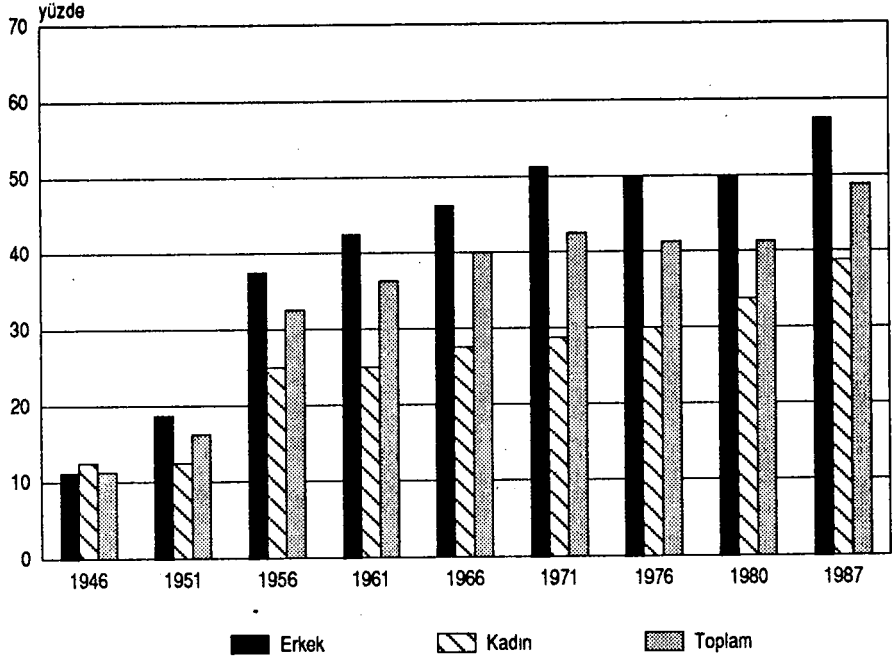
ŞEKİL 2

OKUMA-YAZMA ORANI: 1935-1985 (6 VE DAHA YUKARI YAŞLAR)

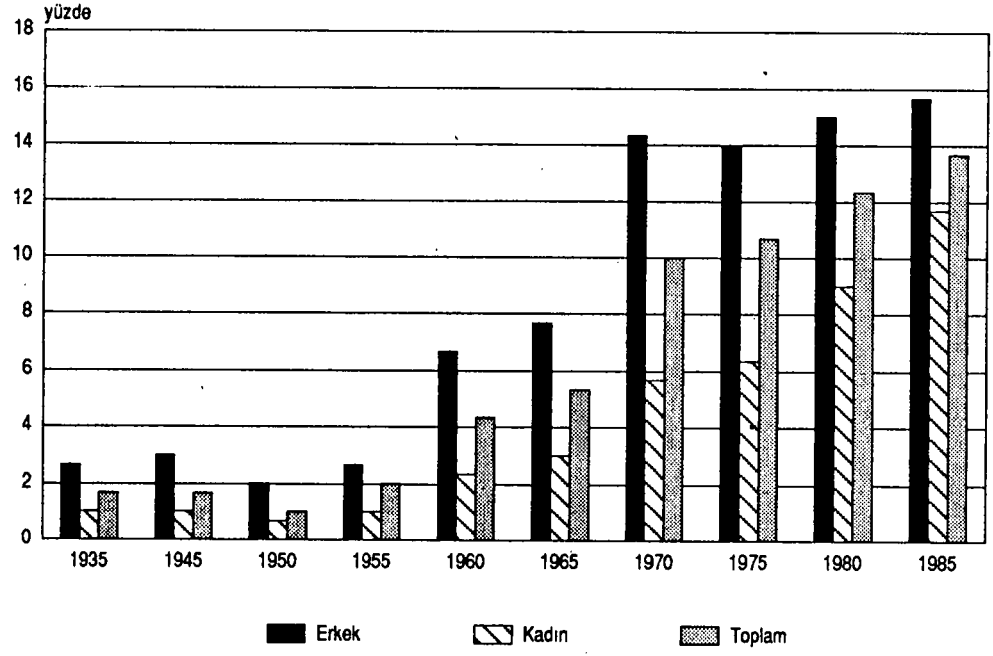
ŞEKİL 3

RESMİ ORTAOKULLARA GEÇİŞ ORANI

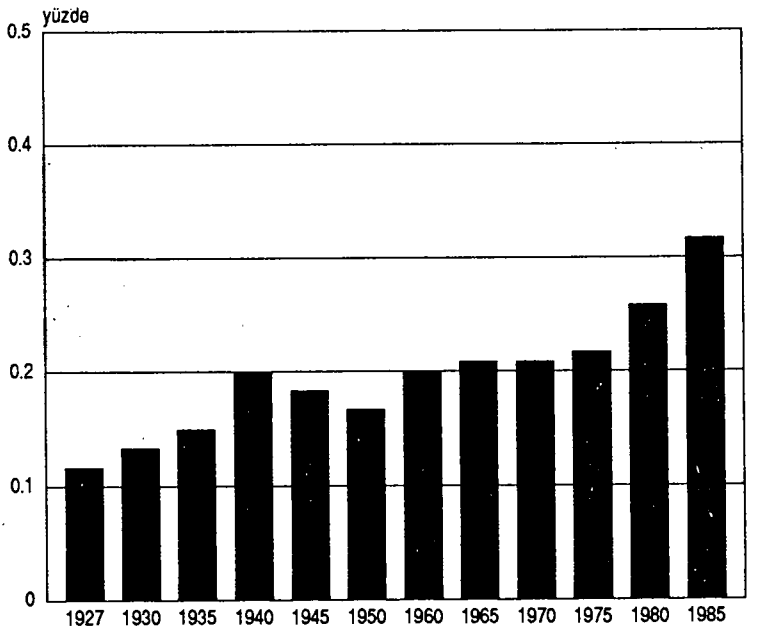
ŞEKİL 4

RESMİ LİSELERDE OKULLAŞMA ORANI

ŞEKİL 5

KIZ ÖĞRENCİLERİN ORANI - ÜNİVERSİTE VE YÜKSEK OKULLAR

DOĞU ANADOLU'DA MODERNLEŞME VE KIRSAL KADIN

Yakın Ertürk / SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ
ORTADOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Giriş: Kadın Konusuna Bakış ve Doğu'nun Özgüllüğü

Cumhuriyet Türkiyesi'nde[1] kadın sorununa, uzun süre - gerek resmi politika düzeyinde gerekse akademik düzeyde - Atatürk reformları ile kadınlara tanınan hakların kullanılabilme derecesi ve kadınların çeşitli mesleklere katılım oranları açılarından bakılageldi. Böyle ele alındığında, her ne kadar reformların ulusal düzeyde bir yaygınlık alanı kazanmadıkları gözlenmişse de, elde edilen başarıların batı toplumlarını dahi geride gösterebilecek gelişmeler olduğu kaydedildi.

1 Kadının konumunu "modernleştirme" girişimleri Cumhuriyet dönemine özgü değildir. 1800'lerin başlarında Osmanlı aydınları Müslüman kimlikleri ile batı değerlerini bağdaştırma çabasına girmişlerdir. Özellikle edebi alanda başlayan bu girişimler 19. yüzyılın ikinci yarısında bazı somut gelişmelere yol açmıştır. Örneğin, 1863'de kızlar için öğretmen yetiştirme okulu açılmıştır. 1871'de önce Hıristiyanlar için açılan Amerikan Kız Koleji daha sonra Müslüman kadınların eğitimine de olanak sağlamış, bunların yanısıra 1895 yılında kadınlar için ilk gazete yayına girmiş, nihayet 1915'de ilk kadın üniversitesi açılmış (Abadan-Unat, 1981; Jayawardena, 1986).

Örneğin, Öncü'nün (1979:259) "Uzman Mesleklerde Türk Kadını" konulu çalışmasına göre A.B.D.'de avukatların %3'ü, hekimlerin %6'sı kadın iken, Türkiye'de bu oranlar %18.69 ve %15'dir (son oran tahminidir).

Kadın haklarında arzulanan ve gözlenen bu gelişmeler Türkiye'nin batılılaşma ve çağdaşlaşma[2] mücadelesinin ve kalkınma amaçlarının kaçınılmaz bir parçası hatta bir göstergesi olarak anlaşılır hale geldiğinde kadın sorunu, büyük ölçüde, modernleştirici süreçlerin daha geniş kitlelere yayılması gereği olarak yorumlandı. Doğu Anadolu da bu sürecin en gerilerinde yer alan bir bölge olarak nitelendirildi.

1990'lar Türkiye'sinde ise, her ne kadar bu modernleşme anlayışı[3] ekonomideki liberalleşme politikası ile iyice pekişmişse de, ekonomi ve siyasetin belirleme noktalarının cinsiyet yanlı olduğu ve bunun kadınların aleyhine işlediği olgusu artık gittikçe dikkatleri çeken bir toplumsal gerçeklik haline gelmiştir.

Bu sempozyumda da vurgulandığı gibi bugün Türkiye'de, doğu/batı, kır/kent, tarım/sanayi gibi pek çok alanda kadın emeği yoğun olarak işe koşulmakta, ancak kadınlar bu alanlarda karar verme/belirleme mekanizmalarının dışında kalmaktadırlar. Bu durumun en belirgin alanı kuşkusuz siyaset kurumudur.[4] Kadının aktif siyasetin dışında kalması özellik-

2 Tekeli, Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinin ve buna bağlı olarak da kadının "kurtuluş mücadelesi"nin temelde bir sınıf mücadelesine dayandığını savunur. "... Osmanlı toplumunun, çağdaşlaşma süreci sonunda kapitalist batının toplumsal yapılarını benimsemek zorunda kalması, bir anlamda kapitalizmin, Osmanlı toplumsal formasyonunu tasfiye etmesinde yatar... Bu dönüşümün, en önemli ve anlamlı tarihsel anlarından birisi, 1926 yılında İsviçre Medenî Kanununun kabulüdür" (1979: 376).

3 Burada sözü edinilen modernleşme anlayışı, batının gelişme modelini temel ölçüt olarak ele alarak modern değerlerin ve teknolojinin gelişmiş bölgelerden (ya da ülkelerden) geri bölgelere aktarılması görüşüne dayanır.

4 1935-39 döneminde Meclis'de 18 kadın temsilci varken (toplamın yüzde 4.5), 1977-80 döneminde bu sayı 4'e (%0.9) düşmüştür (Tekeli, 1979:383). Bugün ise biri bakan olmak üzere 6 kadın milletvekili bulunmaktadır.

le iki açıdan kaygı yaratıcı görünmektedir:

1) Politika belirleme düzeyinde cinsiyete dayalı yapılanmaların ve sorunların irdelenememesi ya da bunun kadınlar adına erkekler tarafından yapılması.

2) Sosyal yaşamımızın belli başlı güncel sorunu olan demokratikleşme mücadelesinin gündelik yaşamla ve bire bir ilişkilerle bütünleşmemesi.

Dolayısıyla, bugün Kemalist hakları ve yaşam koşulları gereği çeşitli alanlarda etkin bir konum kazanmakta olan kadınlar, aynı katılımı toplumsal karar süreçlerinde gerçekleştirememektedirler. Bir başka deyişle, kurumsallaşmış siyaset - yerel, ulusal ya da uluslararası düzeylerde - gündelik yaşamdan kopuk, adeta erkeklere özgü bir alan niteliğini taşımaktadır. Kadın ve erkek emeğinin göreli olarak birbirlerini tamamladığı geleneksel üretim süreçlerinde ise gündelik yaşam ve siyaset (karar alma) alanları böyle bir parçalanmışlık göstermemektedir. Bu bakış açısı, her ne kadar, geleneksel ataerkil erk ilişkilerinde kadının ezilmişliğini gözardı etme tehlikesini taşısa da, burada vurgulamak istenilen nokta, geleneksel yapıların ve bunların yeniden üretilmesini sağlayan mekanizmaların bir bütünlük içinde var oldukları-dır. Kadınlar da bu bütünlüğün bir parçası olarak gündelik yaşamlarını denetleme verilerine sahiptirler. Modernleşme ise kadını, modern/laik yapılara marjinalleştirerek denetim güçlerini neredeyse yok etmektedir. Bu durumun en çelişkili ve çarpıcı gelişimini, merkez kurumları karşısındaki tarihsel özerkliği, etnik ve sınıf yapısı gereği Doğu Anadolu'da görmek mümkün.

Doğu'da Modernleşme

Ulusal Bütünleşme: Doğu'nun modernleşmesinden söz ederken, en geniş anlamıyla, bu bölgenin pazar ekonomisiyle

bütünleşmesi ve devletin - ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel kurumları aracılığı ile - egemenliği altına girmesi olgusu ifade edilmektedir.[5] Ancak bu süreç, modernleşme kuramlarında öngörüldüğü gibi, tek yönlü yayılan teknik bir süreç olmayıp, geleneksel yapılanmaların ekonomik/siyasal kuşatma karşısında yeniden düzenlenmeleri ile farklı dönüşüm örüntüleri oluşturan, çelişkili ve karmaşık bir süreçtir. Türkiye'nin diğer bölgelerinde de gözlendiği gibi, aile içi iş bölümünün ve güç ilişkilerinin yeniden yapılanması ile kırsal kadının, bir taraftan, eviçi ve pazar için üretimdeki iş yükünü, diğer taraftan ise, gündelik yaşam koşullarını denetleme gücünü doğrudan etkileyerek toplumsal ilişkileri farklılaştırmaktadır. Kırsal kadın emeğinin tarımsal üretimdeki yeri konusu, doğu için sınırlı olmakla birlikte (Aydın, 1986; Ertürk, 1987, 1988; Yalçın, 1987), son on yıldır yapılan araştırma ve tartışmaların temelini oluşturmuştur (Özbay, 1979; Kandiyoti, 1980; Sirman, 1980; Balamir, 1984).

Diğer taraftan, güç ilişkilerinde ve yasal/kültürel alanda meydana gelen değişmelerin kadının gündelik yaşam mücadelesinde doğurduğu sonuçlar henüz sistematik olarak incelenmiş bir konu değil. Bu yönü ile ekonomik/siyasal bütünleşme süreci doğuda, özellikle Kürt köylerinde yaşayan kadınlar açısından çok çelişik durumlar yaratmakta ve onları zaman zaman hiç aşina olmadıkları bir mücadele alanına iterek geleneksel güçlerini etkisiz bırakmaktadır. Bölgedeki 30 yaşın üstündeki kadınların çoğu Türkçe bilmemekte, yine çoğu imam nikahı ile evli olup modern/laik yasalar karşısın-

5 "Ulusal bütünleşme" olarak da niteleyebileceğimiz bu süreçde devlet askeri ve siyasal araçlardan yararlanır. Bu araçların her ikisi de cinsiyete dayalı bir yapılanma getirmiştir. Merkezi bürokrasinin diğer yerel örgütleri de - eğitim,sağlık, kredi, yayım çalışmaları vs. - erkek egemen yapıyı koruyucu nitelik taşıdığından erkeğin ait olduğu bir kamu (public) alanı ile kadının ait olduğu özel (private) alan gerçeklik kazanmaktadır.

da ne miras ne de çocukları üzerinde hak talep edebilmekteler, pek çoğu merkezi nüfus sistemine bile kayıtlı olmadıkları için zaten resmen "yoklar". Dolayısıyla, bu kadınlar ulusal bütünleşme ya da modernleşme sürecinin bir sonucu olarak gittikçe marjinalleşmekte ve devletin getirdiği yeni kurum ve mekanizmalar karşısında savunmasız bir hedef durumuna düşmektedirler. Bu durumda varlıklarını sürdürebilmeleri ancak yerel güç ilişkileri içinde mümkün olabiliyor. Böylece, doğuda kadının erkeğe, erkeğin daha güçlü olan diğer erkeklere (ağa, şıh, aşiret reisi gibi) bağımlılıkları modern/laik yapıyla bütünleşerek pekişiyor. Doğu köylerinde seçim sandıklarından çıkan tek parti oylarını bu bağımlılığın siyaset alanındaki somut bir göstergesi olarak görmek mümkün. Kadınların karşılaşabildikleri çelişkilere bir örnek oluşturması açısından *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 27 Eylül, 1987 tarihli bir haberi ilgi çekici. Habere göre, Adıyaman'ın merkez Uğurca köyüne bağlı Belliban mezrasından, Türkçe bilmeyen ve 8 çocuklu Ayşe Ülaç, 20 yıllık evli eşi Mehmet Ülaç'a resmi nikah kıydırıp çocuklarını nüfusuna geçirebilmek için Adıyaman Nüfus Müdürlüğü'ne baş vurur. Ancak, Ayşe'nin nüfusa kaydı yoktur ve Türkiye'de yaşadığına ilişkin hiçbir belgeye sahip değildir. Bu nedenle Emniyet Mü-dürlüğü'ne başvurması söylenir. Daha sonra, emniyetten kendisine verilen kimlikle tekrar nüfus dairesine gittiğinde elindeki kimliğin "ecnebilere" mahsus geçici ikametgah belgesi olduğu ortaya çıkar. Ecnebi statüsü gereğince, Ayşe, izinsiz çalışamayacak, resmi nikah yaptıramayacak, çocuklarını nüfusuna geçiremeyecek, daha da vahimi Türkiye'deki ikameti 6 aylık sürelere bağlandığından vaktinde ikametgahını uzatmadığı takdirde sınır dışı edilebilecektir. Bunun üzerine, önce Adıyaman Valiliği'ne, ondan sonra da İçişleri Bakanlığı'na yapılan itirazlar üzerine kendilerine şu yanıt gelir (İçişleri Bakanlığı, *Nüfus Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, 38217-*

236.117 sayılı yazı): "Adıyaman Emniyet Müdürlüğü'nce yapılan işlem doğrudur. Nüfusa kaydı olmayan ve Türkçe bilmeyen Ayşe Ülaç'a kimlik olarak Adıyaman Emniyet Müdürlüğü'nce uygun bulunan Tezkere'nin verilmesi işleme uygundur. Bu nedenle yapılan itirazın kabul edilmemesi gerekir".

Her ne kadar, bu aşırı bir örnek olarak düşünülse de, modernleşmenin Doğu'da getirdiği çelişkilerin ne kadar farklı boyutlarda kadını etkileyebildiğini göstermesi açısından anlamlıdır. Pazar ve diğer merkez kurumlarının göreli olarak dışında kalabilmiş olan köylerde kadınların gündelik yaşam pratikleri üstündeki denetimlerini sürdürme mücadelelerinde daha etkin kaldıkları görülüyor. Doğu'da yapılan araştırma sonuçlarına göre (Ertürk, 1976, 1987, 1988) kadının katılımını (üretim ve karar verme) daha etkin kılma bağlamında en uygun koşullar modernleşmenin en az kurumlaştığı ya da bu sürece dayanaklılık gösteren aile emeğine dayalı küçük üreticiler arasında ve ova köylerine nazaran dağ köylerinde görülmektedir. Bu kategorileri oluşturan grupların yaşamlarını sürdürmeleri büyük ölçüde aile içi iç bölümüne doğrudan bağımlı olduğundan, her ne kadar kadın açısından emek sömürüsü artsa da hem eviçi üretimde hem de pazar için üretimde kadın edilgen rol oynamaktadır. Buna bağlı olarak da toplumsal ilişkilerde pazarlık olanakları bulabilmektedir. Diğer taraftan, modernleşmeyi temel hizmetler açısından düşünürsek tersi bir durum ortaya çıkabilir. Zira, modernleşme süreçlerinin dışında kalan köyler, yol, su, elektrik, kanalizasyon gibi temel alt yapıdan, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yoksun olan köylerdir. Bunun bedeli de ilk etapta kadınların omuzundadır. Örneğin, Erzurum'da suyu olmayan bir köyde kadınlar yürüyerek 2 saatlik bir mesafeden su taşımak zorundalar. Ailenin su tüketimine ve ailedeki kadın sayısına bağlı olarak su taşıma işi aynı günde birkaç kez tekrarlanabiliyor. Ailenin su gereksinimini sağlamanın kadının

görevlerinden sadece bir tanesi olduğu düşünülürse, bir günlük iş yükünün ne denli ağır olabileceğini kestirmek zor değil. Bu nedenle, modernleşme ile gelecek olan altyapı hizmetleri kuşkusuz kadının angarya iş yükünü hafifletecektir. Ancak, kırsal alt yapı pazar ilişkilerini hızlandırıcı ve devlet mekanizmalarını yayıcı niteliği ile uzun vadede cinsiyet ve sınıf yanlı sonuçlara yol açmaktadır (Yotopouslos ve Mergos, 1986). Modernleşmenin güncel araçlarından olan planlı proje mücadeleleri kadınların, küçük üreticinin ve topraksız köylünün aleyhine işleyen bu sürecin yönünü değiştirme potansiyeline sahip mi? Bu soruya bir ölçüde evet yanıtı vermek mümkünse de, şimdiye kadar Doğu'da uygulanmış olan projeler bu yönde başarı sağlıyamamışlardır. Aksine, sonuçların mevcut yapılanmayı pekiştirici yönde olduğu görülüyor.

Bu bağlamda, tek tek projelere girmeksizin, planlı kalkınma yaklaşımına ve bu yöndeki girişimlerin modernleşme sürecinin genel gidişatını neden değiştiremediğine, genel hatları ile değinmek yararlı olacaktır.

Planlı Kırsal Kalkınma: Doğu'nun geri kalmışlığı, bölgede sürmekte olan eylemlerin de yarattığı politik kaygılarla daha da önem kazanarak son yıllarda hükümet programında öncelikli bir konu haline gelmiştir. Buna bağlı olarak, 1980'lerde benimsenen devlet müdahalesi yerine pazar mekanizmalarına ağırlık veren dışa-açık ekonomik modelin, doğuda planlı kırsal kalkınma projeleri ile desteklenmesi öngörüldü. Böylece, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) bünyesinde 1971 yılında kurulmuş olan Kalkınmada Öncelikli Yöreler Başkanlığı (KÖYB) çeşitli sosyo-ekonomik ölçütlere göre Türkiye'nin en geri kalmış 28 ilini[6] teşhis ederek, bunların planlı kalkınma projeleri kapsamında ele alınmalarını bir

6 Bu 28 il de kendi içinde iki kategori oluşturmaktadır: Birinci derecede öncelikli yöreler - Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Gümüşhane-Bayburt, Hakka-

programa bağladı.[7] Hemen hemen hepsi doğuda bulunan bu illerden Çorum, Erzurum, Diyarbakır, Urfa ve Mardin'de çeşitli projeler uygulanmış, Muş-Bingöl projesinin hazırlıkları tamamlanmış ve uygulanmaya geçmesi beklenmektedir. Ayrıca, çeşitli illeri kapsayan 3 ayrı proje teklifi için çalışmalar sürmektedir.[8] Genel olarak projeler Türk Hükümeti (DPT ve Orman, Tarım Köy İşleri Bakanlığı) ve Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, IFAD (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu) gibi uluslararası örgütler ve bazı özel kuruluşlar arası işbirliği ile yürütülmektedir.[9]

Bu projelerin hemen hepsi kadının kırsal yapıdaki önemine değinmekle birlikte, büyük ölçüde, kadınları proje kapsamı dışında bırakmaktadırlar. Bunun bir nedeni kalkınma stratejisinin (ulusal ve uluslararası kavramlaştırmalarda) "yana-yayılma" (trickle-across) yani, yararın aile içinde erkekten kadına kendiliğinden yayılacağı sayıltısına (assumption) dayanmış olmasıdır. Dolayısıyla, projeler teknoloji transferi yolu ile tarımı modernleştirip ailelerin üretim ve gelir düzeylerinin arttırılmasını amaçlarlar. Bunu yaparken de projelerin hedef aldığı birim, tarımsal sistemler (farming systems) olarak tanımlanır. Böyle bir kavramsal yaklaşım,

ri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Van; ve ikinci derecede öncelikli yöreler - Amasya, Artvin, Çankırı, Çorum, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Malatya, Kahramanmaraş, Sinop, Sivas, Tokat, Şanlıurfa, Yozgat.

7 Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planının (1990-1994), 1050. maddesi bu bölgeye yönelik temel hedefi şöyle açıklıyor: "Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin ekonomik, siyasal ve kültürel yönden kalkındırılması ve böylece bu bölgeler ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının zaman içerisinde azaltılması temel hedeftir. Söz konusu bölgelerde ekonomik ve sosyal gelişme ve bütünleşmeyi sağlamak üzere gerekli politika ve planlama araçlarının uygulamaya aktarılması sağlanacaktır."

8 Sözü edilen projelerin yanısıra Urfa ve çevresini kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), sulama ağırlıklı, entegre bir proje olup, halen alt yapısı geliştirilmektedir.

9 Doğrudan devlet denetimi dışında kırsal kalkınma alanında etkenlik gösteren örgütlerin başında Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) gelmektedir. 1969 yılında kurulmuş olan bu vakıf, çoğu Doğu'da olan 17 ilde etkin projeler yürütmektedir.

tarımsal üretimin köyün sosyo-ekonomik yapısından soyut, özerk ve kendi içinde homojen ticari birimlerde yeraldığını ima eder. Böylece, kalkınma projeleri, bir taraftan, köyün sınıf/güç ilişkilerini diğer taraftan aile içi iş bölümünü hesaba katmaksızın, modernleşmeyi insan ilişkileri açısından yansız bir süreç olarak kavramlaştırırlar.

Kırsal kadın sadece eviçi ve çocuk üretme rolleri içinde refahı gözönünde bulundurulması gereken kalkınma hedeflerinden biridir. Bu nedenle, proje birimleri (component) arasında yeralmaz. Teknoloji transferi için gerekli eğitim ve yayım çalışmaları erkeklere yönelik planlanır ve uygulanır. Kadınlar için öngörülen programlar, ev ekonomisi çerçevesinde, çoğu kez, pratik yararı sınırlı ve masraflı olan uğraşları kapsadığından bu tür programlara ilgi ve katılım az olmaktadır. Cinsiyet tipleştirmesi sadece köy düzeyinde olmayıp eğitim kurumlarını da aynı şekilde etkilediğinden tarım teknisyeni yetiştiren okullar sadece erkek öğrencilerden oluşur. Yani, kadın üreticilere yayım hizmeti götürecek kadın teknisyen Türkiye'de zaten yetişmemektedir. Erkek teknisyenlerin düzenlediği yayım çalışmalarına kadınların da katılmaları seçeneğine ise "köylülerin tutucu" olduğu gerekçesiyle plancılar ve yetkililer, çoğu kez, itibar etmemektedir. Böylece, kadm üreticiler modernleşen tarımsal süreçlerin dışında kalmış oluyorlar. Diğer taraftan, tamamen kadın emeğini hedef alarak planlanmış işler de var. Bunlar, kadın emeğine "yatkın" olarak nitelendirilen halı dokumacılığı, ipek böcekçiliği gibi alt-projeler kapsamında yeralır. Ancak, bunların hepsinde kadm sadece işçi olarak üretime katılır, üretim sürecinin planlanması, örgütlenmesi ve ürünün pazarlanması hep erkekler tarafından yürütülür. Sonuçda, planlı kırsal kalkınma müdahalelerinin, kadın üretici açısından içerdiği gizil (latent) soru, "kadın emeği nasıl daha verimli ve etkili bir biçimde sömürülür?" şeklindedir.

Sonuç

Burada çok kısıtlı olarak değinilen kırsal kalkınma projelerine dayalı kalkınma stratejisinin, tebliğin başında sözü edilen modernleştirici süreç içindeki sosyal ilişkiler - özellikle kırsal kadının konumu açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı konusunda şimdilik çok kesin yargılara varmak mümkün değilse de, projelerin kavramsal çerçeveleri, temel sayıltılar ve uygulanış biçimleri itibariyle cinsiyet yanlı oldukları muhakkak. Proje müdahaleleri kadınlara aktif roller üstlenmelerini mümkün kılacak kurum ve süreçler yaratmaktan çok, cinsiyete dayalı iş bölümünü pekiştirici bir nitelik taşıyor. Uzun vadede bu yaklaşımın, sadece kadın açısından değil, amaçladığı tarımsal modernleşme açısından da olumsuz sonuçlar doğurması beklenir.

Doğu kadınının sorunları, bir dereceye kadar sosyal bilimciler tarafından incelenmeye başlanmışsa da, Türkiye'deki kadın hareketlerinin uğraş alanının oldukça dışında kalmaktadır. Olaya sadece 'kadın hakları' açısından bakan bazı kadın örgütleri bu sorunlara eğilmekteler. Ancak, onların yaklaşımı da egemen elitist ve merkeziyetçi bakış açısından çok farklı olmadığı için, çözüm hep modernleştirici araç ve gereçlerin hedef nüfusa uluştırılması olarak düşünülüyor. Oysa, güçlü bir kadın hareketi ve pratik siyaset alanında etkili bir politika oluşturabilmek için, Doğu kadınının sorunları orta sınıf kadın sorunları ile birlikte ele alınmak zorundadır.

Abadan-Unat, Nermin (der.) 1981, *Women in Turkish Society*, Leiden, The Netherlands: E.J. Brill.

Aydın, Zülküf, 1986, *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalkınma*, Londra: Ithaca Press.

Balachandran, Chandra S., Fisher, Peter F., Stanley, Michael A., 1989, "An Expert System Approach to Rural Development: A Prototype (TIHSO)", *The Journal of Developing Areas*. 23 (Jan.): 259-270.

Balamir, Nefise, 1984, "Restructuring of the Household Division of Labour As a Process Contributing to the Persistence of Small Commodity Producers," paper presented at the Middle Eastern Studies Annual Meeting, U.C.L.A., No.29.

Beck, Lois and Keddie, Nikki (der.), 1978, *Women in the Muslim World*, Massachusettes: Harvard University Press.

Beneria, Lourdes (der.), 1982, *Women and Development*, New York: Praeger Special Studies.

Charlton, Sue Ellen M, 1984, *Women in the Third World Development*, Boulder, Co.: Westview Press.

Dauber, Roslyn ve Melinda L. Cain (der.), 1981, *Women and Technological Change in Developing Countries*, Boulder, Co: Westview Press.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994, Devlet Planlama Teşkilatı.

Ertürk, Yakın, 1980, *"Rural Change in Southeastern Anatolia: An Analysis of Rural Poverty and Power Structure as a Reflection of Center-Periphery Relations in Turkey,"* unpublished PhD dissertation, Cornell Un.

Ertürk, Yakın, 1987, "The Impact of National Integration Rural Households in Southeastern Turkey," *Journal of Human Sciences*, 1.

Ertürk, Yakın, 1988a, "Appraisal of the Conceptual and Social Implications of the Muş-Bingöl Rural Development Project", Consultancy Mission Report Submitted to IFAD; Ertürk, Yakın, 1988b, *Women's Participation in Agricultural Production in the Province of Erzurum*, Ankara: FAO, Birleşmiş Milletler.

Fintensbusch, Kurt ve Wincklin III, Warren A.Van, 1989, "Beneficiary Participation in Development Projects: Empirical Tests of Popular Theories," *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 37, No.3, (April): 574-593.

Leahy, Margaret E, 1986, *Development and the Status of Women*, Boulder, Co: Lynne Rienner Publishers, Inc.

Özbay, Ferhunde, 1979, "Kırsal Yörelerde Kadının Statüsü, İşgücüne

Katılımı ve Eğitim Durumu", *AITIA Yönetim Bilimleri Fakültesi Dergisi,* 1:201-224.

Poats, Susan V., Schmink, M, Spring, A. (der.), 1988, *Gender Issues in Farming System Research and Extension*, Boulder, Co: Westview Press.

Sirman, Nükhet, 1980, "Women in Production in Western Turkey: A Case of Commoditisation in Agriculture" Paper presented at the *Women and Development* seminar at IDS, Sussex, 13 Feb.

Stoeckel, John ve Srisena, N.L., 1988, "Gender-Specific Socio-Econo-mic Impacts of Development Programs in Sri Lanka," *The Journal of Developing Areas*, 23 (October) 31-42.

Tekeli, Şirin, 1979, "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri", Abadan-Unat (der.),. *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayını: 375-410.

Yalçın-Heckmann, Lale, 1987, *Kinship and Tribal Organization in the Province of Hakkari, Southeastern Turkey*, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of London, LSE, U.K.

Yotopoulos, Pan A. ve G.J. Mergos, 1986, "Family Labor Allocation in the Agricultural Household", *Food Research Insitute Studies*, Vol. XX. No.1.

TÜRKİYE'DE MEDYADA KADIN: SERBEST, MÜSAİT KADIN VEYA İYİ EŞ, FEDAKÂR ANNE*

Ayşe Saktanber / ODTÜ, ANKARA

Türkiye'de son on yıl içinde kitle iletişim araçları kanalıyla kadınlar üzerine söz söylemek giderek yaygınlaşıyor. 1980'lerde aylık kadın ve erkek dergilerinin sayısında eskiye oranla önemli bir artış gözlenirken, gene ilk kez bu dönemde T.V. de kadınlar için özel programların devreye girdiğine tanık olunuyor.[1] Aynı zamanda bu dönem Türkiye'de kitle iletişimi alanında önemli atılımların yaşandığı bir dönem. Televizyonda önce renkli yayına geçiliyor daha sonra kanal sayısı üçe çıkarılıyor ve toplam yayın saati önemli ölçüde arttırılıyor.[2]

* *Bu yazının hazırlanmasında değerli eleştirileriyle yaptıkları katkılar nedeniyle Gül Özyeğin ve Nükhet Sirman'a teşekkür ederim. Bu vesileyle Kassel Üniversitesi "1980'lerin Türkiye'sinde ve Göç Olgusunda Kadın" sempozyumunun düzenleyicilerine ve katılımcılarına da teşekkürlerimi iletmek isterim.*

1 Türkiye'de 1980'ler ve hemen öncesinde liberal ekonomi politikalarının da uygulanmaya konmasıyla birlikte basında yeni pazar arayışları başlar. *Kadınca, Kadın, Elele, Kapris, Rapsodi, Marie Claire* gibi aylık kadın dergileri ile *Erkekçe, Bravo, Playboy, Playman, Men* gibi erkek dergileri bu dönemde, yıllar içinde piyasaya girerler. Televizyonda ise ilk kez 1984 yılında kadınlar için özel olarak hazırlanmış "Hanımlar Sizin İçin" adlı bir program yayınlanmaya başlanır.

2 Türkiye'de 31 Ocak 1968 tarihinde tek kanaldan yayına başlayan televizyon, an-

Günlük gazete piyasasındaki hareketlenme ve gazete sayılarındaki artışla birlikte Türk basın hayatında çoktandır görülmeyen haftalık haber dergileri de gene bu dönemde basında yerini alıyor.[3] Dünyadaki pek çok örneğinde de olduğu gibi boyalı basın çıplak kadın resimleriyle tiraj tuttururken, sözü geçen haber dergilerinin bir kısmı da satışlarının başarısını kadını ve cinselliğini metaforik bir imge olarak kullanmadaki maharetlerine bağlıyor.[4] Öte yandan medyaya özgü bir anlamlandırma pratiği olan reklam olgusu, özellikle de televizyon reklamcılığı bağlamında önemli ölçüde yaygınlaşıp, medyada sağlam bir alan kazanıyor ve mesajlarını yoğunlukla kültürel dağarcıktaki kadın ve kadın cinselliğine ilişkin kodlar çerçevesinde kurarak toplumsal belleğe, fantazilere damgasını vuruyor.

Ancak kadınlar üzerine söz söylemenin bunca yaygınlaşması ve bu bağlamda oluşan sesde, sözde ve görünürlükteki

cak 1984 yılında renkli yayına geçebilir. Şimdiki halde haftada yaklaşık 115 saat yayın yapan bu kanala (TV1) ek olarak, 1986'da TV2, 1989'da TV3 ve Güney Doğu Anadolu'ya yayın yapan GAP kanalları yayınlarına başlarlar. Bu kanallar sırasıyla gene haftada yaklaşık 70,28 ve 25 saat yayın yapmaktadırlar.

3 1982 yılında bir magazin dergisi olarak çıkarken, 1983'den itibaren haftalık haber dergisi olarak yayınlanmaya başlanan *Nokta* dergisinin yanısıra, gene aynı dönemlerde 1988 yılında yayın hayatına son veren sol eğilimli *Yeni Gündem* dergisi piyasaya girer. 1987 yılında da önce *Tempo* ve hemen sonra daha siyaset ağırlıklı sol bir dergi olan *2000'e Doğru* dergileri haftalık haber dergisi piyasasındaki yerlerini alırlar. Türkiye'de 1980'lerden itibaren aylık, haftalık pek çok gençlik, çocuk, sanat, kültür ve siyaset dergisi yayımlanmaya başlanır. Ancak bunlar arasında yukarda sözü edilen dergiler, popüler medyaya damgasını vuran en önemlileridir.

4 Türkiye'de entellektüel sol ve demokrat kesimin en çok rağbet ettiği haftalık haber dergilerinden biri olan *Yeni Gündem* dergisi 3-9 Ocak 1988 tarihli 96. ve son sayısında "Son Mutfak" başlıklı yazı içinde kadınların dergi kapaklarında kullanılması konusuna ve buna rağbet edilmediği ölçüde piyasada tutunmanın güçlüklerine değinir. Kendi verdiği rakamlara göre dergi, kapağında kadın fotoğrafı kullandığında satışlarını %30-40 oranında arttırabilmiş, "kadınların üzerindeki giysi miktarı azaldıkça ve kadının duruşuna göre" bu artışlar en üst sınırlarına varmıştır. Buna ek olarak kapakta cinsel çağrışımlı görüntülerin yeraldığı sayılar 18.000 dolaylarında satarken, daha ağır konuların kapağa çıkartıldığı sayıların satışları 11.000 dolaylarında kalmıştır.

çoğalma toplumda kadınların ikincil konumlarını dönüştürücü farklı değer ve normların yerleştiğine işaret etmiyor. Kaldı ki herhangi bir alandaki söylemsel yaygınlaşma o alanda mevcut olan toplumsal baskıların kalkıyor olduğunun doğrudan bir göstergesi olamayacağı gibi, kadınlar üzerine söylenen sözdeki çoğalma da, içinde yoğunlukla kadınların sözünü, bakışını taşımadığından benzer bir biçimde değerlendirilmek durumunda. Bunun da en iyi göstergesi kadınların çeşitli yayın organlarında "fedakâr anne", "sadık, iyi eş" kalıplarının dışında yaygın bir biçimde ancak cinsellikleriyle, ama erkek egemen söylemlerce tanımlanmış cinsel kimlikleriyle var olabilmeleri. İkinci bir nokta da kadın üzerine söylenen sözdeki açılmanın, genişlemenin esas itibarı ile kadının cinselliğinde odaklanıyor olması. Daha da önemlisi medyada kurulan kadın kimlikleri giderek artan bir biçimde erkek egemen söylemlerce tanımlanan bir cinsellikle örtüşür hale gelmekte. Bu söylem ana hatlarıyla kadını pasif, kolayca el konulabilir, hükmedilir, parçalarına ayrılıp çeşitli amaçlar için kullanılabilir seyirlik bir cinsel haz nesnesine dönüştürür. Dolayısıyla kadınlar medyanın çeşitli alanlarında kendi seyredilişlerini seyrederlerken, bir yandan da onlardan talep edilen "ideal" kadının ne olduğu gösterilir ve onlara kendini benim seni sevdiğim gibi sev, benim istediğim gibi ol denir.[5] Basın yayın alanında çalışan pek çok kadının da kurulmasına aracılık ettiği bu söylem, talep dışı kalmak istemeyen kadınlarca da benimsenerek, kemikleşip yaygınlaşır.

Ancak aynı basında erkek söyleminin dışında farklı kadın kimlikleri üretmeye çalışan seslere yer verildiği de olur.

5 Bu konudaki oldukça geniş bir feminist literatür içinde popüler medya ve reklamlarda kadınların tanımlanması ve onlara sesleniliş biçimleri için özellikle bkz. Janice Winship, "Sexuality for sale", (der.) S.Hall vd., *Culture, Media, Language*, Hutchinson, Londra, 1980, ss.217-223. Rosalind Coward, *Kadınlık Arzuları*, çev. Alev Türker, Ayrıntı, İstanbul, 1989.

Bu bağlamda özellikle iki olgudan söz etmek gerekiyor. Biri basının zaman zaman 1980'lerden itibaren gelişmekte olan feminist hareketin oluşturduğu kadın sözüne yer vermesi.[6] Diğeri ise ülkede son on yıldır önemli ölçüde gelişen İslamcı hareketlere karşı sol, sosyal demokrat ve bir ölçüde de liberal sağ kesimin -ki bu görüşlere basının bir bölümü de doğrudan taraf olmaktadır- kadın konusunu daha sıklıkla ele alması.[7] Buna rağmen Türkiye'de erkek egemen söylemlerin dışında tanımlanmış kadın kimliklerinin medyada kalıcı ve belirleyici bir yere sahip olup olamayacakları üzerine bir gö-

6 Basında Türkiye'deki kadın hareketine haber niteliğinde yer verilmesi 17 Mayıs 1987'de gerçekleştirilen "Dayağa Karşı Dayanışma" yürüyüşü ile başladı denilebilir. Bundan iki yıl sonra gene İstanbul'da gerçekleştirilen "1. Kadın Kurultayı" öncesi ve sonrasında ise ilgi daha da artarak, feminist hareketi anlamak üzere yazı dizilerine yer verilmeye başlanıldı. Bu konuda örneğin bkz. *Cumhuriyet* Gazetesi, "Türkiye'de ve Dünyada Feminizm", Hazırlayan: Semra Somersan, 7-8 Mart 1989. *Hürriyet* Gazetesi, Anı, İnceleme, Araştırma Dizisi, "Kadın Başkaldırı, Türkiye'de Feminizm: Nasıl başladı, nasıl gelişti, bu gün nerede..." Röportaj: Engin Bilginer, 2-11 Mayıs 1989. *Güneş* Gazetesi, "Ve Kadın Sokağa Döküldü" Kadın Servisi, 23 Aralık 1989. Kadınların cinsel tacize ve sarkıntılığa hayır kampanyası çerçevesinde İstanbul sokaklarında mor kurdeleli yorgan iğnesi satmaları ve geceler ve sokaklar kadınların da olmalı diyerek erkek kahvelerine ve meyhanelere girmeleri sansasyon haberciliğine de uygun düştüğü için basında yeraldı. Örneğin bkz. 1-2 Aralık 1989 tarihli *Milliyet, Cumhuriyet, Hürriyet* gazeteleri. Tüm bunların yanında feminist söylemin basında yeralışı ve tüketilme biçimleri üzerine Hindistan'da yapılmış bir araştırma için bkz. Vimal Balasubrahmanyan, *Mirror Image,* Vebra Network Services, Bombay, 1988.

7 Türkiye'de İslamcı hareketlerin kendileri de kadınların resmi daire ve okullarda İslami tesettüre uygun bir biçimde giyinmelerini hareketin sembolü haline getirdiklerinden kadınlar bu konudaki tartışmaların hedefi haline geldiler. Bu bağlamda Türkiye'de laikliği destekleyen bir kısım basın toplumda kadınların durumu üzerine tartışma ortamları oluşturmaya başladı. Örneğin Türkiye'nin en yüksek tirajlı günlük gazetelerinden liberal sağ eğilimli *Hürriyet* gazetesi İslamcı hareketlere karşı açık bir karşı tavır alarak, bu konudaki haberlerinde kapanan, örtülü kadınlara "irtica"nın sembolü olarak ağırlıkla yer verir. Öte yandan ülkenin en nitelikli haber gazetelerinden biri sayılan Cumhuriyet gazetesi Ekim 1989'da açtığı okuyucu tartışma köşesinde "bu köşede kadın sorunuyla ilgili tartışmalara da yer verilecektir" çağrısını yaptığından beri hemen her gün kadın konusunda bir okuyucu yazısına yer vermektedir. Burada, son zamanlarda basında kadın konusundaki tartışma ortamlarının çoğalmasında, Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin kadınlara parti organlarında %25'lik bir kota açmasının da büyük bir payı olduğunu vurgulamak gerek.

rüş belirtmek için vakit henüz çok erken. Bu günkü koşullarda Türkiye'de kadının medyada ele alınışındaki baskın ve yaygın tavrın erkek egemen bakış açısıyla sürdürüldüğünü söylemeye devam etmek gerekiyor.

Buna göre, kadınlar medyada hem cinselliklerinin dışında önemli bir değerlendirmeye tabi tutulmuyorlar, hem de cinselliklerini kendi tanımladıkları haliyle kimliklerinin olağan bir parçası halinde taşıyarak var olamıyorlar.

Türkiye'de kadınlar kitle iletişim araçlarının oluşturduğu medyada batıdaki örneklerinden farklı anlatım teknikleri ve biçimleriyle ifade edilmiyorlar. Aksine, gerek radyo ve televizyon programları, gerekse kadın-erkek dergileri, haber ve magazin basını açısından kadın imajlarının kurulma biçimleri batı egemenliğindeki evrensel medya kodlarına son derece uygun.

Buna rağmen medyada kurulan kadın kimlikleri ve buna bağlı olarak üretilen kadın imajları kültürün özgüllüğü içinde anlamlarını kazandıklarından, Türkiye'deki popüler medya söylemlerinde kadın kimliklerinin nasıl ve neye göre tanımlandığını, medyada kadınla kurulan ilişkinin nasıl bir ilişki olduğunu anlamak gerekiyor. Bu ise öncelikle böyle bir bakışı mümkün kılan, kadının toplumun medya kültüründe varoluş halini irdeleyen bir problematik kurmayı gerekli kılıyor.

İki Tür Kadın

Türk toplumunda kadınların bir erkeğin vesayeti altında yaşaması yasal ve toplumsal bir norm.[8] Buradan giderek kadınlar için "serbest", "özgür" nitelemeleri bir erkeğin koru-

8 Bu konuya Türkiye özelinde açıklık getirecek bir tartışma için bkz. Şirin Tekeli, "Kadınların İsteği Özgürleşme mi, Eşitlik mi? Medeni Kanun Tartışmalarının Düşündürdükleri", *Kadınlar İçin*, Alan yayıncılık, İstanbul, 1988, ss.338-345.

ması altında bulunmadıklarına veya yasal olarak vesayeti altında bulundukları erkeklerin otoritesini ihlal ettiklerine işaret ediyor. Bu bağlamda koruma altındaki kadınların cinsellikleri imâların, üstü kapalı gözetlemelerin dışında söz konusu edilmezken, "serbest", "rahat" kadınların cinsellikleri her tür seyre ve kullanıma açık görülüyor. Dolayısıyla Türk toplumunda kadınlar, bu çerçevede oturtuldukları konumlara göre, en azından temsili düzeyde, cinselliklerinden neredeyse tümüyle arındırılmış olanlarla, cinselliklerinin dışında herhangi bir kimliği bulunmayanlar olarak adeta ikiye ayrılıyorlar. Medyada cinselliklerinden arındırılmış bir biçimde temsil edilen, vesayet altındaki kadınların herhangi bir cinselliğe sahip olmaları ise ancak belirli sınırlar dahilinde, o da evlerinin yatak odasında meşruiyet kazanır.

Öte yandan medyada yeralan her kadın görüntüsü "herkesin" bakışına, görebilmesine açık, seyirlik bir imgeye dönüştüğünden, doğrudan atıflarda bulunulmadığı hallerde dahi şu veya bu şekilde, cinsel bir soruşturmaya, hatta taciz edilmeye tabi olabilmekte.

Buna rağmen medyanın kadınla kurduğu ilişkide yukarıda sözünü ettiğim türden bir ayrım geçerli. Yani medyada cinselliği çağrıştıran unsurların açık bir biçimde söz konusu edilmediği kadınlara özgü alanlarla, cinselliğin yoğunlukla kullanıldığı kadınlara özgü ve ille de kadınlara özgü olması gerekmeyen alanlar mevcut.

Türkiye'de devlet tekelinde olan radyo ve televizyonun kadınlara yönelik olarak hazırladığı programlar kadınlara "nazik hanımlar", "saygıdeğer ev hanımları", "kutsal anneler" muamelesi yapılan bir alan. Radyoda ilk kez 1939 yılında başlayan kadınlara yönelik programlar, kadına "evin anası" olmanın dışında bir kimlik tanımadan, önce "Evin Saati" ve daha sonra "Ev" adını alarak başlar, 1970'lere dek "Ev İçin" adı altında toplanan çocuk bakımı, eğitimi, sağlık, aile

içi ilişkiler gibi konularda sürdürülür. 1974-80 yılları arasında TRT-1'de "Kadın Dünyası" ve TRT-2'de "Kadın ve Aile" programları yayına girer. Bu programlar ilgili mevzuatlarında amaçlarını belirtirlerken kadını "toplumun mutlu yarınlarını gerçekleştirecek temel ögelerden biri" olarak tanımlarlar. Bu düşünce doğrultusunda kadının "aile içinde eş ve ana" olmasının yanında "dünyada insan, toplumda yurttaş" olduğu da belirtilir. Ancak sözkonusu programlarda kadın aile içinde belirlenmiş bir kimliğin dışına çıkamaz. 1980'li yıllardan itibarense kadının kimliğinde aileyi hedef alan programlar yerine "yetişkinlere genel olarak seslenen" programlar devreye girer. Bunlar zamanlamaları itibarıyla özellikle ev kadınlarının, günlük ev işlerini programlamalarına uygunluk göstererek yayına giren "Günaydın", "Günün İçinden", "Öğle Üzeri", "Öğleden Sonra" gibi programlardır. Bu programlar sosyal güvenlik, konut, toplum içinde yaşamanın kuralları, gençlerin korunması, yaşlılık ve emeklilik, milli menfaatler gibi konuları içermenin yanısıra, pratik bilgiler, ev ekonomisi, çocuk eğitimi ve sağlığı, beslenme, sağlıklı aile içi ilişkilerin topluma kazandırdıkları, toplumsal yozlaşmaya karşı alınacak tedbirler, iyi komşuluk ilişkileri, aile içi uyum, mutluluğun şartları gibi konuları kapsar. Özellikle bu sonuncular daha ziyade kadını hedefleyen, bunları kadının sorumluluk alanına sokan bir anlayışla oluşturulan ve ele alınan konulardır. Kısaca bu programlar "ailenin Türk toplumunun çekirdeği ve vazgeçilmez unsuru" olduğu anlayışıyla hazırlanmış, kadının toplumdaki temel yerinin aile olduğunu vurgulayan programlardır.[9]

Televizyonda da 1968 yılından beri aileye ve aile içinde

9 Türk Aile Yapısı. "Kuruluşundan itibaren Radyo ve Televizyon Yayınları", T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 2165-ÖİK:338, Ankara, 1989,ss.72-73.

kadınlara yönelik programlara yer verilmiş olsa da ilk kez 1984 yılında halen "Hanımlar Sizin İçin" adı altında her gün TRT1'de yayınlanan kadınlar için özel olarak hazırlanmış bir program devreye girer. Bu program ilk kez yayma girdiğinde ancak haftada iki kez yayınlanırken daha sonra yayın saatlerindeki artışla birlikte TV programlarının sabah yayın kuşağının vazgeçilmez bir parçası haline gelir.[10]

Sözü edilen program, yapısı ve içeriği açısından gazetelerin hedef okuyucusu kadınlar olan magazin ekleriyle büyük benzerlikler taşır ki, bu magazin ekleri de belirli bir kadınlık anlayışının hem taşıyıcısı hem de kurucusudurlar. Söz konusu magazin ekleri nasıl ev dekorasyonu, ev işlerini kolaylaştırıcı "püf noktaları", yemek tarifleri, günün modası ve makyajın incelikleri, jinekolojik bilgiler vb.ne yer veriyorsa televizyonda da bu tür konulara (bu eklerden farklı olarak hepsi aynı gün içinde olmamak koşuluyla) özellikle de bir otoritenin bilgisine baş vurularak yer verilir. Bu eklerde olup da TV'de yer verilmeyen şeylerse burç falları,[11] gönül postası servisleri ve tabii sansasyonal aşk, evlilik, cinayet haberleriyle, artist, şarkıcı ve mankenlerin (ve adaylarının) hayatlarındaki ve özellikle mahremiyetlerindeki en son gelişmelerdir. Artist ve şarkıcılar televizyonda bizzat şarkıları ve sohbetleriyle yer alırlarken, örnek "hanımefendi" ve "beyefendi" kimlikleriyle tanıtılırlar. Magazin basınının en gözde unsurlarından olan fotoromanlar ise TV'de özellikle Latin-

10 y.a.g.e., s.74.

11 Türkiye'nin çok satışlı gazetelerinden biri olan Sabah gazetesi 1989 yılında "kaliteli kadın gazetesi" ibaresiyle Melodi adlı bir magazin eki yayımlamaya başladı. Doğrudan kadın eki olarak adlandırılan bu ek, diğer magazin eklerinde yer alan burç fallarına ek olarak 2. sayfada "Bugün başınıza neler gelecek" başlıklı bir bölüme sahip. Burada "Gizli Güçlerinizi Uyandırın" ve "Garip Olaylar" adları altında kadınlara sözde bilinmeyen gizli dünyaların kapıları açılıyor, bunun yanında "Alman Prof." Günter Wolf kadınların rüyalarını yorumluyor! Pozitivist resmi görüşü temsil eden televizyonun aksine, bu tür magazin ekleri kadınlığın "mistik" yanını da değerlendirmeyi ihmal etmiyor!

Amerikan yapımı teleromanlara dönüşürler. Bu teleromanlardaki melodramlarla sürekli gündemde tutulan aşk ve duygu temaları, toplumda artı değer üretmediği gerekçesiyle bir ölçüde değersizleştirilen ev işi ve ev dünyasını aşk ve duygu dünyasına dönüştürerek değerli kılar. Böylelikle kadınların ev işi, evlilik ve aile ile olan bağları bir kez daha pekiştirilir. Buradaki aşk ve cinsellik ise eninde sonunda evlilik ilişkileriyle belirlenen, her toplumsal sınırı aşan kutsal, ilahi aşktan, kaderden bağımsız olmayan bir anlayışın ürünüdür.[12]

Sonuçta televizyonun kadın (hanım) programları kadınları cinsellikleri güzellik, zerafet ve bakımlılıklarının dışında çağrıştırılmayan "iyi" anneler, "uyumlu" eşler ve kadınlıkları her şeyin önünde tutulan meslek sahibi kadınlar olarak kurgularken, gazetelerin magazin ekleri bunlara ek olarak abartılı bir cinsellik sergileyen "serbest" ve hatta "sereserpe" kadınlara da bolca yer verir. Bunlar çoğunlukla evlilik kurumunu asla eleştirmeyen, ancak "evlilikle sanat hayatının bir arada yürümediğinden" yakınan artist, şarkıcı veya mankenler olup, "cinsel çekicilikleri" dekolteleriyle sunulan "davetkâr" kadınlardır. Erkeklere çıkarılan bu davet diğer kadınlara da "cinsel cazibe"nin nasıl bir şey olduğunu göstermiş olur. Ancak cüretkâr bir çıplaklık sergileme ve/veya frapan giysiler ve göz süzmelerle kurulan bu cinsel cazibenin getirilerinin yanında - para, şan, şöhret- maliyetlerinin neler olduğu da gösterilir: Kalpler hep boştur, son sevgiliden yeni ayrılmanın üzüntüsü büyüktür, toplumun baskılarından bunalımlara girilmiştir. Bu koşullar altında da olsa toplumda bir "isim" olmanın, bol para edinmenin özendiriciliğine karşı, bu

12 Teleromanlardaki kadınlık anlayışı ve aşk ve cinsellik kavramlaştırmaları için bkz. Michel Mattelart, "Women and the Cultural Industries", (der.) Richard Collins vd., *Media, Culture & Society*, SAGE Publications, Londra, 1986, ss.63-81.

tür şeylere özenip "kötü yola" düşmüş, cinayete kurban gitmiş veya "yuvası yıkılmış" kandırılmış kadınların haberleri de bu maliyetin diğer yüzünü oluşturur.

Televizyondaki kadın programlarında cinsellik ancak tıbbi jinekolojik söylemin bir parçası olarak hastalık bağlamında çağrıştırılırken, teleromanlarda, sınırları kutsal aşk ve evlilik bağlarıyla çizilmiş sözel ve görsel bir üstü kapalılıkla mevcuttur. Kadın programlarının dışındaysa bu kural bir ölçüde de olsa akşam yaymlarındaki dış kaynaklı diziler ve reklamlarla bozulur. Ancak dış kaynaklı dizilerdeki kadınlar "yabancı", reklamlar da "ticari" amaçlı olduğundan resmi ideolojinin kadın ve cinsellik anlayışı kendi açısından tutarlılığını sürdürür. Kaldı ki Türkiye'de yetkililerce sürekli vurgulandığı üzere "milli duyguları rencide edici, Türk örf ve adetlerine ters düşen" yayınlar-ki bunlar genellikle yatak ve öpüşme sahneleridir- televizyonun denetleme kurullarınca sansür edilmeden yayınlanmaz.

Öte yandan her iki medyada da cazibe pazarlayarak icra-i sanat edenlerin dışındaki (ve bazen onlar da dahil edilerek) çalışan kadınlar, aynı zamanda mükemmel bir ev kadını ve anne oldukları sürece "başarılı" addedilen iş kadınlarıdırlar. Çalışsın veya çalışmasın onaylanan ve hedeflenen kadın, kadınlık vasıflarından uzaklaşmamış, yani şefkatli, yumuşak, anlayışlı, iyi eş, fedakâr anne olan ve bunlara ek olarak modern hayatın getirdiklerine uyum sağlayabilen kadındır. Bu nedenle söz konusu magazin eklerinde kadınların ev ve iş hayatında karşılaştıkları güçlüklerle başa çıkma yollarını ele alan hukuk, tıp, pedagoji, seksoloji ve hatta sosyolojik değinmeleri olan köşe yazılarına da yer verilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Ancak, buralarda geliştirilen söylem kadınları kadın açısıyla sorular soran birer birey olarak kurmaktan çok, onlara sorunlara genel geçer bir toplumsal sağduyu ve itidalle yaklaşması gereken bir kesim olarak seslenir. Sanırım bu-

rada aynı yaklaşımın televizyon ve radyo yayıncılığına da hakim olduğunu bir kez daha vurgulamaya gerek yok.

Kadınlara yönelik bir medya olarak moda, örgü, nakış, yemek gibi konularda uzmanlaşmış kadın dergilerinin dışında kalan, kadına doğrudan bir söz söyleyen ve onu bir bütünlük içinde ele alan kadın dergilerine bakıldığında bunların hemen hepsinin öncelik verdiği kadın tipinin, ana hatları burjuva-liberal söylem içinde çizilmiş "modern kadın" tipi olduğu görülür. Bu dergiler söz konusu genel modern kadın tipinin sade ev kadını olanından, "özgür, dinamik, başarılı", toplumda yeri olan, entellektüel olanına kadar çeşitli tiplerine ama ağırlıkla bu sonuncularına yer verirler. Kadına evin ve çocuk yetiştirmenin dışında hedefler gösterirler.

Türkiye'de bu anlamda var olan *Kadın, Kadınca, Elele, Rapsodi, Marie Claire, Vizon* gibi dergiler arasında yayın hayatına başladığından bu yana (1978) giderek artan bir biçimde feminist bir söylemi destekleyen Kadınca dergisi daha özgün bir yere sahip.

"Kadınca" Kadın Olmak

Kadınca dergisi Türkiye'de kadınlığı erkek söyleminin dışında tanımlamaya çalışan ender bir popüler medya örneği. Kadınlara sürekli kendilerini keşfetmeleri, özellikle de duygularını, kapasitelerini ve cinselliklerini keşfetmeleri çağrısında bulunan dergi, kadınları atak ve cüretkar olmaya çağıran bir söylem kurar. Dergide kadınların maruz kaldığı toplumsal kısıtlamalar sorgulanırken, kadınların bu kısıtlamalardaki payları da sıklıkla gündeme getirilir.

Kadınca dergisi sürekli bir tutum olarak cinselliğin kadın kimliğinin olağan ve değerli bir parçası olduğunu, kadınların cinselliklerini tanıyarak, ona sahip çıkarak varolmaları gerektiğini vurgular. Ancak tıp otoritelerine, psikolog ve psi-

kiyatristlere başvurularak hazırlanan yazılar, ironik anketler, espritüel makaleler vb. aracılığıyla sürekli tanıtılan, övülen kadın cinselliği ve heteroseksüel cinsel ilişki, derginin ortalama dörtte birini oluşturan, her biri en az bir tam sayfa tutan reklamları aracılığıyla erkek egemen bir bakışla belirlenmiş kimliğine geri dönüşler yapar.[13]

Dergi ayrıca, örneğin, orgazmı (kadın orgazmını) kapak konusu yaparken, kapakta hem orgazm olan omuzdan yukarısı çıplak bir kadın fotoğrafı kullanarak pornografinin gözetlemeci kodlarını kullanır,[14] hem de orgazmın "üç temel unsuru"nu -buna 3K formülü der- "klitoris, kafa ve **koca**"* diye kurar (Ocak, 1987). "Koca (yani erkek)" diye yazının içinde bir yerde parantez içinde açıklamada bulunur. Bu anlamda *Kadınca* dergisi de Türkiye'de kadına evlilik dışında meşru bir cinsel yaşam hakkı tanımayan baskın görüşü görmemezlikten gelemez.

Kadınca dergisi kadına, erkek dünyası olmaktan ibaret bu dünyada bir yer açmaya çalışır. Ancak hedef okuyucusunu orta sınıf kentli kadın olarak belirlediğinden, kadına da ancak bu kentli orta sınıf dünyasında bir yer açar.

13 Kadın vücudunun hemen her bölümü için geliştirilmiş kozmetiklerin reklamları (şampuanlar, saç boyaları, koltuk altı için deodorantlar, göz altı kırışıklıkları için kremler, kirpikler için eyelinerlar, kıl sökücüler, tırnak törpüleri, ojeler vs.) kadın vücudunun her bir parçasını pazarlama alanları haline getirdikleri gibi, kadınlara erkekler tarafından çekici bulunabilmek için, sözkonusu her bir bölüm için dikkat ve bakım uygulamaları gerektiği mesajını da verir. Böyle bir tartışma için bkz. Rosalind Coward, "Sexual liberation and the family" *m/f*, sayı 1, 1978, ss.7-24.

14 Pornografi cinsel bir pratik değil kurgusal bir pratiktir ve bu ikisi birbirlerini sürekli enforme ederler diyor Susanne Kapeler (S.Kappeler, *The Pornography Of Representation*, Polity Press, 1986). Anette Kuhn'a göre de cinselliğin kurgulanmış bir tescil edilme biçimi olan pornografi bu kurguda gerçekliği, başka bir deyişle "mahremiyetin" gerçekliğini onu gözetlediği iddiasıyla kurar. Dolayısıyla orgazm olan bir kadının neye benzediğini kurgulayan söz konusu kapak fotoğrafı da pornografinin bu kodunu kullanarak gerçeklik efekti yaratmayı amaçlar. Kuhn'un açtığı tartışma için bkz. A.Kuhn, "Lawless Seeing", *The Power Of The Image, Essays on Representation and Sexuality*, Routledge & Kegan Paul, 1985, ss.19-47.

(*) Altını ben çizdim.

Kadınca hedeflediği kadını, kendini ve cinselliğini tanıdıkça kocasını ve/veya erkeğini nasıl en az tavizle idare edebileceğini bilen, haklarına vakıf, kararlı, ayakları üzerinde duran, kendine saygılı ve ama aynı zamanda pratik alafranga sofralar kurabilen, çeşitli kozmetikler, diyetler ve jimnastiklerle saç, yüz ve vücut bakımına titiz, günün modasını takip eden, ev dekorasyonundan anlayan "modern" bir kadın olarak kurar.[15] Ekonomik özgürlük önemsenir, ancak bunun nasıl edinileceğiyle fazla ilgilenilmez. Daha ziyade teşvik edilen kariyer sahibi olmaktır. Ev kadınlığı aşağılanmaz, ancak hedef olarak da gösterilmez. Okuyucusunu yukardaki çerçevede bir kişilik geliştirmesi için öğütler, olmadı azarlar.

Kadınların sorunları ele alınırken, dergi kendini de bu sorunların içine yerleştirerek "biz" demekten ziyade, sorunlara teşhis koyup "siz" kadınlar artık yeter deyin, kendinizi ezdirmeyin, elele verin diyerek kendini diğer kadınlardan ayırır. Bu biraz da dergiye damgasını vuran, birey olarak özgürleşmiş bir kadın imajını veren, yalnız yaşayan ve toplumda çok popüler bir yere sahip genç yayın yönetmeninin varlığıyla mümkün olur.[16] Dolayısıyla buradaki mesaj "ben yapabiliyorsam siz de yapabilirsiniz"dir. Bu tayır aynı zamanda derginin kurduğu söylemi, tüm kadınları "biz" diye çağıran, diğer, öteki kadın ayrımı yapmayan feminist söylemden ayıran en önemli noktayı oluşturur.

15 Dergide moda, güzellik, diyet, dekorasyon, yemek bölümleri eksik olmaz, dolayısıyla bunlar kadınlara özgü hayatın vazgeçilmez parçaları kılınırlar ve kadınlık bu alanların dışında tasavvur edilemeyen bir şey haline gelir.

16 Derginin genel yayın yönetmeni Duygu Asena Türkiye'de son yıllarda üzerine en çok konuşulan ve çok geniş kesimlerce okunarak "best seller" olmuş ve filme de alınmış bir kadın "itiraf, eleştiri" kitabının da yazarı (D.Asena, *Kadının Adı Yok.*, AFA, İstanbul, 1987). Türkiye'de özgürleşmiş, serbest, modern kadın simgesi haline gelen Asena, *Kadınca*'nın her sayısında "İlk Söz" adlı bir tam sayfada samimi bir üslupla kadınlara seslenerek hem derginin gündemini kurar, hem de dergi ve okuyucular üzerindeki otoritesini perçinlemiş olur. Duygu Asena ve ekibi, 1 Nisan 1992'den itibaren *Kim* dergisini çıkarmaya başladılar.

Öte yandan dergi dokuzuncu yaşını kutlarken çıkardığı bilançosunda belirttiği gibi, yıllar içinde kadınlara "Kadın Erkek Ayırımı Ortadan Kalksın", "Dayak Artık Son Bulsun", "Kadınlar Kaymakam Olsun", "Cinselliğinize Sahip Çıkın", "Evlilikte Haklar Eşit Olsun", "İrticanın Üzerine Gittik", "Kadın Bakanlığı Kurulsun" mesajlarını vererek Türkiye'deki feminist söylem içinde gelişen tartışmalara destek vermiştir.[17] Bu desteği bugün de artan bir dozla sürdüren *Kadınca* dergisi, basında, kadınların aleyhine, küçültücü sözler sarfedenleri afişe eden, tersine davrananları kutlayan bir sayfaya sahip olduğu gibi,[18] bazen de yayın yönetmeninin aracılığıyla basında kadınlara karşı tavır alarak, kadınları karalayan bir habercilik anlayışıyla çalışan meslektaşlarından bundan vazeçmeleri için ricada bulunur. "Meslektaşlarıma ricada bulunuyorum ne olur yapmayın. Kadının suyu çıkarılacak kadar mı- haber-siz basın dünyası" der (Ekim 1986).

Serbest Kadına Hayır, Kadınları Kullanmak Serbest

Türkiye'de sansasyon haberciliğini ilke edinen ve çıplak kadın resimlerine alt yazı uydurarak tiraj tutturan gazetelerin ortak yanları, geçimlerini kadınların sırtından temin ediyor olmaları. Türkiye'de kadın cinselliğinin metaforik bir imge olarak kullanımı ise haftalık haber dergiciliğinin gelişmesine paralel olarak yaygınlaştı. Bu piyasadaki en önemli dergi olan *Nokta* dergisi 1984 yılında yayın hayatına başladığından bu yana Türkiye'deki haftalık haber dergiciliğine kendi

17 Bkz. *Kadınca*, Aralık, 1987, ss.19-20.

18 "Kadınca Seçti" isimli bu sayfada, sayfanın üst bölümünde bir dudak resminin yanına "öpülecekler" yazılarak kadınlar hakkında olumlu sözler söyleyenlere, kadın erkek eşitliğini savunanlara yer verilirken, sayfanın diğer yarısı, gene dudak resminin yanına "biber sürülecekler" yazılarak, yukardakinin tersi bir tutum sergileyenlere ayrılır. Böylelikle bu ikincilere yöneltilen eleştirel tavır, şakacı bir üslupla yumuşatılmış da olunur.

gündemini kendisi oluşturarak, siyasi ideolojilerle mizahi bir uzaklık kurarak, ele aldığı konuları sınırlı tutmayarak yeni bir kimlik getirdi. Ancak kadın bedenini ve cinselliğini kapak mizansenlerinin kurucu öğesi olarak kullanmak da bu kimliğin en önemli parçalarından birini oluşturdu.

Nokta dergisi aşk ve cinselliği politika, ekonomi ve kültür ölçüsünde önemsediklerinden bu konulara dergi içinde hak ettiği yeri verdiklerini, aynı zamanda cinselliği ilkel ahlakçılığın, tutucu kafaların ve yoz beğeninin tekelinden kurtardıklarını söyler. Cinselliği ele alırken erotizmi tümüyle dışlayan akademik ve soğuk bir yaklaşımı benimsemek istemediklerini belirtir.[19] Ancak derginin kapak mizansenlerinde her ay en az bir kez ilgili ilgisiz konularda kadın bedenini ve cinselliğini kullandığı gözönüne alınırsa, cinselliği "ilkel ahlakçılığın ve tutucu kafaların tekelinden kurtarmak için" kadın bedeni üzerinden sayısız anlamlar üretmek, onu parçalarına bölüp kullanmak ve pazarlama tekniklerinin bir aracı haline getirmek gerektiği sonucu çıkar. Buna göre herhalde kadın cinselliğini ve bedenini de cinselliğin kurtuluşuna hizmet etmek için feda etmek gerekmektedir.

Nokta'nın 24 Ocak 1988 tarihinde yayımladığı "Hassas Nokta İncirlik" başlıklı sayısı derginin cinselliğe ve kadın cinselliğine bakışının açık bir örneğini sergiler. Türkiye'deki Amerikan askeri hava üslerinden biri olan İncirlik Hava Üssü'nün uluslararası gelişmeler sonucu patlamaya hazır bir bomba haline geldiği söylenen bu kapakta, belinden diz hizasına kadar gösterilen yatar durumda çıplak bir kadın bedeni parçası söz konusu hava üssü olarak kurgulanır ve kapağın yarısını kaplar. Bu beden parçasında üzeri incir yaprağıyla örtülmüş kadın cinsellik organı ise kalkışa geçmiş bir savaş uçağının havalanmış olduğu pisttir. Bu kapak toplumsal ik-

19 *Nokta*, 5. yıl özel ek, 1989, s.28.

tidarın en saldırgan simgelerinden olan savaş araç gereçlerini erkek cinselliğiyle özdeşleştirerek kadın cinselliğini de bu iktidarın el konulabilir pasif bir aracı haline getirir. Öte yandan, devletin üzerinde hükümranlık haklarının bulunduğu stratejik öneme sahip bir askeri hava üssü, kadın bedeniyle özdeşleştirilerek, devletin/iktidarın kadın ve bedeni üzerinde sahip olduğu tasarruf haklarına göndermeler yapılır. Bu sayede iktidar bir kez daha erkekleştirildiği gibi kadın cinselliği ve bedeni de iktidarın el koyma hakkına sahip olduğu bir alan olarak belirlenmenin ötesinde, benzeri diğer alanların da simgesi haline gelir.

Yukardaki örnekte olduğu gibi hemen her konunun çıplak kadın bedeni aracılığıyla anlatılabileceği düşüncesi ve cinselliğin kendisi konu edildiğinde de bunun kadın cinselliğinde odaklanması basitçe cinsiyetçi bir tutum ötesinde, kadına erkek bakışıyla belirlenmiş cinselliğinin dışında herhangi bir kimlik tanımamak anlamına gelir. Böyle bir kurgu içinde kadınlar yalnızca bir bedene indirgendikleri için değil, çeşit çeşit kılıflara sokulup, üzerlerinden sayısız anlamlar üretildiği için de kimliksiz kılınırlar. Ancak bu anlamların sürekli cinselliğe işaret ettiği ölçüde de kendilerine cinselliklerinin dışında bir kimlik bırakılmamış olur.[20]

Dergi kapaklarında bedenlerine fütursuzca el konulan ve çeşitli mizansenlerin anlam kurucu ögesi haline gelen kadınlar, reklamlarda ise çeşitli metaların özellikleriyle özdeşleştirilip, sözkonusu mala bir kadına sahip olunabileceği gibi sahip olunabileceği mesajının malzemesi haline gelirler. Bunun yanında, margarin reklamlarında özenli anne, deterjan

20 *2000'e Doğru* dergisi feministlerin bu konuda gösterdiği duyarlıktan yola çıkarak, dergi kapaklarında kadın kullanımını ele alan "Dergi Kapaklarında Kadın Sömürüsü" başlıklı bir yazıyla sorunu gündeme getirir. *Nokta* ve *Tempo* dergilerinin kapaklarından örnekler vererek, feministlerin protestolarını dile getirir (28 Şubat-5 Mart 1988, ss.44-46).

reklamlarında titiz ev kadını, banka reklamlarında güleryüzlü memure, modern ev araç gereçlerinde çağdaş iş bilir kadın, motor yağı reklamlarında akıcı, ateşli bir malzeme, araba reklamlarında aracın erkeksi çekiciliğinin büyüsüne kapılmış bir dişi, kısacası her durumda kullanıma hazır, kendisine her tür anlamın atfedilebileceği esnek bir malzeme olan kadınlar kurgulanan özellikleriyle pazarlanan malı, hizmeti tariflerler. Bundan böyle satın alınacak olan şey o kadınların üzerinden simgelenen niteliklerdir. Ancak buralardaki kadınlar temsili düzeyde kurulan "öteki" kadınlardır. Yani birebir bir gerçeklik efekti yaratmaktan ziyade erişilmesi güç olan, ama aslında kadınlığın özünü oluşturan temsili düzeydeki kadınlığı tanımlarlar.

Oysa kadınlar gazetelerde haberlere konu olduklarında, haber söyleminin niteliği gereği, kadınlara ilişkin gerçekliğin ta kendisinin göstergesi haline gelirler. Artık burada bir kadınlık özünün çeşitli yansımaları olmaktan çıkıp, o özü oluşturan gerçekliğin parçaları halinde var olurlar. Bu bağlamda kadınlar ancak toplumsal ahlak, iffet, namus konuları etrafında ele alınarak buna uygunlukları veya çoğunlukla da bundan sapmaları dahilinde haber konusu olmaktalar. Kadınlar bu çerçevede de en çok adliyeye intikal etmiş zina, sadakatsızlık, kaçma -kaçırılma, aşk, evlilik cinayeti, evlilik içi dayak gibi polisiye olaylara haber konusu olmaktadırlar. Kadınların diğer bir haber olma konusuysa annelik konumlarına ilişkindir. Kadınlar bu çerçevede ya kendilerini çocukları için feda ettiklerinde, ya da "cinnet geçirerek" çocuklarına zarar verdiklerinde haber konusu olurlar. Bunun yanında hayali ihracat, dolandırıcılık, soygun, politik sansasyon vb. olaylarda olaya karışmış bir kadın, sevgili veya metres sözkonusu olduğunda o haberi çarpıcı kılan unsur olarak kadınlar kullanılır ve haberin görsel malzemesini de oluştururlar. Cinselliklerinin üstü örtülmüş, yeterince sıkı denetlenen ve

"kendini bilen" kadınlar da gene yukarda sözü edilen türden bir tacizden kendilerini kurtaramazlar. Ya bazen dikkatsizce bir oturuş objektiflerin "objektif" gözünden kaçmaz, ya da yalnızca varlıkları bile imalı değerlendirmelere neden olabilir. Türkiye'de günlük gazeteler haberin içeriği ne olursa olsun, kadınları görsel malzemelerinin temeli olarak kullanmayı neredeyse gelenek haline getirmişlerdir. Bu da gazetelerin kadınları suistimal edici tutumlarının açık bir göstergesidir.[21]

Kadınların medyada ele alınış biçimleri kadının toplumda tanımlanış haliyle doğrudan ilişkili. Bunun yanında medyada yeralan çeşitli kadın tipleri, yani ev kadınları, meslek sahibi iş kadınları, sahne ve sinema yıldızları, köylü ve gecekondulu kadınlar, İslamcı türbanlı kadınlar ve diğerleri ilk elde yansıttıkları çoğulcu görünümü aşan bir değerlendirmeyle ele alınmakta. Kadınlığın farklı hallerinin ortak paydasını oluşturan bir kadınlık tanımı bu. Sanıyorum bu noktada H.Lefebvre'in pluralizmin sınırları üzerine söyledikleri Türk toplumundaki kadınlık durumuna da uygulanabilir. Buna göre liberal pluralizm, örneğin çeşitli moral kodları kabul eder, ama belirli bir moraliteyi talep eder, gene örneğin çeşitli dinleri kabul eder, ama belirli dini duygulanımları talep eder.[22] Benzer bir biçimde denilebilir ki, Türk toplumunda da çeşitli kadın tipleri kabul edilmekle birlikte ancak belirli bir kadınlık talep edilmektedir. O da Türkçe'ye sonradan giren, biraz avami bir deyişle ifade edildiği gibi "salonda hanımefendi, mutfakta ahçı, yatakta orospu" olan kadındır. Bu sınırları aşan kadınlar ise "serbest", "müsait" kadınlardır.

Buna göre Türkiye'de kadınlar kendilerine belirlenen

21 Örneğin Aralık 1989-Ocak 1990 tarihleri arasında *Hürriyet* gazetesi için yaptığım ölçümlerde kadınların görsel malzemenin % 70'ini oluşturduğunu saptadım.

22 H.Lefebvre, *Le Manifeste Differentialiste*, Paris Gallimard, içinde alıntı, M.Mattelart, "Women and the Cultural Industries", y.a.g.e., s.76.

yerlerde belirlenen biçimlerde davrandıkları takdirde kabul görürler. Bu sınırları ve talepleri aşmaya ve kendi tanımlarını üretmeye çalışan kadınlar ise toplum tarafından taciz edilirler. Örneğin bu durumda cinselliklerini kimliklerinin olağan bir parçası halinde taşımak isteyen kadınlar yatak odasındaki kimliklerini gündelik yaşama taşımış ve dolayısıyla düzeni bozmuş ve buna paralel olarak denetimden çıkmış kadınlardır ve bu kadınlar medyada yer aldıklarında da sanatçı, hırçın feminist veya üstsüz turist kadın değillerse yeni yeni türeyip dergilere kapak konusu olan "aşkları, cinsellikleri ve sorunlarıyla yalnız yaşayan" entellektüel kadınlardır.[23]

23 Örneğin bu konu 2 Ekim 1988 tarihli *Nokta* Dergisi'nde kapak konusu yapılır. Kapakta *Kadınca* Dergisi yayın yönetmeni gazeteci yazar Duygu Asena'nın ünlü kitabının filmindeki (bkz. dipnot 16) son sahneyi çağrıştıran bir pozu kapak fotoğrafı olarak kullanılır. Filmin son sahnesinde artık yalnız yaşamayı ve kendi ayakları üzerinde durmayı seçen kadın kahraman, tümüyle çıplak bir biçimde daktilosunun başına otururak yazmaya "soyunur". Sözkonusu fotoğrafta da Asena, tümüyle soyunuk olmasa bile omuzlarını, kollarını ve bacaklarını açıkta bırakan bir giysiyle, daktilosunun başında yerde otururken resmedilir (bkz. dipnot 14). Konu içerde "Her Gün Tek Başına" başlığı ile, yorum yazının içine serpiştirilmiş yalnız yaşamayı seçmiş kadınlarla yapılan söyleşilerle sürdürülür (ss.66-73). Dergiye göre evlenip çoluk çocuğa karışmak yerine yalnız yaşamayı seçmiş veya aynı seçim neticesinde boşanmış bu kadınların ortak özellikleri, genellikle meslek sahibi, iyi gelirli, iyi eğitimli ve 25-45 yaş arasında olmalarıdır. Ancak dergide sözü edilmeyen diğer bir nokta ise, kendileriyle söyleşi yapılan bütün bu kadınların, yalnızca Türkiye'nin değil ama dünyanın da en büyük metropollerinden biri olan İstanbul'da yaşıyor olmaları. Yazıda en merak edilen konular kadınların cinsel yaşamları, yaşlanıp erkekler için çekici olmadıklarında yalnız kalmaktan korkup korkmadıkları, komşu kadınlar tarafından kocalarını baştan çıkartma tehdidi olarak görülüp görülmedikleri, duygusal ve cinsel hayatlarının doyumlu olup olmadığı. Yalnız yaşamayı seçmiş kadınların psikolojilerinin tahlili yapılan yazıda "özgür ve bağımsız birey olmak için yola çıkan kadınların çoğu, bunun yüksek bir bedeli olduğunu kendi hayatlarından görüyorlar. Hepsinin farkında olduğu gerçek şu ki, bir ya da daha çok insanla yoğun iletişim kurmak (bir erkeği ya da çocuğu sevmek) onlar için işin taa başına, bağımlılığa dönmek demek oluyor. Çünkü çok iyi biliyorlar ki sevmek ancak çok yoğun ve sürekli bir iletişimle doğup gelişebiliyor. İşte bu göze alınamadığı zaman geriye kalan ise bölük pörçük ilişkiler, bölük pörçük sevgi ve cinsellikler ve sonuçta bölük pörçük bir bireysellik oluyor" yorumu yapılır ve kadınların yaşama biçimlerinden duydukları memnuniyet bir tarafa bırakılarak, kadınların yalnız, yani bağımsız yaşamaları olumsuzlanır.

Son Söz Yasaların mı?

Türkiye'de 1980'ler geride bırakılıp 1990 yılına girildiğinde yukarda bütün çalışma boyunca tartışılan iki boyutlu kadınlık tanımlamasını bütün açıklığıyla sergileyen gelişmelere tanık olundu. Kadınları, koruma altında tutularak, cinselliğinin üstü örtülmüş olanlar ve koruma altında olmayıp, cinselliğinin ötesinde herhangi bir kimliği olmayanlar diye ikiye ayıran bu anlayışın ürünü olan bir anayasa mahkemesi kararı, bu birincileri "iffetli" ilan ederken, bunlar dışında kalan tüm kadınları iffetsizlikle itham ederek, basını günlerce meşgul etti. Yerel bir mahkemenin Türk Ceza Kanunu'nun 438. maddesinin iptalini isteyerek açtığı dava Anayasa Mahkemesi'nce 4'e karşı 7 oyla reddedildi. Söz konusu madde "Irza geçme ve kaçırma eylemlerinin, fuhuşu meslek edinen kadınlara karşı işlenmesi halinde, hapis cezasının üçte iki indirilmesini, yani normal ceza yerine üçte bir ceza verilmesini" öngörüyor. Fahişelerin haysiyeti ile iffetli kadınların haysiyetleri arasında fark bulunduğu belirtilen karar gerekçesinde "fuhuşu meslek edinenin gösterdiği direnç, suç işleyen kişi tarafından da haklı olarak ciddiye alınmayabilir" denmekte.[24] Kamu oyunda geniş yankılar uyandıran bu karar feministlerin ve çeşitli kamu kuruluşlarının olduğu kadar, kamuoyunun nabzını tutan köşe yazarlarının ve çizerlerinin de -ki çoğunluğu erkektir- şiddetli eleştirilerine neden oldu.

Ancak kanun özellikle bu sonuncular tarafından yalnızca insan haklarına aykırılığı nedeniyle kınanırken devletin ezilenin yanında olmamasının yeni bir örneği olarak değerlendirildiği ölçüde eleştirildi.[25] Bunun yanında haysiyetleri sor-

24 *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1990.

25 Örneğin Türkiye'nin tanınmış karikatüristlerinden İsmail Gülgeç "fahişeleri" Türkiye'deki demokrasiyle özdeşleştiren (*Cumhuriyet*, 14 Ocak 1990), emekliler ve sözleşmeli işçilerle eş tutan -ki burada azman bir "devlet kuşu" her üçünün kafa-

gulanabilecek onca kadın varken, zaten ezilip horlanmakta olan vesikalı kadınların hedef alınmasını eleştiren tuhaf karşı çıkışlar da yapıldı.[26] Böylelikle tarihte fahişeliğin kutsal bir kurum olduğundan başlayıp, iffetin kimde olduğunun saptanmasının güçlüklerinden dem vuran onca yazı-çizi arasında, kadınların iffeti bir kez de bu bağlamda tartışmaya açılmış oldu. Cinselliğin çıplaklıkla özdeşleştirildiği bir toplumda, karikatürlerde "fahişeler"i (yani tecavüz edilmesi daha az sakıncalı olan kadınları) simgelemek üzere mini etekli, göğüsleri ve kolları açıkta bırakan giysili, iri takılı kadınlar çizilerek, iffetsiz addedilen kadınların neye benzediği resmedilmiş oldu. Böylece iffetsiz addedilmek istemeyen kadınlar da nasıl olmamaları gerektiğini öğrenmiş oldular. Kısacası yalnızca bir tür kadın için değil ama toplumdaki tüm kadınlar için mesajlar üreten bu kanun sayesinde, erkeklerin kadınların iffeti hakkında karar verme yetkileri perçinlenmiş oldu.

Sonuçta bu konu basında günlerce yeralmasına rağmen bu kararın tüm kadınlar için ürettiği mesajları sorgulayanlar yalnızca feministler oldu. Feministler karara "tecavüzü hafifletecek hiçbir gerekçe olamayacağı, iffetli, iffetsiz kadın ayrımı yapılarak, kadınların aşağılandığı, tecavüz edilebilir kadınlar vardır dendiği, tecavüze teşvik ettiği" gerekçesiyle

larına çarparak geçmektedir- karikatürler çizdi (*Cumhuriyet*, 19 Ocak 1990). Kalçası, bacakları, göğüsleri açıkta, gözü bantlı, elinde adaletin terazisini tutan vamp kılıklı bir kadın resminin yanına, yere kenara atılmış adalet kitabının altına "yeni hukuk anlayışımız" yazarak, bu anlayışla fahişeliği, belki de iffetsizliği, özdeşleştiren (!) bir karikatür yayımladı (*Cumhuriyet*, 16 Ocak 1990). Gene aynı gazetenin çizerlerinden Tan, "vesikalı" adlı karikatüründe, mini etekli, askılı bluzlu, ama en önemlisi başı öne eğik ve yüzü görünmeyen bir kadın çizerek, bu kadını elinde "anayasa mahkemesi kararı, tecavüz edeceklere resmi müsadeli özel indirim" yazılı, iri bir kağıt taşırken çizdi. Tüm bu karikatürlerin ortak yanı kadınları son derece dekolte çizgiler içinde resmetmesidir. Dolayısıyla niyetlenen bu olmasa bile "iffetsizlik"le itham edilen bütün kadınların açık giyimli olmaları, hatta "fahişe" kadınların kendiliğinden açık saçık giyimli kadınlar olarak çizilmeleri, kadınlara "iffetlilik" için nasıl bir görünümde olmak gereğinin sınırları gösterilmiş oldu.

26 Yılmaz Çetiner, "Vurun Kahpeye", *Milliyet*, 15 Ocak 1990.

karşı çıkıp, "438. maddeyle gelen iffeti reddettiklerini" belirten paralı ilanlar yayımladılar.[27] Ancak şimdiki halde, tartışmaların odağını kararın ardında yatan kadınlık anlayışına çekmede yeterince başarılı olamadılar. Bu durumda kadın üzerine oluşturduğu sözün içinde, kadın açısına gerekli yeri şimdiye değin vermemiş olan basının da payı olduğunu vurgulamak gerek. Tüm çalışma boyunca dile getirilen bu durum, yani medyada kadınla kurulan ilişkinin kadınlardan yana bir nitelik taşımaması, aksine kadınları tıpkı bu anayasa kararının öngördüğü gibi belirli kalıplar dahilinde değerlendiriyor olması, basının bu konuya iyi niyetle olsa bile, dar bir perspektifle yaklaşmasında en büyük etken olsa gerek.

Bu durumda öyle görünüyor ki Türkiye'de kadınlar kendi kimliklerini oluşturabilmek ve ona sahip çıkabilmek için ciddi bir mücadele vermek durumundalar ve medya da bu anlamda Türkiye'deki kadınlar için yeni açılmış bir mücadele alanı oluşturmakta.

27 Bkz. 14-15 Ocak 1990 tarihli *Cumhuriyet* gazeteleri. Feministlerin sözüne yer veren ve yukarıda belirtilenlerden daha değişik bir anlayışla kaleme alınmış bir yazı için bkz. Melih Cevdet Anday, "Ayıptan da öte", *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1990, s.2.

Bölüm IV

Direnmenin Biçimleri: Özel Yaşam

Aile İçi Kadın Erkek İlişkilerinin Çok Boyutlu Kavramlaştırılmasına Yönelik Öneriler

Hale Bolak / SANTA CRUZ ÜNİVERSİTESİ, SANTA CRUZ, ABD

Bu çalışmanın konusu kadınların çalışıp ev geçindirdiği kentli işçi ailesinde yaşanan dinamiklerin geleneksel ataerkil aile düzenine göre nasıl bir süreklilik ve değişim gösterdiğidir. Hane halkının çoğunlukla küçük aileden oluştuğu kent ortamında bu süreklilik ve değişimi çok boyutluluğu ile ele almak gerekmektedir. Bu bildiride, cinsler ve kuşaklararası ilişkilerle, ev içi ve ev dışında üstlenilen yeni sorumlulukların karşılıklı etkileşimine duyarlı bir çerçeve geliştirmenin önemini vurgulamak istiyorum.

Süreklilik, Türkiye'de ailenin yapısal değişmenin getirdiği kopuklukları karşılama ve kişilere en azından duygusal güvence sağlama özelliği ile açıklanmış, kuşaklararası bağımlılıklar sistemindeki değişmeler (Kağıtcıbaşı, 1984), erkeklerarası yetke ilişkilerinin bağımsızlaşması (Kıray, 1964; Kandiyoti, 1984) ve annelere düşen yeni görevler (Kıray, 1976) ise değişmenin boyutları olarak ele alınmıştır. Ailenin süreklilik işlevinin kentin farklı toplumsal kesimlerinde nasıl sürdürüldüğü, kadın ve erkeğin ailenin ekonomik müca-

delesindeki göreceli konumları ve üstlendikleri farklı sorumluluklar ise henüz etraflıca irdelenmemiştir. Aynı şekilde, baba oğul arasındaki gergin ilişkinin ve aileden kopuşun genç erkeğin kentte kurduğu ilişkilere ve ailenin ekonomik sorunları ile başa çıkma yollarına nasıl yansıdığı, anne kız ilişkilerinin kentleşme sürecindeki evrimi de değişme olgusunun önemli fakat daha az işlenmiş öğeleridir.

Kentteki kadın ve erkeklerin ev içi ve ev dışı uğraşları ve konumları arasındaki ilişkilerin irdelendiği araştırmaların sayısı azdır. Çalışmaların bir kısmında, kadının ücretli işi ile aile içinde yaşadıkları güç dinamikleri arasında kurallı ilişkiler bulma arayışı göze çarpmakta, araştırmacılar kadının ev dışında çalışmasının ev içi statüsünü belirleyiciliği konusunda farklı gözlemler yapmaktadırlar (Kuyaş, 1982; Ecevit, 1986). Kentteki kadınların ve içinde yeraldıkları aile dinamiklerinin çeşitliliği (Kandiyoti, 1982) genellemelere olanak vermemekte ve farklı toplumsal kesimlerle ilgili derinlemesine çalışmaların gerekliliğine işaret etmektedir.

İstanbul'da 1986-87 yıllarında yaptığım saha araştırmasında amacım böyle bir irdelemeyi kadının hane halkının geçim yükünü önemli ölçüde üstlendiği büyük kent işçi ailesinde yapmaktı.* Çalıştığım 41 hanenin büyük çoğunluğunda eşlerden sadece kadın düzenli gelir getirmekte, yarısından çoğunda ise kadının ev geçimine katkısı kocasından daha çok olmaktaydı. Kadınların çalışan kentli nüfusun yalnızca %11'ini oluşturduğu bir ortamda bu ailelerin konumunun ekonomik baskıların, kadınlık ve erkeklik konusundaki söylemlerin ve aile dinamiklerinin karşılıklı etkileşimlerini irdelemeye elverişli bir görüş açısı sunduğu söylenebilir. Eşler-

(*) Doç.Dr. Deniz Kandiyoti'nin de katkıda bulunduğu bu araştırma, Social Science Research Council ve Population Council MEAwards'un mali destekleri ile gerçekleştirildi.

le ayrı ayrı yaptığım görüşmelere dayanan araştırma bulgularını sunarken seçici davranıp, güç ilişkilerini dinamik yönleri ile ve süreç içinde ele almanın önemini vurgulamak ve örneklemdeki çeşitliliğe dikkati çekmek istiyorum.

Örneğin, eşlerin ekonomik baskılarla başetme yolları farklı sosyo-psikolojik örüntüler yansıtmaktadır. Erkeğin sağlam bir işi olduğu ve nisbeten iyi gelir getirdiği ailelerde kadınlar bir ev sahibi olmak veya emeklilik hakkını elde etmek için çalışıyor gözükmekte, eşlerin ilişkileri çoğunlukla uyumlu olmakla birlikte kadınlar kocalarının "evdeki işlerini yetiştiremiyorsan çık" gibi sitemlerine maruz kalabilmektedirler. Kocalarının iş sorunları olmaması kadınların erkek otoritesini zorlamama eğilimlerine yolaçmaktadır. Kararlar ortak veriliyor gibi gözükse bile, eşitlikçi ideolojinin maskelediği güç farkları erkeğin veto hakkını daha çok kullanabilmesi, kadın ikna yolunu kullanırken kocasının kestirip atma yoluna gitmesi şeklinde ortaya çıkabilmektedir.

Erkeğin çalışma hayatının çalkantılı olduğu durumlarda ise bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. En başarılı uyum eşlerin ilk grup ailede olduğu gibi, çocukların refahı için güç birliğinde oldukları ailelerde görülmektedir. Bunlar ne para sıkıntısının, ne de kocanın düzenli bir işi olmamasının kendi başına sorun yaratmadığı ailelerdir. "Karşılıklı fedakârlık" ideolojisinin egemen olduğu bu ailelerde kadının ekonomik üstünlüğünün gelenekselliği eşitlikçi yönde zorladığı görülmektedir.

Diğer iki grup ailedeki eşlerin ortak özelliği görücü usulü ile ve geleneksel beklentilerle evlenmiş olmalarıdır. Ne var ki, erkeklerin klasik sorumluluklarını yerine getirmiyor olmalarının yansımaları iki grupta değişik olmaktadır. Bir grup ailede uyum çok belirgin bir şekilde ataerkildir. Erkekler henüz çalışma açısından sorumsuzlukla suçlanmadıklarından karılarının koruyucu tavrından faydalanabilmekte,

fakat aynı toleransı kendileri gösterememektedirler. Çelişkinin şiddete dönüşmemesi kadınların yukarıda sözü geçen ilk grup ailede olduğu gibi özverili ve idareci tutumları ile mümkün olmaktadır. İkinci grup ailede ise kadınların hoşnutsuzluğu, erkeklerin gerek çalışma gerekse aile yaşantısındaki sorumsuzluklarından kaynaklanmakta, durumun kolay değişmeyeceği ve beklentilerinin tam tersine aile geçiminden tek başına sorumlu olmaya devam edecekleri yolundaki kuşkuları kocalarına zıt gitmelerine ve çelişkiden kaçmamalarına yolaçmaktadır. Bu ailelerde erkek otoritesi sorgulanmakta, fakat bu sorgulama geleneksel sınırları zorlamamaktadır.

Erkek sorumsuzluğunun sorun yarattığı bir başka grup ailedeki kadınların kent geçmişleri daha uzun, beklentileri daha iddialıdır. Erkeklerin serbest çalışma hevesleri ve dolayısı ile eve getirdikleri paranın belirsizliği ve evden uzaklaşmaları kadınları öfkelendirirken, kocalar da kadınların çalışıyor olmalarının saygı ve hizmette kusur etmelerine yolaçtığını düşünmektedirler. Erkekler, karılarının güvenceli bir işte çalışıyor olmasından tedirgin olmakta ve acısını ilgisizlik göstererek çıkarabilmektedirler. Yüksek beklentiler bu ailelerde ilgisizliğin ceza olarak algılanmasını getirmektedir. Kadına karşı şiddetin sürmekte olduğu ailelerin de çoğunlukla bu son iki grupta yeraldıkları görülmektedir.

Kıray'ın (1984) da değindiği gibi, evli çiftlerin kentte çoğu kez tortusal nitelikteki izolasyonu, kopukluğun ve yabancılaşmanın özellikle genç çiftler arasında giderek sorun olarak yaşanmasına yolaçmaktadır. Ne var ki kadınlar evlilikte anlayış ve takdir görmediklerinden yakınsalar bile genelde eşlerine karşı tahammüllü fakat mesafeli bir tavır alırken, erkeklerin kent ortamında eşlerinin ilgi ve anlayışına daha çok bağımlı kaldıkları göze çarpmaktadır. Nitekim, erkeklerin çoğu kendilerine en yakın gördükleri ve bir dertleri olduğunda anlatabilecekleri kişinin eşleri olduğunu söylerken,

aynı yanıtı veren kadın sayısının azlığı kadınların sosyal dünyalarının göreceli zenginliğinin bir ifadesidir.

Dolayısı ile, kadınların anaç ve özverili kimlikleri kocalarının pahalı zevklerine göz yummalarına ve evlilik çok sorunlu olmadığı sürece kıyamayıp parasız bırakmamalarına yolaçsa da, onları duygusal açıdan bağımlı kılmamaktadır. Öyle görülüyor ki, kadın çalışması erkeklerin "annelik" gereksinmelerinin en kritik zamanda doyumsuz kalmasına katkıda bulunmaktadır. Kadınların erkek otoritesi ile ilgili tutumlarının zaman içinde evrimi de daha gerçekçi yönde olmakta, kocalarına hizmet etmeye ilişkin genç kızlık özentileri değişmektedir. Cinselliklerini etkin bir koz olarak kullanabilmeleri ise ancak dayak tehdidi olmadığı durumlarda mümkün olmaktadır.

Erkek otoritesinin sorgulanmadığı birinci ve üçüncü grubun dışındaki ailelerin bir kısmında, uzun bir süredir ev geçindirme sorumluluğunu tek başına üstlenmiş olan kadınların süreç içinde güçlendikleri ve daha dolaysız direniş ve müzakere stratejilerine başvurdukları, buna karşılık erkeklerin göreceli olarak mütevazileştikleri söylenebilir. Kadınların güç ilişkilerinin müzakeresinde erkeklere karşı iddialı rakipler olmaları ya süreç içinde kazandıkları müzakere gücü ile, ya da çalışmalarını evdeki konumlarını güçlendirme aracı olarak görüp görmedikleri ile ilgilidir. Burada, kadının çalışıp ev geçindirme olgusunu kadın ve erkeğin farklı değerlendirdiklerine değinmekte fayda var.

Erkeklerin çoğunun, karılarının çalışma ve ev geçindirme durumları ile kadınlar kadar barışık olmamaları değişik araştırmacılarca vurgulanan kadın erkek farklarını destekler niteliktedir. Kıray (1964), kadınların zor ve beklenmedik koşullara, örneğin kent yaşamının getirdiği değişikliklere erkeklerden daha kolay uyum sağladıklarını söylemiştir. Aynı şekilde, erkek kimliğinin daha çok zorlanıyor olması, Kandi-

yoti'nin 1987'de altını çizdiği gibi, erkekliğin sürekli bir sınamadan geçtiğini ve yitirilme kaygısının hep olduğunu göstermektedir. Karılarının parasına gereksinmeleri olduğunu reddetmeleri, kendi katkılarını abartmaları, güçsüz durumda kaldıklarında statükoyu sürdürmenin ideolojik yollarına başvurmaları tepkisel tavırlarının bazı örnekleridir. Buna karşılık, ev kadını olup işini daha rahat yapabilmeye özenen bir azınlığın dışında, kadınlar, erkeklerin kendilerine bakmalarını değil, eve katkıda bulunmalarını istemektedirler. Nitekim, ev kadınlığı idealinin eskisi gibi güçlü olmadığına Özbay da (1989) dikkati çekmektedir.

Gerek erkek otoritesine ilişkin kültürel normların gücü, gerekse şiddet faktörü ve alternatifsizlik kadınların çalışmalarını öne sürmelerini zorlaştırsa da, çalışma olgusunun gelenekselliği pratikte zorladığı söylenebilir. Çalışan kadınlar için erkek otoritesinin geleneksel zemini "güçlü olan haklıdır da" anlayışı geçerliğini farklı bir şekilde korumakta, erkek otoritesine saygı içselleştirilmeyip ancak kültürel bir 'senaryo' işlevi görmektedir.

Ailedeki güç ilişkilerinin giderek kocanın gösterdiği sorumluluk ve kadının gösterdiği saygının karşılıklı etkileşimi ile belirlendiği görülmektedir. Özellikle beklentilerin yüksek olduğu ve kadınların ev geçimini üstlendiği ailelerde erkek sorumluluğu yalnız ev dışı değil ev içi rollerini de içerecek şekilde tanımlanmaktadır. Çalışmalarını öne sürmeyen kadınların bile kocaya itaat konusunda zorlanıyor olmaları ve kocalarının huzursuzluğu bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Kadınların erkek otoritesi ile ilgili tutumlarının zaman içindeki evrimi de daha gerçekci yönde olmakta, kocalarına hizmet etme konusundaki genç kızlık özentileri değişmektedir.

İçinde yeraldıkları ilişki ağının niteliği, çalıştıkları mekanda yaşadıkları etkileşimler de kadınların kendilerini çalışan kadın olarak nasıl algıladıklarını ve kocaları ile ilişkile-

rini etkilemektedir. Örneğin, kadınların referans grubunu kimlerin oluşturduğu önemlidir. Kendi köylüsü olan diğer bir kadınla karşı karşıya çalışan ve arasıra uğrayan ustanın dışında işte hiç kimseyle karşılaşmayan, buna karşılık haftada birkaç gün iş dönüşünde kocasının mahalledeki akrabalarını ziyaret eden bir kadınla, kadınlı erkekli 600 kişilik bir salonda kendi deyimleri ile "toplumun içine giren" kadının beklentileri çok farklı olmaktadır.

Birinci durumda erkek kadının hareketlerini tahmin ve kontrol olanağını elinde tutar ve dolayısı ile çalışmasından daha az tedirgin olurken, ikinci durumda karısının iş arkadaşları ile girdiği dayanışma karşısında otoritesinin sarsıldığını hissedebilmektedir. İş yerindeki yoğun kadın erkek ilişkileri kadınların beklentilerini ve kadın erkek eşitsizliği konusundaki duyarlılıklarını arttırmakta, kocalarını, eşleri çalışmasa bile evde yardımlarını esirgemeyen erkeklerle karşılaştırmalarına yolaçmaktadır.

Türk ailesinde kadınlar için erkeklerin ev içindeki katkılarının önemli bir gündem maddesi oluşturmadığı ve karşılık görmeyen beklentilerin çelişki yaratmadığı varsayımları (Erkut, 1982; Holmstrom, 1973) bu örneklemin büyük çoğunluğu için geçerli değildir. En ciddi müzakereler erkeğin karısına "çık işten evinde otur" diyemediği ve kadının çalışıp para getirdiğini öne sürebildiği ailelerde olmakta, dayakla sonuçlansa bile kadınlar "sen pazara gitmezsen ben de tamire yardım etmem" gibi uyarılarda bulunabilmektedirler. Erkeklerin katkılarının çoğu kez karıları akşam işteyken çocukla ilgilenmekle kısıtlı oluşu adeta gerilla savaşı veren kadınların stratejilerini belirleyebilmekte, örneğin bir kadın bu nedenle gündüzcü işinden vardiyalı işe geçtiğini söylemektedir. Erkek, çocuk olmadan önce karısı bırakır gider diye yardım edebilmekte, çocuk doğduktan sonra yardım etmesi ise karısının yatakta ne kadar yüz verdiğine bağlı olabilmektedir.

Kadınların ekonomik üstünlükleri beklentilerini ve kocalarının evdeki göreceli katkılarını arttırsa da, erkeğin katılımı ancak kadının hane bütçesine yaptığı katkı önemli görüldüğünde ve ev geçindirme sorumluluğu eşler tarafından "ortaklaşa" olarak tanımlandığında güvenilir olmaktadır. Erkek çocuk anne ilişkisinin de çalışan kadının değişen gereksinmelerine göre biçimlendiği, örneğin, kocaların yardımcı olmadığı ailelerde kadınların erkek çocuklarını bu yönde eğitmek istedikleri görülmektedir.

Parasal özerklikleri ve hareket özgürlükleri kocaları tarafından sorgulanmayan kadınların temel ev geçindirici konumunda oldukları, fakat bu konumlarını nasıl kullandıklarının evlilik ilişkileri ve evlilikle ilgili beklentilere bağlı olduğu görülmektedir. Örneğin erkeğin bütün sorumluluklarını silkelediği durumda uzun zamandır ev geçimini tek başına üstlenmiş olan kadın para kontrolüne tamamen hakim olmakta ve kocasına belirli bir harçlık vermektedir. Bu durumun dışında, evde para idaresinin kimin elinde olduğu kocanın iradesine bağlıdır.

Erkek otoritesinin geleneksel zemininin henüz sarsılmadığı kimi ailelerde, ekonomik açıdan üstün olan kadınlar maaşlarını kocalarına teslim ederek zorlanan erkek kimliğini teyit etmeğe çalışmakta, hatta hareketlerine karışılmasını normal karşılayarak statükonun korunmasına katkıda bulunmaktadırlar. Gene de, kadınların üçte ikisinin "bazı şeyleri kocadan izin almadan yapabilme"yi erkeğin ev geçiminde tek başına sorumlu olması alternatifine tercih etmeleri çalışan kadınların büyük çoğunluğunun özerkliklerine önem verdiklerini göstermektedir. Nitekim, kocasının istediği bir yere gitmeyi reddetmek birçok kadının rahatça başvurabildiği tek koz olabilmektedir.

Güç ilişkilerinin müzakereye tabi olduğu ailelerde ise kadınların kullanabildikleri stratejiler değişebilmektedir. Ko-

casından çok daha az kazanıyor olmasına karşın evi kendi parası ile geçindirmek zorunda bırakılan bir kadın erkeği sorumluluğa davet etmenin yolunu işten çıkmakta bulurken, ekonomik gücü daha fazla olan bir başka kadın süreç içinde kendini bütün maaşını ev sahibi olma yolunda kullanabilecek duruma getirebilmektedir. Büyük para gerektiren kararlarda, erkeklerin ancak ekonomik açıdan güçsüz oldukları durumda karılarına danışmak zorunda kaldıkları görülmektedir.

Evdeki müzakereler geniş aile ve hemşehrilik ilişkilerinden bağımsız değildir. Karşılıklı dayanışma ilişkilerinin sürmesini sağlayanlar kadınlar olduğu gibi, örneklemdeki ailelerin desteklerini de daha ziyade kadının ailesinden aldıkları görülmektedir. En güçlü kadınlar kendileri gibi güçlü, evliliklerine olur olmaz müdahale etmeyen fakat çalışmaya teşvik eden ve destek olan annelere sahip kadınlar, en güçsüz kadınlar ise bu destekten yoksun, izole olmuş kadınlardır. Kadının (giderek artan) istenmeyen gelin olma durumunda ise gelin kaynana ilişkisi zamanla düzelse bile, erkeklerin aileleri ile olan ilişkileri kolay düzelmemektedir. Erkek çocukların yaşlılık güvencesi olarak görülme durumunun da eski geçerliliğini korumadığı, bazı kadınların annelerine erkek kardeşlerinden daha güvenilir destek kaynağı olabildiği göze çarpmaktadır.

Az çok korunaklı köy ortamından kente gelince erkekler kendilerini tüm sorumlulukları ile başbaşa bırakılmış bulmakta, bazıları hâlâ zamansız evlilik yaptıklarından ve kent koşullarının zorlamaları karşısında hazırlıksız yakalandıklarından yakınmaktadırlar. Kent ortamında klasik sorumluluklarını bile yerine getirmekte zorluk çeken erkekler (Kıray, 1984) toplum içindeki erkekliklerini idame ettirecek her çareyi deneme yoluna gidebilmekte, arkadaşlarını ağırlamak, borç vermek gibi davranışları ile eşlerinin "ayranı yok

içmeye, tahtarevanla gider sıçmaya" suçlamasına hedef olabilmektedirler.

Erkeklerin yiğitlik gösterileri yalnızca kadınların ev geçimi sorumluluğunu eşitsiz olarak yüklenmelerine yol açmakla kalmamakta, bu süreçte çocuklar da feda edilebilmektedirler. Ailelerin neredeyse yarısında kadınlar eşlerini baba olarak yetersiz/sorumsuz görmektedirler. Daha iyi bir baba olmak istemelerine karşın erkeklerin kendi babaları ile aralarındaki gergin ilişkiyi oğulları ile yineleme eğiliminde oldukları, kısıtlı mali kaynaklar için veya annenin ilgisi için rekabete girebildikleri görülmektedir.

Öte yandan erkeklerin akraba ve hemşehrileri ile ilgili beklentilerinin yüksekliği toprak, miras kavgası gibi sorunlar karşısında ve kentin ekonomik güvensizlik ortamında hayal kırıklığına elverişli bir zemin yaratmaktadır. Kadınların aile geçimini üstlenmelerinin sağladığı avantaj kocalarının çevreye güvenlerini yitirmeleri ile kesiştiğinde manevra olanakları da artmakta, kocalarının gerek akrabaları ve hemşehrileri ile olan ilişkilerini gerekse iş konusundaki kararlarını etkileme şansları artmaktadır. Gösterişli davranışlarını sürdürme olanakları kalmadığında, işleri bozulduğunda ve çevre desteğini yitirdiklerindedir ki erkeklerin karılarından başka güvenecek kimseleri kalmamış olmakta, onları fırsatçı akraba veya iş ortaklarına karşı başından beri uyarmış olan eşlerinin sözüne gelip mesafeli davranmağa başlamaktadırlar.

Kadınların zaman içinde kayınvalide/kayınbirader sorunları yüzünden dayak yeme olasılıkları azalmakta, kayınbiraderleri ile değişen ilişkileri otoriteye saygının müzakere edilir hale geldiğine işaret etmektedir. Aynı şekilde, evliliğin ileri yıllarında kocalarını başarısı şüpheli bir takım serbest çalışma ve ortaklık heveslerinden vazgeçirebildikleri, en azından fikirlerini dinletebildikleri görülmektedir.

Sonuç

Kentli işçi ailelerinde ataerkilliğin sürdürülme ve dönüştürülme koşulları ekonomik, kültürel ve duygusal katmanların süreç içindeki etkileşimi ile belirlenmektedir. Kadınların çalışıyor ve ev geçindiriyor olmaları parasal özerkliklerini ve ev içi rollerini her zaman etkilemese de, erkek otoritesinin geleneksel zemini ideolojik düzeyde zorlanmakta, erkek sorumluluğu giderek ev içi rolleri de içerecek şekilde tanımlanmaktadır. Bu zorlamanın boyutları evliliğe ilişkin beklentilerin ne denli olumlandığına ve kadınların içinde yeraldıkları ilişki ağının niteliğine bağlıdır. Fakat genelde, müzakere dilinin değişmekte olduğu görülmektedir. Güç ilişkileri giderek kocanın gösterdiği sorumluluk ve kadının gösterdiği saygının karşılıklı etkileşimi ile şekillenmekte, anlayış, ilgi gibi duygusal değişkenlerin müzakere denklemindeki belirleyiciliği giderek artmaktadır.

Öte yandan, erkeklerarası kontrollerin ve geleneksel bağların zayıflıyor olması da kent ortamında karı koca arasındaki sınırları zorlamakta ve daha esnek bir müzakere zemininin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Süreç içinde ortaya, erkeklerin klasik sorumluluklarını yerine getirmemelerinin kadınlara bindirdiği eşitsiz yük ve kadınların artan müzakere güçlerinin bileşkesi olan paradoksal bir durum çıkabilmektedir. Bu farklı düzeylerin etkileşimine ve ideolojik çözümlerin çeşitliliğine duyarlı kavramlaştırmaların gerekliliği açıktır.

KAYNAKÇA

Ecevit, Y., Gender and wage work: A case study of Turkish women in manufacturing industry, Doktora tezi, Kent Üniversitesi, 1986.

Erkut, S., Dualism in values toward education of Turkish women, *Ç. Kağıtcıbaşı (der.) Sex roles, family and community in Turkey*, Bloomington: Indiana Üniversitesi, Turkish Studies Series, 1982.

Holmstrom, E. I., Changing sex roles in a developing country, *Journal of Marriage and the Family*, 1973, 546-53.

Kağıtçıbaşı, Ç., Aile-içi etkileşim ve ilişkiler: Bir aile değişme modeli önerisi, T. Erder (der.) *Türkiye'de ailenin değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984.

Kandiyoti, D., Urban change and women's roles in Turkey: An overview and evaluation, *Ç. Kagıtçıbaşı (der.) Sex roles, family and community in Turkey*, Bloomington: Indiana, İndiana Üniversitesi Turkish Studies Series, 1982.

Kandiyoti, D., Aile yapısında değişme ve süreklilik: Karşılaştırmalı bir yaklaşım, T. Erder (der.) *Türkiye'de ailenin değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984.

Kandiyoti, D., Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case, *Feminist Studies*, 1987, 13, 2,317-338.

Kıray, M., *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*, T.C. Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, Ankara, 1964.

Kıray, M., Changing roles of mothers: Changing intra-family relations in a Turkish town, J.Peristiany (der.) *Mediterranean family structures*, Londra, Cambridge Üniversitesi, 1976.

Kıray, M., Büyük kent ve değişen aile, T. Erder (der.) *Türkiye'de ailenin değişimi: Toplumbilimsel incelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984.

Kuyaş, N., Female labor power relations in the urban Turkish family, Ç.Kağıtçıbaşı (der.) *Sex roles, family and community in Turkey*, Indiana, Indiana Üniversitesi Turkish Studies Series, 1982.

Özbay, F., Kadınların ev içi ve ev dışı uğraşlarındaki değişme, (bu kitabın içinde), 1989.

KÖY KADININ AİLE VE EVLİLİKTE GÜÇLENME MÜCADELESİ*

Nükhet Sirman / BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL

I. Giriş

1989 yılı 8 Mart Dünya Kadınlar Günü münasebetiyle yapılan bir televizyon programında o zamanki Başbakanın eşi Semra Özal Türkiye'de kadının artık ezilmediğini, kocasının yanında toplumdaki yerini aldığını beyan ederken köylü kadının bu genellemenin dışında kaldığını üzülerek söylüyordu. Buna rağmen, köylü kadın yine de güçlüydü çünkü dayak yemiyordu, çünkü çalışıyordu ve ailesinden kopmamıştı. Kırsal kesimde yaşayan kadınlara ilişkin bu çelişkili yargılar Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri düşünce hayatımızda yer etmiştir. Bir yanda emeğine, cinselliğine, çocuklarına el konurken sessizce boyun eğen Ezo gelinler, diğer yanda aşkı, ailesi ve vatanı için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, hak-

* *Bu yazının hazırlanmasında Kassel Üniversitesi'nin düzenlediği "1980'lerin Türkiye'sinde ve Göç Olgusunda Kadın" sempozyumuna katılanlara ve özellikle Gül Özyeğin ve Ayşe Saktanber'e eleştiri ve önerileri dolayısıyla içten teşekkürlerimi iletmek isterim.*

sızlıklara karşı koyan Zelişler, Irazcalar... Türk kadını üzerine geliştirilen bu yargılar 1970'lerden itibaren kırsal kökenli kadınların Avrupa'ya gitmeleriyle birlikte Batı söyleminde de önemli bir yer işgal etmeye başladı. Batı'nın 'doğu'nun gizemi' çerçevesinde ele aldığı Türk kadını başörtüsü ile İslam'ın getirdiği görünmezliğin ve sessizliğin simgesi haline geldi. Türk köylü kadınının yurt dışına göçü ile birlikte *Yol, 40m² Almanya* ve sessizliğin bir başkaldırı biçimi olarak resmedildiği *Sürü* gibi filmlerle Türk aydınının bakış açısı da Avrupa'ya ihraç edildi.

Bu çelişkili imgeler ve yargıların kökenleri elbette çok karmaşık. Kimisi Cumhuriyet ideolojisinin kadına yüklediği İslam öncesi bir demokrasinin taşıyıcılığı görevini köy kadınına devreden Kemalist ideolojinin uzantıları (Kandiyoti 1988a). Böylece İslam öncesi varolduğu iddia edilen kadını ve erkeği ile eşitlikçi bir Türk toplumunun izleri, bağımlılığı başının üstünden çıkmayan örtüsüyle tescil edilmiş kentli kadın yerine, köyde tarlada çalışmaktan kaç-göçe vakit bulamayan köylü kadında aranmaya başlandı (Afetinan 1968: 71). Diğer yandan, köylü kadın Cumhuriyet'in kadınlara sağladığı "medenî, sosyal ve siyasal haklardan (eğitimsizliği yüzünden) habersiz kalan en kalabalık 'ikinci sınıf vatandaş' kitlesi" olarak görülmeye de devam edildi (Abadan-Unat 1978:135). Tarımsal üretime katılmakla kadının toplumsal statüsü arasında bir ilişki kurmaya çalışan değerlendirmelerin bazıları köylü kadının ezilmişliğini tarımsal üretime doğrudan katılmasıyla açıklayıp onu bir mal gibi alınıp satılan bir köle olarak tanımlarken (Altındal 1977:103, 113), bazıları ise salt üretime katılmanın kadının statüsünü yükseltemeyeceğini vurgulamışlardır (Kandiyoti 1977; Özbay 1979:216).

Gerçekten de köy toplumlarında kadının konumunu anlatabilmek kolay bir şey değil. Bu durum sosyal bilimler için de geçerliliğini korumaktadır: Kadının konumunu analitik

bir biçimde anlatmak için geliştirilmiş patriyarki, üretim/yeniden üretim, özel alan/kamusal alan gibi kavram ve ayrımlar çeşitli yazarlar tarafından yeterli bulunmamıştır (Kandiyoti 1988b; Delaney 1984; Rogers 1978:148-153). Üretime aktif olarak katılan, köy toplumlarını oluşturan ilişkileri düzenlemede ve özellikle mülkiyetin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir mekanizma olan evliliklerin kurulmasında kadınların oynadığı rol antropologları endüstrileşmiş toplumlar için geliştirilmiş bu kavramları sorgulamaya yöneltmiştir. Hatta, ezilmişliğin içeriğini ve sınırlarını araştıran bazı antropologlar, köy toplumlarında hanenin ekonomik ve politik öneminden yola çıkarak kadınların hane için rollerinin toplum içinde de güçlü olmalarını sağladığını iddia etmişlerdir (Friedl 1967; Harding 1975). Buna mukabil, konu Orta Doğu'daki toplumlar olunca mesele daha da karmaşık bir hal almaktadır. Bu toplumların analizinde din faktörüne verilen birincil önem, kadına bakış söz konusu olduğunda başörtü, peçe gibi 'farklılığın göstergesi' haline gelen pratikler üzerinde yoğunlaşmayı beraberinde getirmiş, kadın geleneklerin esiri olan tarih dışı bir yaratık haline gelmiştir (Lazreg 1988).

Sorun, kadınların değişik toplumsal koşullarda ezilip ezilmediği yargısına varmaktan çok, kadınlık konumunun özgül koşullarda nasıl belirlendiğini, kadınların hangi baskılar altında yaşadıklarını, bu baskılarla başa çıkabilmek için hangi yollara başvurabileceklerini anlamaya çalışmaktır. Her şeyden önce bir Türk köylü kadını tipini sorgulamak gerekmektedir. Köylerde kadınların nasıl yaşadıkları, hangi alanlarda söz sahibi oldukları, hangilerinden ne gibi yollarla dışlandıkları şüphesiz köylerin özgül koşullarına ve tarihçelerine göre farklılıklar gösterecektir. İkinci bir mesele ise kadınlık konumunu hane/aile şekilleri veya üretim biçimi gibi salt yapısal faktörlerle değil, kadınların kendilerinin davra-

nış stratejilerine de yer vererek açıklamak. Türkiye'de makro sosyolojik çalışmalar köylü kadınlarının toplumsal konumunu aile-içi statülerine göre tanımlamış, yaşam çizgilerini genç kızlık ve gelinlik devrelerindeki 'hizmetkâr' konumundan kaynana olarak 'ezen kadın'a doğru evrilen bir düz çizgi modeliyle açıklamaya çalışmışlardır.[1] İzlenen başka bir yol ise değişen toplumsal koşulların aile ve dolayısı ile kadının konumunda meydana getirdiği yeniliklerin incelenmesi şeklinde olmuştur (Kıray 1976).

Herhangi bir toplumda kadınların konumunu tanımlamak, başka bir deyişle, erkek-egemen sistemin nasıl işlediğini, güç ilişkilerinin nasıl kurulduğunu anlamak için varolan toplumsal ilişki ve ideolojilerin kişilerce nasıl anlaşıldığına ve kullanıldığına da bakmak gerekir. Her toplumsal yapının kişilere belli davranış alanları açtığı düşünülecek olursa kadınlara açılan alanın sınırlarının ne olduğunu ve bu sınırlar içerisinde (belki bunları bazen zorlayarak) kadınların ne yaptıklarını da incelemek gerekmektedir. Kadınların (ve kadınlığın kendisinin) toplum yapısının oluşturulmasındaki konumu incelenirken sorunu hane-içi ilişkilerle sınırlamak yeterli olmayacaktır. Zira hane içindeki güç ilişkileri ve bunları yönlendiren karılık ve kadınlığa (aynı zamanda erkeklik ve kocalığa) ilişkin genel değer ve kanıların daha geniş çerçeveler içinde kurgulandıklarını ve desteklendiğini unutmamak gerekir. Öte yandan bu değer ve yargılar kişilerin gündelik yaşamda karşılaştıkları pratik problemleri çözümlerken giriştikleri ve hane sınırlarının dışına da taşan ilişkiler sonucunda yeniden üretilirler ve çoğu kez çelişkili mesajlar da

1 Hatta Kandiyoti (1988b) kadınların oğulları ile kurdukları güçlü bağları 'patriyarki ile pazarlık' sonucunda ulaşılan bir uzlaşma olarak görmektedir. Bu uzlaşmaya göre Türkiye gibi ülkelerde geçerli olan patriyarkal sistem, kadının gençliğinde çektiği eziyeti yaşlılığında (gelini sayesinde) erişeceği göreli ferahlama ile dengelemektedir.

içerirler. Ancak bu gibi çevresel ilişkiler gözönüne alındığında toplumdaki kadın-erkek (özellikle aile içindeki karı-koca, anne-oğul) ilişkilerinin eşitsiz olan karşıt güçlerin çarpıştığı ve bu anlamda bir 'pazarlık' *(negotiation)* sonucunda ortaya çıkan fakat yine de zaman içinde değişebilen bir sistemin parçaları olduğu anlaşılabilecektir.

Aşağıdaki yazı Türkiye'nin batısında pazara pamuk üretmekle geçinen bir köyde kadınların aile, mahalle ve köy bazında kurduğu ilişkilere bir güçlenme stratejisi olarak bakarak verili koşullar çerçevesinde kadınlığın nasıl yaşandığını anlatmaya çalışacaktır. Amaç, genel özellikleri dolayısıyla patriyarkal olarak nitelenebilecek bir güç ilişkisi sisteminin aldığı özgül biçimleri irdelemek. Patriyarkinin evrensel bir mantığı olmadığı noktasından hareketle, özgüllükleri irdelemenin bir yolu da sistem içinde kadınların güçlenme alanlarını açığa çıkarmaya çalışmak olabilir. Bu alanları ortaya çıkarabilmek için kadınların çevre ile ilişki kurma örüntülerinin dikkatle incelenmesi gerekir. Bu ilişkiler, yalnızca komşu veya akrabalarla oluşan rastgele bağlantılar yerine, bir güçlenme, baskıya karşı koyma stratejisinin ipuçları olarak görülmelidir. Diğer bir deyişle, bu ilişkileri kadınlar-arası emek ve bilgi akışının mekanizmalarını oluşturan bir bütün olarak yorumlamak ve ancak bundan sonra bu mekanizmaların cinsiyet ilişkilerine nasıl yansıdığına bakmak gerekmektedir.

Kadının toplumsal konumunun değişken olduğunu ve kadınlar ve erkeklerin toplumsal kimliklerine (baba, anne, çiftçi, komşu gibi) bürünerek aktif olarak katıldıkları bir pazarlık süreci sonunda ortaya çıktığını vurgulamak amacıyla katılımcı-gözlemci olarak aralarında iki yıldan fazla yaşadığım Tuz köyündeki hane-mahalle-köy düzeyindeki ilişkilerin nasıl kurulduğunu anlatmaya çalışacağım. Her üç düzeydeki ilişkilerin birbirine bağımlı olarak kurulduğunu göstermek

için hane yaşamından iki kesit ele alacağım. Bunların bir tanesi evlilikle noktalanan ve ailelerarası görüşme ve pazarlıklarla sürdürülen yeni hane kurma çabaları, ikincisi ise evliliğin ilk yıllarında gelinin yeni girdiği toplumsal ilişkiler içerisinde kendine saygın bir yer edinmek için başka kadınlarla yaptığı ittifaklar. Bu iki süreç de köy topluluklarının temelini oluşturan hanelerarası eşitlik kurma çabası çerçevesinde ele alındığında kadının toplumsal rolünün sosyal yapı içinde ne gibi temel bir konumda olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

II. Tuz Köyünde Kadınların Ekonomik Rolü

Tuz, Ege bölgesinin en geniş ovalarından olan Söke ovasının batısında kurulmuş olan 170 hanelik bir köy. Tarihi itibarıyla yeni sayılabilecek olan Tuz köyü yüzyılın başında dört-beş Rum ve bir o kadar yerli yörük[2] kulübesinden oluşan küçük bir yerleşim bölgesi imiş. Köyün iskânı ve genişlemesi Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki devlet politikalarının izlerini taşır. Şöyle ki, şu an köyde 1923 mübadelesinde Türkiye'ye Balkanlardan (ve özellikle Yunanistan'dan) gelmiş olan yaklaşık 82 hanenin yanısıra 1923'ten 1971'e kadar çeşitli tarihlerde göçebeliği ve hayvancılığı bırakarak yerleşmeyi seçen çeşitli aşiretlere bağlı yörükler ikâmet etmektedir. Bu köylülerin büyük bir bölümü (% 63) salt pamuk üreticiliği ile geçinmektedir.[3] Pamuk üreticiliğinin Söke yöresinde gelişip sürdürülebilmesi de önemli ölçüde devlet politikaları ile

2 Yörük, Türkiye'nin özellikle Batısında göçebelik yaparak koyun ve keçi yetiştiren hayvancılara verilen addır. Bunların kökeni, dağıldıkları yöreler ve genellikle sülâle ve aşiret şeklinde görülen toplumsal örgütlenmeleri üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Söke'dekiler için bkz. Sirman (1988a:57-65), Kayseri yöresinde başka bir çalışma için bkz. Bates (1973).

3 Bu rakam sadece ana geçim kaynağı pamuk üreticiliği olan haneleri kapsamaktadır. Köyde bütün hanelerin pamukçulukla ilişkisi vardır: Kimisinin yan işidir, kimisi ise pamukta ücret karşılığı çalışan amelelerdir.

mümkün olabildi. Söke ovasını ıslah etme çabalarıyla devlet kışın sular altında kalan bataklık bir araziyi barajlar ve sulama kanalları ile tarıma elverişli bir hale getirdi. Değişik hükümetlerin özellikle 1980 yıllarına kadar sürdürdükleri tarımı destekleme politikalarınca girdi fiyatlarının sabit tutulması ve ürün fiyatlarının devletçe desteklenmesi sonucunda aile emeğine dayanarak faaliyet gösteren küçük üretici güçlendi ve pamuk gibi bazı üretim dallarında önemli bir yer işgal etmeye başladı.

Pamuk tarımı bir yandan 'modern girdi' adı verilen, suni gübre, ilaç ve sulama gibi girdilerden yararlanan mekanikleşme[4] derecesi çok gelişmiş bir üretim dalı gibi gözükse de hasat (ve daha az ölçüde olmak üzere çapa) aşamasında tamamen el emeğine dayanmaktadır. Pamuk 60 gün içerisinde üç ayrı seferde olmak üzere elle toplanır. Bu iş genelde Söke ovasında, ücretli mevsimlik işçi olsun 'ücretsiz' aile işçisi olsun, kadınlar, genç kızlar ve çocuklar tarafından yerine getirilir. Tarla sürmek, pamuk ekmek, sulamak, ilaçlamak gibi mekanik süreçler daha çok evin yetişkin erkek çocuğuna (delikanlı) düşerken, hanenin reisi erkek daha çok pazarlama, kredi gibi dış işlerde ve karar verme süreçlerinde etkili olur. Pamuk tarımının vazgeçilmez bir parçası haline gelen köy dışı kurum (kooperatifler, bankalar) ve kişilerle (tüccar, traktör tamircisi) ilişkilerin artması erkekleri köy dışında bir dünyanın faaliyet ve bilgi alanına sokarken, kadınların büyük ölçüde bu dünyanın dışında kalmaları toplumsal statülerini olumsuz bir biçimde etkilemiştir (Sirman 1980). Diğer bir deyişle, tarladaki iş bölümü çalışanların toplumsal kimliklerini yadsımayan, aksine bu kimliklerin üzerine inşa

4 Pamuk tarımının başladığı 1960 yıllarından beri köyde (ve Söke yöresinde) traktör sayısı gittikçe artmış, tarla sürmekten ekmeğe, sulamadan ilaçlamaya kadar birçok iş traktörle çekilen ve belli işler için geliştirilmiş aletlerle görülmektedir. Tuz köyünde 1984 yılında 93 traktör vardı (Sirman 1988b).

edilmiş, cinsiyete (*gender*) dayalı bir işbölümüdür.[5]

Pamuğun toplanmasında zaman en kritik faktörlerden birisidir. Pamuk olgunlaştıktan sonra kış yağmurları başlamadan önce tarladan kalkmalıdır; zira yağmur yemiş olan pamuğun piyasa değeri çok düşüktür. Hane içindeki çocuk ve kadın emeği mümkün olan en fazla pamuğu bir an önce hasat etmeye yetmediğinden dışarıdan işçi bulmak bir zorunluluk halini alır. Öte yandan köydeki ailelerin çoğu üretici oldukları için bu hanelerde emek bulmak da güçtür. Tuz köyünde bu sorun iki şekilde çözülür: Yöre dışından mevsimlik işçi getirerek ve aynı köydeki üreticiler arasında dönüşümlü günlük çalışma grupları oluşturularak. Bu çözümlerin ilkini erkekler düzenlerken ikincisi kadınlara düşer. Her hane değişik oranlarda her iki çözüme de başvurduğundan kadınların pamuk üretimindeki rolleri yalnızca emek güçleri ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda işçi bulmak da kadın işi haline gelir. Ne var ki, kadınların bu ikinci katkısı diğerine oranla daha görünmez bir uğraştır. Bunun önemli bir nedeni kadınların işçi bulma becerilerinin gündelik yaşamdaki komşuluk ve akrabalık ilişkileri ile iç içe geçmiş olması ve kadınlığın 'doğal' bir uzantısı olarak görülmesidir.

Oysa bu beceri kadınların kendilerinin zorlukla kurdukları bir kadınlar ağının (*network*) ürünüdür. Bu ağ haneler arası yardımlaşmayı sağlamakla birlikte, köy içindeki esas işlevi, kadınlara kimlik kazandıran ve toplumda saygın bir kimse sayılıp sayılmadıklarının da bir göstergesi olmasıdır. Bu bağlantılar sayesinde kadınlar yalnızca pamuk işçisi bul-

5 Burada toplumsal veya daha dar anlamda aile içindeki iş bölümünün tarladaki iş bölümünü belirlediği gibi bir nedensellik ilişkisi kurmadığımı belirtmeliyim. İş bölümünün kökenleri daha farklı bir tartışmayı gerektiren karmaşık bir konudur. Tuz köyünün erkekleri ise bu iş bölümünü biyolojik nedenlere bağlamaktadırlar: Onlara göre kadınların elleri daha küçük olduğu için erkeklere oranla daha hızlı ve daha iyi pamuk toplayabilmektedirler.

makla kalmazlar, ayrıca çocuk bakımından, ev işlerine, ihtiyaçları olan süt, yoğurt gibi mal ve hizmetlere kadar türlü maddî faydalar sağlarlar. Fakat en önemlisi bu karşılıklı alışverişler sayesinde kadınlar yüzyüze ilişkilerin oluşturduğu toplumsal bir bütün olan köy yapısının içinde yer edinirler. Zira bu alış-verişler aynı zamanda bir enformasyon ağı da oluşturur. Bu ağ sayesinde kadınlar, köyün diğer hanelerinde olan biteni öğrendikleri gibi kadınların değişik durumlardaki davranışlarına bakarak onların kimlikleri hakkında bilgi üretip yayarlar.[6] Aynı zamanda mahalle ve köy içinde edinilen konum ve bilgiler kadının hane içindeki statüsünün değişmesine, evin içinde söz sahibi duruma gelmesine de olanak tanır. Diğer bir deyişle hane dışında edinilen kimlik hane içi güç ilişkilerini de etkiler. Kadınlar-arası ilişkileri düzenlemek bir maharet ister; çünkü kadınlar ve haneler arasında yardımlaşma olduğu gibi rekabet de vardır. Nasıl ki fazla zenginleşen bir hane köy içi ilişkilerinden soyutlanırsa (Sirman, 1990), bütün köy ile ilişkisi olan, fazla gezip her eve giren çıkan kadın da kuşku ile karşılanır. Buna mukabil kendi hanesinin sınırlarının ötesine geçmeyen bir kadın da topluma sırt çevirmiş olacağından ihtiyacı olduğunda çevresinde kimseyi bulamıyacaktır. Her şeyden önemlisi yalnız kalan kadın, gelin olarak geldiği hanenin içindeki güç ilişkilerine karşı koymak ve kendini kabul ettirmek için olduğu kadar kadınlardan beklenen işçi bulmaktan gelin bulmaya kadar uzanan birçok işlevi yerine getirmek için gerekli olan toplumsal dayanaklardan da yoksun olacaktır. Kısacası ka-

6 Değişik kadınların kimliği hakkında değerlendirmeler köy toplumu içinde belirlenen bazı genel yargılar çerçevesinde üretilir. Bu yargılara göre kadın her şeyden önce namuslu, dürüst ve çalışkan olmalı, dedikoduculuk, cimrilik gibi olumsuz vasıfları sergilememelidir. Bu belirlemelerin kişilere uygulanmasında ise farklı değerlendirmeler söz konusu olup aynı davranış kimine göre çevreye ilgi ve sorumluluk olarak yorumlanırken kimine göre de aşırı tecessüs anlamına gelebilir.

dınlar köy içinde varolabilmek için başka kadınlarla ilişkiye girmek, toplumsal bir değişim mekanizmasının içine kendilerini oturtmak zorundadırlar. Bu ilişkilerin kendisini güçlendirip güçlendirmeyeceği ise hayat döngüsünün normal bir sonucu olmaktan çok, kadının belirli koşullar çerçevesinde kullanması gereken kendi becerisine kalmıştır. Şimdi kadınların bu becerilerini hangi toplumsal koşullara göre sergilemeleri gerektiğini, evlilik ve evlilik sonrası süreçlerde inceleyelim.

III. Evliliklerin Düzenlenmesinde Kadınların Rolü

Evlilik, bir yandan yeni bir üretim/tüketim ünitesinin kurulması olarak görülebileceği gibi bir yandan da iki aile arasında kurulan bir eşitlik ilişkisinden kaynaklanan karmaşık bir işbirliği/rekabet çelişkisi olarak da tanımlanabilir. İlk adım ailelerin arasında köylülerin gözünde kabul gören bir eşitliğin kurulmasıdır.[7] Bunun için ailelerin mal varlığından toplumsal saygınlığına kadar birçok değişken hesaplanır ve "dengi dengine" bir evliliğin başlatılması sağlanır. Bu hesaplarda toprak varlığının dikkate alınmasının önemli bir nedeni, kadının da mirasçı olabilmesinden kaynaklanmaktadır. Eşitliğin üstünlük çabalarının sürekli olarak karşılık bulduğu dinamik bir ilişki içinde kanıtlanabileceği düşünülecek olursa, eşitlik varsayımının rekabeti de beraberinde getireceğini görmek mümkün olacaktır. Evliliğin düzenlenmesi, bir yandan aileler hakkında önbilgi gerektiren diğer yandan

7 Tuz gibi küçük üreticilikle geçinen köylerde 'çiftçilik' tanımlaması çerçevesinde belirginleşen bir eşitlik ideolojisinin hâkim olduğunu başka çalışmalarımda vurgulamıştım (Sirman 1988a, 1990). Burada köylüler arasında ölçülebilir maddî bir eşitliğin varolduğunu ima etmek istemiyorum. Önemli olan hem maddî hem de manevî faktörleri bir arada hesaplayan köylülerin köylülük, çiftçilik ve namuslu hane reisliği bazında böyle bir eşitliğin kurulabilir olmasına inanmaları ve bu doğrultuda uğraş vermeleridir.

da uzun sayılabilecek bir zaman dilimine yayılmış pazarlıklar içeren, aileleri hem yakınlaştıran hem de rekabete zorlayan tehlikeli bir süreçtir. İşte bu sürece nişanlılık adı verilir. Bu zaman zarfında eşitlik bariz bir biçimde yerine getirilmezse, anlaşma sona erdirilir.[8] İşte hem önbilginin sağlanması hem de pazarlıkların yürütülmesi evlere kolayca girip çıkabilen ve kadınlar-arası iletişim ağı sayesinde ailelerin en mahrem konuları hakkında bilgileri olan kadınlara kalmıştır; erkekler ise sadece her şey kararlaştırıldıktan sonra sürece dahil edilirler. Bu durum, hem kadınların bilgi ağı sayesinde daha çok özel bilgi elde etme becerilerine hem de erkeklerin 'böyle kişisel' işlerle uğraşmalarının erkek kimliğine uygun düşmemesinden kaynaklanır.[9] Diğer bir deyişle evlilik düzenlemek kadın işidir.

Ege köylerinde evlilik genellikle kızın kendi ailesinin yaşadığı evden ayrılıp kocasıyla birlikte ve çoğu zaman kocanın ailesinin yanında oturmasını gerektiren, köylülerin tabiri ile kızın evden "çıkmasını" içeren bir süreçtir. Diğer bir deyişle, damadın ailesi yeni çiftin oturacağı mekânı sağlamak zorundadır. Bunun dışında damat ve ailesi geline iki ailenin de toplumsal konumunu yansıtan ve miktarı konusunda arabulucunun çabasıyla anlaşmaya varılan altın bile-

8 Nişanlılığın zor bir süreç olduğu hem Tuz köyünde bozulan nişan sayısından hem de süreç zarfında meydana gelen çeşitli dargınlıklardan anlaşılabilir. Burada geliştirilen model köydeki çiftçi ailelerinin aralarında gerçekleştirilen evlilikler için geçerlidir. Bazı durumlarda evlilikler bariz olarak eşit olmayan aileler arasında da gerçekleşir. Bazen müstakbel eşlerin birinde fizikî bir handikap evlilik biçimini eşitsiz kılmaya yeter. Örneğin Tuz köyünün en zengin çiftçisi topal kızını İzmirli fakir bir terzinin oğluna vermek zorunda kalmış, ayrıca damada İzmir'de (yani köyden uzakta) iş kurabilmesi için yüklüce bir para ödemiş olduğu söylentisi de yayılmıştı. İlginç olan nokta, eşitliğin dışındaki evliliklerin köy içinde ise birlikte kaçma sonucu olmaları (bu tip evlilikleri bu yazıda tartışmaya olanak yok) fakat esas olarak köy-dışı evlilikleri kapsaması.

9 Bu tutum toplum içinde takınılan mecburi bir tavır olup erkeklerin ev içinde karılarından bilgi alıp kendi isteklerini de iletmelerini engellemez.

zik ve takılar takmak zorundadır. Gelinin gireceği evin döşenmesi ise pazarlığa bağlı olarak fakat genelde kabul gören bazı temel kurallar çerçevesinde döşenecektir. Buna göre misafire açık olan odayı damat, mutfağı ve yatak odasını gelin üstlenir. Eğer ailelerin gücü yetiyorsa televizyon, buzdolabı gibi 'modern' tüketim malları da pazarlığa tabidir.[10] Nişanlılık süresi uzun olduğundan bu süre içinde karşılıklı ziyaret ve (elbise, kolonya, çorap gibi her iki ailenin değişik bireyleri için alınan) hediyeler her iki tarafın da ilişkiyi sürdürme niyetlerini açığa vurması açısından önemlidir. Yine sorun bunların karşılıklılık ilkesini bozmadan yerine getirilmesidir.

Bu sürecin dinamiklerini düzenleyen kadınlar, müstakbel damat ve gelinin anneleri ile aralarındaki iletişimi sağlayan "dünürcü" kadınlardır. Evlilikten her üç tarafın da beklediği bazı şeyler vardır. Arabulucu kadın, kısa dönemde başkasına yaptığı bu yardımın bir gün kendisine de yapılmasını (veya kendine yapılmış olan bu tip bir hizmetin karşılığını verme) beklemektedir. Ama daha uzun vadede böyle zor bir işin altından kalkan, toplumsal sorumluluğunu yerine getirmiş (veya köyde kullanılan terimle "sevap" kazanmış olan) bir kadın olarak saygınlığının artmasını istemektedir.[11] Damadın annesi ailesinin şanına layık, yaşlılığında kendine

10 Bazen pazarlıkta olmamasına rağmen bir taraf pahalı bir ev eşyasını karşısındakini küçük düşürmek veya kendi üstünlüğünü ispat etmek için alır. Bu durumda diğer taraf hesapta olmayan bir altın takıyı nişanda veya bir bayramda damat veya gelin el öpmeye geldiğinde takarak eşitlik sağlamaya çalışır.

11 Bu noktada bir evliliğin düzenlenmesi işinin sevap olarak görülmesi üzerinde durulması gerekir. Evlilik her birey için hem toplumsal hem de dinî bir görevdir: Bir yandan belli bir ailenin devamı sağlanırken, diğer yandan Allahın verdiği can'ın kuşaktan kuşağa aktarılmasını mümkün kılar. İşte bu nedenle arabuluculuk kutsal bir görev olarak görülür. Hiç evlenmemek çocuk sahibi olamamak kadar büyük bir felakettir. Öte yandan özellikle erkekler tarafından dile getirilen diğer bir görüş ise kadınların doğal meraklarını ve dedikoduculuklarını bu şekilde tatmin ettikleri.

hizmet edecek ve sülâlenin devamını sağlayacak erkek çocuklar doğuracak olan sessiz, söz dinleyen bir gelin ister. Gelin adayı ile annesi ise ileride gelinin mümkün olduğu kadar özerk bir yaşam sürdürebilmesini sağlamaya çalıştıklarından iki tarafın istemleri başta çelişkilidir. Bir kadın kızını gelin ederken gideceği evde kendine karışan kadınların olmamasına, eğer varsa kızını gündelik yaşamda bu kadınlarla fazla yüzyüze getirmeyecek bir mekânsal düzenin sağlanmasına dikkat eder ve bu yüzden de ayrı bir ev, olmazsa aynı avlu içinde müstakil bir bölme talep eder. Genelde talep edilen gelinin ayrı bir kapısı olmasıdır. Bu şekilde gelini ziyarete gelecek olan kadınlar kaynana, görümce, elti gibi kocanın ailesini temsil eden kadınlarla karşılaşmadan, yani onlar tarafından denetlenmeden, içeri girebileceklerdir. Daha ileride de anlatacağım gibi gelin için kendi kendine kurduğu ve dolayısı ile merkezine kendini oturttuğu bir kadınlar ağına sahip olmak köy içinde yaşayabilmenin başlıca koşuludur.

Aileler arasında ikinci pazarlık konusu, yine özerklik sorununu gündeme getiren altın takının miktarıdır. Burada da çelişki söz konusudur. Geline takılan altın, bir başlık bedeli olmayıp, damadın babasının geline taktığı altından oluşan ve yeni kurulan haneye kendi düzenini sağlaması için aktarılan maddi bir fondur. Evlilikten sonra bu altının üzerinde tasarruf hakkı sırasıyla geline, kocaya ve damadın babasına ait olduğu söylense de, herkes bu fon üzerinde hak iddia ettiğinden çeşitli pazarlık ve çekişme konusu olur. Baba, kendisi olmadan bu fonun mümkün olamayacağı ve oluşturulmasında aile fertlerinin hepsinin katkısı olduğu noktasından hareketle ihtiyaç halinde fonun kendisine devredilmesini bekler. Fakat bu beklentisini dikkatle ileri sürmesi gerekir; zira yeni aile ve özellikle gelin için alınmış olan altının satılması ve kayınpeder tarafından kullanılması kayınpederin toplumsal

statüsünü ciddî bir biçimde etkiler.[12] Damat, bunca yıl baba ocağında sarfettiği emeğin bir karşılığı olarak gördüğü altının üzerindeki tasarruf hakkını kimseyle paylaşması gerekmediği inancındadır. Gelin ise, kendisinin ve annesinin pazarlıkla elde ettiği ve ileride kullanımı üzerinde söz sahibi olmayı tasarladığı bu birikimin koca ve kayınpeder tarafından (yanlış işlerde kullanılarak veya kumarda kaybedilerek) heba edilmesini engellemeye çalışır. Bu fon ayrıca, dikkatli yatırımlara harcanırsa gelinle kocasının baba evinden ekonomik olarak ayrılmalarını sağlayacağından kadının özerklik hesapları içinde çok önemli bir rol oynar. Bu yüzden gelinin, toplum tarafından da hakkı olduğu kabul edilen bir ortak fon üzerindeki söz hakkı, yine toplumca anlayış gösterilen erkek tarafının ekonomik sıkıntıları veya damadın baba ocağından kopmama istekleri (ki bu istek toplumda ideal olan geniş aile çerçevesine de uyduğu için kolay kabul gören isteklerdir) yüzünden ciddî bir biçimde kısıtlanmış olur.

Gelin ile annesinin, bağımsızlık sağlayacak altın ve ev gibi istemleri birlikte savunmalarına rağmen gelin adayı ile annesinin de evlilikten istedikleri tam olarak çakışmayabilir. Evliliklerin düzenlenmesinde gelinin annesi, bir yandan kızının yanında olabileceği, ona destek sağlayabileceği ve kızını mümkün olduğunca rahata kavuşturacak bir evlilik düşlerken bir yandan da ailelerin statüsünü yükseltecek, kendi-

12 Nişanlılığın getirdiği rekabet ortamında maddî gücü yetersiz ailelerin Söke'deki sarraflardan altın kiraladığı sıkça görülen bir olgudur. Bu usule göre geline takılan kiralık altın aradan yeterli bir süre geçtikten sonra sarrafa iade edilir. Altının kiralık olduğu hiçbir zaman kesinkes ispat edilemeyeceğinden aile hem eşitlik şartlarını yerine getirmiş gibi görünür hem de 'zorunlu ihtiyaç' gerekçesini kullanarak altınları satmak gerektiğini ima eder. Gittiği evde geçinmek zorunda olan gelinin de fazla sesi çıkmaz. Bazen bir geline takılan altın ailenin ikinci erkek çocuğunu evlendirmek için de kullanılır. Bu gibi davranışlar köyde özellikle kadınlar arasında yayıldığından ailenin statüsünde ciddi bir azalma görülür; bunun en somut göstergesi ise bu ailenin köyden bir kez daha kız almasının giderek zorlaşmasıdır.

lerine şöhret kazandıracak 'iyi' bir evlilik arzu eder. Bir yandan kızların da anneleri gibi aile statüsüne duyarlı olmalarına karşılık, genç kızın romantik aşk ideolojilerinin etkisi altında kalma olasılığı çok daha yüksektir. Anne, kızının rahat edeceği (diğer bir deyişle daha az iş yapıp daha az emir alacağı) bir evlilik düşlerken kızlar (televizyonun da etkisiyle), şehir hayatına duydukları özlem sonucunda kendilerini annelerinden uzaklaştıracak olan bir evliliğin hayalini kurarlar. Yine kızların en büyük amaçları olan 'pamuksuz' bir yaşam özlemi, kendi bildikleri bir hayat tarzından uzaklaşmak olarak algılayan anneler tarafından kuşku ile karşılanmaktadır. Öte yandan yeni gireceği evde çevresi ile uyum sağlamak sorunu ile de karşı karşıya kalan gelinin, bir noktadan sonra, aile statüsü eşitlenmesi meselesine annesine oranla daha az önem vermesi beklenebilir. Zira gelin gittiği evde kız sürekli olarak annesinin ve kendinin "açgözlülüğünden" dem vurulmasını, nişanlılık sürecindeki olayların faturasının kendisinden çıkartılmasını istemez. Annenin evlilikten sonra kızının yanında yer alıp onun aile içinde sesini yükseltme çabalarına destek olabileceği gibi başka bir hanenin işlerine fazla karışması da, hem aileler arasında hem de kız açısından sorun yaratabilir. Nihayet, kızın uzun dönemde (annenin de yaşlılığında güvencesi olan) hane toprağı üzerinde(miras yoluyla) söz sahibi olma olasılığı anne ile kız arasında bir sürtüşme odağı daha oluşturur. Mirasın bölüşümünde kızın (özellikle erkek) kardeşlerinden toprak hakkını koparabilmesi, kocasının bu konuda kendisine destek olmasına ve gerekli hukukî işlemleri yerine getirmesinde kendisine arka çıkmasına bağlıdır. Dolayısıyla kızla annesinin çıkarları bir noktada bariz olarak çelişebilir ve (eğer kendine bakacak diğer evlatları ile de arası açıksa) anne, sonuçta damadına bağımlı duruma gelebilir. İşte bir kız ve ailesi (bu durumda annesi) bir evliliğe "evet" derken bütün bu çelişkili

istem ve gereklilikleri gözönünde bulundurmak zorunda kaldıklarından her evlilik farklı bir dengenin ürünü olarak görülmelidir.

Bireyin kimliğini belirleyen, pazar mekanizmalarından yurttaşlığa kadar daha geniş toplumsal yapılara katılımını tanımlayıp düzenleyen ve yüzyüze ilişkilerin hüküm sürdüğü köy veya mahallelerde, evliliğin önemi küçümsenmemelidir.[13] Sosyal bilimler genelde evliliği hanenin, üretim ilişkilerinin ve insan malzemesinin yeniden üretim mekanizması olarak tanımlar. Bu bağlamda kadınlar hem toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesinde hem de toplumu oluşturan ünitenin yeniden üretilmesinde kritik bir konumda durmuş oluyorlar. Üstelik bunu yaparken de sadece ailenin veya hanenin gereksinimleri doğrultusunda karar vermiyorlar, aynı zamanda kendi istek ve özlemlerini önemli bir faktör olarak gözönünde bulunduruyorlar. Diğer bir deyişle, kadının toplumsal rolü basitçe üretime katkısı ile ölçülemeyecek derecede karmaşık. Benim burada vurgulamak istediğim, küçük köy toplumlarında evliliğin çok önemli bir işlevi daha olduğu ve bu işlevi de ancak toplumsal konumları nedeniyle kadınların yerine getirebildiği. Bu tip topluluklarda bazen bir meslek, bazen bir yaşam biçimi, bazen de dini veya etnik bir kimlik çerçevesinde geliştirilen 'biz' kavramının devam edebilmesinin neredeyse önkoşulu, topluluk içinde yaşayanların birbirlerinden farkı olmadığı yani genel anlamda eşit olabileceği inancıdır. Küçük üreticilikle geçinen Tuz köyünde bu kimlik çiftçilik ve Sünnîlik bağlamında kurulmakta, aynı köyde doğup büyüme de çevrelerindeki diğer Sünnî çiftçilerden 'Tuzlu'ların ayrışmasını mümkün kılmaktadır. Eşitlik

13 Dubetsky (1976) ve Güneş-Ayata (1989) bu tip yüzyüze ilişkilerin oluşturduğu bağların şehir yaşamında sürdüğünü ve kişilerin iş bulmaktan oy vermeye kadar birçok davranışlarını etkilediğini etraflıca anlatmaktadırlar.

kurma süreci olarak tanımladığımız evlilik ise bu eşitliğin ifade edilmesi, teyid edilmesi ve bir anlamda yeniden üretilmesidir. Dış evliliklerin çoğunun eşitlik ilişkisi dışında yapılmasının anlamı da burada aranmalıdır.[14] Dolayısıyla kadınların bu kadar aktif olarak katıldıkları süreci bir bakıma köylü kimliğinin (ve dolayısı ile 'Tuzlu' kimliğinin) yeniden üretilmesi olarak da görebiliriz.

IV. Kadın Bilgi/Hizmet Ağının Kurulması ve Gelinler

Yukarıda kısaca irdelediğim gibi evlilik sürecinde rol alan kadınların istemleri her zaman çakışmadığı gibi aralarında ciddî ihtilaflara yol açabilecek çıkar çelişkileri de bulunmaktadır. Özellikle damat ve gelin anaları arasındaki statü rekabeti ve gelin üzerinde söz geçirme yarışı, çoğu kez dünürler arası bağların kopmasına bile neden olabilirken gelin ile kaynanası arasındaki çıkar ilişkisi aynı mekânı paylaşma zorunluluğundan daha görünmez bir biçimde sürer. Daha önce de belirttiğim gibi, bu çelişki temelinde, gelinin kontrolü/özerkliği eksenine oturur. Bu çelişki aynı hanede oturan ve aynı keseden harcama yapan ailelerde daha da belirgindir. Hangi yemeğin pişeceğinden hastalık halinde doktora (veya hocaya) gidilip gidilmeyeceğine ilişkin kararlar, bu çelişkinin en çok ifade edildiği alanlardır.[15] Gelin kayna-

14 Burada 'dış' evlilikten kastım yalnızca köy sınırlarının dışında yaşayan kimselerle girişilen bir evlilik ilişkisinden çok, köyün toplumsal evreni dışında kalan kişilerle yapılan evliliklerdir. Yakın köylerde veya Söke'de oturan kişilerle yapılan çoğu evlilikler, ziyaret sıklığı, akrabalık örüntüleri ve yaşam biçimlerinin benzerliği açısından köy içi evliliklerle bir tutulabilir. Diğer bir deyişle, köy sınırları dışında bile olsa burada da çiftçilik kimliği bağlamında kurulan eşitlik ilişkisi sözkonusudur.

15 Örneğin Tuz köyünde bir gelin sabahları çorba yerine çay içmek istediği için kocasının ailesi tarafından (fazla 'modernlik' taslayıp aileye uyum sağlamadığı gerekçesiyle) kınanmış, kocanın karısını 'eğitmesi' istenmişti. Kararlar üzerinde etkin olma mücadelesi bazen trajik boyutlara da varabilmekte. Yine Tuz köyünde ayrı evi olduğu halde kaynana ile aynı keseyi paylaşan bir gelinin onbeş yaşın-

naya bağlı olduğu müddetçe ev içi iş ve hizmetin çoğunu yüklendiği halde, bunların iyi yapılmasından doğan takdir ve itibar kaynanaya tahakkuk eder. Gelinin çalışkan olması, aile içinde geçimsizlik olmayışı hep kaynanadan, daha doğrusu evin büyük kadınından bilinir. Dolayısı ile gelin yalnızca emeğine elkonmasından veya özverisinin görünmez kılınmasından değil, aynı zamanda toplumda bir yer, bir kimlik edinmenin yollarının kendisine kapanmasından şikâyetçidir.

Kaynana için de gelinin varlığı çeşitli sorunların kaynağıdır: Bir yandan üzerinden yükü alabilecek biri olarak gördüğü gelin, yeni bir ailenin tohumlarını atacağından aynı zamanda hane içindeki çelişkileri artıracaktır. Oğlu gittikçe kendi çocuklarına, kardeşleri ve ebeveynlerinden daha fazla önem vereceğinden gelinin gelmesi hane içi ayrılıkları daha da belirgin kılacaktır. En son kertede korku, yaşlılıkta tamamen yalnız kalma ihtimalidir. Bu durumda kaynana ayrılık sürecini kendi ailesinin çıkarlarına uygun bir zamana ertelemeye ve bu olayı mümkün olduğunca çalkantısız atlatmaya çalışacaktır. Bunu sağlamanın bir yolu, üzerinde otorite kurabileceği bir gelin sahibi olmaktır. Örneğin Tuz köyünde birçok kadın bu yüzden oğullarına kendi akrabaları arasından gelin bulmaya yönelir.[16] Başka bir yol ise çevredeki insanların ve özellikle oğlunun gözünde gelinin bağımsızlık çabalarını küçük düşürmeye çalışmaktır. Bu yol, haneye ilişkin kararlarda etkinliğini artıracak nükleer bir aile yapısını oluşturmaya çalışan geline de açık olduğundan gelin-kaynana

daki kızı zatürreden ölünce gelin kızını zamanında doktora götürmediklerini ileri sürerek kaynata ve kaynanası ile tüm ilişkilerini koparmıştı.

16 Bu tip stratejiler her zaman aynı sonucu doğurmaz: Tuz köyünde kaynanası aynı zamanda teyzesi olan bir gelin kaynana ile aynı avluyu paylaştıkları halde bütün bağlarını koparmışken bir diğeri köyün bütün acımasını toplayacak şekilde ağır işler altında eziliyordu. Yalnız kalmama stratejilerinin her zaman başarılı olmadığının bir göstergesi de köyün içinde yaşayan evli oğlu veya kızı olduğu halde yalnız yaşamak zorunda kalan 7 yaşlı kadın olmasıdır.

mücadelesi, çevredeki insanların önünde ve onların nezdinde, bir itibar savaşına dönüşür. Kısacası evliliğin ilk yılları, yeni kurulan ailenin hangi koşullarda bağımsız olacağını belirleyen bir rekabet, mücadele ve pazarlık ilişkisine dönüşmüş olur.

Bu rekabet ilişkisi bir noktada toplumsal meşruiyeti monopolize etme rekabeti haline dönüştüğünden en etkili silah sözdür. Kadınlar hem aile içinde hem de çevrelerinde (yani mahallede, akrabalar arasında ve en nihayetinde köy düzeyinde) kendi sözlerini dinleyecek ve bu sözü kendileri lehine yayacak kişilere ihtiyaç duyarlar. Aynı köyden olsa bile, en azından mahallesini değiştirmek zorunda kalan yeni gelinin, evliliğin ilk yıllarında komşu ve mahalleli kadınları kullanma açısından pek avantajlı bir pozisyonda olamayacağı açıktır. Zira bu kadınlar orada senelerce oturmuş kaynana ile çeşitli değiş-dokuş bağları ve ziyaret örüntüleri oluşturmuşlardır. Bu durumda gelinlerin yapacağı iş, kendileri gibi mahalleye yeni gelin gelmiş olan kadınlardan başlayarak kendi yardımlaşma ağını kurmaya çalışmaktır.[17] İlk ziyaretler (birlikte oduna gitmek veya bahçe çapalamak gibi) müşterek çalışmaya, bu da pamukta, bahçe ve ev işlerinde yardımlaşmaya dönüşürken kadınlar birbirlerini tanımaya, bilgi aktarmaya ve yavaş yavaş hane içi sorunlarından da söz etmeye başlarlar.

Evinin dört duvarının fiziksel sınırlarını aşabilen kadın, aynı zamanda çevre hakkındaki bilgisi kocasının veya onun kadın akrabalarının ilettiği ile sınırlı olmayan kadındır. Başkalarına yapılan ziyaretler, köy, mahalle ve çevre hakkında

17 Yaş ve cinsiyete dayalı iş bölümünün gerekleri açısından yeni gelinler aynı zamanda mahallede oturan henüz evlenmemiş genç kızlarla da karşılıklılık ilkesine dayanan yardımlaşma ilişkilerine girerler. Fakat bu ilerisi için pek verimli olmayan bir stratejidir, zira genç kızların gelin olduktan sonra mekân değiştirme olanakları çok yüksek olduğu için bu boşa yapılmış bir yatırım olur.

edinilen farklı farklı bilgiler, kadının hareket alanının genişlemesine olanak tanır. Komşusu, tanıdığı olan kadın pazara gitmese de istediği deterjanı aldırabilir veya çocuğunu hastalıktan (veya nazardan) korumak için hocadan muska istetebilir. Aynı zamanda, kadınlar genellikle Söke'ye pazara olsun, yakın bir köye akraba ziyaretine, bir düğün veya nişana kendi başlarına gitmediklerinden (hatta kendi mahallelerinden bile yanlarına başka bir kadını almadan çıkmadıklarından) fizikî hareket bile başka kadınlar sayesinde mümkündür. Bu tip bağları olmayan kadınlar kaynanalarının (veya görümce ve eltilerinin) gittikleri yerlerle ve onların kurduğu ilişkilerle sınırlamış olurlar dünyalarını. Kaynana veya kocayla konuşulması "ayıp" olan bazı konular hakkında da, örneğin aile planlaması metodları hakkındaki bilgileri de bu yollarla edinirler. Bu bilgilerin davranışa dönüşmesinde de komşuların rolü büyüktür. Örneğin doktora gitmek isteyen bir gelin, bu isteğini kaynanasına bir komşusu vasıtasıyla ilettiği zaman hem kendisi "saygısızlık" etmemiş olur hem de durumun başkaları tarafından da bilinmesi çevrenin sözlerine her an duyarlı olması gereken kaynana veya koca üzerinde önemli bir baskı unsuru oluşturur. Bu şekilde gelin hane dışı ilişkilerini hane içinde istediğini yaptırmak ve belli bir güç kazanmak için kullanma olanağını bulmuş olur.

Komşuluk ilişkileri sayesinde evinin, tarlasının işini çabuk bitirebilen bir kadın hem hane içi görevlerini ifa etmenin getirdiği saygınlığa hak kazanır hem de köy içindeki bağlantılarını artırmak ve hane dışında bir yer, bir kimlik edinmek için zaman bulmuş olur. Köy içinde kadınlar belli beceri ve özellikleriyle tanınırlar: Kimi hızlı pamuk toplamasıyla, kimi iyi hikâye anlatmasıyla. Bu becerilerine göre de kadınlar belli zamanlarda diğer köylü kadınlar tarafından aranırlar. Örneğin yemek pişirme maharetiyle bilinen bir kadın sürekli düğünlere yemek dağıtımını üstlenmesi için çağrılır;

veya çalışkanlığı ile ün yapmış bir kadın buğday dövme veya salça yapma toplantılarının vazgeçilmez davetlisi olur. Bu şekilde kadınlar aranılan, istenilen kişi olurken bilgi ve becerileri toplumca kanıtlanmış bireyler olarak daha güçlenirler. Aynı zamanda genelde erkekler önünde ifade edilmeyen kadınlara (ve kadınlığa) özgü düşünce ve yorumlar bu toplantılarda dile gelir. Kaynananın "dilinin kayış gibi" (hem uzun hem de sert) olduğu veya kocanın (yani evliliğin) çekilmesi gereken bir "bela" olduğuna ilişkin atasözleri gülüşmeler ve cinsellikle ilişkili fıkralar eşliğinde diğer kadınlara (ve genç kızlara) aktarılır.

Diğer bir deyişle, ekonomik yardımlaşma hem toplumda hem de hane içinde yer ve kimlik kazanma ile birlikte yürür ve kadın hem işine hem de sözüne göre tanımlanır. Bu yüzden kadın işini de, sözünü de gayet dikkatli bir biçimde ölçerek sarfetmek zorundadır. Fazla gayretli görünmek fazla tembel olmak kadar zararlıdır; aynı şekilde çok sık kullanılan bir atasözünün de belirttiği gibi ("söz gümüşse sükut altındır"), meşruiyet savaşında konuşmak kadar susmak da önemlidir. Gelini veya kaynanası hakkında devamlı konuşan bir kadına hane sırlarını dışarıya taşırmaktan, suçsuz bir insanı karalamaya kadar çeşitli kötü niyetler atfedilebilir. Öte yandan tamamen susmak da suçluluğu kabullenmek şeklinde anlaşılabilir. Sonuçta hane içinde veya akraba ve komşu arasında herhangi bir anlaşmazlık durumunda kişilerin haklılığı bu şekilde oluşturulan kamuoyunca verilen karar şeklinde ortaya çıkar. Bu kamuoyu da kararını neyin gerçek, neyin uydurma, neyin dedikodu (yani kötü söz), neyin nefs-i müdafaa olduğuna, geçmiş bilgilere ve hali hazırda kurulmuş olan ittifaklara göre karar verecektir.

Kadınlar arasında kurulan bu iş ve söz ağı ilk elde evleri birbirine yakın olanları kapsar. Bu yakınlık mekansal olduğu kadar toplumsaldır da. Kadınların rahatça hareket ettik-

leri ve bir anlamda 'içerisi' olarak algılanan bir mekân'dır, sonuç olarak mahalle. Başındaki örtüsünü, ayağındaki şalvarını değiştirmeğe ve başka bir kadının eşliğine gereksinim duymadan aynı sokak veya aynı çeşme etrafındaki evlere girip çıkabilen bir kadın, köyün meydanından ve özellikle erkeklerin mekânını oluşturan kahvelerin önünden geçerken katettiği mesafe daha az bile olsa, çok daha 'uzağa' gitmiş olur. Bu yüzden gündelik yardımlaşma ve ziyaretlerin büyük bir bölümü böyle bir 'yakınlık' ölçeğine göre oluşturulan mahalle içinde gerçekleşir. Dolayısı ile kadın sınırları toplumsal olarak çizilmiş bulunan bu mekân içerisinde rahatça hareket edeceğinden kuracağı bilgi ağında en çok bu mekânı paylaşan kadınlar bulunacaktır. Bu kadınlar arasındaki akrabalık ilişkileri (yani kendi istemleri dışında kurulmuş olan ilişkileri) evlenmenin patrilokal olması gibi yapısal ve köy alanının yerleşme şartları gibi tesadüfi faktörlere bağlıdır.[18] Patrilokalite aynı mahallede oturan kadınlar arasında evlilikten doğan akrabalıkların bulunma ihtimalini artırırken, tesadüfi faktörler de akraba olmayan hatta farklı etnik gruplara bağlı ailelerin aynı mahalleyi paylaşmalarına yolaçarlar. Sonuç olarak genelde bir mahallede yaşayan kadınlar birbirlerine ya tamamen yabancı yahut da kocaları vasıtasıyla akrabadırlar.

Kadın bilgi ağı açısından akraba olan ve olmayan kadın arasında epey fark vardır. Akraba kadınların birbirleriyle olan ilişkilerini kocaları arasında var olan hiyerarşik bağlar büyük ölçüde belirlediği halde, birbirine yabancı olan kadınların ilişkileri kocaları arasında olandan oldukça bağımsız-

18 Tuz köyünde dış göç pek olmadığından köyün nüfusu az da olsa artmaktadır. Bu nedenle köy devletin yerleşime izin verdiği bir alana doğru genişlemeye başlamış, yeni evlilerin bir kısmı bu yeni mahalleye yerleşmiştir. Buna rağmen, geniş avluları olan evlerin arsasına ve yahut (başka erkek kardeş olmaması gibi daha başka nedenlerle) erkeğin ailesinin evine yerleşme oranı da düşük değildir.

dır. Şöyle ki, kocasının ağabeyinin karısına (yani büyük eltisine) saygı ve hizmet borçlu olan bir kadın, kendinden büyük de olsa yabancı bir kadınla çok daha eşitlikçi ilişkilere girebilecektir. Sonuç olarak ödev ifa etme zorunluluğundan ilişkiye girilen akrabalarla itibar kazanmak ve yardımlaşmak için ziyaret edilen akraba olmayan komşular bir kadının bilgi ağını oluşturur. Akraba kadınların da aynı veya benzer bir ağı paylaşmaları gelin üzerindeki denetimi arttırırken akraba olmayan her kadınla uyumlu bir ilişki kurmak söz konusu değildir. Yukarıda anlatmaya çalıştığım gibi eşitlik ile rekabet aynı madalyonun iki yüzü olduğuna göre akraba olmayan komşularla dayanışma, rekabetle içiçedir. Özellikle yaşıt olup aynı dönemlerde evlenmiş olan iki kadın arasındaki eşitlik (kim daha becerikli, kim daha itibarlı gibi sorunlar çerçevesinde yürümekle birlikte "tavuğun ekinlerimi bozdu, çocuğun çocuğumu dövdü" bağlamında süregelen) daha rekabetçi bir ilişkinin doğmasına da neden olacaktır. Bu rekabet bazen çekişmeye ve dargınlık gibi negatif ilişkilere yolaçar. Dolayısı ile kadınlar tarafından kurulan bu ağlar her zaman kadının lehine çalışmayabilir. Dargın olan bir komşu gelin üzerinde otorite sahibi olan akraba kadınlara aleyhte bilgi iletip kadına karşı ittifaklara da girebilir. Bütün bu ilişkiler sonunda herhangi bir mahallede kadınlar arasında yardımlaşmadan merhabalaşmaya, merhabalaşmadan dargınlığa varan bir dizi ilişki örüntüsüne rastlanır. Bu örüntü değişken ve geçici olduğu gibi kendiliğinden oluşmaz; kadınların aktif katılımını ve bütün bu ilişkilerin dikkatli bir biçimde idare edilmesini gerektirir.

Görüldüğü gibi kadınların kurduğu bilgi ve yardımlaşma ağları hem köy içindeki olaylarla ilgili özgül bilgileri hem de kadınlık/erkeklik gibi genel kavramlara ilişkin tanım ve değerlerle yargıları da taşırlar. Bu ilişkiler sayesinde kadın kocasınınkinden farklı bir dünya görüşünün parçacıklarını,

kendi hayat deneyimi ile başka kadınlarınkini karşılaştırarak dile dökmek fırsatını bulabilir. Kadın bilgi ağı aynı zamanda kendi hanesini de etkileyebilecek somut bilgilere ulaşmanın bir yoludur. Bu sayede kadın, kocasının pamuk tarımı ile ilgili kararlarını sorgulamadan, kendi bilgisi dışında attığı bir adımı haber almaya kadar birçok konuda karşı görüş oluşturma imkanını bulur.[19] Aynı zamanda hane içi gündelik yaşamda kocasının ailesinden kadınların (özellikle kaynananın) etki alanını kısıtlama imkanını bulur. Kadının mahalle ve köydeki konumu ile kendi bilgisi hem hane hem de daha geniş aile içindeki kararları etkilemedeki pazarlık gücünü önemli ölçüde arttıran unsurlardır. Bu bilgi ve konum hanenin gelin sayesinde somut maddi kazanımlar elde etmesine yol açmışsa (kadına takılan altınla bir traktör veya tarla alınmışsa, kadının mirası birlikte çabalanarak elde edilmiş ve bu sayede hanenin toprak bütünlüğü genişlemişse, kadın kendi çabaları sonucu pamuk amelesi bulmakta çok başarılı ise veya kadının ailesi ile kurulan ekonomik yardımlaşma bağları çok kuvvetliyse) kadının hane içindeki söz hakkı iyice belirginleşir. Bu da karı-koca ilişkilerinin ideolojik düzeyde hakim olan 'erkek söyler, kadın yapar' , modelinden daha eşitlikçi, karşılıklı konuşma ve tartışmaya dayanan bir çizgide yürütülmesine yolaçar.

19 1984 yılında köy bazında uyguladığım pamuk tarımı ile ilgili bir anket esnasında kadınların kendilerinin doğrudan katılmadıkları süreçler hakkında sahip oldukları detaylı bilgi beni hayrete düşürmüştü. Bu bilgi hanenin o yıl aldığı tarım kredisinin faiz oranından kaç santim derinliğe pamuk tohumunu ekmenin gerekli olduğuna kadar farklı 'teknik' bilgileri içeriyordu. Ayrıca bu bilgiye sahip olan kadınlar arasında yaş, evlilik gibi faktörler önemli bir rol oynamıyordu. Aynı şekilde bazı kadınlar kocalarının pek de rızası olmadan komşu kadınlar ile olan rekabetlerini Söke mahkemelerinde komşuları aleyhine hakaret davası açmaya kadar götürebiliyorlardı. Fakat bu tip davranışın köy genelinde pek tasvip edilmediğini de belirtmek gerek.

V. Sonuç

Köy topluluklarında kişilerin toplumsal statüsü kimlik kazanma mücadeleleri ile iç içedir. Bu durum erkekler kadar kadınlar için de söz konusudur. Kadınlar da erkekler de ancak evlendikten ve toplumsal ilişkilere girdikten sonra tam olarak yetişkin sayılıp toplumun farklılaşma modelinde bir yere oturtulurlar.[20] Bu yazıda, kadınların köy içindeki konumlarının basitçe kocalarının veya hanelerinin statülerini devralmakla açıklanamayacağını, aksine kadınların bu statülerin oluşmasında kritik bir rol oynadıklarını göstermeye çalıştım. Saygınlık ve itibar erkekler için olduğu kadar kadınlar için de önemlidir. Bu itibar ziyaretçilerin çok olması, komşu ve akrabaların bazı konularda fikir sorup yardım istemeye gelmeleri, lüzum olduğunda pamuk toplamak veya bahçe çapalamak gibi işler için yardımcı bulunması gibi hallerde belli olur. Kısaca söylemek gerekirse, itibarın tanınması, bir kimsenin "kapısının çalınması" yani başkasının kişiyi arayıp sorarak bu itibarı görünür kılması ile mümkündür. Bu itibar ancak köy içinde çiftçilik kimliği ile özetlenen bağımsız, diğer hanelerle eşitlikçi ilişkileri olan hanelere gösterileceğinden erkek kadar kadın da bu kimliğe uygun davranış modelleri geliştirmek ve her şeyden önemlisi hane dışında komşuluk ve yardımlaşma ilişkileri arayıp akrabalarla saygılı fakat mesafeli bağlar kurmak durumundadır. Haneler-arası eşitliğin köy bazında kurgulandığı süreç olan evlilik kadın işi olduğuna göre, kadını köy toplumunun kendisinin kurucusu olarak bile görebiliriz.

Bu yazı erkek kadar kadını da toplumsal aktör konumunda köy-içi ilişkilerin düzenleyicisi olarak görmenin önemini vurgulamaya çalışmıştır. Tuz köyündeki kadınların ya-

20 Erkek kimliğinin evlilikle olan bağlantısı için bkz. (Sirman, 1990).

şam örüntüleri, hane içindeki güç ilişkilerinin hane dışında (mahalle ve köy bazında) bir konum kazanma mücadelesiyle iç içe yaşandığını göstermektedir. Bu mücadelenin kadınlar arasında kurulan bilgi ve enformasyon ağının nasıl kullanıldığına bağlı olması dolayısıyla, bu ağın nasıl bir 'dayanışma' mekanizması oluşturduğu, kadının ne ölçüde güçlendiğini anlamak açısından önemlidir. Diğer bir deyişle, köylü kadınların komşuluk ilişkilerinde erkek-egemen yapıyı sorgulayacak bir kadınlararası dayanışma stratejisini oluşturduğunu düşünmek doğru olmaz. Bunun nedeni yine 'eşitlik sorunsalı'nda yatmaktadır. Eşitlik mücadelesi bir düzeyde kişiler bazında süregiderken, evlilik sürecinde görüldüğü gibi, haneler düzeyinde de ele alınmalıdır. Özellikle evlilik sürecinde kristalleşen hanenin itibarı, sonuç olarak o hanede yaşayan bireylerin ve bu arada kadının kendisinin de köy içindeki konum ve saygınlığına bağlıdır. Kadın bir yandan çevresini hane içinde güçlenmek için kullanırken diğer yandan hanesinin itibarına da halel getirmemek durumundadır. Kadının birincil amacı çocuklarına iyi bir gelecek hazırlamak yani onların iyi bir evlilik yapabilmeleri için itibarlı bir hanenin evlatları olmalarını garantilemektir. Bu durumda, kadınlar arasında dolaşan bilgi ve bu bilgiyi besleyen rekabet hem kişinin hem de hanesinin itibarını var veya yok eden bilgi ve rekabettir. Sonuçta kadın sırasıyla çocukları ve hanesini her şeyden üstün tutmak ve dolayısıyla son kertede çevresindeki bilgi ağını oluşturan kadınlara 'el' olarak davranmak durumundadır. Diğer bir deyişle, kadınlar arasındaki dayanışma kısa süreli ve dar amaçlı olup çok kısa bir zamanda rekabet ve onun getirdiği olumsuz ilişkilere dönüşebilmektedir.

Yukarıda sunulan analiz, kadınların aile içinde güçlenmelerine olanak tanıyan ilişkilerin -kısa süreli de olsa- hanenin dışından kaynaklandığı ve genellikle kadınları kapsadığını göstermektedir. Fakat önemle belirtilmesi gereken nok-

ta kadınların bu davranışlarının belirli koşullar altında yani genelde patriyarkal olarak tanımlanabilen ve küçük üreticiliğin hakim olduğu toplumsal koşulların çizdiği sınırlar içinde varolan davranışlar olarak algılanması gereğidir. Erkek, hane reisi olarak, toplumun da onayı ile, kadını (ve hanedeki diğer bağımlı bireyleri) "temsilci" sıfatıyla vesayet altında tutabilir (Sirman, 1990), davranış ve etkinlik alanlarını kısıtlayıp emeğine el koyabilir. Ancak kadın, güçlenme sürecinde bunların biçimlerine müdahale edebilir, bu alanların her birini pazarlık konusu yapabilir. Tüm bu pazarlıklar bu yazıda tartışılmamış olan patriyarkal ilişkilerin sınırları içinde yer alır. Bu sınırları zorlayan yani evde veya köy içinde 'fazla' söz sahibi olan kadınlar aleyhine namusu veya büyücülüğü ile ilgili (veya kocanın kılıbıklığına dair) çeşitli hikâyelerin dolaşması, bir yandan kadının kazanımını törpülerken diğer yandan da diğer kadınlara meşru davranış sınırlarını hatırlatmaya yarar.

Fakat yukarıda anlatmaya çalıştığım gibi, kadınların bu şartlar altında hane/aile içindeki konumlarını güçlendirmek için yapabilecekleri birçok şey bulunmaktadır. Bunların en önemlisi, hareket alanını, bilgisini genişletmek ve özgüven kazanmak için köy toplumu içine girip hane dışında saygın bir kimlik edinme mücadelesine girmektir. Hanelerinde sözü geçmeyen kadınların örneğinde görüldüğü gibi, kadın çocuk doğurup yaşlanarak bu statünün sahibi olamaz; bunun için çalışmalı, diğer kadınlarla hane, aile ve mahalle düzeyinde ilişkilerini geliştirmelidir. Kadının verili koşullar çerçevesinde mümkün olduğunca bağımsız olabilmesi, bir yandan kocasının ailesi ve kendi ailesi ile miras gibi haklarını koruyarak mesafeli bir ilişkiye girmesine diğer yandan kendisine destek olabilecek komşu gelinlerle dengeli bir yardımlaşma ve karşılıklı ziyaret bağları geliştirmesine bağlıdır.

Eğer bu yazı kadınların yaşadıkları sistem içinde erişebi-

lecekleri gücün nerelerden geldiğini gösterebildiyse, yapılması gereken bir şey daha kalmıştır. O da erkeklerin gücünün nerelerden geldiğinin dikkatle araştırılmasıdır.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, N. (1978) "Ekonomik ve Sosyal Değişmeler Karşısında Türk Kadını," *Türkiye Kadın Yılı Kongresi*, der. H. Topçuoğlu, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Afetinan, A. (1968) Atatürk ve *Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Altındal, A. (1977) *Türkiye'de Kadın*, Havass Yayınları, İstanbul.

Bates, D. (1973) *Nomads and Farmers: A Study of the Yörük of Southeastern Turkey*, University of Michigan, Ann Arbor.

Dubetsky, A. (1976) "Kinship, Primordial Ties, and Factory Organisation in Turkey: An Anthropological View," *International Journal of Middle East Studies*, cilt 7, ss.433-451.

Delaney, C. (1984) Seed and Soil: Symbols of Procreation- Creation of a World (An Example From Turkey), Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi.

Friedl, E. (1967) "The Position of Women: Appearance and Reality," *Anthropological Quarterly*, cilt 40, ss.98-105.

Güneş-Ayata, A. (1989) "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik," Türkiye II. Sosyal Bilimler Kongresine sunulan tebliğ.

Harding, S. (1975) "Women and Words in a Spanish Village," *Towards an Antrpology of Women*, (der.) R. Reiter, Konthly Review Press, New York.

Kandiyoti, D. (1977) "Sex Roles and Social Change: A Comparative Appraisal of Turkey's Women," *Signs*, cilt 3, ss.57-73.

(1988a) "Slave Girls, Temptresses, and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel," *Feminist Issues*, cilt 8, ss.35-49.

(1988b) "Bargaining With Patriarchy," *Gender and Society*, cilt 2, ss. 274-290.

Kıray, M. (1976) "The New Role of Mothers: Changing Intra-Familial Relationships in a Small Town in Turkey," *Mediterranean Family Structures*, der. J.G. Peristiany, Cambridge University Press, Cambridge.

Lazreg, M. (1988) "Feminism and Difference: The Perils of Writing as a Woman on Women in Algeria," *Feminst Studies*, cilt 14, ss.81-107.

Özbay, F. (1979) "Kırsal Yörelerde Kadının Statüsü, İşgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu," *AİTİA Yönetim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, sayı 1, ss.201-24.

Rogers, S. C. (1978) "Woman's Place: A Critical Review of Anthropological Theory," *Comparative Studies in Society and History*, cilt 20,

ss.123-162.
Sirman, N. (1980) "Women and Development: The Changing Position of Women in an Agricultural Valley of Western Turkey," "Social Movements in Southern Europe" konferansına sunulan tebliğ, Londra Üniversitesi.
(1988a) *Peasants and Family Farms: The Position of Househods in Cotton Production in a Village of Western Turkey,* Basılmamış Doktora tezi, Londra Üniversitesi.
(1988b) "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri," *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (1923-2000), (der.) Ş.Pamuk ve Z. Toprak, Yurt Yayınları, Ankara.
(1990) "State, Village and Gender in Western Turkey," *Turkish State, Turkish Society,* (der.) A. Finkel ve N. Sirman, Routledge, Londra.

Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarda Cinsiyet Rolleri ve Kadın Stratejileri

Lale Yalçın-Heckmann / NURNBERG

Günümüz sosyal bilimleri feminist tartışmaların da katkısıyla patriyarkanın daha kesin bir tanımını yapmaya ve patriyarkanın genel ve özel konumlarını saptamaya çalışmakta. Bu bağlamda kadınların gücünün ne olduğu, nereden geldiği, nerede aranması gerektiği ve nasıl farklılıklar gösterdiği tartışma konuları. Bu yazı patriyarka tanımlarının sorunsalını, ya da "kadınlık durumu", "kadının ezilmesi" ve "erkek egemenliği" gibi kavramların evrenselliğini irdelemek amacında değil. Daha ziyade, "kadının gücü"nü incelerken belirli bir tarihi ve sosyo-kültürel içeriğe sahip bir toplumu ele alarak, öncelikle bu toplumdaki kadının gücü tartışmasına değişik boyutlarıyla katılma çabasında.[1]

Yazıda ele alınan kadınların toplumsal konumları iki önemli sosyo-ekonomik yapıdan etkileniyor. Biri, bu kadınların aşiret toplumunda yaşamaları. İkincisi ise göçer ya da

1 Bu kavramların evrenselliği ya da öznelliği, "kadın"ın bir kategori olarak ele alınmasının problemlerinin genel bir dökümü için bkz. Moore (1988:1-11).

yarı-göçerliğin üretim sisteminde başat olması.[2] Önce bu iki sosyo-ekonomik yapı özelliklerini genel hatlarıyla kısaca tanıyalım.

Aşiretten kasdettiğim sosyal yapı tarihsel bir evrim sürecinin bir aşaması ya da safhası değil.[3] Ben aşiret kavramını, özellikle Orta Doğu antropolojisi bağlamında kullanıldığı biçiminde kullanıyorum.[4] Yani aşiret, birbirine bir şekilde akraba olduğuna inanan, birbirine karşı çeşitli yükümlülükleri ve ortak bir "ahlak" (moral) kodları olan bir toplum. Orta Doğu'da aşiretler hemen hemen tamamen babasoyundan (patrilineal) gelen bir akrabalık takip ediyorlar. Miras ve mülkiyet ilişkileri, geniş aile (kuşaklar arası ve kuşak içi) ve kızların erkeğin babasının evine (patrilokal) evlenmeleri bu "babasoyu" ilkesinden çok etkileniyor. Türkiye'deki aşiret toplumlarında, Bates (1973), Beşikçi (1969) ve benim tez çalışmam (1986) örneklerinde gördüğümüz gibi, miras hakkı aşiret kuralıdır diye açıklanarak kadınlara verilmiyor.[5] Kadınlar arsa ve tarla gibi taşınılmaz ve hayvan gibi üretimde temel olan

2 Her aşiret toplumu illa da göçer ya da yarı-göçer değil. Yerleşik tarımla uğraşan aşiretler de var, hatta yerleşik ve göçer toplumlar sık sık bir aşiretin iki kolunu oluşturmakta. Aşiretin bir nüfus grubu olarak kesin bir tanımını yapmak zor. Hakkari'nin yerlisi sorulduğunda 25'e yakın aşiret sayabiliyordu. Gene de bazı grupların sülale mi, kabile mi, aşiret mi, kavim mi olduğu konusunda çözümlenemez anlaşmazlıklar ve belirsizlikler vardı. Türkiye'de aşiretli göçer ve yarı-göçerlik sadece Kürtler'de değil, Yörük ve Türkmen etnik gruplarında da görülmekte. Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Yalçın (1986).

3 Bu yazının kapsamı dışında kalan aşiret/kabile toplumlarının bir tarihsel evrim safhası mı yoksa tarihin değişik dönemlerinde görülebilen daha genel bir sosyal yapı mı olduğu sadece antropologlar için değil, tarih ve diğer sosyal bilimciler için de tartışma konusu. Bu tartışmalara benzer ve paralel tezler, Türkiye tarihi ve sosyolojisi bağlamında da görülmekte ve hatta kadının konumu eski Türk olduğu farzedilen aşiret düzeninde adeta idealleştirilmektedir. Örnek olarak bkz. Hassan (1986:76-96), Berktay (1983:72-100).

4 Örnekleri için bkz. Eickelman (1981:85-104), Ahmed & Hart (eds.) (1984), Bates & Rassam (1983:241-268).

5 Kadınlara miras hakkı verilmemesi haliyle sadece Orta Doğu'nun aşiret toplumlarına özgü bir olay değil, Afrika'da, Asya'da ve gene Orta Doğu'nun aşiret olmayan toplumlarında da görülebilen bir uygulama.

mallara sahip olamıyor, bu malların kullanım, satım ya da miras yoluyla birine devredilmesinde karar verme hakları ya hiç yok, ya da kısıtlı ve dolaylı. Bu durum özellikle göçer ve yarı-göçer üretim sistemleriyle çakıştığında daha da genel bir uygulama olarak ortaya çıkıyor.

Aşiret yapısının bir diğer özelliği bir aşiret ideolojisinin olması. Buna göre aşirete bir "tarih" ve "tarihi kişilik" atfediliyor, birbirine "yakın" ya da "uzak" olmak tanımlanıyor (örneğin aşiretler hiyerarşik ya da yatay belirli yerlere oturtuluyor), erkekler arası dayanışma ilkeleri ve kadınlardan dolayı ortaya çıkan akrabalıklar saptanıyor (örneğin başka bir aşiretten gelen gelinin akrabaları genel olarak "dayılarımız" diye sınıflandırılıyor). Ancak bu ideolojik belirlemeler Bourdieu'nün tartıştığı gibi genel bir söylemi ve anlamlar paketini içermekle beraber kendi içinde de çelişkili ve çeşitli.[6] Bu "anlam çeşitliliği" aşiretteki başat erkek egemen ideolojinin, kadın ya da erkek tarafından, değişik biçimlerde yorumlanmasına ve değişik sosyal stratejilerin kullanılmasına olanak veriyor. Aşağıda örneklemeye çalışacağım kadın stratejileri aşiret ideolojisinin söylemi ve bu söylemin yeniden üretilmesi açılarından özellikle önemli.

Göçer ve yarı-göçer üretim sistemleri ise şu ana hatlarla özetlenebilir. Haliyle bu üretim sistemlerinin en çarpıcı özelliği, adı üstünde, bir göç, bir hareketlilik olgusunu içermesi. Türkiye'de "saf" anlamında (yani yaz ve kış çadırlarda yaşayarak, yerleşik ya da tarla sahibi olmadan) göçerlik sayısal olarak az. Bates ve Beşikçi'nin çalışmaları göçerliğin yerleşik toplumlar ve yerleşik tarım üretimi sistemleriyle ne kadar içiçe olduğunu ve göçer-yerleşik bağlarının ne kadar sıkı ve birbirine çevrilebilen bağlar olduğunu da gösteriyor. Gene bu iki çalışmadan öğrendiğimize göre yaylalar eskiden gelenek-

6 bkz. Bourdieu (1977).

sel olarak çeşitli aşiretlere ait olduğu halde Cumhuriyet sonrasında hızlanan bir süreç içinde özel mülkiyete geçerek göçerlerce kiralanmaya başlamış.[7] Bu da gene göçerlerin ekonomik ve sosyal açıdan daha önceki, içine ve pazar ekonomisine kapalı sosyo-ekonomik yapılarının hızla değişmekte olduğunu gösteriyor.

Göçer ve yarı-göçerlik hane halkı yapısını, hane halkının mekân, zaman ve işbirliğini önemli ölçüde etkiliyor ve belirliyor. Bu bağlamda, cinsiyet rolleri ve bu rollerle beraber gelen iş bölümü, üretim ve tüketimin düzenlenmesi ve örgütlenmesi, hane içinde ve dışında karar verme ve kararları yürütme ilişkileri gene göçer ve yarı-göçerlikle yakından ilgili. Yaz ve kış mekânları, çevrenin kullanımı ve iş örgütlenmeleri arasında sistemin getirdiği sınırlandırmalar kadınlarca nasıl kabul edilip kullanılıyorlar, şimdi bu örnekleri tartışmaya geçelim. Kadınların güçlerini aldıkları ve çeşitli stratejilerle kullanabildikleri alanları üç başlık altına topluyorum.

Kadın, Üretim ve Yeniden Üretim

Burada üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini bir arada ele alıyorum. Üretim ve yeniden üretime bakmamın ardında şöyle bir varsayım yatıyor. Beşikçi'ye göre aşiretli Kürt göçerlerde (buna yarı-göçerleri de eklemek mümkün) kadın üretime çok yoğun, hatta sömürülme derecesinde katılıyor. Ama bu yüzden de ailede ve toplumda saygın ve sözü dinlenen bir konumda.[8] Benim sorguladığım nokta, kadınların

7 bkz. Beşikçi (1969), Bates (1973), Hütteroth (1961).

8 Üretime doğrudan katılmakla kadının özgür ve saygın bir statüsü olması Engels'den beri kurulan bir bağlantı. Buna göre üretim tarzının daha "ilkel" olduğu ve özellikle özel mülkiyetin olmadığı (ya da Engels'in evrim modeline göre özel mülkiyete henüz geçilmediği) toplumlarda kadınla erkeğin konumları birbirinden bağımsız ve eşitlikçi.

aşağıda saydığım işleri yapmasının kendi başına bir statü ve saygınlık getirip getirmediği. İşlerin planlanması, bölünmesi ve stratejilerle yönlendirilmesiyle bu statü elde edilebiliyor mu? Ayrıca, sayacağım işler çok ve yüklü olduğundan bu işleri kadınların yapmayı red etmesi ya da az yapması ne gibi sonuçlara yol açıyor?

Önce işlerin bir dökümünü yapalım. HAYVANCILIKTA: Süt sağmak, süt mamullerini üretmek (peynir, yağ, yoğurt, vb.), kıl, yün, deri gibi diğer hayvan ürünlerini işlemek (eğirmek, örmek, çadır, kilim, halı, heybe dokumak, deriden çeşitli torbalar yapmak), ağıl, ahır ve kümeslerin bakımı, çobanlık, hayvan yemi için ot biçmek, taşımak ve vermek. Özellikle yarı-göçerlerde BAHÇECİLİK ve TARIMDA: Bahçelerin bakımı, çapa, gübreleme, meyva ve sebze toplama, taşıma, sebzeleri yenmek üzere hazırlama (ayıklama ve kurutma gibi), tahıl ve diğer tarım ürünlerinin işlenmesi, hazırlanması ve depolanması. DOĞRUDAN HANE ve HANE HALKI ile ilgili ÜRETİM ve YENİDEN ÜRETİMDE: Evin ve evdeki eşyaların bakımı, tamiri, temizlenmesi, yemek pişirmek, çamaşır, bulaşık yıkamak, yatak, yorgan, yastık gibi ev eşyalarını üretmek, elbise dikmek, örmek, dokumak, çocuk doğurmak ve bakmak, yaşlı ve hastalara bakmak, misafir ve erkeklere hizmet. Bu liste daha da uzatılabilir muhakkak. Yukarıda saydığım işlerin büyük bir kısmı (ama hepsi değil) sadece kadınlar tarafından, yani erkek ve çocukların yardımı olmadan yapılmakta. Kadınların hane içindeki (özellikle hanehalkı reisine) akrabalık dereceleri ve ilişkileri, yaş ve sayıları işlerin kadınlar arasında bölüşülmesini etkileyen başlıca nedenler.

Bu işlerin yapılmasıyla kadının güç ilişkileri birbirine nasıl bağlı? Yukarıda saydığım işlerin cins ve miktar olarak benzerleri yerleşik ve aşiretli olmayan toplumlarda da "kadın işi". Aşiretli kadının farkı, aşiret toplumunda kadının yerinin ve statüsünün aşiret hiyerarşisi içindeki yeriyle ve aşi-

ret ideolojisinin kadın rolünü tanımıyla da alâkalı olmasında. Şehirli-köylü, zengin-fakir, meslek sahibi-ev kadını, yaşlı-genç, evli-bekâr gibi ayrımların ötesinde kadının aşiret içindeki yeri, ne kadar saygın ve lider durumunda bir aileden geldiği, ne tip (başlıkla, kaçırılarak vb.) ve kiminle evlilik yaptığı, kadının üretim ve yeniden üretime hangi konumda katılacağını belirlemekte.

Tez araştırmamı yaptığım Hakkari bölgesindeki yarıgöçer Kürt aşiretlerinde aşiretin ileri gelenleri tabakasına mensup olmak kadının sadece köy ya da kasabada mı oturacağını değil, aynı zamanda ne iş yapacağını da belirliyor. Köyde kadınlar yukarıda saydığım işleri genelde yaşamlarının her döneminde yerine getiriyorlar. İyi çalışmak, hızlı çalışmak, bir işi güzel yapmak kadınların kişisel prestijini ve şöhretini belirleyen kriterler. Ancak yapılan işler arasında düşük prestijliden yüksek prestijli işlere giden bir sıralama da var.

Kadınlar, özellikle aynı hanede oturanlar, prestiji yüksek olan ekmek pişirme, misafire çay ikram etme, halı dokuma, yayla çadırında süt mamüllerini üretme gibi işler için hane içinde birbirleriyle ve hane dışında yaşıt kadınlarla rekabet ediyorlar. Bu rekabete yüksek statülü bir aileden gelen gelin daha avantajlı giriyor denebilir. Aşirette yüksek statüsü olan aileler, genelde erkek sayısı kabarık, başında yaşlı saygın biri olan, zenginçe ve iyi konuşmacı ve politikacı kadın ve erkekleri olan aileler. Böyle bir aileden gelen kadın, evlendiği erkeğin evinde de kendi ailesinin statü ve prestijini taşıyor; dolayısıyla yeni gelin ise illa da herkesten kaçıp göçmesi, büyük gelin ise illa da en ağır işleri yüklenmesi gerekmeyebiliyor. Böyle kadınların evlendikleri aile içindeki statüleri kendi doğdukları ailenin fertleri, hatta kendi aşiret grubu tarafından sık sık kontrol ediliyor. Yüksek statülü bir aileden gelen yeni gelin, örneğin, ikinci kadın olarak bile gelse (bile di-

yorum, zira ikinci kadın, yani kuma olmak çelişkili, gerçekte arzu edilmeyen, ama erkek egemen ideolojiye göre erkeklerce arzulanan, kadınlarca da kabul edilebilen bir durum) üretimde bazı, özellikle düşük prestijli ot ve odun taşıma ya da diğer gelinlerin çocuklarına bakma gibi işleri yapmayı red edebiliyor, hatta bu işleri yüklenip yüklenmemeyi hanedeki diğer kadınlarla bir pazarlık konusu yapabiliyor.

Bundan başka, Beşikçi'nin iddia ettiğinin aksine üretimde en ağır yükü kaldırmak, bir diğer ifadeyle "saçını süpürge ederek" çalışmak kadına doğrudan bir saygınlık kazandırmıyor. Kadının üretime katılırkenki tavrı (posture), yani işleri ne kadar rahat, ağırdan alıyormuş gibi göründüğü, topluca geçirilen zamanlara ve sohbetlere katılması, çevresindeki ilişkileri ona dayatıldığı gibi değil de kendi düzenlediği gibi yürütüyor olması, ya da en azından öyle görünmesi, kadının statüsünü belirliyor.

Kadın ve Tüketim

Yukarda sözünü ettiğim, aşiretin ileri gelen ailesinden olan kadınların koca evinde üretime katılmaları nasıl yüksek prestijli işleri yüklenerek oluyorsa, tüketimde de benzer durumlar gözleniyor. Tüketimde genel eğilimler şöyle: Kadınlar erkeklere nazaran özellikle yiyecek tüketiminde ikinciller. Bu ikincillik kadının mazbut, uysal ve fedakâr olmasını gerektiren cinsiyet rolünün bir parçası. Buna karşılık aşiretli yarı-göçer kadının kıyafeti önemli bir tüketim maddesi ve özellikle erkeklerin kadınlara ne kadar masraf ettikleriyle övünme ya da şikayet etme nedeni. Ama kıyafet dışında kadının kendine ait ziynetten başka tüketim olanağı yok. Hatta kendisine düğünde hediye edilen ziynetin kullanım hakkı bile tamamen kendinde olmayabiliyor; hanehalkı reisi, kocası ya da kardeşi bu ziyneti başkasına hediye edebiliyor, özel-

likle akrabalar arası bir prestij alışverişi söz konusuysa.

Kadının fazla ve özellikle kıyafet ya da ziynet gibi prestij mallarını tüketmesi sadece kendi statüsünü değil, aynı zamanda kendi yakın sosyal grubunun, evlendiği ya da içine doğduğu ailenin de statüsünü etkiliyor. Bu nedenle kadının üretim kadar tüketime katılmayı da red etmesi, örneğin üstü başı bakımsız, süssüz, özensiz gezmesi sadece kendi şahsını ilgilendiren değil, kadının hane içindeki ilişkilerini de yansıtan, bu ilişkiler hakkında mesajlar veren bir tavır. Diğer bir deyişle, tüketime katılım da, üretimde olduğu gibi, sembollerin manipüle edilerek kendi durumunu iyileştirme kavgalarına açık bir alan.[9]

Kadın ve Evlilik İlişkileri

Haliyle bu ilişkiler, evliliklerin pazarlığı, seçim ve organizasyonu sadece evlenen kadının değil, pek çok kişi ve grubun birbirleriyle çeşitli ilişkileri kurma, yeniden kurma ya da değiştirme mücadeleleriyle yakından ilgili. Bu evlilik ilişkilerinden, doğu Anadolu ve aşiret toplumlarında sık görülen iki uygulamayı ele alacağım. Birincisi kız kaçırma ve kaçışma olayı. Bates (1974) güneydoğu Anadolu'daki Yörük göçerlerde aşiret ideolojisinin eşitlikçi olduğunu ve amca kızı evliliğinin akraba grubunu homojen tutmak için ideal evlilik sayıldığını anlatıyor. Yörüklerde başlık parası geleneği ve genç erkeklerin ancak evlenerek toplumun yetişkin ferdi sayılmaları nedeniyle erkek ve kadınların istedikleri zaman ve istedikleri kişiyle evlenmeleri zor. Bu durumda kız kaçırma/kaçışma usulüyle evlenmek, aşiret içindeki babasoyun-

9 Karşılaştırma için bkz. Maher (1981). Maher Fas'ta kadınların kendilerini yeterince "mazbut" ve "mütevazi" gösterebilmek amacıyla az tüketmede birbirleriyle yarıştıklarını, hatta sofra başında etten ziyade kemik yemenin lezzetini savunduklarını anlatıyor.

dan gelenlerle dayanışma ilkesini zedelemekle beraber, grubun kendi içine kapanmasını (endogami) önlediği gibi, kaçan kadınla kaçıran erkeğin yetişkin statüsüne kendi belirledikleri zamanda erişmelerini sağlıyor. Kadın kaçarak ayrıca üretim sistemindeki yerini de etkiliyor; zira beraber olacağı kamp grubunu belirlemekte kendi seçeneğini kullanıyor. Daha açık dille anlatılırsa, ailesinin arzusunun tersine amca oğluyla değil de, kendi gruplarının dışından biriyle kaçarak evlenen kadın, belki üretim sürecindeki yerini kısa vadede ya da doğrudan değiştirmiyor, ama uzun dönemde ve yeniden üretim sürecinde kendi çocuklarının hangi babasoyundan akrabaları olacağını belirlemiş oluyor.

Ancak kaçma ve kaçırmanın, Bates'in söylediklerinin de dışında, kadının kontrol edilmesi gereken bir cins olduğunu çok çarpıcı bir şekilde tanımlayan bir söylemi de var. Kaçma ve kaçırma olayının benim araştırma yaptığım aşiretli yarıgöçer Kürtlerde her zaman iki ayrı tezi vardı. Bu tezler "kız tarafı" ve "erkek tarafı" diye ayrılıyorlar. Kız tarafına göre kız her zaman "kaçırılır"; erkek tarafına göre de kız her zaman "kaçar". Gruplar kaçma/kaçırılma olaylarını kendilerinin söz konusu kadına olan akrabalık ve yakınlık derecelerine göre tanımlıyorlar. Bu durumda Bates'in iddia ettiği gibi kadın kaçarak kendi seçeneğini uyguluyor olsa bile, bu böyle görülmüyor ve kaçan kadın, bazen uzun yıllar sürebilecek prestij ve statü kaybına, hatta bazen de açıkca saldırılara maruz kalabiliyor.[10] Kısacası bu "kendi seçeneğini uygulama"nın tutarı yüksek.

Bundan başka, zorla kaçırılan kadın da, "o zaten kaçtı"

10 Kaçarak evlenen bir kadın bazan yıllarca kendi kan akrabalarıyla düşmanlık ilişkileri yaşayabiliyor. Öyle ki, bazen bu düşmanlık kadının çocuklarını da etkiliyor. Örneğin Yüksekova'da kaçtıktan sonra kendi akrabalarıyla barışmamış bir kadının 18 yaşındaki oğlu, caddede dayılarıyla karşılaşmamaya özen gösteriyordu ve kendini tanıtırsa dövüleceğine inanıyordu.

zannında olduğundan, kadın kendi seçeneğini hiçbir zaman açıkça ortaya koyamıyor. Belki meseleye ters yönden bakıldığında, bu iki tezin her türlü kaçma/kaçışma olayında kullanılması, kadının bu anlam karışıklığından yararlanıp gerçekten kendi istediğini yapmasına fırsat tanıyor diye düşünülebilir. Ancak yukarıda da değindiğim gibi, kadınların kaçırılması/kaçması olayları kadınlar üzerinde kontrolün ve onların hareketliliğinin sınırlandırılmasına, hatta bunun da ötesinde üretime tam olarak katılmalarını bile engelleyecek uygulamaları meşru kılan bir söylem yaratıyor. Bu kontrol ya da kontrole karşı meydan okuma (yani kızı kaçırma), zamanında, kadının bedenine şiddet uygulamaya bahane de olabiliyor.[11]

Son olarak gene bu aşiret ve göçer toplumlarda görülen, erkeklerin birden fazla kadınla aynı zamanda evli olmaları (polygyny) konusuna değineceğim. Bu uygulama erkek egemen söylemin kendini belki en fazla abarttığı, süsleyip dışarı sattığı alan. Bu şekildeki çok karılılık hem cinsel potansiyel hem de kadını her yönden kontrol etme görüntüsünü verdiği için, Hakkari'deki aşiretli yarı-göçerlerde duygusal ve cinsiyetçi kavramların çarpıştığı bir mücadele alanı. Kategorik olarak çok karılılık hem erkeklerin üstünlüğünü gösteriyor hem de onların (formal anlamda ve din gereği) hakları. Ama tartışma bu noktadan sonra karışıyor. Kadınlar ve erkekler hangi durumda çok karılılığın yürümeyeceğini ortak ya da farklı noktalarla ifade ediyorlar. Erkeklere göre çok karılılık, kendi genç kızları ya da kız kardeşlerinin ikinci kadın olarak evlenmeleri şeklinde ise kötü. Ama başkalarının kızlarıyla aynı şekilde evlenmek iyi. Erkek ve kadınların ortak kanısına göre ikinci/üçüncü kadınla evlenmek belirli koşulları yerine getirdikten sonra olabilecek bir olay. Ancak iş orada da

11 Kadına uygulanan şiddeti ve şiddetin yaygınlığını bir kontrol mekanizması olarak açıklayan tezler için bkz. Bennholdt-Thomsen, u.a. (1987).

bitmiyor. Evlilikleri ve hane içindeki tüm ilişkileri erkek nasıl idare ediyor, bu çok karılı evlilik zaman içinde nasıl yürüyor, hanenin "huzur ve düzeni", hane halkının tavır ve hareketleri bu evlilikten nasıl etkileniyor, bütün bunlar kadın ve erkeklerin değerlendirmeleri açısından önemli. Kısacası çok karılı evlilik, kısa bir sürede ortaya çıkıp tamamlanan bir olay olarak değil, bir süreç içinde gelişmeleriyle birlikte değerlendiriliyor.

Demek ki, kadınlar aşiret ve hane içindeki güç ilişkilerini, aşiret içi ve akrabalar arasında gerekli görülen dayanışma kurallarını, hatta babasoyundan gelen ilişki ve sorumluluklarını kendi çıkarlarını korumak için birbirlerine ve erkeklere karşı kullanabiliyorlar. Kadınların güçlerini gösterip sınayabildikleri bu alanlarda ne tür stratejiler kullanılıyor, bu strateji alanının sınırları nerelerde, bu noktaları son bir örnekle açayım: Hakkari'nin hayvancılıkla geçinen yarı-göçer bir dağ köyünde araştırmam boyunca kaldığım hanenin reisi Hüseyin ile karısı Esma'nın arasında yaş farkı 10'dan fazlaydı. Esma, Hüseyin'den yaşlıydı. Evlilikleri bir "levirate", yani erkeğin ölen ağabeyinin karısı ile evlenmesi türündendi. Bu evliliğin nedenlerinin başında Hüseyin'in ağabeyinin askerde kaza sonucu ölmesi ve Esma'nın çok genç yaşta çocuksuz dul kalmasıydı. Diğer nedenler Esma'nın ikinci kadın ve kaçırılarak evlendirilmiş olması, güzelliği, aşiretin saygın bir ailesinden ve nüfuzlu erkek akrabalarına sahip olmasıydı. Hüseyin karısıyla evlenmek için on sene beklemiş ve ancak ergen olunca evlenmişti. Araştırmam sırasında kendisi kırk yaşlarında, Esma ise altmışlarına yakındı. Hüseyin'in karısını "yola getirmek" ve gözünü korkutmak için kullandığı en sık tehdit ikinci kez evlenmekti, ama Esma'nın ona bazen dolaylı bazen de doğrudan mesajı "ikinci kadın getirirsen görürsün"dü. Erkek evde kontrolü sürdürme ve huzuru muhafaza etme zorunda olduğundan bu ciddi bir tehdit-

ti. Hüseyin'in de Esma'nın sözlerini tehdit olarak görmesinin somut nedenleri vardı. Esma daha genç yıllarında kocasıyla olan anlaşmazlıklarında, çekip baba evine gitmiş, Kürtçesi "ziz bû" olmuştu.[12] Bu, evi geçici olarak terk etme kadının çok açık bir protestosu olarak görülebilir, her ne kadar kadının akli dengesi bozuldu dense bile. "Ziz bû" olayının sadece kişisel ya da spontane bir protesto olmaktan da öte kurumsal bir yönü var; protesto olarak koca evini terk eden kadın geri gelmek için ödünler istiyor ve bunu araya kendi akrabalarını ve aile fertlerini koyarak yapıyor. "Ziz bû"nun dereceleri var; örneğin kadının köy içindeki akrabalarına bir kaç günlüğüne "çekip gitmesi"nin önemi, anne-babasının bulunduğu başka bir köye daha uzun bir süre için gitmesinin öneminden daha az. Ne kadar yakın bir akrabanın yanına, mesafe olarak ne kadar uzağa ve ne kadar uzun süre için evden ayrılıp "ziz bû" olunursa, ilişkiyi yeniden eski haline getirmek için, araya o kadar çok ve önemli akraba girmesi ve o kadar çok "geri getirme" hediyeleri verilmesi gerekmekte. Hüseyin'in karısı Esma'nın kendi köyünün aşiretin merkez köylerinden biri olduğu, önemli akrabaları olduğu ve Hüseyin için bu akrabalarla iyi geçinmenin önemli olduğu düşünülürse, "ziz bû"nun yaptırım ve tehdit gücünü anlamak kolaylaşır. Son olarak, Esma kocasından gelen "ikinci kadınla" evlenme tehditlerine karşı "ziz bû" mekanizmasından başka, daha ikincil ve dolaylı mücadele stratejileri de kullanmaktaydı. Büyük gelinin kim olacağı konusunda Hüseyin'le arasında çıkan anlaşmazlıkta, görünüşte kocasının kararına bo-

12 M.E.Bozarslan'ın yeniden düzenlediği Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın "Kürtçe-Türkçe Sözlük"üne göre, "ziz" "başkasına acıyan yürek" demek. "Dilziz" alıngan kişiler için kullanılan bir kelime, Türkçe'deki gönlü kırık deyimine yakın bir anlamda. "Ziz bû" (yani "ziz" olmak) anlam olarak gönlü kırgın ya da gönlü yaralı'ya yakın oluyor. Ancak bu anlamda "gönlü kırgın" kadınlara eleştiri olarak, bu kadınların akli dengesi bozuk olduğu iddia edilmekte idi.

yun eğmiş ve onun istediği gelinle oğlu evlenmişti. Ancak gelinle Esma arasındaki ilişki sorunlu idi. Gelin, kaynanasıyla olan anlaşmazlığı üretime ve tüketime sınırlı katılıp, bunu "bana iş vermiyor, bir şey yapmama (ekmek pişirmek, yemek yapmak gibi) müsaade etmiyor, üstüme başıma yeni bir şey almıyor" şeklinde açıklayıp, sorumluluğu kaynanasına atarak gösteriyordu. Esma ise aslında hanedeki kadınların en kıdemlisi olarak diğer kadın ve kızların genel tavır ve durumlarından sorumlu idi. Ancak o da, gelinine söz geçiremediğini, zaten gelinin geçimsiz olduğunu önceden bildiği için onun oğluyla evlenmesini istemediğini söyleyip, sonuçta sorumluluğu kocasına yıkıyordu. Sonuç olarak denilebilir ki, evde yaşanan yıkanmamış çamaşırlar, bakılmayan çocuklar, değerli bir konuğa layık olmayan yemekler gibi bir sürü "ufak tefek aksaklıklar"ın ardında, hanehalkını oluşturan kadın ve erkekler arasındaki statü mücadeleleri kadar Hüseyin'le Esma'nın çatışmalarının sonuçları da yatıyordu.

Özet olarak, denebilir ki, göçer/yarı-göçer aşiret yapısı her ne kadar patriyarkal bir yapı olup, kadını geniş aile içinde ağır bir üretim yüküne soksa da, kadının statüsü ne üretime doğrudan katılması nedeniyle kendiliğinden yüksek, ne de kadınlar toplumun değer yargılarını sorgusuz kabul etmekte. Kadınlar sistemin kendi içinde çelişen cinsiyetçi ve hiyerarşik anlam ve pratik bütünlerini konumlarına göre kendi lehlerine çevirmek üzere çeşitli stratejiler uygulayabilmekteler.

KAYNAKÇA

Ahmed, A.S. & D.M.Hart (der.) (1984) *Islam in Tribal Societies,* Routledge & Kegan Paul, Londra.

Bates, D.G. (1973) *Nomads and Farmers: a Study of the Yörük of Southeastern Turkey,* Ann Arbor, Michigan.

(1974) "Normative and Alternative Systems of Marriage among the Yörük of Southeastern Turkey", *Anthropological Quarterly,* 47, s.270-287.

Bates, D.G. & A.Rassam (1983) *Peoples and Cultures of the Middle East,* Prentice-Hall, Inc., New Jersey.

Bennholdt-Thomsen, V. u.a. (1987) *Frauen aus der Türkei,* Edition CON: Periferia, Bremen.

Berktay, H. (1983) *Kabileden Feodalizme,* Kaynak Yayınları, Istanbul.

Beşikçi, I. (1969) *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar,* (Göçebe Alikan Aşireti), Sevinç Matbaası, Ankara.

Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice,* CUP, Cambridge.

Eickelman, D.F. (1981) *The Middle East: an Anthropological Approach,* Prentice-Hall, Inc., New Jersey.

Hassan, Ü. (1986) *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler,* V Yayınları, Ankara.

Hütteroth, W-.D. (1961) "Beobachtungen zur Sozialstruktur kurdischer Stämme im östlichen Taurus", *Zeitschrift für Ethnologia*", s.23-42.

Maher, V. (1981) "Work, consumption and authority within the household: a Moroccan case", *Of Marriage and the Market* (der.) K.Young, C.Wolkowitz & R.Mc Cullagh, Routledge & Kegan Paul, Londra, s.117-135.

Moore, H.L. (1988) *Feminism and Anthropology,* Polity Press, Cambridge.

Yalçın, A.L. (1986) "Kinship and Tribal Organization in the Province of Hakkari, Southeast Turkey", unpublished Ph.D. Thesis, Un. of Londra.

Yusuf Ziyaeddin Paşa (1894/1978) *Kürtçe-Türkçe Sözlük,* (yeniden düzenleyen) M.E.Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul.

Bölüm V

Direnmenin Biçimleri: Kamu Yaşamı

TÜRKİYE'DE KADININ SİYASETE KATILIMI

Ayşe Güneş-Ayata / ODTÜ, ANKARA

Türkiye'de kadının kurumsal siyasete katılımın en belirgin göstergesi olan kadın parlamenter oranında bir azalma söz konusudur. Bu da kadınların siyaset içindeki yerini tartışılır bir hale getirmiştir. Bu makalede kadının siyasete eklemlenmesindeki bazı türleri ve toplumda bunlara karşı olan tavırları tartışmak istiyorum.[1] Makalenin birinci kısmında kadınların oy verme davranışını ikinci kısımında ise kadınların aktif olarak siyasete katılmalarını irdelemekteyim.

Siyasal katılım türlerini genel olarak ikiye ayırabiliriz: Bireysel siyasal katılım ve toplumsal siyasi katılım. Bireysel siyasi katılım, genel olarak vatandaşlık görevleri arasında sayılan ve hiç bir ikili insan ilişkisini özellikle gerektirmeyen, yalnız olarak yapılabilen siyasal katılım türüdür ki, en

1 Araştırmanın ampirik bulguları iki kaynaklıdır. Anket sonuçları 2000 kişiye uygulanan kamuoyu araştırmasının sonuçlarına bağlı olarak verilmiştir (Konda 1988). Diğer katılım türlerine ilişkin bilgileri ise ben, 1978-1988 arasında çeşitli siyasi partilerde aktif olarak siyaset yapan çeşitli düzeylerdeki kadın ve erkek politikacılarla yaptığım söyleşilerden derledim.

belirgin örneği oy verme davranışıdır. Oyun özellikle gizli olması prensibi bu davranışın bireyselliğini korumakta ve kolaylaştırmaktadır. Toplumsal siyasal katılım ise bunun tersine, açıkça insan ilişkisi, grup davranışı ve sosyal faaliyet gerektirir şekilde yapılmaktadır. Bir siyasi partiye üye olmak, bir pozisyona aday olmak gibi. Bu iki tür siyasi faaliyeti etkileyen sorunlar ayrı olduğu gibi, iki tür siyasi katılımda kadınların aldıkları roller ve katılım biçimleri de farklıdır.

Birinci tür siyasal davranış, yani bireysel siyasal davranış, objektif faktörler olarak nitelediğimiz özelliklerden etkilenmeye daha uygundur. Örneğin bu tür davranışı sosyo ekonomik statü, din, ırk ve etnik farklılıklar, eğitim, yaş, büyük ölçüde belirlemektedir. Cinsiyet bu objektif statülerden biridir ve diğerleri gibi etkili olmakta, ama oransal etkisi duruma göre değişmektedir. İkinci tür davranış ise, tanımsal olarak bir etkileşim ve grup hareketi gerektirdiği için niteliği farklıdır.

1934 yılında kadına seçme ve seçilme hakkı verildiğinden beri, kadınlar, bireysel davranışa giren seçme hakkını kullanmada teşvik görmekte, desteklenmekte ve kanalize edilmekte iken, ikinci tür katılımı gerektiren seçilme hakkına ilişkin olarak bu yardımı bulamamaktadırlar.

Bireysel Siyasal Katılım

Bir bireysel siyasal katılım türü örneği olarak aldığım, oy verme davranışının analizinde kadınlara ilişkin kamuoyunda iki varsayım söz konusudur. Birincisi kadınlar siyasete ilgisizdir, onun için siyasal katılım konusunda çok istekli olmazlar. İkincisi ise kadınlar zaten erkeklerin etkisi altında oy kullanırlar, yani erkeklerden bağımsız değildirler.

Kadınlar için bireysel siyasi katılımdan kaçmanın en belirgin şekli, seçme hakkını kullanmamak olurdu. Yapılan

araştırmalar göstermektedir ki, oy kullanmayan kadınlar, erkeklerden çok az farkla fazladır. Bu da göstermektedir ki, kararlı bir şekilde kadınlar kendilerine verilen bu hakkı kullanmaktadırlar.

Kadının siyasal davranışına ilişkin bir varsayım da kadınların kocalarının direktifleriyle oy kullandıklarıdır. Öncelikle şunu belirtmekte yarar vardır ki, kadınlar ve kocaları, daha önce saydığımız etmenlerin (eğitim, gelir gibi) etkisinde ortaklaşa ve birlikte kalırlar. Yani kadınların eşleriyle veya ailedeki diğer erkeklerle aynı doğrultuda oy kullanmalarının önemli bir nedeni hepsinin aynı ortak yaşam paydalarından etkilenmesidir. Bunun yanısıra eşlerin birbirlerini etkilemeleri de bu ortak yaşamın parçalarındandır. Bütün bunlara rağmen araştırma sonuçlarına göre kadınların yarısından biraz fazlası eşlerine oylarını belirtmemekte, söylememektedir. Ayrıca, kadınların oldukça büyük bir oranı, eşlerine sormadan oy kullandığını belirtmişlerdir.

Kocalarına sorduktan sonra oy yönlerini tayin eden kadınların yalnızca yarısı daima kocalarının söylediği gibi oy verdiklerini belirtmiştir. Ayrıca, bu kadınların dörtte biri eşlerine sormakta, fakat bağımsız olarak karar vermekte, geri kalan dörtte biri ise genellikle kocalarının doğrultusunda ama bazen de ayrı oy vermektedirler.

Bu analizde ikili bir süreç söz konusudur. Birincisi kadın, kocasına sormadan oy kullanmakta, daha da önemlisi bunu beyan etmektedir. Beyan, artık bireysel bir davranış olmaktan çıkarıp, davranışı toplumsal hale getirmektedir. Büyük bir ihtimalle, başkalarının varlığında, hiç değilse küçük çocukların varlığında kadınlar kocasına sormadan oy kullandıklarını belirttiğine göre, bu kadınların oranının, araştırmaya yansıdığından daha büyük olduğunu da düşünebiliriz.

Niye kadınlar bu kadar erkek egemen aile yapısı içinde, bu kadar fazla kendi başlarına oy kullandırılmaktadır? Bun-

da büyük payın oy vermenin kadının aile dışı yaşamını etkileme ve kadının dış dünyayla ilişkisini değiştirme niteliği olmamasında olduğunu zannediyorum. Nitekim oy verme, yazının başında da belirttiğim gibi bireysel bir siyasal katılım türüdür ve kadına fazladan ev dışı ilişkiler getirmemektedir. Onun için büyük bir ihtimalle, kocalar için eşlerinin nereye oy verdiği kontrol edilmeye değer görülen önemli bir davranış türü değildir. Tabii ki bu varsayım, kendi başına bir araştırma konusudur.

Görüldüğü gibi, kadının bireysel olarak siyasi katılımı hiçbir toplum kesiminde veya siyasi partide sorun teşkil etmemekte, tam tersine teşvik edilmekte, en geleneksel toplumsal hareketler bile kadının siyasete katılımını teşvik etmekte, birçok parti oy almak için kadın simgeleri kullanmaktadır. Kadının siyasete katılımına ilişkin sorunlar kadının aktif olarak siyasete katılımıyla birlikte başlamaktadır.

Toplumsal Siyasal Katılım

Kadınların toplumsal olarak siyasal yaşama katılmaları çok yönlüdür. Her ne kadar toplumsal olarak siyasete katılmak kadınlar için zorsa da, araştırmalar göstermektedir ki, bazı tür katılmalar daha kolay, bazıları daha da zordur. Bu zorluk kadın üzerine olan görüş ve ideolojilere bağlı olduğu kadar, içerdiği ilişki türlerine de bağlıdır. Türkiye'de kadının konumunu değiştirmeye yönelik birkaç tür siyasi hareket görüyoruz. Kapsayıcı olmamakla birlikte, bunların içinde dini gruplardan, feminist harekete, Atatürkçü kadın derneklerinden partilerin kadın gruplarına kadar bir çoğunu sayabiliriz.

Ben bu toplumsal katılım türünün bir çeşidine, kadınların kurumsal siyaset içindeki katılım türlerine ilişkin bir yorum yapmaya çalışacağım. Sadece şunu belirtmekte yarar

var. Genel yapılarıyla Türkiye'de kadın politikacılar arasında hakim olan, insan çıkarı perspektifi (Hedlund 1987) veya humanist feminism (Odorisio 1988) diye adlandırılan, kadının çıkarlarını insanlığın genel çıkarları ve görüşü olarak gösteren, kadın ve erkek birlikte çalışmayı hedefleyen, uyumcu bir görüştür. Az oranda da olsa, olaylara kadınların bakış açısını özgün olarak getirip bunu mevcut siyasi sistem içinde çözümleme amacında olanlar da varsa da, kadın ve erkek görüşlerini bir çatışma içinde görenler veya bunlardan dolayı sisteme toptan karşı olanlar yoktur.

Kadınların, siyasete aktif olarak girmelerine engel olan şartlar, kadının diğer kamusal faaliyetlere katılmasına veya orada yükselmesine engel olan şartlardan pek farklı değildir. Sadece, bu tür katılım çok az olduğu için daha fazla dikkat çekmekte ve böylelikle engeller daha sivrileşmekte, şartlar daha zorlaşmaktadır. Ayrıca kurumlaşmış siyasette, zamanın esnekliğinin zayıflaması uzun ve sürekli çalışma, büyük çaplı rekabet, gece çalışma gibi kadının katılımını zorlaştıran faktörler de vardır. Bu unsurlar kadınlardan beklenen özel yaşama ilişkin taleplerle büyük oranda çatışmaktadır. Tabii bütün bunların üzerinde ve daha önemli olarak özel ve kamusal yaşamın ayrımında, siyasetin, çok sert bir şekilde kamusalın içinde, kamuyu belirleyen olarak tarif edilişi ve kadının da özele kapatılması gelmektedir. Kadınların kadınlar arasında siyaset yapmasına izin verilip göz yumulurken, kazara kurumsal siyasete aktif olarak girenler varsa onlar da kadınsı işlere (sosyal refah, sağlık gibi) itilmektedirler. Kadınlar büyük ölçüde siyasal karar alma mekanizmalarından soyutlanmaktadırlar. Hatta siyasi partilerde aktif olarak çalışan ve bazen yüksek mevkilere gelen kadınlar bile resmi karar alma toplantıları hariç, gayri resmi süreçlerin bir kısmına katılamadıkları için erkekler kadar etkin olamamaktadırlar.

Türkiye'de birçok Avrupa ve Kuzey Amerika ülkesine hatta bazı Müslüman ülkelere göre kadın politikacı sayısı azdır. Bu kadar zor şartlara rağmen bazı kadınların politikacı olmaları, olmamalarından daha şaşırtıcıdır. Kadınların politikaya ne tür konumlarda, ne tür rollerle katıldığına geçmeden önce, toplumda politikaya ilişkin bazı görüşleri irdelemek istiyorum.

Yapılan araştırmada çocuğunuzun (kız-erkek ayrı ayrı) politikacı olmasını ister misiniz sorusuna alman yanıtlarda şu sonuçlar elde edilmiştir: Kadınlar da erkekler de, erkek çocuklar için de kız çocuklar için de politikayı meslek olarak düşünmemektedir. Bunun nedenleri arasında tek tek olmasa bile siyasetcinin küçük görülmesinin ve Türkiye'de siyasetin düzensiz ortamda yapılmasının büyük payı vardır. Buna rağmen erkek çocuklarının politika yapma arzusuna evet diyecekler arasında kadınlar erkeklere nazaran daha fazladır. Bu da başarı halinde erkek çocukla birlikte annenin yükselmesine daha fazla olanak sağlayan erkek egemen aile düzenine ilişkin olarak düşünülebilir. Kız çocuklara gelince toplumda kız çocuğunun politikacı olmasına olan tepki erkek çocuğunkinin çok üstündedir. (Erkek çocuğuna hayır diyenler %42.6 kız çocuğu için %67.4). Babalar arasında bu oran daha da yükselmektedir (%70). Bu kadar ev ve aile dışı, kamusal bir alan sayılan siyasetten erkeklerin kız evlatlarını korumaları erkek egemen aile düzeninin bir parçası sayılmalıdır. Ev kadınları arasında ise bu faktör daha çarpıcıdır. Ev kadınlarının % 41'i erkek çocuğunun politikacı olmasını istemezken (diğer kadınlar ve toplum geneliyle paralel) kız çocukları için bu oran %78.5'a çıkmaktadır. Kandiyoti bir araştırmasında, annelerin %45'inin kızlarının sorumlu mevkilerden kaçmasını önerdiğini, kadınların rekabetçi ve erkeksi tutumlarının, evlenme şansını azalttığını söylemektedir (Kandiyoti 1979). Kızlarının, kendilerine yakın bir hayat süreceğini düşünen

ev kadınları, onların bu şanslarını azaltmak istememektedirler. Bu araştırma sonuçlarına göre toplam deneklerin sadece %15'ini geçmeyen bir grup, kız çocuğun politikacı olmasına taraftar görünüyor. Aynı araştırmada çeşitli kriterler alınarak yapılan analizlerin sonuçları ise şöyle:

Hem kız hem erkek çocukların politikacı olmalarını yaşlılara oranla gençler daha çok istiyor. Eğitim düzeyi ele alındığında ortaya çıkan sonuca göre, daha çok eğitim görmüş kimselerin politikaya da, kadınların siyasete fiili olarak katılmasına da daha olumlu baktıkları görülmektedir.

Meslek grupları incelendiğinde, ortalama eğitim düzeyleri daha yüksek olan memur, özel kesim yöneticileri ve serbest meslek sahiplerinin (profesyoneller), eğitim düzeyleri daha düşük meslek gruplarına oranla (işçi, esnaf, çiftçi, tüccar) kızların politikacı olmalarına daha taraftar oldukları anlaşılıyor.

Bu sonuçlar şunu göstermektedir: Bir önceki kısımda gördüğümüzün tersine, kadına, kız çocuğuna ilişkin büyük bir kısıtlama söz konusudur. Artık siyaset bireysel, kısa süreli ve özeli etkilemeyen bir davranış değil, doğrudan aileyi, ev yaşamını, özeli etkileyen hale gelmektedir. Bu durumda, kadının kamusal yaşama girmesi ve siyasal katılımı engellenmektedir.

Kadınların politikayla ilişkisi konusunda kamuoyunda beliren genel eğilimleri şöyle özetleyebiliriz: Her ne kadar her on kişiden birisi kadınların politikacı olmasına kesinlikle karşıysa da, seçmenlerin aşağı yukarı üçte ikisi kadın belediye başkanı ve kadın başbakan fikrini ters bulmuyor. Kadın belediye başkanı biraz daha fazla tasvip görüyor.[2]

Özet olarak belirtirsek, araştırma sonuçlarına göre yaşlı-

2 Burada belediyelerin özel yaşama daha yakın hizmetlerle ilgilenmesinin ve belediye başkanlığının başbakanlıktan daha az önemli olmasının rolü olabilir.

lara oranla gençlerin, erkeklere oranla kadınların, az eğitim görmüşlere göre daha yüksek eğitime sahip olanların, kırsal nüfusa oranla kentsel nüfusun, özellikle girişimci kesime oranla diğer meslek gruplarının ve öğrenciler ile ev kadınlarının, kadınların siyaset sahnesinde görülmelerini daha anlayışla karşıladıklarını söyleyebiliriz.

Toplam deneklerin %66.3'ü, kadın deneklerin %68.3'ü kadının politikacı olabileceğine inanmaktadır; deneklerin %68.6'sı, kadın deneklerin %73'ü, kadınların belediye başkanlığı yapabileceğine ve %64.2'si başbakan olabileceğine inanmaktadır. Hatta kadınlar erkeklere nazaran hemcinslerine ve kendilerine büyük bir güven duymakta ve kadın olmanın başarıyı etkilemeyeceğine inanmaktadır. Kadınlar kendilerine özgü sorunları olduğunu belirtmekte, bunların çözümü için büyük bir çoğunlukla kadın bakanlığını desteklemekte ama, kızlarının politikaya girmesini istememektedir. Hatta bazı farklılıklar olmasına rağmen, bu konuda erkeklerden çok ayrılmamaktadır. Demek ki, toplumda kadın siyasetciye soyut bir kategori olarak tepki çok değildir, ama somut bir aile bireyinin böyle bir kamusal davranışa girmesi arzu edilmemektedir.

Bütün bu engellere rağmen etkin olarak siyasete katılan kadınlar vardır. Bu kadınların faaliyetlerini temelde ikiye ayırabiliriz, birincisi ağırlıklı olarak kadınlar arasında politika yapanlar, ikincisi, faaliyetlerini kadınların dışına da kaydıranlar. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bütün görüştüğümüz kadın politikacılar siyasete katılmalarında önemli bir engelin ailelerindeki ve yakınlarındaki erkekler kadar kadınlardan geldiğini söylemişlerdir. Yani toplumda en az erkekler kadar kadınlar da yakınlarını politikadan korumaya çalışmaktadır. Diğer bir nokta da, *hiç bir kadın politikacının,* eşinin kendisine engel olduğunu söylememesidir. Tam tersine, büyük bir çoğunluğu teşvik gördüğünü, az bir kısmı

da eşinin karışmadığını belirtmiştir. Bunun üç tür nedeni görülmektedir. Birincisi kadınların önemli bir kısmı zaten eşleri adına ve onların teşvikiyle politikadadır. İkinci bir neden de, kendi başına politika yapan kadınlar oldukça iyi eğitim görmüş meslek sahibi kadınlardır ve kendileri gibi eşleri de yüksek eğitimlidirler ve yüksek eğitim grupları kadın politikacılara daha sıcak bakmaktadırlar. Üçüncü neden olarak zaten eşlerinin kuvvetli muhalefeti olsa, kadınların katılmalarının zorluğunu belirtmek isterim.

Bu araştırma için konuştuğum kadın, erkek bütün politikacılar, kadının siyaset içinde yer almamasından şikayetçidirler. Kadınların teşvik edilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Her ne kadar, erkek egemen siyasetin yapılış biçiminden şikayetçi olan birkaç kişi varsa da, bu şikayetin en önemli kısmı kadın oylarının mobilizasyonuna ilişkindir. Kadınların eşlerinden oldukça bağımsız oy verdiklerini daha önce belirtmiştim. Kadın, erkek politikacıların çoğu, bunu bir bilimsel veri şeklinde değil, fakat el yordamıyla bilmektedirler. Onun için bütün siyasi partiler kadına ulaşmaya çok önem vermektedir. Kadının bireysel siyasal davranışta bu kadar özerk olmasına rağmen yaygın kamusal siyasal katılımda bulunmaması, kadın politikacılara bu eklemlenmede çok önemli bir yer tanımaktadır. Kadınlarla doğrudan yüz yüze ilişkiyi onlar kurmaktadır. Kadınlar, "kadınca" konuşmalarla ev kadınlarına hitap edebilmekte, evlere girebilmekte ve daha da önemlisi kadın ilişki ağlarını kullanabilmektedirler. Taşrada ve mahalli politikada küçük yerleşim birimlerinde, cemaatlerde kadına erişmenin en önemli yolu kadınları kullanmaktır. Kadın politikacılar bütün partiler için bir oy getirme makinesi halindedir. Dikkat edilirse burada esas olan kadın-kadın ilişkileridir ve erkeklerle yarışmayı ve birlikteliği en aza indirir. Çünkü çok kabalaştırılmış şekliyle erkekler seçilir, kadınlar da onların seçilmesine yardımcı olurlar.

1980 öncesinde partilerin içinde varolan kadın kolları bu amaçla kurulmuştur. Kadınlara 1934'de seçme seçilme hakkı verilmesine rağmen kadınların gruplar halinde partilerde aktif olarak çalışması 1960'lar sonrasındadır. Bu da kadın kollarıyla mümkün olmuştur. Kadın kollarını 1954 yılında İstanbul'da CHP başlatmışsa da, bu siyasi partide de böylesine faaliyetlerin yaygınlaşması 1960 sonrasındadır. Bu örgütün uzun zaman liderliğini yapan bir eski milletvekili kuruluş öyküsünü anlatırken iki dönemden bahsetmiştir. Birinci dönemde, o zamanki parti lideri İsmet İnönü'nün kesin talimatlarına rağmen, il ve ilçe başkanlarının büyük engellemesiyle karşılaştıklarını söylemiştir. Kendilerinin bir il merkezindeki tipik halini il başkanıyla saklambaç oynamak olarak nitelemiş, yani kadın kollarının kuruluşunu engellemek için il başkanlarının kaçtıklarını söylemişti. Buna neden olarak da mahalli kültür gösterilmiş il başkanları hiçbir zaman kendilerinin karşı olduğunu söylememişler. "Ben çok isterim ama bizim yörenin halkı çok gelenekseldir", tipik bir gerekçe olmuş, ikinci dönemde ise tam tersine il yöneticileri kadın kollarını teşvik etmeye başlamıştır. Buna bir neden, kadm kollarının hem partiye oy getirdiğini hem de çeşitli balo, çay tertipleriyle para getirdiğini görmeleridir. Ama daha önemlisi kadın kolları kendi çaplarında bir güç odağı oluşturmaya başlamış ve il yöneticileri eşleri veya kadın akrabalarına emanet ettikleri kadın kollarıyla erkeklerden daha kolay mobilize edilebilir, destek alınabilir bir güç odağına sahip olduklarını fark etmişlerdir. Bu noktada mahalli politikada çok yaygın olan, ailesinin erkek üyeleri adına politika yapan kadınlar ortaya çıkmıştır. Yine de mahalli politikada erkekleri hem oy hem de parti içi güç olarak desteklemeleri beklenen bu kadınların, karar alma mekanizmalarının dışında bırakıldığını görüyoruz. Kadınların katılmalarının zor olduğu saatlerde ve yerlerde toplantılar yapılmaya devam edilmiş,

katılmak isteyen kadınlar "zahmet etmeyin", "yorulmayın" türü "koruyucu" davranışlarla engellenmiştir. Bütün bunlara rağmen aktif olarak katılıp, konuşma yapan, fikir bildiren kadınlar da "hırslı", "kendini kontrol edemeyen", "ne yaptığını bilmeyen" gibi damgalamalarla ya kötü görülmüş, ya da "kadınlar da çıkar, fikrini söyler, biz bildiğimizi okuruz" şeklinde küçük düşürülmüştür.

Burada belirtmekte yarar vardır ki, siyasi partilerin görüşleriyle kadının siyasetteki rolünü düşünmeleri arasında bir paralellik vardır. Sağ partilerde kadın faaliyeti daha sınırlıdır ve daha fazla doğrudan kadına yöneliktir. Muhafazakâr ailelerde ne nedenle olursa olsun kadınların siyasete girmesine ve kamu yaşamında gözönünde olmasına olan tepki düşünülünce, bunun nedenleri daha kolay anlaşılabilir. Ayrıca erkeklerle kadınların yan yana birlikte görünmesi çok iyi bir muhafazakârlık simgesi olarak görünmemektedir. Onun için sağ partilerde ilçe, il yönetim kurulları, belediye meclisleri gibi organlarda daha az kadın temsilci görmekteyiz. Buna rağmen sağ partiler de 1980 öncesinde kadın kolları kurmuşlardır. O dönemin en büyük sağ partisi olan Adalet Partisi'nde de kadın kolları vardı. Fakat yapı olarak iki büyük partinin kadın örgütleri arasında farklılık vardı. Bu farklılığın en belirgin yanı, faaliyetlerine ilişkindir. A.P.'nin kadın kollarının faaliyetleri kısa dönemli, kesik kesik ve seçim dönemlerine özgüydü. Seçim dışı dönemlerde her ne kadar kağıt üzerinde bir örgüt varsa da, para toplamak için olanak yaratmak dışında faaliyeti olmazdı. Çünkü, kadın kolları parti içi güç mücadelelerinde yer almamaktaydı.

Sağ partiler içinde, verimli şekilde çalışan ve kendi siyasi görüşüyle uyumlu bir kadın örgütü kuran parti Anavatan Partisi'dir. Parti başkanının karısı tarafından kurulan, fakat parti ile organik bağı olmayan, Türk Kadınını Tanıtma Vakfı adındaki bu örgüt tam bir gönüllü dernek görünümünde ça-

lışmaktadır. Bu tür bir örgüt, sağ partilerin dünya görüşü içinde yeralan, kadının kamusal yaşamım bu tür gönüllü, yarı zamanlı ve aile hayatıyla uyumlu alanlara sınırlama düşüncesiyle de ilintilidir. Bu vakıf, dış ülkelerde kadın lobilerine katılmaktan, kadın sağlığına kadar her tür faaliyetle ilgilenmektedir. Kadınların, aile ve ev yaşamları içinde karşılaştıkları sorunlara, aile içi erkeğe bağımlı çözümler getirmekle birlikte, kadınların geniş bir kesimiyle yüz yüze bağlantı kurmak, onlarla yakından ilgilenmek ve onlara hizmet götürmek gibi işlevleri de yüklenmektedir. Öyle görünmektedir ki, özellikle düşük gelir gruplarında ve ev kadınları arasında bu faaliyetler çok etkili olmaktadır.

Yukarda saydığım olumsuz koşullara rağmen kadınlar, 1980 öncesinde giderek artan oranlarda siyasete katılmaktaydılar. Örneğin büyük şehirlerin belediye meclislerinde kadın üye yüzdesi yükselmekteydi.[3]

Bu nisbi yükselmenin üç tane belirgin sebebi vardır. Birincisi belediye hizmetlerinde sunulan servislerin kadınların gündelik yaşamına yakınlığı nedeniyle, kadınların burada nisbi bir avantaj sağlamaları ve belediye çalışmalarının diğer siyasi faaliyetlere nazaran daha düzenli bir hayatla birlikte yürütülebilir olmasıdır. İkincisi CHP'nin iktidarda olması ve kadın faaliyetlerinin diğer partilere nazaran CHP içinde yaygın olmasıdır. (14 kadın meclis üyesinden 11'i CHP'liydi). Üçüncüsü siyasi partilerin içinde giderek önemi artan kadın kollarının ağırlığını koymaya başlamasıdır.

Bilindiği gibi kadın kollarının faaliyetleri 1980 sonrasında yasaklanmıştır. Böylelikle yetersiz de olsa, kısıtlı da olsa, kadının kurumsal siyasete katılımı için açık olan en önemli kanal kapanmış oldu. 1980 sonrasında, kadınların siyasete katılmaları ancak doğrudan erkeklerle ilişkiyi ve rekabeti getire-

3 Örneğin İstanbul Belediye Meclisi üyelerinin %10'u kadındı (Tekeli 1982).

cek şekilde mümkündür. Bunun zorluklarını bertaraf etmek için partilerce çeşitli formüller bulunulmaya çalışılmıştır. Bazı siyasi partiler kadın komisyonu adı altında kadın örgütlenmesine giderken diğer bir kısmı gönüllü örgütlere gitmektedir.

Bütün bu güç koşullara rağmen bazı kadınlar aktif politika yapmaktadırlar. Fakat yine de onların rolleri ve siyaset içinde alacakları ağırlıklar büyük ölçüde erkeklerce belirlenmiştir. Şimdi kadının siyaset eklemlenmesinde kadın politikacı rollerini tartışmak istiyorum.[4]

i) Ailelerindeki Erkekler Adına veya Onlara Yardım İçin Politika Yapan Kadınlar

Büyük şehirlerde siyasal faaliyette bulunan kadınlar dışında mahalli politikada faaliyette bulunan kadınların büyük bir çoğunluğu bu siyasi faaliyeti ailelerindeki bir veya birkaç erkek adına (en çok kocaları için) onlara yardımcı olarak yapmaktadırlar. Çoğunlukla bu kadınlar orta ve üstü eğitim görmüş ev kadınlarıdır. İçlerinde siyasetle bağdaştırabilecek serbest meslek sahipleri olduğu gibi emekliler de bulunur. Bu kadınlar, ev ve aile yaşamlarını ön planda tutarlar. Onlar için siyasi faaliyet bir yan iştir. Bu kadınların politikada aktif diğer kadınlardan en önemli farkları toplumda "kadınca" olarak tanımlanan şekilde davranmalarıdır. Siyaset, giyimlerini, diğer kadın ve erkeklerle ilişkilerini ve aile yaşamlarını etkilemez. Örneğin bu kadınlar, partinin resmi merkezi olan binaya girmezler, orada partili erkeklerle konuşmazlar, ancak siyaset dışında aile yakını veya tanıdık erkek varsa onlarla konuşurlar, konuşmalarını erkeklerin farklılığını tanıyarak yaparlar. Erkekler tarafından "yenge" şeklinde hitap edilirler. Her ne kadar erkek egemen toplumlarda kadının

4 Bu modeller kapsayıcı değildir, en yaygın ve egemen olanlar modelleştirilmiştir.

ancak yaşlanması kamusal yaşamda hareket serbestliği getiriyorsa da, bu kadınlar oldukça genç olabilir. Benim gözlemlerime göre çoğunlukla 25-40 yaşları arasındadırlar. Gençliklerini ve kadınlıklarını gizlemek için özel çaba harcamazlar. Örneğin, makyaj yapıyorlarsa, yapmaya devam ederler, giyim tarzını değiştirmezler, mücevher takarlar. Konularında çocuk bakımı, aile problemleri gibi "kadınca" konular ağırlıktadır; siyaset bir bakıma bunlara sonradan eklenmiş bir fazlalık gibi görülür. Buna rağmen sıkça faaliyette bulunurlar. Örneğin kadın çaylarında siyasi veya yarı siyasi konularda hararetli tartışmalar yaparlar, siyaseti kadınlar arası yarışın önemli bir parçası olarak görürler, mahalli siyasi dedikoduların hepsini bilirler, hareketlerin sebepleri, güdüleri hakkında fikir yürütürler. Bütün bunlarda temel güdü ailenin erkeklerini korumaktır. Türkiye gibi kadının toplumda yükselmesinin en yaygın yolunun, ailesindeki erkeklerle birlikte olduğu bir ülkede kadın, hem erkeği siyasete itmekte, hem de siyasetle bu kadar ilgili olarak ailesine faydalı ve sadık olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Bu kadınların doğrudan ve salt siyasi olan faaliyetleri çok kısıtlıdır. Bazen seçimlerde kadınlar arasında propaganda yaparlar veya partiye para toplarlar. Bunun dışında tabii ki ilçede yönetim kurulu seçimlerinde, ön seçimlerinde öncelikle ailelerinin erkek adayları ve onların arzuladıklarına oy verirler. Bir bakıma erkekler için de en önemli yönleri budur. Ayrıca bazı erkekler eşini veya başka kadın akrabalarını parti içindeki taraftarlarını, dolayısıyla güçlerini artırmak için siyasete girmeye teşvik ederler. Kadınların cemaat içinde kendilerine ait erkeklerden bağımsız haberleşme örüntüleri vardır (Abadan-Unat 1979). Erkekler kadınların bu örüntüsünden yararlanarak hem haber alırlar, hem de siyasi propaganda yaparlar. Kadın da kocası siyasette başarılı oldukça ailesinin ve dolayısıyla kendisinin statüsünün yükselmesine katkıda bulunmaktadır.

Kıray, Ereğli çalışmasında kadının ortaya çıkmasını toplumun hoş karşılamadığını anlatmaktadır (Kıray 1979). Siyaset çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktır. Beklenen odur ki kadının bu tür faaliyetleri hoş karşılanmasın. Nitekim aileleri içindeki daha yaşlı kuşak kadınlar (kayınvalide, anne), doğrudan olmasa bile zımni olarak bu davranışları beğenmediklerini zaman zaman belli ederler. Çünkü onlar siyaseti daha fazla 'erkek işi' olarak görürler. Genç kadınların eşleri adına da olsa alenen kamu yaşamına atılmasını, gözönünde olmasını yadırgarlar ve bunu geleneksel gelin, anne, eş rolleri ile bağdaştırmazlar. Ama erkekler engellemek bir yana, daha önce de belirttiğim gibi kendi elleriyle eşlerini partiye kayıt ettirip bu faaliyetlere sokarlar.

Burada dikkat edilecek husus, kadının siyasi faaliyetinin doğrudan erkeğin kontrolünde ve erkeklerle ilişki gerektirmeyen alanlarda olması, kadının kendi dünyasının dışına çıkıp farklı bir dış dünyada bağımsız olarak hareket etmesine yol açmamasıdır. Kadın siyasette kocasıyla beraber vardır. Ne ondan bağımsız vardır, ne de olmayı ister.

Tabii eşlerin aile bireyleri adına politika yapması milli düzeyde, merkezde de olmaktadır. Eşlerine koyulan siyasi yasakları delmek veya onların isimlerini sürdürmek için zaman zaman kadınlar politika yapmışlardır.[5]

ii) Bağımsız Kadınlar

Bütün kadın politikacılar pek tabii ki, kocaları adına siyaset yapmamaktadırlar. Hatta bazıları ailelerin muhalefetine ve karşı koymasına rağmen siyasete girmişlerdir. Bu bağımsız olarak siyasete katılan kadınlar kariyerlerinde iki dönemden bahsetmektedirler. Birincisi, parti örgütünün desteği ve teş-

5 Tekeli bundan "dulluk hakkı" olarak bahsetmektedir (Tekeli 1982).

vikinin olduğu fakat ailenin ve politika dışı dostların teşvik edici olmadığı dönem. İkincisi, ailelerinin bir kere razı olduktan sonra çekimser kaldıkları hatta cesaretlendirdikleri, fakat politika içinde erkeklerle rekabet engeliyle karşılaşmaya başladıkları dönem. Kadın olmanın avantaj ve dezavantajları konusunda konuşulan kadın politikacılarda çok açık bir ayırım görülmektedir. Aday oldukları pozisyona gelmiş çok az sayıdaki kadın, kendilerine erkeklerin yardımcı olduğunu, hiç değilse engel olmadıklarını, destek gördüklerini söylerken, kayıp eden kadınlar tam tersine çok büyük oranda engel olunduğunu, kendilerinin kadın olmalarının en önemli dezavantajları olduğunu iddia etmektedirler. Hatta partilerdeki kadınların siyasete katılma isteğinin bir nevi kadının balo bileti satma rolüyle sınırlı olduğunu, yoksa büyük oranda destek olunmadığından şikayet etmektedirler. Şunu belirtmekte yarar var ki, başarılı olan kadınlar çok az, başarısız olanlar ise daha çoktur.

Öncelikle gerek mahalli olarak, gerekse merkezde erkeklerden bağımsız siyaset yapan kadınların çok önemli iki özelliği vardır. Birincisi, yaşları toplumda genel olarak hiçbir erkeğin koruması altında olmasını gerektirmez şeklinde düşünülen yaşın üstünde olmalıdır.[6] 45 yaş ve üstü buna genel bir taban olarak düşünülebilir. İkincisi, bu kadınlar ya evlidir, ya da evlenmeye aday olma yaşının üstünde olmalıdır. Yani bu kadar erkek egemen bir ortamda özel olarak erkeklerle ilişki kurma çabası olmadığını göstermek zorundadır. Ne kendisi ne de etrafındaki erkekler onu korunmasız bulmamalıdır, aksi takdirde siyaset içinde büyük dışlanmayla karşılaşır, ciddiye alınmaz, alay edilir ve cinsel sataşmayla karşılaşır. Onun için kadın siyasetçiler hiç göze batmamaya çalışır, genellikle tayyör giyer (koyurenk), makyaj yapmaz,

6 Bu diğer Avrupa ülkelerinde de önemli ölçüde geçerlidir (Walby 1988).

mücevher kullanmaz. Hiçbir toplantı veya göreve ailesini öne sürerek mazeret bildirmez.

Gözlemlerime göre kadın bağımsız siyasetçilerin iki tür davranış modeli gelişmektedir. Birinci rol ana modelidir, bu rol mahalli kadın politikacılarca daha fazla benimsenmektedir. Bu modeli benimseyen kadınlar, erkek-kadın arkadaşlarının sorunlarıyla ilgilenmeye özen gösterirler, problemleri dinlerler, nasihat ederler, dertlerini paylaşırlar, fedakârlıklarını öne sürerler, çok hırslı görünmemeye gayret ederler. Özellikle kendilerinden genç olanlara yakınlık gösterirler. Kendilerine genel olarak "abla" diye hitap ettirirler. Böylelikle onların desteklerini kazanıp, özellikle mahalli pozisyonlara gelmek için oylarını isterler.

İkinci davranış modeli, merkez politikacılar arasında daha yaygındır ve genellikle de üstün özellikleri olan, yani eğitimi yüksek, meslek sahibi, politika dışında bir meslekte yükselmiş, örneğin bürokraside mevki sahibi olmuş veya kendi işinde başarılı olmuş kadınlar tarafından benimsenir.[7]

Bu kadınlar, belâgat sahibi, azimli, kendilerini ispat etme gayreti içinde, çalışkan, toplum içine girmekten çekinmeyen, kendi kaderlerine hakim bir görünümdedirler. Tartışırlar, konuşma rahatlıkları vardır, mücadeleci ve rekabetçidirler. Türk kültürü içinde bu davranışlar erkek özellikleri olarak sayılır. Kadın politikacılar bu model içinde cinsiyetsizmiş gibi davranırlar. Bir taraftan gece toplantılarına erkeklerle birlikte giderler ama içki içmezler, en az erkek politikacılar kadar gayretle çalışırlar. Her fırsatta kendi varlıklarının önemini ispat etmek zorundadırlar, çünkü bütün siyasi varlıklarına ve elde etmek istedikleri pozisyonlara ancak kendi gayretleriyle ulaşabilirler. Ne kendilerini koruyan aile

7 Ş.Tekeli kadın milletvekillerinin çoğunun bu özellikleri üzerinde durmakta, onların seçilmelerinde bu üstün niteliklerinin önemini vurgulamaktadır (Tekeli 1982).

erkekleri ne de ihtiyaç halinde yardıma çağırılacak 'oğulları' vardır. Bu durumda başarı kazanan kadınlar, başarılarıyla çok iftihar ederler, hem diğer kadınlardan üstün oldukları kanaatinde, hem de erkeklerle başa çıkmanın mutluluğu içindedirler. Onun için kadınların siyasette az temsil edildiğini, kadınların kendilerine özgü sorunları olduğunu kabul ederler. Fakat burada en önemli suç payının kadınlarda olduğu kanaatindedirler ve kadın hareketine ve kadın sorunlarına daha soğuk bakıp daha çok erkek politikacılarla kendilerini eşleştirmek eğilimindedirler.

Sonuç

Tekeli, kadının politikada başarısının büyük oranda "erkekleşmesinden" geçtiğini iddia etmektedir (Tekeli 1989). Benim bulgularım, kadın politikacıların sadece bir kısmının böyle bir nitelik değiştirmesine gittiğini, tam tersine sayısal olarak büyük çoğunluğunun toplumda kadın rolü olarak tanımlanan bazı rollerin uyarlanmasını tercih ettiklerini göstermektedir. Yine de bütün bu roller siyasette egemen olan erkeklerin çizdiği, kontrol ettiği ve belirlediği rollerdir.

Bütün bunlar politikanın ne kadar erkek egemen olduğunu gösteriyor. Erkeklerin hem sayı olarak hem de güç olarak egemenliklerinin sonucu, erkekler ortak kurallar, yarışma, hesaplaşma, başarı kuralları ve stilleri üzerine anlaşmışlardır, böylelikle erkeklerin haberleşmesi, anlaşması kolaylaşmakta ve kadınlar bütün bunların dışında bırakılmaktadırlar. Ayrıca Türkiye'de siyasetin klientellist yapısı ve erkekler arası gelişen örüntüler de kadını siyaset dışında bırakmaktadır.[8] Kadınlar, ancak erkek egemenliğinin altında siyasete katıla-

8 Bu konu kadının siyasete katılımı için en önemli engeller arasında sayılmıştır (Gillet 1984, Papageorge 1988, Chapman 1987).

bilmektedir. Kadının toplumsal bütün faaliyetleri kadar, hatta daha da belirgin olarak, kadının siyasete katılma biçimleri erkekler tarafından belirlenmekte; kontrol edilmektedir.

Burada kadınların katılımının niteliksel yönüne ilişkin de bir saptama yapmakta yarar vardır. Tekeli, kadınların sembolik önemlerinin azalmasıyla, kadın aday gösterme eğiliminin azaldığını, böylelikle kadın adayların sayısının azaldığını söylemektedir (Tekeli 1982). Ayrıca Arat, çalışmasında parlamentoda sembolik olarak bulunan kadınların kendi görüşlerini savunmada arka planda olduklarını, ancak 1960 sonrasında sembolik olarak değil, daha az sayıda da olsa erkeklerle yarış sonucu parlamentoya giren kadınların daha bağımsız davrandıklarını ve parlamentoda hem kadın hakları konusunda hem de diğer konularda daha aktif olduklarını iddia etmektedir (Arat 1987). Son yıllarda kadın milletvekillerinin sayısı oldukça azalmıştır, bu kadınların sembolik öneminin azaldığına işarettir. Fakat daha önce belirttiğim özellikleri nedeniyle kadın milletvekillerinin kadın sorunları ve kadın hareketine karşı mesafeli bir bakışları vardır. Parti kimliğini kadın kimliğinin önüne geçirme eğilimindedirler. Kadınların aktif siyasete katılmalarında sayısal bir artış mutlaka arzu edilir. Fakat bu kadın sorunlarına daha yakın ve sıcak bir bakış anlamına gelmemektedir. Sonuç olarak kadın oylarının çok azı feminist olduğu gibi, kurumsal siyasetteki kadın temsilcilerin de hemen hemen hiçbiri feminist değildir. Kadının kurumsal siyasete katılması olsa olsa, bu amaç için bir araç olarak görülmelidir.

Sonuç olarak şu açıkca görülmektedir ki, kadınların bireysel katılımı üzerine doğrudan kontrol getirmeyen erkekler, onların toplumsal katılımı üzerine sıkı bir denetim kurmaktadırlar. Bu hem aile düzeyinde erkek egemenliğinden hem de siyasette erkek egemenliğinden ayrı ayrı ve birbirine bağımlı olarak kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, N. (1979) "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", N. Abadan-Unat (der.) *Türk Toplumunda Kadın,* Türk Sosyal Bilimler Yayınları, Ankara.

Arat, Y. (1987) "Türkiye'de Kadın Milletvekillerinin Değişen Siyasal Rolleri:1934-1980", *Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi,* Cilt 1 sayı 1.

Chapman, J. (1987) "Leaders and Losers: a Comparative Study of Competition, Gender and the Composition of Local Political Leadership in Scotland, The Soviet Union and the U.S.A." paper presented to the ECPR joint sessions, Leadership and Local Politics Workshop 10-15 April, Amsterdam.

Gillet, M. (1984) "Strategies for Power" paper presented to the Second International Interdisciplinary Congress on Woman, Groningen, 17-21 April.

Hendlund, G. (1987) "Women's interest in local politics" paper presented to the "Women and Citizenship:Rights and Identities" Workshop in ECPR joint session, Amsterdam, April 10-15.

Kandiyoti, D. (1979) "Kadınlarda Psiko-Sosyal Değişim: Kuşaklar Arasında Bir Karşılaştırma", N. Abadan (der.) *Türk Toplumunda Kadın,* Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını Ankara.

Kıray, M. (1979) "Küçük Kasaba Kadınları", N.Abadan-Unat (der.) *Türk Toplumunda Kadın,* Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara.

Odorisio, C. (1988) "Women, Men and Political Power" paper presented to the Council of Europe Workshop, June 30-July 3-1988 Salzburg.

Papageorge, Y. (1988) "Factors that inhibit or facilitate Greek women's involvement in politics" paper presented to the European Council Workshop on Women, Men and Political Power, Salzburg 30 June-3 July.

Tekeli, Ş. (1982) *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat,* Birikim Yayınları, İstanbul.

Tekeli, Ş. (1989) "Kadınlar Neden Politikada Yoklar" *Kaktüs Dergisi.*

Walby, S. (1987) "Gender Politics: An attach on Malestream Neglect", Lancaster regionalism group working paper 26.

TÜRKİYE SOLU'NUN KADINA BAKIŞI: DEĞİŞEN BİR ŞEY VAR MI?

Fatmagül Berktay / İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL

Türkiye Solu'nun 1969'dan bu yana 20 yıllık geçmişine konumuz açısından bakarken, "1980 öncesi ve sonrası" şeklindeki bir dönemlendirmenin anlamlı olduğu kanısındayım. 1980 öncesinde, Türkiye Solu'nun gündeminde gerçek anlamıyla bir "kadın sorunu" yoktur; bu, ciddiye alınması gereken bir teorik sorun olarak görülmediği gibi, kadınların ezilmesinin özgül boyutları üzerinde de durulmazdı. Olsa olsa, "feodal" ilişkilerin ve ideolojinin kadınlar üzerinde daha fazla etkisi olduğu kabul edilirdi, o kadar! Bunlar, sınıf ve devrim sorununa bağımlı konulardı ve gelecekte nasıl olsa kendiliğinden çözüleceklerinden, bugün gündemi böyle ikincil sorunlarla "işgal" etmek "saptırıcı" olurdu. Dolayısıyla, '80 öncesinde, konuya ilişkin yazılı belge bulmak zordur; varolanlar ise, genellikle basmakalıp önermelerin bir derlemesi olmaktan öteye geçmezler. Bu nedenle 1980 öncesine ilişkin olarak anlatacaklarım bir tür "kişisel tarih", ya da Sol içinde yer almış çeşitli kadınlarla yaptığım söyleşiler ve ortak değerlendirmeler ölçüsünde "tarihler" olmak duru-

munda.[1]

Erkekmişiz Gibi Davrandığımız Sürece...

Türkiye Solu'nu meydana getiren partiler/örgütler/grup-lar içinde kadınların *yaşadıklarının,* yaygın "kadın - erkek eşittir" sloganıyla pek ilgisi yoktu. Sol da, tıpkı toplumun bütünü gibi, kurallarını erkeklerin koyduğu ve yürüttüğü bir toplumsal oluşum. Kadınların uymaları gereken klişeleri, normları gene Solcu erkekler belirliyor, çünkü egemen durumda olan onlar. Bu olgunun doğal sonucu olarak kadınlar, karar alma mekanizmalarının dışında tutuluyorlar; zaman zaman yönetici organlarda kendilerine yer verilse bile bu, "mostralık" bir konumdan öteye geçmiyor. Böyle olmayan durumlarda ise, yönetici konumdaki kadınların genel sorunlar dışında kadınlık durumuna ilişkin özgül sorunlar üzerinde düşündükleri ve bu konuyu dayattıkları pek izlenmiyor.[2] Nitekim, 1980 öncesi ile sonrası arasındaki en büyük farklardan biri burada ortaya çıkmaktadır. Özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren, Sol içindeki çeşitli örgütlenmelerde yeralan kadınların seslerini yükselttiklerini, hatta zaman zaman aynı siyasal örgüt içinde ayrı "kadın grupları" kurduklarını görebi-

1 Geçmişin değerlendirilmesi konusunda, duygu ve düşünceleri ile yaşam deneyimlerinden çok yararlandığım, Sol içindeki farklı geleneklerden gelen üç yakın arkadaşıma, Deniz Türkali, Muzaffer Kurşuncu ve Neşe Erdilek'e teşekkür borçluyum. Bu, elbette, bu yazının bütün fikirlerini paylaştıkları anlamına gelmez. Ayrıca, 1989'da İstanbul'da yapılan Kadın Kurultayı'ndaki, Türkiye Solu'nun kadına bakışını eleştiren konuşmamdan sonra bana yapılan saldırıların yanısıra, özellikle 1970'lerden bu yana Sol hareket içinde yeralmış çeşitli kadınlardan aldığım olumlu tepkiler ve Elif Tolon ile *Defter* dergisinde yapılan görüşme (Sayı 9, Nisan-Mayıs 1989), bu tarihin pek de kişisel olmadığını ortaya koyuyor. Ne var ki, daha yüksek sesle dile getirilmesi ve yazıya dökülmesi gerek.

2 Şirin Tekeli, "Kadınlar Neden Politikada Yoklar?" *Kaktüs,* Ocak 1989, *passim.* Ayrıca, Kumari Jayawerdana, *Feminism and Nationalism in the Third World* (Third World Books, Londra 1986) adlı kitabında, özellikle Vietnam örneğiyle ilgili olarak aynı olguya dikkat çekiyor.

liyoruz.[3]

Türkiye Solu'nda, öteden beri, kadınların ezilmişliğinin ülkenin geri kalmışlığı ve feodal ilişkilerin egemenliği yüzünden ortaya çıktığı, kadınların Sol örgütlerdeki olumsuz deneyiminin de buradan kaynaklandığı düşünülür. Oysa Türkiye'den çok farklı bir ileri kapitalist ülkede bir solcu kadın militan, Sheila Rowbotham, bakın kendi deneyimini nasıl anlatıyor:[4] "...hep, bir oraya ait olmama duygusu içindeydik. Davetsiz misafirler olduğumuz açıktı. Onların egemenlik alanına girme cesaretini gösterenlerimize derhal kendi yeri hatırlatılıverilirdi. Erkekmişiz gibi davrandığımız sürece, onların sözcükleriyle, kavramlarıyla, kültürleriyle oynamamıza izin verirlerdi. Yani, ya onların oyununu oynardınız, ya da hiç oynayamazdınız." Bu duygular, bir Üçüncü Dünya ülkesinde yaşayan bizler için de hiç yabancı değil, çünkü kadınlara karşı uygulanan ayırımcılık evrensel bir olgu.[5] Belki, bir derece ve biçim farkından sözedilebilir: Türkiye'nin göreli toplumsal geriliği, kadınlar üzerindeki denetim ve baskının daha açık ve daha az rafine olmasına yol açıyor. Erkek baskısının hemen hiç sorgulanmadığı bir toplumun Sol'u da, bu baskıyı uygulamada kendini daha rahat hissediyor. Doğal olarak, madalyonun bir de kadınlar yüzü var. Kadınlar da, içine doğdukları toplumun normu bu olduğu için, erkeklerin kural koymasını ve kendilerinin bu kurallara uymasını doğal görüyorlar; Sol bağlamında ise üstelik, "devrimci görev" ka-

3 Varolan örgütler içindeki feminist "çevre"lere bir örnek, Sosyalist Parti içindeki Feminist Kadın Grubu'dur. Bu grubun temsilcilerinin, SP I. Genişletilmiş Parti Meclisi'nde yaptıkları, resmi Kadın Komisyonu'nun bildirisini eleştiren konuşmanın metni için bkz. *Sosyalist Birlik*, Mart 1989.

4 Sheila Rowbotham, *Woman's Consciousness, Man's World*, Pelican Books, 1973, s.30.

5 Kassel Sempozyumu'na katılan, Türk olmayan birçok kadının, konuşmamdan sonra benimle aynı duyguları paylaştıklarını söylemeleri de bu açıdan çok anlamlıydı.

bul edebiliyorlar. Bu nedenle, başka bir bağlamda tepki duyarak karşı çıkacakları pek çok şeye (nasıl giyineceklerinin, nasıl davranacaklarının, ne okumaları gerektiğinin vb. vb. "yönetici erkekler" tarafından belirlenmesine) Sol içinde boyun eğebiliyorlar.

Kadın: Her An Yoldan Çıkabilecek Bir Fitne Unsuru

Türkiye Solu'nda, kadının denetim altında tutulmasının ilginç rasyonalizasyonlarmdan biri, kadının kadın olduğu için, yani cinsiyeti itibarile "burjuvalaşmaya" daha yatkın görülmesi, dolayısıyla giyim-kuşamının, hal ve gidişinin kontrol altında tutulmasının meşru görülmesiydi. Bu bakış aslında, bütün tektanrılı dinlere sinmiş olan "kadının şeytana yakın", hatta bazan şeytanın ta kendisi sayılmasının, farklı bir zamana ve ideolojiye uyarlanmış biçiminden başka bir şey değildir. Aynı bakış açısının uzantısı olarak kadın, tıpkı içki, kumar ve uyuşturucu gibi "zararlı madde" sayıldığından, sol kendini bundan sakınmanın çıkar yolu olarak "bacı" klişesini önplana çıkardı. Bacı, cinsiyeti ve bireyliği bastırılmış "kadın arkadaş" tipiydi. "Bütün sevdam halkım, bütün kızlar bacım" formülasyonu ile, erkek militanlar, "kadın" denen, devrimci birliği ve dayanışmayı bozma potansiyeli taşıyan "fitne" unsurundan korunmaya çalıştılar. Ama bu formülasyonun ve anlayışın, İslami cemaatin birliğinin ve dayanışmasının bozulmaması için kadını ve kadına duyulan bireysel erotik aşkı dışlayan İslami ideolojiyle olan açık bağlantısı hiç kimsenin aklına gelmedi; bugün de gelmiyor.[6] Türkiye Solu'nun kendisini değerler ve değer yargıları açı-

6 Fatima Memissi, *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society*, New York, 1975, *passim*. Ayrıca, bu konuyla ilgili iki makale için bkz. Aydın Uğur, "Bir Kadın İçin Gözyaşları" ve Fatmagül Berktay, "Günahtan Çok Aşktan Korkmak", *Gergedan*, Ekim 1987.

sından sorgulama geleneğinin son derece zayıf olması, böylesi apaçık bağlantıları görmesini engellemekte, toplumsal ilişkiler konusundaki yerleşik tutuculuğu ise, görse bile bunların üzerine gitmesini önlemektedir. Bugün izlenen bazı değişiklikler, henüz bu yargıyı sarsacak boyutlara varmış değildir.

Türkiye'de Sol, "halkın değerlerini benimsemek" adına feodal önyargıları ve davranış kalıplarını benimsemiş; komünizme yöneltilen "cinsel ortaklaşmacılık" suçlamasının da etkisiyle, aileye, monogamiye, "halkımızın değerleri" dediği şeylere sımsıkı sarılmıştır. Ama ilginç olan, savunulan "halkımızın değerleri"nin hep kadınlar ve cinsellikle ilgili olmasıdır. Sol, ahlâkçıdır ve bu tutumu devrimci olmanın koşullarından biri sayar. Sık sık eşcinselliğe ve "cinsel özgürlüğe" karşı olduğunu ilan eder. Bunlar "iğrenç sapık ilişkiler"dir, "kapitalizmin yozluğu"nu yansıtırlar. Çok önem verilen "mazbutluk" imgesi ise, esas olarak kadınlara uygulanır ve onları denetim altında tutmanın meşrulaştırıcı kılıfı olur.

Genel olarak "kadın sorunu"ndan söz edildiği ve eşitliğe aykırı uygulamalar kadınlar tarafından dile getirildiği zaman, ki bunlar çoğunlukla çok somut ve uç örnekler olur, örgüt yöneticileri tek tek devrimcilerin "geri"liğinden, feodal kültürün etkisinden kurtulamamış olmalarından vb. dem vurur. Yani bunlar münferit, sınırlı ve zamanla ortadan kaybolacak uygulamalardır. "Kadın arkadaşlar" sabırlı olmalı, bu arada mücadeleye canla başla katılarak "kendilerini ispat etmeli"dirler. Nedense, kadınlar hep kendilerini "ispat" etmek zorundadırlar; ispat edene dek "burjuva"dırlar ve bu da onlardan kuşku duyulması için yeterli gerekçedir. Burada gözden kaçırılan nokta, örgütün *bir bütün olarak* kadınlar üzerinde kollektif bir baskı ve denetim uygulamasıdır. Gerçek böyle olduğu içindir ki, "kadın sorunu" konusunda "yanlış davranan" kimi erkek militanlara yapılan sözde uyarılar, hiçbir zaman ciddiye alınmaz. Bu da son derece doğaldır. Er-

kek militanlar, zaten hem toplumsal, hem de örgütsel bir norm olarak algıladıkları şeyi, kendi benlerinde neden sorgulayıp düzeltmeye çalışsınlar? Örgüt, yalnızca kadın üyeleri üzerinde değil, bütün üyeleri üzerinde belli bir denetim ve disiplin uygular. Ancak kadınlar üzerinde bu denetim katmerlidir ve kolayca baskıya dönüşür. Hem toplum genelinde ve örgüt özelinde kadınların denetim altında tutulması meşrudur hem de daha fazla mümkündür. Çünkü kadınlar otoriteye sahip değildir, yönetimde söz hakkına sahip değildir; üstelik de cinsiyetleri, başlıbaşına, onların devrimciliğini kuşkulu kılmaktadır.

1980 Sonrasında Yelpazenin İki Ucu

Yukarıda da değindiğim gibi, 1980 öncesinde Türkiye Solu'nun gündeminde henüz gerçek anlamıyla bir kadın sorunu yoktu. Çünkü kadınlık bilincine sahip kadınların sayısı çok azdı, olanlar da genellikle fikirlerini kendilerine saklıyorlardı. Ama on yıllık deneyim az değildi ve bu deneyimden süzülen fikirler bilince yükseliyor; ayrıca, doğal olarak içten içe hep süren mücadele giderek açığa çıkmaya başlıyordu.

Özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye Solu'nun, teorik düzlemde "kadın sorunu" ile gerçekten ilgilenmeye başladığını, bir anlamda da ilgilenmek zorunda bırakıldığını görüyoruz. En dogmatik ve tutucusundan en yenilikçisine kadar, çeşitli dergilerde[7] sergilenen bu ilginin, bazı ortak özellikleri var. Bir kere, Sol içindeki bütün akımlar bir "kadın sorunu"nun varlığını kabul ediyorlar. Bugün kadın hareketinin feministlerin önderliğinde geliştiği -bu, kimilerine

7 Taranan dergiler (Nisan 1989 itibariyle): *Bilim ve Sanat, Çağdaş Yol, Demokrat Arkadaş, Dünyaya Bakış, Emeğin Bayrağı, Emek, Gelenek, Görüş, Gün, İşçi Dünyası, Özgürlük, Özgürlük Dünyası, Saçak, Sorun, Sosyalist Birlik, Toplumsal Kurtuluş, Yeni Açılım, Yeni Çözüm, Yeni Demokrasi, Yeni Öncü.*

göre "rezalet", kimilerine göreyse "pek iyi bir şey değil"-dir-bir "vakıa olarak" kabul edilmekte; bu önderliğin onların elinden alınması gerektiği öne sürülerek, bunun için "bağımsız kadın örgütlenmesi"nin gerekli olduğu savunulmaktadır. Feminizme saldırılarda ise derece farkı vardır:Yelpazenin bir ucunda "Eylülist damgalı bölücü çıkışsızlık", diğerinde de "burjuva-demokrat karakterli bir hareket" nitelemesi yeralmaktadır. Ancak, yelpazenin bu iki ucu arasındaki alanda, kendini sorgulama ve düşünme eğiliminin artık başlamış olduğunu izleyebiliyoruz.

Bugünkü kadın hareketi üzerinde feministlerin etkisi kabul edildikten sonra, bu önderliğin onların elinden alınabilmesi için önerilen tedbir, bağımsız kadın örgütlenmesinin yaratılmasıdır. Böyle bir örgütlenmenin ancak kadınların **özgül** talepleri üzerinde yükselebileceği de ifade edilmektedir. Bu saptama, Sol içinde kadın sorununa ilişkin tutumun ikili karakterini yansıtıyor: Bir yandan, feminizmden olumlu bir etkilenme sözkonusudur;bu etki, aynı zamanda, solcu kadın militanların cinsiyet hiyerarşisini kendi örgütleri bağlamında sorgulamalarında ve bu alanda değişme talep etmelerinde de ifadesini bulmaktadır. Diğer yandan ise, örgütlerin ideolojik ve pratik önderliği açısından bir telaşı, "yoldan çıkmış ve çıkabilecek kadınları" yeniden kontrol altına alma ve feminizmin etkisini kırma kaygısını bağrında taşımaktadır. Buradaki bağımsızlık kavramının ideolojik anlamda değil, örgütsel anlamda kullanıldığını belirtmek gerekir. Kadınların harekete geçirilebilmesi için onların özgül taleplerinden yola çıkmak gerektiği anlaşılmıştır ama, amaç kadınların kurtuluşu değil, "...süreç içinde kadın örgütünün kitlesini, toplumsal mücadele alanına çekmek"tir.[8] Bu politikanın, ka-

8 Hikmet Beskisiz, *Çağdaş Yol*, Haziran 1988. Hikmet Beskisiz'in bir kadın derneğinin (DKD) Genel Sekreteri olması, sözlerini daha da ilginç kılıyor.

dınlara oy deposu olarak bakan ve onları kendi amaçları doğrultusunda harekete geçirmeye çalışan diğer siyasi parti ve akımların politikasından herhangi bir farkı yoktur.

Yukarıda değindiğim yelpazenin bence en dogmatik ucunda yer alan *Emeğin Bayrağı,* konuya ilişkin tutumunu Sibel Özbudun'dan yaptığı bir alıntıyla veciz bir şekilde dile getirmektedir: Emekçi kadının kurtuluşuna gerçekten değer veren ve savunan, bunun için adımlar atanlar komünistlerdir. Emekçi *kadınlara düşen görev de* [a.b.ç.] kadın olarak değil, proleter olarak;emekçi kocalarının dişi rakipleri olarak değil, mücadele yoldaşları olarak örgütlenmektir.[9] *Emeğin Bayrağı*'nda yazan Yalçın Gür'e göre, kadın-erkek ayrımı yapmak, tıpkı sarı sendikalar kurdurarak işçilerin sendikal birliğini bölmek gibidir. Buna karşılık yelpazenin diğer, eleştirel ucunda yeraldığını düşündüğüm *Yeni Öncü*'de Nedret Sena, "gerek sistem ve gerekse her sınıftan erkekler tarafından baskı altında tutulan kadınların hem eşitlik, hem de özgürlük doğrultusunda adım atabilmeleri için kendi aralarında bu baskı biçimini temel alan bir örgütlenmeyi gerçekleştirmeleri zorunludur... Erkeklerin kadınlar üzerindeki baskısına karşı çıkış bütün kadınlar için ortak örgütlenme zeminini oluşturur"[10] diyerek, farklı bir anlayışı sergilemektedir. Ancak tam yüreğinize biraz su serpilmişken bir bakıyorsunuz, aynı Nedret Sena, feminizm konusunda sendikal örgütlenme benzetmesini yapıyor ve feminizmi olumlu bulduğunu söylese de, "düzen-içi", "burjuva" nitelemeleriyle "sarı sendikacılık" suçlamasına varabiliyor.

Evet, Türkiye Solu içinde erkek egemenliğinin ve cinsiyet hiyerarşisinin sorgulanması ve eleştirilmesi cılız da olsa baş-

9 Yalçın Gür, *Emeğin Bayrağı,* Mart 1988, s.26.

10 Nedret Sena, "Ekonomik ve Demokratik Örgütlenmeler Bağlamında Kadın Örgütlenmesi", *Yeni Öncü,* Eylül 1987.

lamış durumdadır. Ne var ki bu olumlu gelişmeye karşılık, bol bol savunma ve eski mevzileri koruma çabası da gözlenmektedir. "Yani erkeğe de mi hayır?", "Erkeğin yanlışları da, kadının yanlışları da toplumun yanlışlarıdır", "Kadın ve erkek sorunları çözmek için birlikte;*doğru budur"* gibi, değer yargısı yüklü önermelerin yaygınlığı, böyle bir çabanın ve kaygının ifadesidir. '80 öncesinde, "doğru şudur, budur" diyen ve kadınlara akıl öğreten, normları kimin koyduğunu onlara bir kez daha hatırlatan yazılara tanık olmuyorduk; çünkü o sırada buna gerek yoktu. Erkekler henüz kendi egemenliklerine yönelik bir tehdit algılamıyorlardı. Oysa artık kendi konumlarının sarsılmaya başladığını hissediyor ve buna karşı önlem alıyorlar. Erkeğin yanlışı toplumun yanlışı olunca, o somut erkek, Ahmet ya da Mehmet, sorumluluktan kurtulmuş oluyor. Bir diğer yaygın önerme ise, "meseleyi bütünlüğü içinde kavramak" ve "öncelikleri doğru tesbit etmek"tir. Buradan da, doğal olarak, "genel toplumsal sorunların yakıcılığı, kadınların özgül sorunlarına ağır basmaktadır" sonucuna ulaşılıyor. Toplumsal sorunlar daima yakıcılığını koruyacağına göre, başlangıç noktasına geri dönülmekte ve böylece, kadınların ezilmesi konusunda edilen kimi güzel sözlerin, "güzel söz" olmaktan öte, fazla bir anlamı kalmamaktadır.

Bu yargıyı biraz açımlamak için gene Nedret Sena'ya başvuralım. Sena, *Yeni Öncü*'deki bir diğer yazısında, kadının ezilmişliğinin tarihsel ve toplumsal kökenlerini uzun uzadıya anlatıyor; kadınların cinsiyet baskısı temelinde birleşip mücadele etmelerini savunuyor;hatta mücadelenin erkeklere karşı olacağını bile kabul ediyor. Sonra da şu sonuca varıyor: "Kadın ve erkekler olarak kendi aramızda bir mücadele sürecek. Ama *asıl sorun* [a.b.ç.] bu mücadeleyi sürdürürken bu düşüncenin asıl sürdürücüsü olan sistemle mücadelede *ortaklığı* [a.b.ç.] bozmayacak biçimleri bulmakta yat-

maktadır".[11] Asıl sorunun bu olduğu, elbette kendinden menkuldür. Mücadele henüz yeni başlamışken, ortaklığın vurgulanması, olgunun örtbas edilmesinden başka bir anlama gelmez. Nitekim, aynı dergide Nedret Sena'ya cevap veren Deniz Eren bunu çok güzel ifade etmektedir. Deniz Eren, "bağımsız kadın mücadelesi düzen-içi görünse bile, bu yalnızca görünüşte böyledir; eşitlikçi bir kadm mücadelesi bile sonuç olarak hiyerarşiyi hedefliyor olmasından ötürü düzen-içi sayılamaz" dedikten sonra,şöyle devam ediyor: "Bugün, adına düşmanlık demesek de, kadınla erkek arasında birincinin altta, ikincinin üstte olduğu bir ayrım var. Bu ayrım sosyalistler arasında da, sosyalist kadın ve erkekler arasında da var. Ama bu iki cinsten sosyalistler arasında sistemle mücadelede ortaklık da var. Bu ortaklığın gerisindeki nedir? Sistemle mücadelede 'ortaklığı bozmayacak biçimler' değil, kesinlikle. Bu ortaklığın gerisinde kadınların özverisi, hatta kadınların boyuneğmişliği söz konusu.(...) Çünkü erkeğin üstte olduğu bu ortaklık ilişkisinde, ortaklık gerçekte daha kurulduğu söylendiği anda bozulmuştur, zaten. Bu ortaklık, kadının özverisiyle var gibi görünür".[12]

Sevgi, Ah Sen Neredesin!

Solcu erkeklere egemen olan savunma psikolojisinin bir diğer boyutu var ki, çok ilginç. Erkekler, nedense, uzun zamandır unutmuş oldukları bir şeyi, "sevgi"yi birdenbire hatırlayıp savunur olmuşlar! Uzun uzadıya, sevginin ne denli yüce olduğunu, benlik ve çıkar tanımadığını anlatıyorlar; sorumluluk ve güvenden söz ediyorlar. "Gerçek sevgi, yaşamın

11 Nedret Sena, "Sosyalizm mi, Feminizm mi?" *Yeni Öncü*, Temmuz-Ağustos 1987.

12 Deniz Eren, "Bağımsız Kadın Örgütlenmesi Bağlamında N.Sena'yı Okurken", *Yeni Öncü*, Şubat-Mart 1988.

tüm yönlerinin paylaşılmasını amaçlayan bir içerik taşır... Sevgi karşılıklı duyulduğu ve bir ilişki halini aldığı andan itibaren yalnız kişiyi ilgilendirmekten çıkıp somut bir ilişki niteliğini alır ve tarafların ikisini de ilgilendiren etkin bir ortaklığa dönüşür".[13] Dönüp dolaşıp gene "asıl sorun ortaklık"a geliyor olmamız, ilginçtir. Üstelik bu yazar, sevgi ilişkisinin bir boşlukta yaşanmadığının bilincindedir: "Burjuva toplum üyelerinin toplumsal çevrelerinden kopuk atomlar olmadıkları iyi bilinen bir gerçektir".[14] Ama her nasılsa, yazarın söylemine bakılırsa sosyalist örgüt üyeleri sevgi ilişkisini bir boşlukta, kadın-erkek arasında hiyerarşinin bulunmadığı bir düş dünyasında yaşıyorlar. Bu, kendini bilmemenin ötesinde, bir yanılsamayı, cinsiyet baskısının varolmadığı yanılsamasını sürdürerek kadınları "zayıf noktaları"ndan yakalamaya çalışma çabasından başka bir şey değil. Böylelikle, erkeğin üstte olduğu o "eski güzel" ortaklığın sürdürülmesi amaçlanıyor. Gene aynı yazıya dönelim: "Oysa *sorumluluk,* aynı zamanda eşlerin birbirinin ben'i üzerinde çalışmaları demektir. Gerçek bir sevgi üzerinde yükselen bir aşk ilişkisinin duyurduğu *sorumluluk,* sevginin ve duyulan duyguların içtenliğine bağlıdır ve bunların bir göstergesidir. Böyle bir ilişkide *sorumluluk* ile *güven* elele yürür".[15] ["Sorumluluk"ların ve "güven"in altını ben çizdim. FB] Ah nerede o eski, sevgi dolu, sorumlu, erkeğe güven veren uysal kadınlar? Hepsini de feminizm yeli alıp götürmüş!

Erkekler, kendilerini eleştiren, cinsiyet hiyerarşisini sorgulayan, alışılmış baskı yöntemleriyle artık boyun eğdirilemeyen kadınlara karşı, şimdi, daha ince olduğunu sandıkları, aslında gülünç derecede beceriksiz bir taktik deniyorlar:

13 Osman Alkın, "Asena, Kadın ve Sevgi", *Gelenek,* Ağustos 1987.
14 Aynı yerde.
15 Aynı yerde.

Siz paylaşmaya ve ortaklığa karşı çıkıyorsunuz, demek ki erkek düşmanısınız; bağımsızlık ve özgürce yaşamak istiyorsunuz, demek ki sorumsuz ve güvenilmezsiniz; kişiliğinizi geliştirmek istiyorsunuz, demek ki çıkarcı ve bencilsiniz; eskisi gibi uysal ve uzlaşmacı değilsiniz, demek ki soğuk ve sevgisizsiniz! Tıpkı Joanna Russ'ın şiirinde dile getirildiği gibi:

Bu bir sorun değil,
Bu bir sorun değil, artık.
Öyleyse neden bu konuyu durmadan mesele yapıyorsun?
Bunu mesele yapıyorsun, çünkü sen delisin.
Bunu mesele yapıyorsun, çünkü düşmanlık güdüyorsun.
Bunu durmadan mesele yapıyorsun, çünkü entellektüel bakımdan sorumsuzsun.
Bunu mesele yapıyorsun, çünkü şirret bencilin tekisin.
Nasıl olur da, senin gibi deli, entellektüel bakımdan sorumsuz şirret bir bencile kulak vermemi beklersin?
Üstelik de söylediklerin bir sorun olmaktan çıkmışken, *artık!* [16]

Evet, ortada bir sorumsuzluk ve güvensizlik sorunu vardır; ama bu, "sevgisiz ve sorumsuz kadınlar"ın güvenilmezliği değil, kendileriyle yüzyüze gelmek istemeyen solcu erkeklerin güvenilmezliğidir. Ve onlar bu konuda, kadınların güvenini "dışarıdan", üst perdeden "meta" bir söylemle teorik yazılar yazarak, ya da dergilere (lütfen!) "feminizm demokratik bir akım sayılır" gibi demeçler vererek kazanamazlar. "Evet kadınlar eziliyorlar, ama biz sosyalistler onları ezmiyoruz", ya da "evet, biz sosyalistler de geçmişte böyle şeyler yaptık ama, artık yapmıyoruz", ya da "evet, erkekler kadınları eziyor, ama ben ezmiyorum, bulaşık bile yıkıyorum" söylemi, bir yanılsamaya sığınıp mevcut durumun değişmeden sürmesini sağlama çabasının gülünç bir örneği. (Bu söyle-

16 Joanna Russ, *Frontiers (4)*, 1979.

min, kadınlık bilincine henüz sahip olmayan sosyalist kadınlardaki simetriği, "evet kadınlar eziliyor ama, ben değil; ben erkeklerle eşit bir şekilde, omuz omuza mücadele ediyorum"dur). Ortada, artık kimsenin reddedemediği bir "kadın sorunu" var; ama bu sorun her nedense sosyalist erkek ve kadınların dışında, "orada ta uzakta" bir yerlerde duruyor ve bu sorunla ezen ya da ezilen taraf olarak hiç ilgisi bulunmayan(!) bazı devrimciler de, soruna "devrimci çözüm" üretmek için çaba harcayıp sayfalar dolduruyorlar. Bu, inandırıcı olmaktan uzaktır!

Sosyalist erkeklerin, inandırıcı olabilmek için, tek tek bireyler, yani kendileri olarak ve aynı zamanda da kollektif olarak, kadınları nasıl, hangi mekanizmalarla ezmiş ve denetlemiş olduklarını, bunu bugün nasıl sürdürdüklerini düşünmeleri, yüksek sesle dile getirmeleri ve yazıya dökerek belgelemeleri, aynı zamanda da pratikte somut değişiklikler yapmaya başlamaları gerekir. *Dışarıdan,* teorik yazılar yazmak, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda vaazler vermek, sevgiyi ve duygusallığı savunuyor görünmek kolaydır ama, bu konuda herhangi bir geçerliği yoktur. Ancak, dünyanın birçok başka yerinde olduğu gibi Türkiye Solu'nun da bu tür konuları ele alış geleneği budur. S.Rowbotham'ın dediği gibi, "onların [erkeklerin] devrimciliğinin şeylerin dışsal biçimine ilişkin bir sembolizmi vardır, iç dünya eski yolunda yürümeye devam eder"[17] Oysa, bu bağlamda önemli olan, tam da iç dünyanın değişmesidir.

Evet, Türkiye Solu'nda kadına bakış açısından bir şeylerin değişmekte olduğu gözleniyor; ama bu değişmenin henüz içsel bir nitelik kazanmadığı, dışsal biçimler alanında gezindiği de anlaşılıyor. Değişme eğiliminin sürmesinin güvencesi ise, bugüne dek Türkiye'deki kadın hareketinin motoru rolü-

17 S.Rowbotham, a.g.e., s.36.

nü oynayan feminizmin bu rolünü güçlenerek sürdürmesi ve kapsayıcı bir harekete dönüşmesi, gerçek bir muhalefet odağı olarak iç dünyaları sarsmaya devam etmesidir.

Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler*

Nilüfer Çağatay / NEW YORK, DEPARTMENT OF ECONOMICS
Yasemin N. Soysal / STANFORD, DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

Feminizm altmışlardan itibaren Batı dünyasında bağımsız kitle hareketlerine dönüştüğü halde, Üçüncü Dünya ülkelerinde benzer bir süreç ve değişim yaşanmadı. Türkiye ve Mısır gibi bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde "kadın sorunsalı" ve hatta feminizm dönem dönem ivme ve önem kazandıysa da, feminizm esas olarak "orta sınıf" aydınlar tarafından savunulan bir ideoloji olmaktan öteye gidemedi. Yetmişli yılların sonuna doğru ise birçok Üçüncü Dünya ülkesinde (Peru, Brezilya, Türkiye, Mısır, Pakistan, Hindistan, v.b.) feminizme yeniden ilgi uyandı ve feminizm siyasi ve ideolojik tartışmaların gündemine girdi. Buna karşın, çeşitli çevrelerce "Batılı kaynaklı", "bölücü", ulusal kültüre ve Üçüncü Dünya koşullarına yabancı ve eşcinselci bir akım sayılan feminizmin bir ideoloji ve toplumsal hareket olarak kabul gördüğü söylenemez.

Bu bildiride Türkiye ve benzeri Üçüncü Dünya ülkelerin-

* Bu yazının dayandığı araştırma Nilüfer Çağatay, Yasemin Nuhoğlu - Soysal ve Levent Soysal tarafından birlikte yürütülmüştür.

de feminizmin bağımsız bir kadın hareketi olarak gelişme koşullarını ve aynı bağlamda feminizm ve uluslaşma süreci arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktayız.

Üçüncü Dünya ülkelerinde bağımsız feminist hareketlerin gelişmesini kolaylaştırıcı ve engelleyici etkenleri irdeleyeceğiz. Bu bağlamda özellikle devletin rolü, uluslaşma süreci ve uluslaşma ideolojilerinin önemi üzerinde duracağız. Son olarak Türkiye özelinde uluslaşma ideolojisinin diğer Orta Doğu ülkelerine kıyasla feminizmin bağımsız bir hareket olarak gelişmesindeki rolünü tartışacağız.

Yirminci yüzyılın başından bu yana kadın sorunları ve kadınların konumu bugün Üçüncü Dünya'yı oluşturan ülkelerin siyasal söyleminin ve gündeminin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Laiklikten bağnaz dinciliğe, askeri yönetimlerden sivil hükümetlere, kapitalist ekonomik modellerden sosyalizme kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan Üçüncü Dünya'da kadınlar, meşruluk, ulusallık, kültürel özgürlük, reform ve gelişme yönünde yürütülen mücadelelerin simgesi olmuştur. Kadınların yasal ve siyasal haklarının tanınması yönündeki iddialar/istemler ulusal bağımsızlık ve birlik yönündeki mücadelelerin önemli bir parçasıdır. Radikal toplumsal dönüşüm noktalarında kadın haklarına ilişkin programlar özel önem taşımaktadır (Jayawardena, 1986).

Öncelikle, yeni kurulmuş devletler, kadın hakları alanındaki reformları uluslararası devletler sistemindeki yerlerini alabilme çabasının bir parçası olarak görmektedirler. Kadın konusundaki tutumlar ve reformlar eski düzenin yıkılmasının, eskisiyle bağların koparılmasının en önemli göstergelerinden biri sayılmaktadır. İktidar için mücadele eden veya devlet iktidarını ele geçiren grupların varolan hakim ideolojilerinden kendilerini ayırmak için dayandıkları noktalardan biri de kadının toplumdaki yerini değiştirici öneriler olmaktadır. Değişikliklerin her zaman "ilerici" olması gerekmez.

Değişiklikler, varolan düzenle ilişkinin koparılması anlamında, İran örneğinde görüldüğü gibi, eski tutuculukların canlandırılması yönünde de olabilir.

İkinci olarak, ulusal devletin inşa sürecinin kendisi, kadınların siyasal ve ekonomik düzen ile bütünleştirilmelerini (entegrasyonunu) gerektirmektedir. Bu, kadınların, ulusal kurtuluş hareketini ya da yeni düzeni destekleme, üretim ve yeniden üretim işlevlerini gerçekleştirme yönünde kamu alanında harekete geçirilmeleri (mobilizasyonu) demektir.

Toplumsal cinsiyet sorununun Üçüncü Dünya devletlerinin gündeminde yeralması, feminizmin bağımsız bir hareket, bir ideoloji olarak benimsenmesi, gelişmesi anlamına gelmediği gibi, kadın sorunlarının ele alınma bağlamları, kadın örgütlenmesi açısından, genellikle çelişkili sonuçlar ve anlamlar içermektedir. Devletin girişimleri zaman zaman feminist, özellikle liberal feminist siyasetlerle paralellik taşımakla birlikte, aynı girişimler, devlet tarafından gündeme getirilmeleri ve reformist nitelikleri yüzünden bağımsız feminist örgütlenmeleri engelleyici özellikleri de içlerinde barındırırlar. Kadınların kamu yaşantısına katılması süreci, sonuçları ve gelişimi itibarıyla "kadınların kurtuluşu" süreciyle aynı değildir. Burada üzerinde durulması gereken, sürecin gerçekleştirildiği koşullar ve çerçevedir. Söz konusu katılım siyasal zorunlulukların dayattığı, geçici, konjonktürel bir çabanın sonucu olabilir. Kadınların toplumsal ve siyasal yaşantıya katılımı, geleneklere aykırı feminist örgütlenmeleri engelleyen yerel kültürel yapılanmalar ve ideolojik çerçevelerce biçimlendiriliyor olabilir. Dahası, Üçüncü Dünya'da gözlendiği biçimiyle, bizzat devletin uluslaşma sürecindeki rolü feminizmin bağımsız hareket olarak gelişmesinin önünde engel oluşturabilir. Bu yüzden, Üçüncü Dünya'da feminizmin bağımsız kadın hareketi olarak gelişmesinin irdelenmesinde biz bu iki faktörü, yani, 1) Üçüncü Dünya'da uluslaşma

sürecinin getirdiği konjonktürel koşullar ve bu süreç içinde devletin rolü, 2) Uluslaşma ideolojisinin niteliğini temel analitik kategoriler olarak ele alacağız.

Ulusal devlet yaratma süreci içinde yurttaşlık haklarının kadınları içerecek biçimde yeniden düzenlenmesi sırasında kadın sorunu gündeme genellikle devlet girişimi ve yukardan sayılabilecek biçimlerde gelmektedir. Kadınların ulusal kurtuluş hareketleri içerisinde örgütlü oldukları koşullarda bile örgütlenmelerinin amaçları esasda ulusal istemler ve bunlara bağımlı olarak kadın haklarıdır. Özellikle iktidarların alınmasından sonra, kadınların siyasal katılımı giderek azalmakta, kadın haklarının gerçekleştirilmesi yerini "hakların verilmesi" söylemine bırakmaktadır. Başka bir açıdan, bu süreç orta sınıf içerisinde gözle görülür bir meslek sahibi/ profesyonel kadın topluluğunun oluşmasına yolaçarken, geniş kadın kitlelerinin statükosu da korunmaktadır. Kadın hakları toplumsal cinsiyet ayrımlarının ilke olarak ortadan kaldırılması temeline değil, gelişme, uluslaşma sürecinin zorunlu bir parçası olma temelinde ele alınmaktadır (Çağatay ve Hatem).

Üçüncü Dünya'da kadın hakları, birey hakları ve bireysel özgürlükler çerçevesinde bir sorunsal olarak değil, toplumsal kategoriler çerçevesinde ve "toplumsal yarar"a yönelik siyasetler toplamı olarak kavranmaktadır. "Toplumsal yarar"ın tanımı ise, uluscu bir ideolojik çerçeve içerisinde ekonomik açıdan (kapitalist veya "sosyalist") endüstrileşmeyi ve böylece "ulusal kalkınmayı" kolaylaştırmaktan kaynaklanmaktadır. "Toplumsal yarar" kavramı, diğer ulusçu kavramlar gibi gerek sınıf, gerekse etnik ve cinsiyet ayrımlarından kaynaklanan çelişkileri gizlediği için, "toplumsal yarar"a yönelik siyasetlerde erkek egemenliğini temelden sorgulayan bir yaklaşıma yer olmamaktadır.

Bu çerçevede ortaya çıkan başka bir olgu da bireyin "toplumsal yarar"a genellikle tabi olmasıdır. Toplumsal cinsiyet

ilişkileri açısından bakılırsa bu durum, kadınların bireyler olarak kamu yaşantısına katılan soyut yurttaşlar olarak algılanmasını engellemektedir. Genelde kadın kamu alanına entegre olduğu zamanlarda bile kimliği varolan aile kavramları çerçevesinde belirlenmektedir. Kadının hem sol hem de İslamcı söyleme yansıyan "bacı" kimliği bunun en güzel örneklerinden biridir.

Bu olgu genel olarak çeşitli feminist yaklaşımların temel prensipleriyle çelişmektedir. Örneğin batıda görüldüğü şekliyle liberal feminizm kadınlara yurttaşlık haklarının eşit olarak tanınmasını öngörmekte ve kadınlar, kamu yaşantısının parçaları oldukları ölçüde, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün ve kamu ile özel yaşantının ayrımına dayalı patriyarkal yurttaşlık tanımlarının sınırlarını zorlamaktadırlar (Yeatman 1984). Buna karşılık Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların kamu yaşantısına katılımları patriyarkal yapıları zorlamadan, erkek egemenliğinin geleneksel biçimlerini güçlendirerek gerçekleşebilir. Bunun bir örneği yukarda bahsedilen "bacı" kavramıysa, bir diğer örneği de Orta Doğu'da kadınların İslami giyiniş tarzına yönelik tutumlarıdır. İdeolojik nedenlerin yanısıra, orta sınıftan birçok kadın örtünmeyi kamu yaşantısına erkeklerce rahatsız edilmeden katılabilmelerinin bir aracı saymaktadır.

Bireyselleşmenin gelişmemiş olması liberal feminizmin yanısıra radikal feminizmin önüne de engeller çıkartmaktadır. Kadınların bireyler olarak kendi vücutları üzerinde denetim sahibi olmalarının radikal feminizmin en temel ilkesi olduğu gözönüne alınınca, radikal feminizmi Üçüncü Dünya'da kadın örgütlenmesi olarak kalkış noktası almanın güçlüğü ortaya çıkmaktadır. Radikal feminizme ilkesel düzeyde bağlanabilecek kürtaj gibi bazı hakların yasal düzeyde kazanılması/alınması söz konusuyken, dayak/şiddet gibi başka sorunların çözümlenmesi yaratıcı öneriler ve örgütlenmeler

çerçevesinde ele alınmazsa kolayca tepki ve engellerle karşılaşabilir. Dayak konusuna bakarsak, radikal feminizm gelişmiş ülkelerde çözüm olarak kadın evleri, barınaklar açmayı, kadınları varolan aile, kilise gibi kurumların dışına çıkarmayı önermektedir. Din, aile gibi kurumların toplumsal yaşantıdaki belirleyici rolleri Üçüncü Dünya ülkelerinde böylesi çözümleri zorlaştırabilir. Bu, Üçüncü Dünya'da dayak sorunu temelinde örgütlenilemeyeceği ya da sözü edilen yöntemlerin kullanılamayacağı anlamına gelmez. Yalnızca, mücadelenin yöntem ve biçimlerinin farklılıklar gerektirebileceği, yaratıcı çözümler beklediği, yerel koşulların dikkate alınması zorunluluğu yönünde bir uyarı anlamına gelir. Örneğin, varolan örgütlenmelerin, yapılanmaların (kadın dayanışma ağları - networkleri gibi) mücadelede kullanılması ya da nasıl kullanılabileceğinin düşünülmesi feminizme yeni ve sonuç getirecek mücadele biçimleri sunabilir.

Üçüncü Dünya ülkelerinde feminizmin geleceği açısından üzerinde durulması gereken diğer etken de uluslaşma sürecinin bizzat kendisidir. Süreç, toplumun geniş kesimlerinin ekonomik, siyasal ve ideolojik açılardan harekete geçirilmesini içerir. Kadınlar da harekete geçirilme potansiyeli yüksek gruplardan birini oluşturmaktadırlar. Uluslaşma süreci içinde kadının kamu yaşantısı içindeki yeri değişmekte, kadınlar siyasal düzene destek veren, onu meşrulaştıran bir ögeye dönüşmekte, işgücü ordusunun bir parçası haline gelmektedir.

Sürecin özgün ideolojik koşulları ise hem kadın hareketliliğinin biçimini hem de feminizmin geleceğini doğrudan etkilemektedir. Örneğin Orta Doğu'da uluslaşma sürecinin arkasındaki yapılanmalar dincilikten Arap Sosyalizmine ve Türkiye'nin laik ulusçuluğuna dek çeşitlilik göstermekte ve bu çeşitlilik değişik ülkelerde devletin kadınları harekete geçirme biçimlerinde, İran ve Türkiye örneklerinde olduğu gibi,

belirgin farklılıklara yolaçmaktadır. Ortak noktaları ise, kitleleri harekete geçirebilmek için gücün tek elde toplanmasına olan gereksinmenin, özellikle iktidarın ele geçirilmesinden sonra, iktidarları bağımsız hareketleri ve gruplanmaları bastırmaya zorlamasıdır. Bu aynı zamanda, sınıf, toplumsal cinsiyet, etnik köken ayrımlarını inkar eden uluscu ideolojilerin doğal bir sonucu sayılabilir. Böylesi bir ortamda bağımsız feminist hareket oluşturmak kaçınılmaz karşı çıkışları doğuracak, engellerle karşılanacaktır.

Uluslaşma sürecinin ana niteliklerinden biri özgün ve yerli bir ulusal kimlik yaratılmasıdır. Orta Doğu'da genelde, yerli olma, Doğu/Batı sorunsalı çerçevesinde anlam kazanmakta, bu ikileme bağımlı olarak kavranılmaktadır. Türü ve biçimi ne olursa olsun feminizm diye adlandırılan her oluşum da Batı'nın bir ürünü sayılmakta, İslamcı ulusculardan sola kadar değişik kesimlerden Batı emperyalizminin aracı damgasını yemektedir. Ve bu da kaçınılmaz olarak kadın sorununun kadınlar tarafından ele alınış biçimini bile etkilemekte, feminizmin bağımsız gelişimini zorlayan, engelleyen etkenlerin başında gelmektedir.

Buraya kadar sunduğumuz çerçeve genelde Üçüncü Dünya ülkelerinde gözlemlenen olguların kadın hareketi açısından bir çözümlemesi niteliğindedir. Çözümlemenin Türkiye özelinde aldığı biçim diğer Üçüncü Dünya ülkeleriyle benzerlikler gösteriyorsa da, kendi tarihsel ve toplumsal gelişmesinin sonucu olarak özgünlükleri de içinde barındırmaktadır. Türkiye'de kadın hareketinin gelişmesinin en azından Orta Doğu bağlamında karşılaştırmalı incelenmesi özgünlüklerin Türkiye kadın hareketi açısından taşıdığı anlamın belirlenmesini kolaylaştıracaktır. Bu son bölümde Ortadoğu, özellikle Mısır, Tunus, Cezayir gibi kadın hareketinin güçlü dönemler yaşadığı ülkelerle Türkiye'deki gelişmeleri kısaca ele alıp, feminizmin Türkiye özelinde gelişme koşullarını değer-

lendirmeye çalışacağız.

Ortadoğu ülkelerinde gözlemlenen çeşitli tür ulusculuk hareketleriyle (İslam'a dayalı ulusculuk, laik ulusculuk, Arap Sosyalizmi) kadın hareketinin gelişimi arasında çok yakın ilişkiler olduğu söylenebilir. Sayılan ulusculuk akımlarının her biri, batı egemenliğinden kurtulma anlamında ortak bir hareket noktasına sahiptir ve her biri "kadınların kurtuluşu", kadın hakları konularında öneriler getirmiştir. Yalnız, bu öneriler akımların ortak kalkış noktasına karşın önemli farklılıklar taşımaktadır (Çağatay ve Hatem).

Mısır'da yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ve Mustafa Kamil tarafından temsil edilen İslamcı ulusculuğun en belirgin özelliği toplumun İslami kimliğini değiştirecek her türlü değişikliğe karşı çıkmasıydı. Buna karşılık, yine yirminci yüzyılın önemli düşünürlerinden Mısırlı Kasım Amin ve Tunuslu Tahir Haddad, ortaya attıkları yeni "Islami sentez" nedeniyle aralarında Mustafa Kamil'in de bulunduğu çağdaşları tarafından şiddetle eleştirilmişlerdir. Amin ve Haddad'ın reformcu, eklektik görüşleri sonraları Arap ülkelerinde kadın haklarını savunanlar tarafından benimsenmiştir (Philipp, 1978).

Yirminci yüzyılın ortalarında Orta Doğu'da önemli bir güce ulaşan Arap Sosyalizmi ise kadın sorununa ulusal kurtuluş eylemciliğinin programı çerçevesinde yaklaşmıştır. Örneğin, radikal bir biçimde tartışılmasına elverdiği halde, Cezayir kurtuluş hareketinin Fransız sömürgeciliği karşısında oluşturduğu "milli kültür" kavramı Müslüman/Arap toplumsal cinsiyet tanımlamalarına dayandırılmış ve hareket kadın sorunsalının ele alınmasında oldukça tutucu davranmıştır. Bir yandan, kadınların ulusal kurtuluş hareketine katılımı, bağımsızlığın kazanılması ve yeni toplumun yaratılmasının ön koşulu sayılmış, Cezayir Kurtuluş Cephesi Fransız solundan destek alabilmek için kadın-erkek eşitliğine verdiği öne-

mi vurgulamış, öte yandan, "statik" bir kültür ve ulusculuk anlayışından kopamamıştır (Minces 1978). Sonuçta Cezayir anayasası hem kadın-erkek eşitliği vadetmiş, hem de toplumsal cinsiyet ilişkilerinin Müslüman/Arap tanımından kalkıp Arap ailesini korumayı öngörmüştür.

Devlet düzeyindeki bu ikilem Arap ve birçok diğer Ortadoğu ülkesindeki feministlerin söylemine de yansımaktadır. Günümüzde Orta Doğu'lu birçok feminist de kendilerini ve feminizmi bu sorunsalın dinamikleri içinde değerlendirmek, kendi özgünlük ve yerelliklerini kanıtlamak, feminizmin yerel olanla, örneğin ilk çıktığı şekliyle İslamla veya İslam öncesi Arap kültürü ile çatışmadığını göstermek yolunda çabalara girmişlerdir. Mısırlı feminist Nawal Saadawi örneğinde olduğu gibi tartışmalar feminizmin neleri değiştirmeyi amaçladığından çok, Orta Doğu kültürüne ve özelde İslama yabancı olup olmadığı konusunda yoğunlaşmıştır (Çağatay ve Hatem 1987; Saadawi 1982). Bu tartışmalar içinde, Arap kadınlarının ezilmesi, tarihi olarak bir takım "dış güçlere" dayandırılmaktadır (Osmanlı kolonyalizmi, Batı emperyalizmi veya kapitalizm gibi).

Türkiye'de gelişen uluscu hareket ise bağımsızlık için Batı'yla savaşırken ideolojik düzeyde laik ve Batı'cı bir yol benimsemiştir. Cumhuriyet sonrasında İslamcı ideolojilerden ve Osmanlı geçmişten kopma, Türkiye'ye "muasır milletler" arasında bir yer yaratma, Kemalist yönetimin gündeminde önemli bir yer tutmuştur. Bu çabaların parçası olarak, Kemalist yönetim kadın hakları konusunda bilinen görece radikal düzenlemelere girişmiş, kadının toplum içindeki konumunu batılılaşmanın bir göstergesi ve Osmanlı/İslam'la hesaplaşmanın bir aracı saymıştır. Bu noktada, Kemalizm yeni bir tarih yaratma çabası içinde kadına karşı "eşitlikçi" saydığı İslam öncesi Türklerin tutumu ile yeni laik Batı'lı biçimlerin sentezini oluşturmaya koyulmuştur. Benzer bir ça-

ba Mısır'da Mısır ulusculuğunu İslam öncesi Mısır dönemine dayandırma biçiminde ortaya çıkmıştır.

Bu sentez pratikte kadın haklarının İslami toplumsal cinsiyet ilişkileri çerçevesinin dışında meşrulaştırmasını getirdi. Bu bağlamda Türkiye, diğer Orta Doğu ülkelerinden ve özellikle tarihsel olarak İslamla daha yakından özdeşleşen Arap toplumlarından ilgi çekici bir farklılık getirmiştir.

1980'lere gelindiğinde, kadın haklarının savunulması Cumhuriyet'in resmi ideolojisi olduğu ve yasal düzeyde kadın hakları genellikle kabul gördüğü için tartışmalar esas olarak bu hakların anlamı, devletin bu hakları hangi bağlamda ve hangi koşullarda savunduğunun sorgulanması noktalarında odaklanmıştır (Tekeli 1982). Feminizm ve İslami olanlar dışındaki kadın grupları, varolan hakları veri kabul etmiş ve Türkiye özelinde kadın-erkek eşitliğinin, kadın hareketinin özgünlüğünü/yerelliğini savunmak, sağlamak düzeyinde tartışmalara girişmemiştir. Bu çerçevede, seksenli yıllara gelindiğinde kadın hareketinin kendisi "bölücülük", "yabancılık" tartışmalarını aşarak, evrensel düzeyde erkek-egemen toplumsal yapıya karşı çıkan, bağımsız örgütlenmeyi savunan, uygulama çabalarına girişen, özellikle düşünce düzeyinde güçlü bir feminizm çıkarmıştır. Bu bağlamda feminizm, evrensel kategorilerinden yola çıkarak sadece "devlet feminizmi"ni eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Marksistlerin kadın sorunsalına yaklaşımıyla da ayrılıklarını tartışma yoluna gitmiştir (Tekeli 1985). Bunun yanında feministler, kuramsal çalışmalarında, Türkiye özelinde bu evrensel kategorilerin de anlamını sorgulayıp, bu kategorileri geliştirmeye yönelmişlerdir (Kandiyoti 1987).

Sonuç olarak Türkiye'yi diğer Orta Doğu ülkelerinden ayıran, feminizmin yerellik/özgünlük tartışmasını aşarak evrensel kategorilere yönelmesi olmuştur. Bunun kaynağında da, önemli derecede, Türkiye'nin uluslaşma ideolojisinin di-

ğer Orta Doğu uluslaşma ideolojilerinden gösterdiği farklılık vardır. Kendi mantığı açısından Kemalist ideoloji bağımsız feminist bir ideolojiye karşı çıkmışsa da aynı zamanda seksenlerde kadınların evrensel kategorilere yönelmesini sağlayan birikim kaynaklarından biri olmuştur. Aynı şekilde, Türkiye'de sol düşünce de bağımsız feminist örgütlenmeye karşı çıkmışsa da, kendi kullandığı kategorilerin evrensel düzeyde olması, yine seksenlerde Türkiye'de feministlerin yerellik/özgünlük tartışmalarını aşmalarına yardımcı olmuştur.

İrdelediğimiz çerçevede, Türkiye'de bağımsız feminist bir örgütlenmenin gelişmesine yardımcı olan faktörleri tartıştık. Kadın hareketi Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana yaşanan tarihsel süreçte belli kazançlar elde etmiştir. Yasal düzeyde birçok kadın hakları tanınmış, liberal feminizmin öngördüğü değişiklikleri benimsemiş güçlü bir orta sınıf profesyonel kadın topluluğu oluşmuş, kadınlar siyasal hareketler içinde önemli deneylerden geçmişler ve kitle hareketleri içinde yaygın kadın katılımının görüldüğü dönemler yaşanmıştır. En önemlisi, kadın hareketi/feminizm Türkiye'nin siyasal gündeminde, ulusculuk, yerellik tartışmalarını aşarak bağımsız örgütlenme, erkek egemenliğine karşı çıkma gibi feminizmin evrensel kategorileriyle yeralmıştır.

Burada sunduğumuz analizde Üçüncü Dünya'daki feminizmin gelişme koşullarından başlayarak Türkiye'ye özgü koşullara ışık tutmaya çalıştık. Devlet, bireyselleşme, uluslaşma süreci ve uluslaşma ideolojilerini genel kategoriler olarak ele aldık. Böyle bir yaklaşımı Üçüncü Dünya'da tek tek ülkelerin özgün şartlarını vurgulayan çalışmaları tamamlayıcı olarak görüyoruz.

Çağatay, Nilüfer ve Mervat Hatem, 1987, "Feminism and Nationalism in the Middle East", New School for Social Research ve Harvard University, yayınlanmamış makale.

Jayawardena, Kumari, 1986, *Feminism and Nationalism in the Middle East,* Zed, Londra.

Kandiyoti, D. 1987, "Deconstructing Patriarchy".

Minces, Juliet, 1978, "Women in Algeria," *Women in the Muslim World,* içinde, L. Beck ve N. Keddie (der.) Harvard University Press, Cambridge.

Philip, Thomas, 1978, "Feminism and Nationalist Politics in Egypt", *Women in the Muslim World,* içinde, L. Beck ve N. Keddie (der.) Harvard University Press, Cambridge.

Saadawi, Nawal, 1982, "Women and Islam", *Women's Studies International Forum,* No. 2.

Tekeli, Şirin, 1982, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat,* Birikim, İstanbul.

Tekeli, Şirin, 1985, "Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine", *Yapıt,* Şubat-Mart.

Bölüm VI

Direnmenin Pratik Biçimleri

Eş Dayağı ve Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası

Şahika Yüksel / İ.Ü. TIP FAKÜLTESİ, İSTANBUL

Kadın bedenine eşi veya ailesinin diğer erkekleri tarafından fiziki baskının uygulanmasına tarih boyunca rastlanmaktadır. "Kızını dövmeyen dizini döver", "tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir" deyişlerinin geçerli olduğu bir toplumda yaşıyoruz. Türk toplumunda dayak çok yerleşmiş ama üstü örtülü bir konu. Yeni olan, kadınların dayağa karşı yürüyüş yapmaları, dayağa karşı farklı çevrelerden kadınların bir araya gelip salt kendileri için, kadınlık durumundan kaynaklanan bir sorun için uzun zamandır bir kampanya yürütmeleri. Ben bu tartışma çevresinde a) İstanbul'da yaşayan en az bir yıllık evli olan, farklı yakınmalarla tedavi veya danışmanlık için İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Psikiyatri Anabilim Dalı'na başvuran, bir bölümünün öyküsünde eş dayağı olan 140 kadında yapılan bir araştırmanın sonuçlarını aktaracağım, b) İkinci bölümde ise 17.5.1987 tarihinden beri İstanbul'da farklı kadın grupları ve tek tek kadınlar tarafından sürdürülen bir kampanyadan söz edeceğim.

Eşlerini dövmeyi alışkanlık haline getiren erkeklere be-

lirli özellikler, nerede ise özürler atfedilir. Süregiden huzursuzluğa karşın kadınların evlerini terketmekte aceleci davranmaması, zor koşullara karşın evde yaşamayı sürdürmesi, onların bu durumdan aslında çok rahatsız olmadığı iddialarına da yol açabilmektedir. Bireysel, sosyal ve kültürel bu açıklamaların geçerliliğini sınamak amacıyla bir çalışma yaptık. Çalışmaya giren 140 kadın üç grupta toplanmaktaydı: a) 80 en az bir yıldır eş dayağı öyküsü olan kadın, b) 30 eşi ile belirgin geçimsizlik olan ama dayağın bulunmadığı kadın, c) 30 eşi ile geçimsizliği olmayan kadın. Tüm kadınlar farklı psikosomatik ve nörotik yakınmalarla psikiyatri polikliniğine başvurmuştur.

Sonuçlar

Görüşme sırasında yaşları 15-58 arasında değişmekte olan kadınların evlilik yaşları 13-51 arasında değişiklik göstermekteydi. Fizik baskının olduğu grubun evlilik yaş ortalaması diğer iki gruptan anlamlı küçüktü. Bu kocaların evlilik yaşları için de geçerli idi. Kendileri anlaşarak veya aile düzenlemesi ile evlenenler üç grupta eşit dağılmıştı. Ancak, evinden kaçarak/kaçırılarak evlenenlerin tümü olan 12 kişi şiddetin varolduğu grupta yeralmaktaydı ve bunların çoğunluğu 17 yaş altında evlenmişti.

Şiddetin kuşaklar arasında iletilmesi: Eşini döven erkeklerin, kendi çocukluklarında benzer olayların tanığı olduğu, dolayısıyla bir model olarak şiddeti benimsedikleri ileri sürülmektedir. Bizim görüştüğümüz grup için bu durum doğrulanmıştır. Yalnız erkeğin ailesinde dayağın olması ve hem erkeğin hem kadının ailesinde dayağın olması, dövülen kadınlar grubunda anlamlı derecede fazla olduğu halde, sadece kadının benzer tanıklığı durumunda gruplar arasında fark yoktu.

Eş dayağının alkol kullanımı ile çıktığı görüşünün fiziki baskının bulunduğu grup için doğrulandığını gördük. Aynı doğruluk kıskançlık ve erkekte bir ruhsal bozukluk bulunma durumları için geçerli değildi.

Kadın ve erkeklerin eğitim durumları ve meslekleri geniş bir yelpaze içinde değişmekteydi.* Bir örnek verirsek şiddetin yeraldığı grupta, kadınların %41'i, erkeklerin de %44'ü lise ve daha üst düzeyde eğitim yapmıştı. Ancak şiddetin yeraldığı evlerde erkeklerin eğitim düzeyi, diğer iki gruba göre ce daha azdı. İşsiz olan erkeklerin tümü yine fiziki baskının bulunduğu grupta bulunuyordu.

Bir iş sahibi olan erkeklerin, işlerini ve işyerlerindeki ilişkilerini sürdürmekte gereken ciddiyeti ve itinayı gösterebilir olduğunu görmekteyiz.

Başvuru sırasında kadınlar en sık sıkıntı, kaygı, korku, uyku bozukluğu, isteksizlik, yorgunluktan yakınıyordu. Bu şikayetler en çok depressif sendromlar, kaygı bozuklukları ve somotoform dediğimiz hastalık gruplarına uymaktaydı. Sadece 6 kadın doğrudan eş dayağından kurtulmak için başvurmuştu. Her dört kadından birinin daha önce intihara giriştiğini, bunların yarısından çoğunun ise bir kereden fazla intihara kalkıştığını öğrendik. Yukarıda saydığımız gerekçelerle başvuran kadınların önemli bir bölümü daha önce birçok kere doktora gitmiş ve farklı sakinleştirici ilaçlar kullanmıştı. Ancak çoğul tedavilere karşın yakınmaları oynamalarla veya süreklilik içinde devam etmekteydi.

Kadınların dayak nedeni ile evliliklerini bozma girişimlerine ilişkin bilgileri şöyle toparlayabiliriz: Kadınların %40'ı en az bir kez evlerinden ayrılmışlardı. Evden ayrılma giri-

(*) Eşini döven 80 erkeğin mesleklerinden örnekler: 7 iş adamı, 3 öğretmen, 2 doktor, 2 hukukçu, 2 mühendis olarak sıralayabiliriz. Şiddete maruz kalan kadınların arasında 5 lise öğretmeni, 2 hemşire, bir eczacı, bir mimar ve bir iktisatçı bulunmaktaydı.

şimlerinde bulunan kadınların yarısının bu çabaları bir kereden fazla idi. Girişimlerin etkisi kısa süre için olumlu olarak tanımlanıyor ancak etki zamanı sınırlı kalıyordu.

10 kadından 9'u zorluklarını yakınlarına açmıştı. Çok kere ilk danışma kaynağı aile bireylerinden seçilmekteydi. Çevrenin (bu hemen daima aile demek oluyor) tepkisi 15 kişide teselli edici sözlerle sınırlı kalmakta. Açıkca erkeğe karşı çıkan 10 ailenin yanında kızlarını karşı koymağa yüreklendiren ve gel bizimle otur veya ayrıl diyen aileler ancak, görüşülen, destek istenen ailelerin onda birini oluşturuyordu.

Fiziki şiddeti açıklamak genellikle ilk iki yıl içinde olmakta hatta 7 yıla uzayabilmektedir. Her 10 kişiden biri, gözlenebilir izler nedeni ile (zorunlu) açıklamışlardı.

Dayağın ardından erkeğin tutumu ne oluyor? Dört kişiden biri alttan alıp, özür diliyor, bir daha olmayacağına ilişkin sözler verip, yeminler ediyor. Beşinden biri olayı yok sayan bir tutum içinde. Bunların yarısı hemen sonra cinsel isteklerini belli ediyor. Kadınlar cinselliği reddettiğinde soğuk olmakla suçlanıyor, pek çok kez de rızalarına bakılmaksızın ilişkide bulunuyorlar.

Somut olaylar sırasında olay nasıl çıkıyor? Buna yanıt vermek çok kolay olmadığı gibi çoğul gerekçeler de gösterilebilmekteydi. İçki, parasızlık, kıskançlık, cinsel ilişkiye hevessizlik, bir dizi sudan neden sıralanmaktadır.

Evlilikte şiddetin başlama zamanı önceden kestirilebilir mi? Evet ilk yıl içinde başlama % 62 ile en başta. Bunların da % 75'i ilk üç ay içinde olmakta. Beşinci yıldan sonra ortaya çıkan ancak % 10. Geç başlayan şiddette ya ayrılma isteği ile uzaklaştırma veya ağır alkolizm görülebilmekteydi.

Dayak deyince ne anlıyoruz? Yarısma yakını haftada bir-iki, yarısına yakını ise ayda bir-iki yineleniyor. Yine ufak bir grupta, ki bunların çoğu geç başlayanlardan oluşmaktaydı, önceden kestirilemeyen sıklıkta ve seyrek olabilmekteydi.

Kadınlardan dörttebiri hemen hiç iz kalmadığını belirtirken, yarısı en azından bir bölüm hadise sırasında çürük, ezik bildirmekte. 13 kadında sürekli iz kalmıştı. Bu izler kaburga, burun kırığı, yanık izleri şeklinde idi.

Gruplar arasında sahip olunan çocuk sayısına göre fark yoktu. Bütün gruplarda kadınların 2/3'ünün 2-3 çocuğu vardı. Kadınların şiddetten zevk almaları (mazoşist olmaları) iddiası görüştüğümüz kadınlar için geçerli değildi. Kadınların yarısından fazlası, daha fazla kavga, zorluk çıkmasın diye cinsel yaşantılarını sürdürürken yarısına yakın bir bölümü ancak ev yaşantısı çalkantısızken cinsel doyum aldığını ifade ediyordu. Dayak ve cinsellik arasında doyumlu bir bağlantı kuran kadın olmadı. Evden ayrılmaya karar veren kadınları ne gibi seçenekler beklediğine bakarsak? Dört kadından biri hiçbir olanak görmüyordu. Dört kadından biri ailesine tam bağımlı ve onlarla yaşayabileceğini belirtmiştir. Çalışan kadınlardan ancak ufak bir bölümünün geliri başkalarından destek almadan yaşama olanağı veriyordu, kalanı dış desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Gruplar maddi destek yönünden farklılık göstermiyordu.

Tartışma

Çalışma grubumuzda erken yaşta evlenenlerin oranının yüksek olması Batı Avrupa ülkelerinde yapılan çalışmalara benzerlik göstermektedir. Ailelerinin isteği dışında evlenenlerin tümünün fiziki baskı grubunda olması dikkat çekicidir. Bu durum bir yandan çok keyifli olmayan baba evinin hızla terkine işaret ederken, diğer yandan aile rızası olmadan gittikleri yeni evlerinde kötü muameleye karşın, şikayet etmek ve yardım istemek zorlaşmaktadır. Kendi ailesinden durumu gizlemek yalıtılma sürecini arttırmaktadır.

Sosyal öğrenme varsayımının bir delili olarak ileri sürü-

len ailede şiddet tanıklığı, bir bölüm erkek için geçerli idi. Zor bir durumu çözüm becerisi olarak, erken devrede öğrenilmiş şiddet kullanma, geliştirilmemiş diğer uygun davranış ve çözüm yollarının yerini almaktadır. Eşlerine fiziki baskı uygulayan erkekler arasında daha fazla sayıda ve anlamlı bir farklılık gösterecek oranda fazla ve sık alkol kullanılması dikkat çekicidir. Ancak her olayla, şiddet ilişkisine tek tek baktığımızda, bir iki tekil örnek dışında (4 kişi) şiddet uygulanmasının alkol kullanım zamanına sınırlı kalmadığını görmekteyiz. Ayrıca içki kullananların denetimsiz davranışlarının, sadece kendi karılarına ve/veya çocuklarına sınırlı kalması gibi bir seçicilik çok çarpıcıdır. Ev içinde şiddetin bulunmasının, alt sosyo-ekonomik tabakaya sınırlı olduğu görüşünü de bulgularımız desteklemiyordu. Kadınların şiddet ve cinsellik arasında doyurucu bir bağlantı kurmaması, daha doğrusu cinsel yaşamlarındaki zorluk da aşikardı. Çok kez sonuçsuz kalsa da, kadınların evlerini terk etme girişimleri azımsanmayacak orandaydı. Ancak ekonomik olanakların yeterli olduğu durumlarda bile terklerin girişim düzeyinde kalması, üzerinde dikkatle çalışılmaya açık bir alandır. Çalışmaya katılanların dağılımı, şiddetin bir yöntem olarak kullanıldığı ailelerin kendi içinde farklılaştığını, homogen bir grup olmadıklarına işaret etmektedir. Olayı açıklamakta, sosyal, ekonomik, kültürel, ailevi ve psikolojik farklı etkenlerin birbiri ile etkileşim içinde rol oynadığı düşünülebilir. Olayların çıkış zamanı, sürüş biçimi ve gerekçelerinin değişikliğine bakarak şunları ileri sürebiliriz:

1- Olaylar hastalık, işsizlik, parasızlık, alkol kullanımı gibi gerekçelerle geçiştirilemez bir yapıdadır.

2- Farklı kesimlerde, yaygın ve gizli olarak vardır.

3- Kadınların sessiz kalması, alttan alması olayı durdurucu olamamaktadır.

Psikiyatrik danışmanlığın yapabilecekleri tanımanın dı-

şında çok sınırlıdır. Bir örnek olarak, çağırılan eşlerin çok azı görüşmeye gelmiştir. 4-5 görüşmeden fazla gelen ve tedavi danışmanlık sürecini tamamlayan hiçbir erkek olmamıştır. Katıldıklarında erkekler hep savunuda kalmış, özel durumlarda tasvip ettikleri çok kere ise karşı oldukları şiddet kullanımı için eşleri tarafından nasıl kışkırtıldıklarının, denetimlerinin kalktığının örneklerini, centilmen bir tavırla anlatmışlar. Ancak kendilerinde dönüştürülecek pek bir özellik görememişlerdir.

Bu araştırma çerçevesine giren 80 kadın ve onun dışındaki benzer koşulda yaşayan pek çok kadınla yaptığımız psikiyatrik danışmanlık ve tedavi sırasındaki, tedavi ekibi olarak bizim yaklaşımımızı özetlemek isterim. Kadınların ve erkeklerin bazı özelliklerini tanıdık. Başvuranların bir bölümü ile dertleştik, onlara tek olmadıklarını aktarmağa çalıştık. Kendilerini güvensiz ve yetersiz kabul etmelerinin yanlış olduğunu söyleyip dayakla birlikte yollanan mesajın, aşağılamaların, horlanmaların etkilerini gidermeğe çabaladık. Kısaca, kendilerinin değil konumlarının onları çaresiz ve ümitsiz bir duruma getirerek kendilerini yetersiz değerlendirmelerine ve depresyon veya başka ruhsal, somatik zorluklara yol açtığına işaret ettik. Onlar da bizi zaman zaman "iyi" ve "anlayışlı" insanlar olarak tanımladılar, başları sıkıştıkça ziyaret ettiler, komşularını ve çocuklarını da danışmanlık için getirdiler, kendilerine güvenleri artabildi veya güvensizlikleri azalabildi. Ama koşulları aynı idi, kocaları aynı idi, biz onların yaşamlarını değiştirici, sorunlarını kökten ferahlatıcı olamadık. Çünkü olaylar hastahane duvarları içinde hallolacak gibi değildi.

Tek yapabildiğimiz son 10 yıl içinde bu tür bilgileri ve sorunların varlığını bilimsel tartışmalar çerçevesine sokmak, önyargıların dayanaksızca savunulmasında karşı taraf olmak oldu ve belki daha açık ve soru soran meslektaşlar için-

de konunun tanınmasına yardımcı olabildik. Çok bilinen, yaygın olan eş dayağının bilimsel toplantılarda tabu olmaması sürecini hızlandırdık.

Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası

4 Nisan 1987'de alınan bir mahkeme kararı kampanyanın başlangıcı için tetik çekici oldu. Karar şöyle idi: "Kadının sırtından sopa, karnından da sıpa eksik edilmez". Çankırı'da hakim Mustafa Durmuş'un kararından kısa bir zaman sonra İstanbul'da 17 Mayıs 1987'de bir yürüyüş yapıldı, salt kadınlar tarafından (destekleyen erkekler arkadan ve sessiz olarak yürüdü). Başlangıçta katılımın nasıl olacağını kestiremediğimiz yürüyüşe 1000'den fazla kadın büyük bir coşku içinde katıldı.

Sadece kadınlık durumundan kaynaklanan bir sorun için yürümüştük. Yürüyüşün de verdiği kuvvetle, kampanyanın olası diğer biçimlerini tartışmaya başladık. Farklı gruplardan kadınlar (Feminist dergisi, Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, Sosyalist-Feminist Kadınlar, bunların bir bölümü daha sonra Kaktüs dergisini çıkarmağa başladı) ve tek tek kadınlar düzenli olarak toplanmaya başladılar. Dışa yansıyan ikinci büyük toplantı 4 Ekim 1987'de Kariye müzesi bahçesinde gerçekleştirilen bir şenlik şeklinde oldu. Bu şenlik sırasında aile, çocuk, cinsiyetçilik gibi çeşitli konular tartışıldı, bazı ürünler sergilendi. Konuyu yaşayan kadınlar tanıklık yaptı. Şenlikten elde edilen gelir bu konuda tanıklıklardan oluşacak bir kitap için toplanmaya başlandı. Gerek kampanyanın gerek kitabın amacı malum olanı ilan etmek değildi. Yaygın ve meşru olan dayağa açıkça karşı çıkmaktı. İki bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde, tanıklıklar aktarılırken, ikinci bölümünde acil durumlarda alınabilecek önlemler ve yasal hakların neler olduğu başka yerlerde kullanı-

lan çözüm yolları aktarılıyordu. "Bağır, Herkes Duysun" başlıklı kitap 3 Mart 1988'de kampanyanın bir başka faaliyet dizisi sırasında çıkarıldı. 8 Mart kadınlar günü dolayısıyla düzenlenen haftanın en çarpıcı faaliyeti kadınların her gün kullandığı aletler ve ev eşyalarını sergiledikleri "Geçici Kadın Müzesi" idi. Bugün telefon nöbetleri ile sürdürülen dayanışma ağının yakın bir gelecekte kadınların geçici olarak barınabilecekleri özel kadın sığınakları biçimine genişlemesi amaçlanmaktadır.*

Kampanyanın en somut kazanımı, farklı kadınların ve kadın gruplarının somut bir sorun çevresinde, tek bir merkezi yapıya sahip olmadan ortak bir dizi faaliyeti sürdürmesi deneyiminin yaşanması olmuştur. Bu deneyim bizim daha sonra başka kadınlık meseleleri ile biraraya gelmemizde önemi olan yapıcı ve öğretici bir deneyimdir.

(*) 1990'da kampanyada aktif olmuş kadınlar tarafından "Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı" kurularak danışmanlık hizmetleri daha düzenli olarak verilmeye başladı. Aynı yıl, biri İstanbul'un Bakırköy, diğeri Şişli belediyelerine bağlı iki sığınak kuruldu.

KADIN VE CİNSEL SORUNLARI

Arşalus Kayır / İ.Ü. TIP FAKÜLTESİ, İSTANBUL

Bu yazıda cinsel sorunlarına çözüm aramak için hastaneye başvuran kadınlardan edindiğim gözlem ve araştırmalarımızı tartışmayı amaçladım. Çalışmanın yapıldığı yer İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı, "Psikoterapi, Psikosomatik ve Psikonevroz Polikliniği"dir.

1979 yılında Prof.Dr. Metin Özek başkanlığında psikiyatr, psikolog ve hemşireden oluşan bir tedavi ekibi nevrotik kadın hastalara psikoterapi uygulamaya başladı. Cinsel sorunlarda, 1970'lerde Batı'da yaygınlaşmaya başlayan Masters ve Johnson'un sex terapisi ekibin çalışma yöntemini oluşturdu. Tedaviler hastane içinde ve dışında duyuldukça başvuranların, özellikle kadınların, sayısı arttı. Son 5 yıldan bu yana da bu sayı giderek fazlalaşıyor. 10 yıllık deneyimden yola çıkarak toplumumuzun cinsel sorun tablosu ve tedavi yaklaşımımızla ilgili bir sistemin oluşturulduğunu söyliyebiliriz.

Birkaç yıl önce İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde "Cinsel Fonksiyonları Araştırma Birimi" kuruldu.Bu merkezde, özellikle erkek cinsel disfonksiyonlarının araştırılma-

sı ve tedavisi konusunda çalışan mültidisipliner bir ekip oluştu. 1988'de Türkiye'de ilk defa "I. Cinsel Fonksiyon ve Bozuklukları Ulusal Kongresi" düzenlendi ve çeşitli bildiriler sunuldu. İki büyük Tıp Fakültesi'nin cinsel sorunları ele alıp bunu halka ulaştırması insanların çekinmeksizin hastaneye gelmelerini sağladı. Bu durum, bir yandan olumlu bir ilerlemeyken diğer yandan her cinsel sorunun doktor tarafından iyileştirilebilecek bir "hastalık" olduğu düşüncesini getirdi. Örneğin, belirgin evlilik çatışması olan bir kadına cinsel isteksizliğinin evliliğinden kaynaklandığını anlatmak zorlaştı. Yine de doğrudan cinsel sorunlarla yapılan başvuruları bir ilerleme olarak görmek gerekir.

Cinselliğin erkek için fizyolojik bir gereksinim kadının da ancak evlendikten sonra yaşıyabileceği bir olgu olduğu düşüncesinin baskın çıktığı bir toplumda yaşıyoruz. Böylece erkeğin cinsellikle tanışma hakkı ve hazırlıkları ergenlik döneminde başlarken, kadının cinselliğini yaşama hakkını ancak koca adayının ortaya çıktığı tarih belirler. Bu yaş kırsal kesimde genç kızın isteği dışında 12 olabileceği gibi, "kısmetin" ortaya çıkışına bağlı olarak 35 de olabilir. Evlilik öncesinde kadın erkek arkadaşlığı geniş bir kesimde serbest değildir. Her an yakalanma korkusu yaşayarak ailelerden gizli olarak arkadaşlık edilir. Bu baskı altında doğaldır ki kurulan ilk ilişki zorunlu olarak evlilikle son bulur. Kaçamaklarla yaşanan cinsellik, ailenin onur ve güvenini sarsma korkusu, suçluluk duyguları daha evlenmeden cinsel sorunlara zemin oluşturur. Bazı durumlarda kadının evleneceği insanı seçme hakkı da elinden alınır. Birini severken, ailenin maddi ve manevi beğenisini kazanmış bir başkasıyla evlendirilmesi çok olasıdır. Kadının duyguları önce babası sonra da kocası tarafından yok sayılır, onun için cinsel çekim söz konusu değildir, olsa da acaba evlenmeden önce böyle bir durumdan haberdar mıdır? Cinsel ilişki genç kızın hayalinde ya olağa-

nüstü bir haz duygusu, veya kaçınılması gereken korkulacak bir eylemdir. Kaçınılmaz olarak, deneyimsiz eşlerle birleşme düş kırıklığına neden olacaktır.

Bizde ruhsal sorunlar nedeniyle yardım istemek oldukça geciktirilir. Sorun cinsel, hele kadın cinselliği olunca, gecikmiş, çoğunlukla tedavisi güçleşmiş kişiler çıkar karşımıza.

Cinsel bir sorunun ortaya çıkması ve sürmesi söz konusu olduğunda, bunun sorumlusu yalnızca sorunun sahibi midir? Tedavi ortamını oluşturan kişilerin etkileşiminde terapistin kim olduğu ve ne yaptığı çok önemlidir. Bilgili ve deneyimli olmak diğer sağlık hizmetleri için idealse de, cinsel sorunların tedavisi için yeterli değildir. İdeal bir terapist, cinselliği rahatlık ve açıklıkla ele alan, onu bir değer olarak gören, etkin, işini bilen, bireylere yansız ve anlayışla yaklaşan, her iki cinsin erotik duygularına duyarlı, esnek bir insan olmalıdır. Kısaca tedavi yaklaşımımızı özetlersek; yalnızca cinsel davranışta odaklanan bir "sex therapy"yi yeterli bulmuyoruz. Seçtiğimiz yöntem, çok yönlü bir yaklaşım içinde genel psikoterapi ilkelerini cinsel alanda kullanmaktır. Tedavi yaklaşımı tek tek bireylere değil ilişkiye yöneliktir. Tedavi biçimleri olarak; bireysel terapi, çift tedavisi, evlilik tedavisi ve benzer sorunları olanların oluşturduğu homojen grup psikoterapilerinden yararlanmaktayız. Cinsel aksamalar cinsel çatışmaların, endişelerin, ketlenmelerin ve eğitim yetersizliklerinin (yanlış ve eksik) bir ifadesidir. Her tedaviye katılan bir öğrenme sürecinden geçer. Terapistin eğitimci rolü, temel cinsel eğitim eksikliğine bağlı olarak, toplumumuz için çok önemli ve gerekli olmaktadır.[1]

Bize başvuran kadınların belli başlı cinsel sorunları şunlardır: Uyarılamama, genel cinsel isteksizlik, vaginismus

1 Arantewicz, G., Schmidt, G., *The Treatment of Sexual Disorders: Concepts and Techniques of Couple Therapy*, Basic Books. Inc., Pub., New York, 1983.

(vaginal kasların girişi imkansızlaştırması), anorgazmi, cinsel tiksinme (özellikle ensest ve tecavüz olgularında), homoseksualite, transeksualite.

Deneyimlerimiz, bize çok başvurduğundan vaginismusa, daha az olarak da cinsel isteksizlik ve anorgazmiye dayanmaktadır. Yazının bu bölümünde çalışma ekibimizin kadın işlev bozuklukları ile ilgili araştırma sonuçları özetlenecek.

Çalışma Sonuçları ve Yorum

Sırasıyla çalışmalar;

1- Vaginismus ve Tedavisi (Kayır, Tükel, Yüksel, 1986).

2- Vaginismus Nedenlerinin Tartışılması (Kayır, Yüksel, Tükel, 1986).

3- Cinsel İşlev Bozukluğu Gösteren Kadınlarla, Nörotik Kadın-Hasta Kontrol Grubunun Sosyo-Demografik Açıdan Karşılaştırılması ve Evlilik İlişkilerinin Değerlendirilmesi (Yüksel, Tükel, Kayır, Sarımurat, 1988).

Çalışmalar İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Anabilim Dalında yapılmıştır.

İlk iki çalışmaya polikliniğimize vaginismus yakınması ile başvuran kadın ve eşleri alındı. Tedaviler çoğu kez iki ayrı terapist, bir kadın, bir erkek tarafından yürütüldü. Vaginismus tanısı konmuş, en az altı aydır birlikte yaşadıkları halde cinsel birleşmenin isteğe karşın tamamlanmamış olduğu 44 çift değerlendirildi. Temelde şiddetli evlilik çatışmasının olmadığı 40 çift tedaviye alındı.

44 kadın ve eşlerinin değerlendirmelerinde bazı bulgular şöyleydi: Cinsel birleşmeyi gerçekleştiremiyen kadının ilk başvurduğu yer bir jinekologdu. Ama 8 kadın kendilerine sorunlarından dolayı aşağılayıcı, azarlayıcı davranıldığını ve korkularının pekişdiğini belirtmişti. Daha sonraki yıllarda da rastladığımız bu tutumun çoğunlukla kadın jinekologlara

ait olması üzücü bir gerçekti. Grubumuzun çoğunluğu 20-29 yaş arasındaydı. Evlilik süreleri 6 ay ile 12 yıl arasında değişmekteydi (Tablo 1). Ortalama evlilik süreleri 3,70 olan kadınların 3'ü evli değildi. Çiftlerin büyük bir bölümü (32 çift) anlaşarak evlendiklerini söylemişlerdi. Çiftlerin yüksek eğitimli ve meslek sahibi olma oranının yüksek olması dikkatimizi çekmişti (Tablo 2,3).

Çoğu kadın (26 kişi) büyük bir kentte doğmuş, 6'sı gönülsüz olmak üzere 12'si evlenir evlenmez kent değiştirmişti. 12 çift çocuk sahibi olamamayı en önemli sorun olarak gösteriyordu. 12 kadın masturbasyon yaptığını belirtirken, 18 kişi kendi cinsel bölgesine dokunmakta çekingenlik ve iğrenme gösteriyordu. Her iki cinsin de bilgi sınırlılığı çarpıcı boyuttaydı. İki cinsin de cinselliğin tabu sayıldığı geleneksel özellikleri ağır basan ailelerden geldiği saptandı. 30 kadın ve 23 erkek geleneksel ve/veya dindar aileden geliyordu.

Vaginismik kadın ve eşinin ilişkileri evlilik öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümde incelendi: Eşleriyle evlilik öncesi ilişkilerinde, 44 çiftin 8'inde cinsel yaklaşımın hiç olmadığı, ilişkilerin duygusal yakınlaşmayla sınırlı kaldığı, diğerlerinde ön sevişmenin denendiği, ancak 4 çiftin cinsel birleşmeyi denediği halde sona erdiremediği belirtildi. Yalnızca 2 kadının farklı bir erkekle sınırlı sevişmesi olmuştu. Kocaşı dışında bir erkekle cinsel birleşmeyi deneyen kadına bu grupta rastlanmadı. Ayrıca 33 erkeğin genelev ilişkisine sınırlı cinsel birleşme deneyimi olmuş, 8 erkeğin de hiç cinsel ilişkisi olmamıştı. Evlilik sonrası cinsel ilişki incelendiğinde; vaginismus karşısında tutum açısından 13 erkek hoşgörüsüz, boşanma tehdidinde bulunurken geri kalanlar da anlayışlı olarak tanımlanıyorlardı.

Cinsel yakınlaşmalarda kadınların tutumu çelişkili ve erteleyici olmakla birlikte 35 kadın ilişkiye karşı duyarlıydı. 36 kadın klitoral uyarılma ile orgastikti. Vaginismus olgula-

rının yüksek orgazm oranı Kaplan'ın bulgularına paraleldi.[2] 23 kadının cinsel birleşmeden korktuğu için sevişmeden giderek kaçınması eşler; hatta kendileri tarafından cinsel isteksizlik olarak değerlendiriliyordu. Erkekler de bu durumda sürekli sevişme önerisi getiren, ama geri çevrilen konumunda kalıyordu. Böylece her iki taraf da erkeği "aşırı istekli" buluyordu. Tedavi sırasında kadının isteği arttıkça erkeğin önerisiyle uygulamaya geçişi arasındaki fark belirginleşti. Sevişme önerisini geri çeviren yer değiştirdi. 13 erkekte önceden de var olan çeşitli cinsel işlev bozukluğu, 9 erkekte de cinsel birleşme korkusu vardı. İlk gece 8 erkek ön sevişmesiz cinsel birleşmeyi denemiş, 7 erkek ise hiç girişimde bulunmıyarak erteleme yolunu seçmişti. Cinselliğini tam yaşıyamıyan 7 erkek de eşini ilk ay içinde dövmeye başlamıştı.[3,4]

Halen sürmekte olan 3'üncü çalışmamızda cinsel işlev bozukluğu gösteren kadınlarla nevrotik kadın grubu karşılaştırıldı. Çalışmaya bize cinsel yakınmalarla başvuran 60, nevrotik yakınmalarla başvuran 30, toplam 90 evli kadın alındı. Her iki grupta cinsel gelişim öyküsü, cinsel bilgilenme, cinsel tutum, cinsel uygulama, evlilik ilişkileri ve sosyodemografik özellikler incelendi, fark ve benzerlikler araştırıldı. Bu sonuçlardan bazıları şöyleydi: Yaşları 18-35 yaş arasında değişen kadınların evlilik süreleri Cinsel İşlev Bozukluğu (CİB) grubunda 6,35, kontrol grubunda 10,56 yıldı. Eğitim düzeyi açısından CİB grubu en yüksek oranda üniversite mezunu %38, kontrol grubu ise %40 oranında Orta-Lise mezunuydu. Yarıdan fazlasının çalıştığı her iki grupta da ka-

2 Kaplan, H.S., *The New Sex Therapy*, A Brunner/Mazel Pub., New York, 1974.

3 Kayır, A., Tükel, M.R., Yüksel, Ş., Vaginismus ve Tedavisi, XXII Ulusal Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Kongresi (Bilimsel çalışmaları) 29 Ekim -1 Kasım, Marmaris, 1986.

4 Kayır, A., Yüksel, Ş., Tükel, M.R., Vaginismus Nedenlerinin Tartışılması, *Psikoloji Dergisi* IV Ulusal Psikoloji Kongresi Özel Sayısı, C-6, sayı 21, Ankara, 1987.

dınların 1/3'ü ev kadınıydı. CİB grubunda %21 oranda katı bir dinsel eğitim söz konusu iken, bu oran kontrol grubunda %1'dir (Tablo 4). Cinsel bilgilenme kaynağı CİB grubunda 31,6 oranında aileden olmasına karşılık bu oran kontrol grubunda %16,6 bulunmuştur. Cinsel sorun süresi 6 ay ile 20 yıl arasında değişmekte olup, ortalama 5,35 yıldı. Tüm vaginismus olgularının ilk yıl içinde başvuru yeri jinekolog iken cinsel isteksizlik ve anorgazmi başvuruları Psikiyatriyeydi. Tanılamada ise, CİB grubunda en yüksek oranda vaginismus veya ağrılı cinsel ilişki %65, kontrol grubunda anorgazmi %33 oranında bulunmuştur.

Eşlerarası ilişki kalitesi incelendiğinde, iki grupta da eşit oranda aksamalar vardı. CİB grubu eşlerinde %38, kontrol grubu eşlerinde ise %23 oranında cinsel işlev bozukluğu vardı, sorun çoğunlukla erken boşalmaydı. CİB grubu kadınlarının %66'sı, kontrol grubunun %63'ü eşlerini çok çekici bulduklarını belirtmişlerdi. Evlilik öncesinde kadınların %20'si-nin karşı cinsle hiç cinsel yakınlığı olmamış, %13'ünün tam cinsel ilişkisi olmuştu (Tablo 5). CİB grubunda her 4 kadından biri, kontrol grubunda ise her altı kadından biri cinsel ilişkiden sonra iğrenme, utanma ve suçluluk duyduğunu belirtmiştir.[5]

Tartışma ve Sonuç

10 yıllık klinik uygulama ve çalışmalar ışığında, kadınımızın cinselliğini nasıl yaşadığını tartışmak istiyorum. Daha çok tedavi süreci içinde her kadının adım adım cinselliğini yaşayışına tanık olmam bu konuda düşündüklerimin kaynağını oluşturur. Batı kültüründe çok ender rastlandığı belirtilen

5 Yüksel, Ş., Tükel, M.R., Kayır, A., Sarımurat, N., Cinsel İşlev Bozukluğu Gösteren Kadınlarla, Nörotik Kadın-Hasta Kontrol Grubunun Sosyo-Demografik Açıdan Karşılaştırılması ve Evlilik İlişkilerinin Değerlendirilmesi, I: Cinsel Fonksiyon ve Bozuklukları Ulusal Kongresinde sunulmuştur, İstanbul, 1988.

ve tedavisinin de %100'e yakın olduğu bildirilen vaginismus'un bizdeki bulgularla paralellik göstermemesi dikkat çeken bir özellik olmuştur. Bizde vaginismus oranı yüksek olduğu gibi, tedavisi de kolay değildir. 1986 yılında 8 ay içinde 32, 1987'de 10 ay içinde 23 vaginismus olgusu bize başvurmuştu. 23 vaginismus olgusu tüm cinsel işlev bozukluğu başvurularının %38'ini oluşturuyordu. Oysa Arentewicz ve Schmidt 1983 yılında Hamburg'da yaptıkları bir çalışmada bu oranı % 12 olarak bildirmişlerdir.[1] Sorunun türüne özgü belirgin özelliklerine baktığımızda vaginismus üzerine çok şey söyliyebiliriz. Hastalıklar söz konusu olduğunda tıpta hedef sadece tedavi değil, tedavi kadar da o hastalığın ortaya çıkışını önlemektir. Türkiye'de bekâretin hâlâ ne kadar önemli olduğu gözönüne alınırsa, vaginismus sıklığı da bizi şaşırtmaktan çok düşündürtmelidir. Kızlık zarına bir zarar gelmemesi tembih ve tehditleri ile büyüyen genç kızların çoğu, sıklıkla ilk cinsel birleşmede zorlanmışlardır. 44 vaginismus olgusunun 24'ünde ilk korkusu vardı. Çok acı çekileceği, vajenin parçalanacağı, kanamanın durmayacağı gibi benzer cinsel fanteziler korkularını pekiştiriyordu. Bazı kadınlara evliliklerini tamamlamak mucize gibi görünüyordu. Bu da cinsel birleşmenin gözde büyütülmesinin bir göstergesiydi. Böyle büyüyen gençlerin de zaten evlenir evlenmez rahat ve deneyimli davranmaları beklenemez. Vaginismik kadının eşinin tedaviye katılımı diğer cinsel sorunlarda görülmediği kadar yüksektir. Çünkü eşin cinsel keyfi sınırlandığı gibi çocuk sahibi olma şansları da düşüktür. Genellikle iki kişi arasında sır olan bu duruma bazen aile el koyar. Durumun düzelip düzelmiyeceği konusunda neredeyse terapistle pazarlığa girişilir, düzelmeme karşısında ilk düşünülen şey boşanmadır. Kadına özürlü gibi davranılması, sıklıkla yetersizlik duygusuna yolaçar.Yeni evli ve hamile kadınlar ise onlara sanki yeterince kadın değillermiş duygusunu verir. Yine bazı vaginismik kadınların eş-

lerinde ve/veya kendilerinde aileye aşırı düşkünlük, bağımlılık, birlikte yaşamak zorunda olmak, sorunu pekiştirir. Vaginismik kadınların bize nispeten rahat gelmelerinin temelinde hastalıklarına çözüm aramak yatar. Oysa cinsel isteksizlik ve anorgazmi nedeniyle sayısı düşük olan bu başvurmalarda "zevk arama"ya ilişkin çekingenliğe rastlanır. Çoğu da bize eşlerinden gizli ve başka psişik sorunların ardında sığınarak gelir. Bu durumlarda da eşle işbirliği eksikliği tedavi sonuçlarını etkiler. Sorundan yalnızca karılarını sorumlu tutmak, eşlerdeki baskın eğilimdir. Onların isteksizliklerine hafif alaylı ve hoşnut, sanki değişmesini istemiyen bir tavır içinde yaklaşanların sayısı hiç de az değildir. Bazen evlilik dışı ilişkiye giren eş bunu karısının "soğukluğu"na bağlayarak soğukluk ideolojisini sürdürürken, kendi ilişkisini de yasallaştırmış olur. Bu gibi durumlarda doğaldır ki sex terapisi işe yaramaz. Erkeklerin eşlerinin cinsel isteklerini az olarak değerlendirme eğilimi yaygındır. Oysa CİB olan kadınların 2/60'ının nevrotik kadmların da 1/30'unun sevişme sıklığını fazla bulması ilginç bir bulgudur. Cinsel aksama olsa bile kadınlar sevişme ve yakınlaşma azlığından yakınmışlardır. Duygusal olarak kendilerini eşlerinden uzak hissettiklerinde de onların cinsel birleşmeye yönelik girişimlerini hayret ve kızgınlıkla karşılayıp geri çevirdiklerini belirtmişlerdir.

Bize anorgazmi nedeniyle başvuranlar çok olmamakla birlikte, isteksizlik ve uyarılamama ile orgazmı karıştıran çoktur. Uyarılamayan bir kadın "tatmin olmuyorum" yani "orgazm olmuyorum" diye geliyor. Sevişme süreci atlanarak sadece sonuç üzerinde duruluyordu. Nişanlılık veya arkadaşlık döneminde cinsel birleşme olmaksızın sevişmede orgastik olan kadınların önemli bir bölümü evlenince giderek anorgastik olduklarını belirtmişlerdir. Bu da büyük oranda evlendikten sonra koital orazmın hedef alınmasına bağlıdır. Vaginismik kadınların 3/4 oranında orgastik oluşu da cinsel

birleşmenin uygulanamıyor olmasına bağlıdır. Koital anorgazmi yakınması CİB grubunda 29/60, kontrol grubunda da 10/30'du. Çoğu zaman da tarif edilen sevişme ile kadının orgazm olamıyacağı çok açıktır. Aslında kadın düzensiz orgazmla da sevişmeyi doyurucu bulabilir, yeter ki orgazm sorun haline getirilmesin. Tedavi başlarında kadınlar uzun ön sevişmeyi sıklıkla olağanüstü bir yakınlaşma olarak yaşamış ve bunu sevinç içinde belirtmişlerdi. Tedavi süreci içinde en fazla değişimi çiftlerin eleştirilme korkusu yaşamadan birbirine geri-bildirim vermeleri sağlıyordu. Bu da daha fazla haz almalarını doğuruyor, konuşma dili kurulduktan sonra üzerine yeni keşifleri ekleme isteği uyandırıyordu. Cinsel tedavilerde kadının erkeğe göre daha çok yararlandığı görüldü. Gerçekten de kadın, kurulmaya çalışılan iletişime inanıyor, bu iletişimin yerini daha çabuk kavrayıp önemsiyordu. Oysa erkek ruhsal nedenlerin cinsel sorunlar doğurabileceğine kolayca inanmıyor, cinselliği ile ilgili yeni bir şey öğrenmeğe kapalı ve kırılgan davranıyordu. Çiftlerin birbirlerinin olumlu özelliklerini görmeye ve belirtmeye alıştırılmaları çok zaman alsa da kalıcı etkisi olmaktadır. Bazen işitilen bir söz birçok özel tekniğin yerine geçme gücüne sahiptir. Erkek karısının gereksinimlerinin vurgulanmasına karşın bunları önemsemiyebilir. Böyle durumlarda duyma, düşünme, algılama, davranış ve gereksinimlerde, beklentilerde, kadın erkek farkının gösterilmesi iki cinsin birbirlerini tanımalarında yardımcı olmaktadır. Tedavi sırasında kadının cinsel isteğinde artma olduğunda erkeğin isteksizleşmesi veya sorun yaratmaya başlaması, evlilik dengesinin bazen cinsel bir sorunla sağlandığının göstergesidir. Buradaki güç ilişkisini sarsmak ve tedaviyi tamamlamak kolay olmaz.[6]

6 Kayır, A., Kadında Cinsellik ve Tedavisi, *Sendrom Aylık Tıp Dergisi*, Logos Yayıncılık, Vol I, Sayı 2, Mart 1989, İstanbul.

Cinsellik bir eğitim konusu olmalıdır, ancak bu eğitimin ilk başlama yeri de ailedir. Oysa evde sergilenenle yaşanan farklıdır. Anne babalar cinsellikle olduklarından daha az ilgiliymiş izlenimini verirler çocuklarına. Babaların cinselliği annelerden çok daha fazladır. Anneler de çoğunlukla erkek arzusuna katlanırlar. Kız çocukları çoğunlukla "cinsel istekleri yok gibi" görünen kadınları kendilerine örnek alarak büyür. Anneler çocuklarının sağlıklı büyümesi için cinselliklerini bastırırken, bu arada kadın olduklarını da unuturlar. Bunun sonucu olarak kız çocuğunun da cinselliği bastırılır. Masturbasyon yapan küçük kızlar doktora yetiştirilirken, erkek çocukların kızlara kur yapmaları hayranlıkla karşılanır ve desteklenir. Çalışmamızda 90 kadının ancak 43'ü masturbasyon deneyimi olduğunu belirtmişti. Bu deneyimin bir bölümü de evlendikten sonraya rastlıyordu. Oysa erkekler için masturbasyon deneyimi %100'e yakındır.

Kadının kendisine yasaklanmış bedenini ve cinselliğini erkeğin değerlendirmesinden tanıması ve yaşaması çoğu zaman doğru bir değerlendirme olmamaktadır. Örneğin; cinsel birleşme korkusu yaşayan bir kadının giderek sevişmeden kaçınması, eşi tarafından cinsel isteksizlik olarak görülür ve bu ne yazık ki kadına da kabul ettirilir. Kadının erkeğin verdiği hazza göre kendi bedenini tanımasının ne denli yanlış olabileceğini göstermenin işimizin en önemli parçası olduğunu düşünüyorum. Kadın bedenini kadına tanıtan erkeklerin çoğunun deneyimi 3-5 genelev ilişkisine dayanır. Kaçınılmaz olarak da, cinsel aksamalar çoğunlukla her iki cinsin deneyimsizliğinden kaynaklanan beceri eksikliğine bağlıdır.

Son olarak kadının cinselliğini daha iyi yaşamasında cinsel tedavi uzmanlarının rolü nedir?

Tedavi süreçlerini izlediğim bir grup kadından hareket ederek, kadın cinsel tedavilerine çok umutlu ve iyimser bakıyorum. Kadın sorunlarıyla ilgili ekiplerin anlayışlı, sabırlı,

duyarlı ve güvenilir olması bu konuda en önemli koşul olmalıdır. Hastane koşullarında geniş gruplara hizmet veremesek de tek tek bireyleri geliştirmeye çalışmayı önemsiyorum. Bir yılda 100 kadının aydınlanmış olmasını küçümsemiyorum, yetiştireceği çocukları ve çevresindeki kadınları da hesaba katıyorum. Doğru bilgilerini ihtiyacı olabileceklere aktarmalarını özellikle öneriyorum. Kültür düzeyi ne olursa olsun, uygun bir eş olduğunda, kadındaki hızlı kavrayış ve öğretilenleri uygulama isteği bizi en çok umutlandıran öge olmuştur. Bu kavrama sürecini hızlandıran, sadece doğru bilgi vermemiz değil, yaşadıklarını izlememizdir. Değişimi, en çarpıcı olarak, cinsel uyarılmayı hemen yaşamaya başlamalarında görüyoruz. Bu, tüm cinsel bastırma ve tabulara karşın, cinsel hazzın yaşanmaya başlanması sorunuyla gelen kadını olduğu kadar bizi de heyecanlandırıyor ve sevindiriyor.

Yalnızca kadınlardan oluşan cinsel tedavi gruplarında toplumumuzun yetiştirme biçiminden kaynaklanan ortak kadın sorunları tartışılır. Yerleşmiş yetersizlik duygusunun gruplarda kısa bir sürede güvene dönüşmesi bir başka umutlandırıcı ögedir. Burada da grup dayanışması, örnek alma, tek olmadığını görme, sorunların evrenselliği ve paylaşım, sorunun yükünü hafifletir, değişme sürecini hızlandırır. Bilgilendirme, cinsel tabu ve baskıların konuşulması, evlilik ilişkilerinin ele alınması çoğu psikoterapi seanslarımızın içeriğini oluşturur. Başvuru nedeni ortadan kalkmasa bile, bireyin kadınlığına ait yeni şeyler öğrendiğini görebiliriz. Kadınlar da çoğu zaman gelişmelerini ilgiyle izler, bedenini tanır, ona sahiplenmesini öğrenir.

Sonuç olarak, yaptığımız en önemli iş, evlilik öncesinde de sonrasında da, elinden alınmış olan cinselliğini kadına yaşatma, onu istediği gibi kullanma hakkını ve sorumluluğunu ona farkettirmektir.

Tablo 1
Evlilik Süresi
(n=44)

Yıl	*Sayı*
-1	7
1-2	11
3-4	14
5-7	7
8-12	5
m-3,79	sd-3,31

Tablo 2
Eğitim Düzeyi
(n=44)

	Kadın	*Erkek*
Eğitim yok	1	-
İlk eğitim	7	4
Orta eğitimi	18	17
Yüksek eğitimi	18	23

Tablo 3
İş Dağılımı
(n=44)

Kadın	*Sayı*	*Erkek*	*Sayı*
Ev kadını	11	İşsiz	1
Meslek sahibi	19	Meslek sahibi	27
İşçi	3	İşçi	5
Memur	8	Memur	5
Talebe	3	Tüccar	4
		Talebe	2

Tablo 4
Yetişme Ortamının Dinsel Özellikleri

	CİB Grubu (n=60)	*Kontrol Grubu (n=30)*
Serbest	16 %26,6	10 %33,3
Orta	31 %51,6	19 %63,3
Katı	13 %21,6	1 %1,6

P>0.5

Tablo 5
Kadınların Evlilik Öncesi Karşı Cinsle Yakınlık Derecelerinin Dağılımı

	CİB Grubu (n=60)	*Kontrol Grubu (n=30)*
Yakınlık Yok	12 %20	6 %20
Salt duygusal yakınlık	6 %10	3 %10
Öpüşme-sarılma	12 %20	7 %23,3
Petting	19 %31,6	10 %33,3
Tam cinsel ilişki	11 %16,6	4 %13,3

p>0.05

Sonuç

Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar*

Deniz Kandiyoti / SOAS, LONDRA

Bu yazının amacı, Türk toplumundaki erkek egemenliğinin değişen biçimlerini incelemek üzere nasıl bir gündem izlenmesi gerektiğini tartışmak. Ataerkillik (patriyarka) hâlâ pek çok eleştiriye konu olan[1] problemli bir kavram olmakla bir-

* Bu yazının, Türkçeleştirilmesindeki katkılarından dolayı Şirin Tekeli ve Ferhunde Özbay'a teşekkür ederim.

1 Bu konudaki en son tartışmalardan birkaç örnek vermekle yetinirsek, bkz. M. Walters, "Patriarchy and Viriarchy: An Exploration and Reconstruction of Concepts of Masculine Domination", *Sociology*, 23, No 2 (1989), 193-211; S. Walby, "Theorising Patriarchy", *Sociology*, 23, No 2 (1989), 213-234; J. Acker, "The Problem with Patriarchy", *Sociology*, 23, No 2 (1989), 235-240. Ayrıca bkz. M. Mann, "A Crisis in Stratification Theory? Persons, House-holds/Families/Lineages, Genders, Classes and Nations", R. Compton ve M. Mann, *Gender and Stratification*, içinde, Cambridge, Polity Press, 1986. Tartışmada, ataerkillik teriminin sanayi-sonrası toplumlardaki erkek egemenliğini betimlemeye elverişli olmayışından, toplum yaşamının tümünü kapsaması gereken, bu durumda sosyal bilimler paradigmasını altüst edebilecek olan toplumsal cinsiyetin (gender) teorileştirilmesinin patriyarka teorilerine yeğlenmesi gerektiğine kadar uzanan çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Ben, toplumsal cinsiyet kavramının yalnız cinsiyet farkını anlatmak yerine cinsiyet hiyerarşisini içermesi, dolayısıyla güç ilişkilerini anlamak için merkezi bir terim olarak koruması koşuluyla, bu ikinci kavramsallaştırmaya daha yakın hissediyorum kendimi. Ancak bu konuda hâlâ bazı belir-

likte, kadınların bağımlılığı sonucunu doğuran bir dizi kurumsal ve kültürel uygulamayı ele almak üzere bu kavramdan yararlanacağım.

Başka yazılarımda,[2] farklı akrabalık sistemlerinin kadınların hayat seçeneklerini kısıtlayan, yaşam stratejilerini yönlendiren, direnme ve mücadele biçimlerini etkileyen farklı erkek egemenliği sistemlerini tanımladığını savundum. Geniş bir karşılaştırmalı perspektiften bakarak Türkiye'yi, Orta-Doğu'nun, Güney ve Doğu Asya'nın büyük bir bölümüyle birlikte otoriteyi, erkek soyundan devam eden geniş aile içerisinde, yaşlı erkeğin elinde bulundurduğu "klasik ataerkillik"in tarihsel bölgesi içerisine yerleştirdim. Ataerkilliğin bu biçimine özgü yapısal özellikler şunlardır: Saygınlık kalıpları yaşa dayalıdır, kadınlar ve erkekler için farklı hiyerarşiler söz konusudur, cinslerin faaliyet alanları ayrışmıştır (ve hatta mekânda da ayrıştırılarak kurumsallaştırılabilir), nihayet, kadınların emeğine ve üreme kapasitelerine evlenerek dahil olduğu erkek soyu tarafından el konulur. Bu hane tipinin klasik ataerkil olarak tanımlanan bölgelerde gözlemlenen gerçek biçimlerinin çok değişken olduğunu gözönünde bulundurarak,[3] bunu esas olarak bir ideal-tip şeklinde ele almış ve kadınların hayatlarının değişik dönemlerinde ona ayak uydurma ya da direnme amacıyla kullandıkları stratejileri araştırmıştım. Ayrıca bu sistemin, zorunlu yerleştirme ve göçebe aşiretlerin özerkliklerini yitirmelerinden, köylü tarımının pazara açılmasına, farklı şehirleşme süreçlerine ve

sizlikler bulunduğu için patriyarka terimini yeğlemekteyim. Çünkü bu kavram bütün sınırlılıklarına karşın, eşitsizlik ve hiyerarşiyi, toplumsal cinsiyetin anlattığından çok daha iyi anlatmaktadır.

2 D. Kandiyoti, "Bargaining with Patriarchy", *Gender and Society*, 2 No 23 (1988), 274-290.

3 Osmanlı Türk hanelerinde bu durumu değiştiren demografik faktörlerle ilgili olarak bkz. A. Duben, "19. ve 20. yüzyıl Osmanlı-Türk Aile ve Hane Yapıları", T. Erder (der.), *Türk Toplumunda Aile*, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1985.

işgücü göçlerine[4] dek uzanan geniş bir sosyo-ekonomik değişme yelpazesinin etkisi altında kalarak nasıl değiştiğini ele aldım. Üretim ve yeniden üretimin koşullarında meydana gelen değişikliklerin nasıl yeni belirsizlik alanları yarattığını ve yaş ve cinse dayalı ilişkilerde yeni hane oluşumlarına ve aile dinamiklerine yansıyan yeni pazarlıklara yol açtığını göstermeye çalıştım. Ataerkil ilişkilerin çözümlenmesinde, bunların odaklandığı evlilik ve aile kurumlarına özel bir ayrıcalık tanıyan yaklaşımlara paralel bir çizgi izlemekteyim.

Bu yazıda ise, bu çözümleme düzeyinin kuşku edilemeyecek bir öneme sahip olmasına rağmen, erkek egemenliğinin işleyiş mekanizmalarına ancak sınırlı ve kısmi bir açıklama getirebileceğini ileri süreceğim. Türk toplumunda cinsler arası asimetri, hane, sınıf ve işgücü piyasalarının sınırlarını aşan pek çok kültürel pratikle üretilmekte, temsil edilmekte ve yeniden üretilmektedir. Bu nedenle araştırma gündemimizi, cins hiyerarşilerinin yeniden üretiminde yapısal, ilişkisel ve sembolik olarak etkili olan tüm toplumsal kurumları da dahil edecek şekilde genişletmek zorundayız. Ancak bunu yaparken Türkiye'deki kadın araştırmalarında yaygınlık kazandığı görülen, kadın merkezli alan-listeleri yaklaşımını (hukukta kadın, çalışma yaşamında kadın, eğitimde kadın, politikada kadın, kitle iletişiminde kadın vb.) sürdürmekten de vaz geçmeliyiz. Çünkü, ilk olarak bu yaklaşım bizi, Türk ordusu gibi, kadınları dışlayan veya marjinalleştiren, ancak erkeklik değerleri ve erkek kimliğinin üretiminden birinci derecede sorumlu olan kurumları ele almaktan caydırmaktadır. Ataerkilliğin anlaşılabilmesi için merkezi bir konumu

4 D. Kandiyoti, "Sex Roles and Social Change: A Comparative Appraisal of Turkey's Women", Wellesley Committee (der.), *Women and National Development*, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1977; D.Kandiyoti, "Rural Transformation in Turkey and its Implications for Women's Status", *Women on the Move*, Paris, Unesco, 1984.

olan erkek kimliklerinin sorgulanması konusunda, bugüne kadar sistemli hiçbir çalışma yapılmamış olması, açıklanması zor bir olgudur. İkinci olarak cinse dayalı egemenlik durumunu, içerisinde oluştuğu farklı bağlamlardaki görünümlerini birbirlerine ekleyerek anlamaya olanak verecek bir çözümleme modeli gerçekçi değildir. Toplumsal kurumlar, tekil bir ataerkil mantığı yansıtmazlar, tersine, herbirisi, cins hiyerarşilerinin hem yaratıldığı hem de sorgulandığı siyasal süreçlerin ve iktidar ilişkilerinin alanıdırlar.

Bu yüzden, Türkiye'de feminist araştırmaların izleyebileceği verimli yollardan birisi, cins pratikleriyle farklı kurumsal alanlarda geçerli olan ideolojiler arasındaki gerilimlerin ve çelişkilerin incelenmesine öncelik tanınması olabilir.[5] Örneğin, Türk devleti eviçi ataerkilliğin meşruiyetini, aile yasasını değiştirerek doğrudan ve kadınları "yurttaş" tanımı içerisine dahil ederek de dolaylı olarak kırmıştır. Ama bir yandan da istihdam, eğitim ve sosyal güvenlik alanlarında ayırımcı uygulamaları sürdürmüştür. Kamu refahını sağlamaya yönelik önlemlerin yokluğu ya da zayıflığı, kadınların çocuklar, hastalar ve yaşlılarla ilgili olarak yüklendikleri bakıcı rollerinin devam etmesine yardımcı olmuştur. Bu arada 1980'lerde izlenen iktisat politikalarının daha da ağırlaştırdığı bir ekonomik ortamda, kadınların parasal katkıları hane halkının refahı için giderek daha zorunlu hale gelmiştir. Bu gelişme, ekonominin düşük ücretli kesimlerinde, yarızamanlı veya geçici işlerde, sendikalaşmamış küçük atölyelerde ya da ev merkezli, örgütlenmemiş başka faaliyetlerde istihdam edilmeye hazır kadın işçi arzını genişletmiştir. Kadınların iş piyasasına girişleri çoğu zaman elverişsiz koşul-

5 R.W. Connell'in cinsiyete dayalı politikaların farklı kurumlardaki etkisini anlatmak üzere kullandığı "cins rejimleri" kavramını çok yararlı bulmaktayım ve bu metinde de kavrama bu anlamda başvuruyorum. Bkz. R.W. Connell, *Gender and Power*, Stanford, Stanford Univ. Press, 1987.

larda yeralsa da, evlilik ilişkilerinin kısmen gözden geçirilmesine yardımcı olabilmekte ve hanedeki cinsiyete dayalı iş bölümünün yeniden tanımlanmasını zorunlu kılabilmektedir (Bkz. Bolak'ın bu kitaptaki yazısı). Ancak bu değişmeler, arka planında kadınların toplumdaki uygun yeri ve davranışı konusunda artan bir ideolojik tutuculuk ortamında gerçekleşebilir. Bu bakımdan Türkiye'deki bitmek bilmeyen laiklik ve batılılaşma konusundaki politik tartışmanın gerek İslami değerlere bağlılık gerekse laik özgürleşme yönünden tekrar kadınları hedef aldığını vurgulamak gerekir.[6] Son zamanlarda gündeme gelen "türban" tartışması ve ona eşlik eden hukuk kavgası bunun kanıtıdır.[7] İslamcı yayınların artan etkisi de aynı şeyi yansıtmaktadır. (Bkz. bu kitaptaki Acar ve Arat'ın yazıları) Cinsin gün geçtikçe "politikleştiğine" tanık olmaktayız. Devlet iktidarını ele geçirmeye aday bütün taraflar kadın haklarını ilgilendiren bir dizi konuyu içeren oldukça açık programlar hazırlamakta ve kadınları kendi parti örgütlerine çekmeye çalışmaktadırlar. Buna karşılık, görünüşte cinsle bağlantılı olmayan enflasyon gibi bir olay, oy vermede giderek cinsle bağlantılı bir sonuç doğurmaktadır; gerçekten, aile bütçesinin idaresinde artan rollerine koşut olarak kadınlar, erkeklerden çok daha fazla bir oranda, enflasyonu iş başındaki hükümete yöneltilen eleştirilerin birinci sırasına yerleştirmektedirler. Kadın seçmenlerin, erkek akrabalarından bağımsız hareket etmeye başladıklarını gösteren güçlü kanıtların ışığında (bkz. Güneş-Ayata'nın bu kitap-

6 Bu eğilimin tarihsel öncülleri için bkz. D. Kandiyoti, "Women and Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?, N. Yuval-Davis ve F. Anthias (der.), *Women-Nation-State*, Londra, Macmillan, 1989.

7 Bu tartışma üniversite öğrencilerinin derslere "çağdaş kıyafetle girmelerini" öngören öğrenci Disiplin Yönetmeliği'nin bir maddesinin değiştirilmesiyle başladı. Bu değişiklik İslami kıyafete bürünmenin yasallaştırılması şeklinde anlaşıldı. Ancak Cumhurbaşkanının Anayasa Mahkemesi'ne açtığı dava sonucu madde iptal edildi ve başlarını örtmek isteyen öğrencilerin protestolarına yol açtı.

taki yazısı), sayıca büyüyen, etkili bir kadın kamuoyunun ortaya çıktığından kuşku edilemez. Ne var ki, Türk kadınlarının toplumsal aktörler olarak, mensup oldukları sınıfların ve yaşadıkları yörelerin sonucu olan bir dizi çelişkinin izini taşıdıkları ve cins çıkarları konusunda ortak bir görüşe sahip olmadıkları -kadın hareketlerinin İslami eğilimlerden farklı laik feminist platformlara uzanan bir çeşitlilik gösterdiği dikkate alınırsa- açıktır.

Türk toplumunu etkisi altına alan, karmaşık ve çoğu zaman çelişkili sonuçlar doğruran güçlü karşıt-akımlar, erkek egemenliğinin değişik kurumsal bağlamlardaki etkilerini yer yer güçlendirmekte, yer yer de zayıflatmaktadır. Toplum bilimciler olarak bizlerin kullandığı dil ve modeller bu çelişkilerden bazılarını gün ışığına çıkarırken, bazılarının da gözardı edilmesine ve yok sayılmasına yol açmıştır. Bu nedenle, Türkiye'de cinsin kurumsallaştırılmasının özgüllüklerini anlama çabalarımızı derinleştirirken, araştırmalarımızda benimsediğimiz varsayımların da enine boyuna irdelenmesi gerekmektedir. Kısa bir yazıda, gündemdeki bütün bu sorunları ele almak olanaksız olduğundan, yazının bundan sonraki bölümlerinde, yapılması gereken çalışmalara bir örnek oluşturmak üzere, kadın ve aile üzerine söylemlerin evrimini çözümlemekle yetineceğim.

Kadınlar, Aile ve Modernlik Söylemi

Ondokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başında, Osmanlı evlilik töreleri ve daha genel olarak Türk kadınlarının ızdırabı konusunda açık bir protesto vaveylası yükseldi. Bu protestocuların çoğu, Şeriat yasalarının dört karıya kadar evlenme izni tanıdığı, onlara sayısız cariyeler ekleyebilecek konumda olan, karılarını istedikleri an boşayabilen ve evin dışındaki davranışlarını sıkı bir denetim altında tutan

yukarı ve orta sınıf erkekleriydi. Bu erkek feminizmi olgusu Orta-Doğu'nun başka ülkelerinde ve genel olarak Üçüncü Dünya ülkelerinde de görüldüğünden, birçok bilimsel araştırmaya konu edilmesi doğaldı.

Jayawardena, örneğin, bu tür feminist hareketlerin yükselişini anti-emperyalist ve milliyetçi mücadelelere, genel bir laikleşme sürecine, sosyal reform ve modernlik konularına duyulan ilgiye ve "aydın" bir yerli orta sınıfın doğuşuna bağlamaktadır.[8] Yüzyıl başının Mısır'ıyla ilgili çözümlemesinde Cole da, kadınların özgürleşmesinin şampiyonluğunu yapan Kasım Amin gibi üst sınıf reformcularıyla kadınların özgürleşmesini bir tehdit olarak algılayan Talat Harb gibi alt sınıf aydınları arasındaki sınıfsal bölünmeye dikkat çeker.[9] Aralarındaki anlaşmazlığın merkezinde Avrupalı güçlerle bağları ve onlara karşı takındıkları tavırlar yatmaktadır. Sözü edilen aydınlardan ilki Avrupalılarla hem ekonomik hem de kültürel bakımdan bütünleşmiştir, ikincisi ise marjinalleşmiş ve yokolma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Böylece kadınların özgürleşmesi sorunu gerçekte "Batılılaşma"dan başka bir şey olmayan modernlikle özdeşleştirilmiş ve onunla karıştırılmıştır. Bu durum Orta-Doğu'da hep feminizmin "ilk günahı" olarak zikredilmiştir, ileri sürülmüştür.[10]

Ancak Batılılaşma, modernlik ve esas olarak İslami değerlerle tanımlanan yerli kültür arasındaki gerilimler konusundaki bu çok haklı, anlaşılır kaygu, hayati bir konunun dikkatimizden kaçmasına neden olmuştur. Bu erkek reformcular gerçekte *kendileri için* ne istemekteydiler? Aile yaşam-

8 K. Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World*, Londra, Zed Press, 1988.

9 J.R. Cole, "Feminism, Class and Islam in Turn-of the Century Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 13, 1981, 387-407.

10 L. Ahmed, "Early Feminist Movements in Turkey and Egypt", F. Hussain (der.), *Moslem Women*, Londra, Croom Helm, 1984.

larının hangi yanını o kadar tahammül edilmez buluyorlardı? İşte bu konuda, Osmanlı erkek romancılarının eserleri son derece aydınlatıcıdır.[11] Bu erkekler, öyle anlaşılıyor ki, artık yaşlı kadın akrabaları tarafından ayarlanan ve denetlenen görücü usulü evlilik istememektedirler; romantik ilişki ve aşk özlemi çekmektedirler; karşılıklı düşünce alışverişinde bulunabilecekleri eğitilmiş zevceler istemektedirler; iki cinsin rezalet ya da dedikodu korkusu olmadan birarada bulunabilecekleri bir sosyal yaşam özlemektedirler, kısacası, geleneksel Osmanlı hayatının baskıcı kurallarından kurtulmak, özgür olmak derdindedirler. Bu isteklere ne yüzeysel bir batı kopyacılığı, ne de Stone'un[12] ileri sürdüğü gibi, çekirdek aile içerisinde "duygusal bireycilik" arayışı denebilir. Adını koymak gerekirse, bu tam anlamıyla, ailedeki Osmanlı ataerkil düzenine erkek başkaldırısının bir biçimidir ve böyle bir başkaldırı ancak, söz konusu erkekler kendi kuşaklarından kadınları da peşlerisıra sürükleyebilirlerse başarılı olabilirdi. Bu erkeklerin çoğunluğu aynı zamanda, mutlakçı bir yönetimin, Hakim-i Mutlak olan Sultan'ın kulları da olmak istemiyorlardı artık. Kulluk yerine anayasal bir rejim altında yurttaş olma yolundaki ihtirasları, Jön Türkler tarafından, 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara el koymasıyla gerçekleştirildi.

Kadınlarla ve aileyle ilgili ideolojinin kesin ve gerçek anlamda özgün bir biçim alması, bu dönemden sonraya rastlar. Bu döneme kadar Batılılaşma ile İslam arasında sıkışıp kalan tartışmaya, ideolojik anlatımını İkinci Anayasal Rejim'in Türkçü akımlarında bulan Türk milliyetçiliği yeni bazı ögeler katmıştır. Kültürel milliyetçilik, o güne kadar modernlik

11 D. Kandiyoti, "Slave Girls, Temptresses and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel", *Feminist Issues*, 8, No 1, 1988, 35-50.

12 L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England. 1500-1800*, Londra, Widenfield and Nicholson, 1977.

sayılan birçok ögeyi, yerli Türk özellikleri şeklinde tanımlayarak özümlemeye başlar. Bu akımın önde gelen ideologu olan Ziya Gökalp örneğin, eski Orta-Asya geleneklerinin, tekeşli ve demokrat aile içerisinde evli çiftlerin tam eşitliğini gerektirdiğini öne sürer. Daha da önemlisi İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dünya görüşünü kendi aile politikasının parçası haline getirmek üzere bir atılım yapar. Zafer Toprak'ın "Milli Aile" ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sosyal politikalarıyla ilgili çözümlemesi bu noktada çok aydınlatıcıdır.[13] 1917 Aile Kanunu bu politikanın bir ürünüydü ve daha önce Osmanlı yönetimi altında yaşayan çeşitli *milletlerin* dini otoritelerince düzenlenen ve hepsinin kıskançlıkla korudukları aile hukukuna merkezi devletin ilk müdahalesiydi.

Yine de asıl kopuş, Kemalizm ve cumhuriyetin kuruluşuyla gerçekleşti. Mustafa Kemal, çoğu hâlâ Osmanlı İslamı'nın merkezi kurumlarını dağıtma düşüncesini geliştiremeyecek kadar imparatorluk iddiaları taşıyan Jön Türkler'in hepsinden daha ileri gitti. Yalnız hilafeti ilga edip hayatın her alanını laikleştirmekle kalmadı, bunun yanısıra, Türkiye'de, "Türk" milli bilincini daha yaygın bir İslam kimliğinden koparacak önlemleri aldı. Alfabenin zorunlu olarak latinleştirilmesi, yeni kıyafet kanunu ve Türk tarihinin İslam öncesi kültürel mirası vurgulayan bir biçimde yeniden okunması gibi adımlar, yeni devletin hizmetinde önemli kültürel seferberlik ögeleriydi. Aile yasasının laikleştirilmesi ve kadınlara seçme seçilme haklarının tanınması, Tekeli'nin[14] çok doğru olarak saptadığı gibi, Osmanlı devletinin teokratik surlarını yıkmak ve yeni devleti meşrulaştıracak bir ideoloji

13 Z. Toprak, "The Family, Feminism and State During the Young Turk Era (1908-1918)", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Edhem Eldem (der.), Istanbul-Paris, ISIS, 1991.

14 Ş. Tekeli, "Women in Turkish Politics", N.Abadan-Unat (der.), *Women in Turkish Society*, Leiden, E.J.Brill, 1981.

oluşturmak gibi daha kapsamlı bir mücadelenin ögeleriydi. Bu arada Türkiye Cumhuriyeti'nin "yeni kadın"ı rejimin simgeleştirilmesinde ön planda bir rol aldı: Törenlerde şortla gösteri yaptı, okul ya da asker üniformasıyla bayrak taşıdı ya da balolarda Batı modasına uygun gece elbisesiyle dansetti. Atatürk'ün erkek çocukların tercih edildiği, erkek egemen bir toplumda kız çocuklarını evlat edinmesi de bu bağlamda anlamlı bir olgudur. İyi yetişmiş tüm bir meslek kadınları kuşağı, cumhuriyet kadroları arasına katıldılar.[15] Yeni rejimin, Türkiye'de kadınlar için yeni bir çağın açıldığını haber verdiği düşünülebilirdi.

Başlangıçta bu değişiklikler yalnızca ufak bir şehirli tabakayı etkiledi. Anadolu topraklarının büyük bölümü pazarla bütünleşmiş değildi ve tarımın ticarileşmesi değişik tempolarda ilerliyordu. Merkezi devletin ve aygıtlarının topluma nüfuzu da değişkenlik gösteriyordu ve birçok bölgede zorunlu askerlik ve vergi toplamayla sınırlıydı. Okullaşma ve sağlık hizmetleri yavaş yavaş yaygınlaşmaktaydı. Ancak 1950'ler gibi ileri bir tarihte bile yapılan antropolojik araştırmaların[16] gösterdiği gibi, klasik ataerkilliğin maddi temelini oyacak pek az değişiklik olmuştu. Kadınlara ve onların hayatını düzenleyen evlilik akitlerine gelince; bunlar sıkı biçimde yerel toplulukların denetiminde kalmıştı ve artık cumhuriyetin aydın teknokratlarının "geleneksel" hatta "geri" diye niteledikleri törelere uygun olarak yapılmaktaydı. Gelenek ve modernlik söylemi yeni bir boyut kazanmıştı. Artık Batı'ya karşı Osmanlı örflerini değil, köylülere ve aşiretlilere karşı şehirli seçkinleri anlatmak üzere kullanılıyordu.

1950'den sonra kırsal alanlara sermayenin girişi çok iyi

15 A. Öncü, "Turkish Women in the Professions: Why So Many?" *Women in Turkish Society*, a.e.g. içinde.

16 P. Stirling, *Turkish Village*, New York, John Wiley, 1965.

incelenmiştir. Bu araştırmaların konumuz açısından önemli yanı şudur: Cumhuriyet reformlarının başarılı olamadığı yerde tarımsal makineleşmenin yalnızca iki mevsim kullanılması yetmişti. Eviçi patriyarkası tehdit altındaydı ve aile içindeki ataerkil otoritenin karşısına yeni tabakalaşma süreçleri ve toplumsal hareketlilik kanalları dikilmekteydi. Genellikle yaşlı, daha az okumuş ve politik bakımdan marjinal erkeklerin oluşturduğu bir grup erkeğin yaşadığı statü kaybı, erkeklerin bir bütün olarak statü kaybettikleri anlamına gelmiyordu; tersine erkek egemenliğinin temelleri yeniden tanımlandı ve pazarlıklara konu oldu. Artık statü, sadece aileden, köyden ya da soydan kaynaklanamaz duruma gelmişti. Sermaye, eğitim, politik dayanaklar ve kayırma mekanizmaları gibi yeni maddi ve sembolik kaynaklar giderek önem kazanmaktaydı. Erkeklerin kendi hanelerinde hâlâ birer reis gibi davranabilmelerini mümkün kılan şey, artık evdışı kaynaklara erişme yeteneklerinin dolayımından geçmekteydi.[17] Ayrıca bu değişikliklerin hızı ve içeriği konusunda bölgeden bölgeye önemli farklar görülebiliyordu.

Türkiye artık, daha önce hiç olmadığı kadar, aile içi cins ilişkilerini düzenleyen birbirinden çok farklı rejimlerin yan yana yaşadığı bir ülke olmuştu. Ne var ki bu değişkenlik ve çeşitliliği anlatmak üzere kullanılan terminoloji uzun süre modernleşme teorisinden ödünç alındı. Türkiye'nin sonunda, gelenekselliktен modernliğe götüren bir yola girdiği kabul ediliyor ve bu sürecin aile ve karı-koca ilişkilerinde de onlara tekabül eden yapılara sahip olduğu düşünülüyordu. Sosyolojik ve demografik araştırmalar geniş aileyi kırsal ve geleneksel, çekirdek aileyi ise modern ve kentsel olarak betimlediler. Bu sınıflandırma şemasına sığmayan hane bileşimleri ise

17 D. Kandiyoti, "Social Change and Social Stratification in a Turkish Village", *Journal of Peasant Studies*. No 2, 1974, 206-219.

"geçiş" biçimleri olarak nitelendi. İdealleştirilen "modern" çekirdek aile, eşlerin birbirini özgürce seçmelerini, eşler arasında ve çocuklarla ilişkilerde rol paylaşımını öngörüyordu. Bu tip karı-koca ailesinin batıda kadınların ezilmesinin odağı olarak görülüp eleştirildiği bir dönemde, Orta-Doğu'nun başka yöreleri gibi Türkiye'de de bu ailenin daha özgür bir aile biçimi olduğuna inanılması bir kara mizah örneği olarak görülebilir. Ama görülmemelidir. Gerçekten söz konusu aile modeli, genç çiftin yaşlı akrabalarının denetiminden kurtulup daha özerk olmasını sağladığı ölçüde, özgürleştirici bir modeldi. Mernissi'nin[18] Müslüman toplumlarda kadın-erkek yakınlığına karşı varolan kültürel baskılarla ilgili savlarını dikkate alacak olursak, modern çekirdek aile ideolojisinin yepyeni ve köktenci bir kopuş vaadeden bir ideoloji olarak algılanmasını anlamak mümkündür.

Modernleşme kuramının önde gelen sakıncalarından birisi, hiç şüphesiz, kavramsal açıdan yoksullaştırıcı etkisiydi. Hane halkının bileşimine ve hanehalkı tiplerine demografik açıdan bakılması ve cinsiyete dayalı işbölümünü anlatmak üzere rol teorisinin kullanılması, bizleri farklı cins düzenlerini tanımaktan, yani aile içi iktidar ve otoritenin değişik ifadelendirilme yolları, ya da Poster'in deyimiyle,[19] değişik otorite ve sevgi örüntüleri olduklarını görmekten alıkoydu. Sonuçta değişik sosyal tabakalarda aile hayatlarının duygusal yönüyle ve her bağlamda etkili olan cins dinamikleriyle ilgili pek az bilgi edinebilmiş olduk.

Tabii, bu eğilimin kayda değer istisnaları da olmuştur. Kıray,[20] babaların oğulları üzerindeki otoritesinin meşrulu-

18 F. Mernissi, *Beyond the Veil*, Londra, Al Sagi Books, 1985.
19 M. Poster, *Critical Theory of the Family*, Londra, Pluto Press, 1982.
20 M. Kıray, "Changing Roles of Mothers: Changing Intra-Family Relations in a Turkish Town", J.Peristiany (der.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1976.

ğu konusunda ortaya çıkan bunalımın yol açtığı gerilimleri gözlemleyen, annelerin bu gibi çatışmalarda nasıl tampon işlevi gördüğünü ve giderek "güvenilir evlat" olarak erkeklerin yerini almaya başlayan kız çocuklarıyla ilgili değerlendirmelerin nasıl değiştiğini saptayan ilk sosyologdu. Olson[21] Türk çekirdek ailesinin, batıdaki emsalleriyle yapısal benzerliğine karşın eşlerin faaliyet ve ilgilerinin ayrışmasına daha fazla olanak tanıdığını saptadı. Kağıtçıbaşı[22] "modern" Türk ailesinin, üyelerin birbirlerinden ve yakın akrabalardan bağımsızlaşmasına, modernleşme teorisinin varsaydığı ölçüde yer vermediğini, tersine aile üyeleri arasında yoğun bir karşılıklı duygusal bağımlılık bulunduğunu ileri sürdü. Şehirli orta sınıfların "apartıman" yaşantısının bir parçası olan salon kullanımı üzerinde yoğunlaşan duyarlı araştırmasında Ayata,[23] sınıfsal statü ile ev kadınlığı rolünün nasıl birlikte yeniden üretildiklerini ortaya koydu. Türkiye'de modernlik ve gelenek imgeleri arasındaki gerilimin ailelerin somut yaşamına nasıl -kelimenin gerçek anlamında- bir "bölünme" getirdiğini, salonda geçerli olan tüketim, resmi giyim ve tavırlarla, evin geri kalanında geçerli olan resmiyet dışı ve samimi ilişkilerin karşıtlığını sergileyerek gösterdi. Bolak'ın bu kitaptaki yazısı ise işçi sınıfından çiftler arasında karı-koca hakları ve sorumluluklarının pazarlık konusu edilişini çok ince biçimde ele alan başka bir çözümleme önermektedir. Son yıllarda, Türk aile hayatında sınıf ve cins ilişkilerinin işleyiş mekanizmalarını daha iyi anlamamıza katkıda bulunacağı kuşkusuz olan mikro çözümlemelerin çoğaldığını görmekteyiz.

21 E. Olson, "Duofocal Family and an Alternative Model of Husband-Wife Relationships", Ç. Kağıtçıbaşı (der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Bloomington, Indiana.

22 Ç. Kağıtçıbaşı, "Aile-İçi Etkileşim ve İlişkiler: Bir Aile Değişme Modeli Önerisi", *Türk Toplumunda Aile*, a.g.e. içinde.

23 S. Ayata, "Statü Yarışması ve Salon Kullanımı", *Toplum ve Bilim*, 42, 1988, 5-25.

Buna karşılık cins ilişkileri ve ideolojilerini biçimlendirmede bir ajan olarak devlete atfedilen rolün giderek azımsandığını hatta tümüyle yoksayıldığını görmekteyiz. Bu tavır değişikliğini kısmen, ilk kuşak Kemalist feministlerin, cumhuriyet reformlarının propagandasını ön plana çıkarmaları ve bu reformlara kadınların durumunu değiştirmede atfettikleri etkinlikle açıklamak olasıdır. Benim de aralarında bulunduğum birçok sosyal bilimci, aile ve cins ilişkilerindeki değişmeleri üretim ve yeniden üretimin değişen koşullarına ve sosyal tabakalaşmanın yeni biçimlerine bağlama eğilimini benimsediler. Bu açıdan bakıldığında, devletin sosyal ve ekonomik politikaları ailedeki ataerkil düzen üzerinde ancak dolaylı ve planlanmamış sonuçlar doğuran uzak bir etken olarak görülmekteydi. Bu yüzden devletin erkek egemenliği biçimlerinin yaratılması ve yeniden üretilmesinde nasıl doğrudan doğruya etkili olduğu ancak kısmi ve sistematik olmayan incelemelerde ele alındı. Aynı şekilde, daha önceki dönemin devlet destekli "feminizmi" ile kadınları tek tip bir yurttaşlığın yaratılması için denetim altına almaya çalışan tek parti rejiminin otoriter yapısı arasında ne gibi ilişkiler bulunduğu yeterince açığa çıkarılmadı.[24] Kaldı ki, bu dönemin dönüştürücü araçları arasında en önemli yerin yasal reformlara atfedilmesi, yeni bir kadın kimliğinin yaratılması gibi, cinsin biçimlendirilmesinde aynı derece önemli, ama gözlemlenmesi aynı derecede kolay olmayan ideolojik müdahalelerin gözardı edilmesine yolaçtı. Bu bağlamda, modernlik ve

24 Bu konunun tartışması için bkz. D. Kandiyoti, "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey", D. Kandiyoti (der.), *Women, Islam and the State*, Londra, Macmillan (1991). Nora Şeni, 16. yüzyılda çıkarılan ve kadınların kıyafetleri ve davranışlarını düzenleyen fermanlarla, daha sonraki çağlarda kadınlar yararına yapılan, cumhuriyet reformları da dahil birçok daha modernleşmeci müdahalenin, aynı otoriter devlet geleneğinin ürünü olmaları bakımından birbirlerini izlediklerini savunmaktadır. Bkz. N.Şeni "Ville Ottomane et Représentation du Corps Féminin, *Les Temps Modernes*, No 456-7, 1984, 66-95.

gelenek terimlerinin kadınlık ve erkeklik kimliklerinin değişik yaşanma biçimleri arasındaki önemli ama bilincine varılmayan bazı farkları temsil ettiğini öne sürmek de mümkündür. Nitekim bu kalıplar cumhuriyet sonrası kuşaklarının hayat tarzlarını ve cinse dayalı öznelliklerini biçimlendirmede etkili olmuştu.

Başka bir yazımda[25] kadınların Türkiye'de kamu yaşamına girmelerinin "cinsiyetsiz" bir kimliğe, hatta bir ölçüde erkek kimliğine bürünmekle meşrulaştırıldığını ileri sürdüm. Cinsiyet temelinde kesin şekilde ayrışmış, erkek şerefinin kadınların davranışıyla yakından bağlı olduğu bir toplumda, kadınların kamu yaşamına katılmaları ancak, saygınlıklarını koruma ve erkeklere kendilerini cinsel nesne olarak sunmama yönünde verdikleri kuvvetli işaretlerle mümkün olabilirdi. Cumhuriyetin peçesiz "yeni kadın"ı, kimliğine yeni sınırlar çizen davranış kuralları benimsedi: Koyu renkli kostüm, kısa saç ve makyajsız yüz. Bu yalnız kendilerini çalışma hayatına adamış kadınların süse ayıracak zamanlarının olmadığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda güçlü bir sembolik zırh görevi de görüyordu. Arat'ın oldukça yakın bir dönemde yapılmış araştırması bile,[26] kamusal roller üstlenen kadınlar üzerinde "saygın erkekler" gibi davranma ve cins kimliklerini arka plana itme yönünde bir baskı bulunduğunu göstermektedir. Bu tür baskıların başka toplumlarda da var olması, kadınlık ve erkeklik kimliklerini belirleyen özgün kültürel kuralları ve bunların doğurduğu etkileri incelemenin acil bir ihtiyaç olması gerçeğini ortadan kaldırmaz. Biz sosyal bilimcilerin henüz, bu konuları ele almaya uygun bir dil geliştirebildiğimiz söylenemez. Bizim başaramadığı-

25 D. Kandiyoti, "Slave Girls, Tempteresses and Comrades..." a.g.m.
26 Y. Arat "Obstacles to Political Careers: Perceptions of Turkish Women", *International Political Science Review*, 6 No 3, 1985, 355-366.

mızı, kendilerini farklı sosyal bilim disiplinlerinin modelleriyle bağlı saymayan ve bu çetrefil alana cesaret, duyarlılık ve çoğu zaman da belirli bir mizah anlayışıyla yaklaşmayı beceren, kadın romancılarımızın bir ölçüde başardıklarını savunmak mümkündür.

Özetle, gündemimize, cins hiyerarşilerinin yaratılması ve yenidenüretiminde etkili olan bütün toplumsal kurumların ve pratiklerin incelenmesi; farklı kurumsal alanlarda varolan gerilim ve çelişkilere özel bir dikkat gösterilmesi ve Türkiye bağlamında erkeklik ve kadınlık kimliklerinin nasıl oluşturulduğu sorunlarının dahil edilmesi gerektiğini savunuyorum. Bu alanları araştırmaya başladığımızda, bir dizi önemli soruyu cevaplandırmak zorunda kalacağız: Cins kalıplarının üretilmesinde kilit rol oynayan sosyal bağlamlar ve pratikler nelerdir? Bu farklılıkları tanımlamak üzere hangi ideolojiler seferber olmaktadır? Erkekler arasındaki iktidar ve egemenlik biçimleri, ataerkilliğin yeniden üretilmesinde nasıl bir rol oynamaktadır? Toplumun kurumsallaşmış baskı ve şiddet uygulama tarzlarıyla belirli erkek kimliklerinin üretilmesi arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu sorular, henüz hemen hemen hiç el değmemiş geniş bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Erkeklerle ve erkek kimliğiyle bugüne kadar yalnız kadınların ezilmesiyle ilişkili olduğu ölçüde ilgilenildi. Ne var ki, daha geniş bir bağlamda, Türk toplumunda iktidar ve egemenliğin kurumsallaşma biçimleriyle olan ilişkilerine bakmadığımız sürece, ataerkilliğin nasıl işlediğini gereğince anlayamayacağımız açıktır. Bu yazıyı, ortaya attığı sorulara yanıt getirmekten çok, bir dizi yeni soru ve ne kadar anlamlı oldukları tartışmalı bir dizi önerme ortaya atmanın ötesine gitmeyen bir deneme olduğunun bilincinde olduğumu belirterek sonlandırmak istiyorum. Ancak, eğer verimli bir tartışmayı başlatacaksa, işlevini görmüş olacaktır.

Doç.Dr. Feride Acar, Ankara

Orta-Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde okudu. Doktorasını 1976'da Bryn Mawr College'de (ABD) tamamladı. 1989'da ODTÜ'nün Kamu Yönetimi bölümünde doçent oldu. Siyaset sosyolojisi, sosyal hareketlilik ve değişme konularında çalışmaktadır. Kadınların akademik kariyerdeki konumlarıyla ilgili "Turkish Women in Academia: Roles and Careers" (*ODTÜ Gelişme Dergisi,* 10 (4), 1983), "Role Priority and Career Patterns of Women in the Academy: A Crosscultural Study of Turkish and Jordanian University Teachers" (*Storming the Tower: Women in the Academic World,* New York, Cogan Page Publ., 1990) gibi birçok makalesi yayınlandı. Evlidir, bir oğlu vardır.

Meral Akkent, Nürnberg

İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji okudu. Bamberg Üniversitesi bünyesinde karşılaştırmalı kültür, kadın ve göçmen araştırmaları alamnda çalışmaktadır. *Das Kopftuch. Ein Stückshen Stoff in Geschichte und Gegenwork* (G. Frange ile birlikte, Dağyeli, 1987) ve *Mädchen in der Türkei und in Deutschland* (O. Frange ile birlikte, DJI Verlag, 1987) kitaplarını yayınladı, elinizdeki kitabın Almanca baskısını yayına hazırladı.

Doç.Dr. Yeşim Arat, İstanbul

Yale Üniversitesi'nde (ABD) siyasal bilimler ve ekonomi okudu. Doktorasını 1983 yılında Princeton Üniversitesi'nde tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünde öğretim üyesidir. Türkiye politikası, kadınlar ve yakın doğu konularında çalışmaktadır. Kadın milletvekilleri ve İslami köktencilik konusunda birçok

makalesi ve *The Patriarchal Paradox, Women Politicians in Turkey* (New Jersey, Fairleigh Dickinson, Univ. Press, 1989) adlı kitabı yayınlandı. Evlidir, bir kızı vardır.

Dr. Günseli Berik, New York

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde ekonomi ve istatistik okudu. Doktorasını 1986 yılında Massachusset Üniversitesi'nde (ABD) tamamladı. New School for Social Research'te öğretim üyesidir. Kırsal kesimde değişme sürecinde kadın ve sanayide cinsiyete dayalı ayırımcılık konularında çalışmaktadır. *Women Carpetweavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings and Status* (International Labour Office, Geneva, 1987) adlı kitabı yayınlanmıştır. Evlidir, bir kızı vardır.

Fatmagül Berktay, İstanbul

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okudu. York Üniversitesi Kadın Araştırmaları bölümünde lisansüstü çalışması yaptı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde felsefe bölümünde öğretim görevlisidir. Çeşitli gazete ve dergilerde, sanat, edebiyat ve kadın konularında "Eşitliğin ötesinde" (*Yapıt*, No.9 ,1985), "Bedendeki Toplum, Toplumdaki Beden" (*Tarih ve Toplum*, 6/1987) gibi makaleleri ve *Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak* (İstanbul, 1991) yayınlandı. J.Mitchell, A.Oakley'in *Kadın ve Eşitlik* (İstanbul, Kaynak, 1984) kitabını çevirdi. Bir kızı vardır.

Dr. Hale Bolak, Santa Cruz

Boğaziçi Üniversitesi'nde psikoloji okudu. Doktorasını 1990'da Santa Cruz Üniversitesi'nde (ABD) tamamladı. Aynı üniversitede öğretim üyesidir. Disiplinlerarası karşılaştırmalı kadın araştırmaları konularında çalışmaktadır. Kadın erkek ilişkileri psikolojisi, ruh sağlığına feminist yaklaşım konularında bilimsel toplantılara sunduğu bildiriler yayına hazırlanmaktadır.

Dr. Nilüfer Çağatay, New Jersey

Yale Üniversitesi'nde siyasal bilimler okudu. Doktorasını 1986 yılında Stanford Üniversitesi'nde tamamladı. New Jersey Ramapo College'-de ekonomi okutmaktadır. Üçüncü Dünya'da feminizm, imalat sanayiinde cins ayırımcılığı konularında çalışmaktadır. Mervat Hatem ile birlikte yazdığı *Feminism and Nationalism in the Middle East* (New York, 1987) ve *Case Study of Turkish Women in Germany* (Mera Forum Cilt 4, No 4, Kopenhag, 1980) adlı yayınlanmış eserlerinin yanısıra, Y.Soysal ve G.Berik'le birlikte kaleme aldığı, yayına hazırlanmakta olan makaleleri vardır. Evlidir.

Doç.Dr. Yıldız Ecevit, Ankara

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Bölümünde Sosyoloji okudu. Doktorasını 1986 yılında Kent Üniversitesi'nde (İngiltere) tamamladı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Kadınların çalışma hayatıyla ilgili çalışmalar yapmaktadır. "Üretim ve Yeniden-üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği" makalesi yayınlandı (*Yapıt*, No. 9, 1985). Evlidir, bir oğlu vardır.

Doç.Dr. Yakın Ertürk, Ankara

Hacettepe Üniversitesi'nde sosyoloji okudu. Doktorasını 1980'de Cornell Üniversitesi'nde (ABD) tamamladı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Az gelişmiş bölgeler ve kalkınma projeleri konularında çalışmaktadır. "The Impact of National Integration on Rural Households in Southeastern Turkey" (*Journal of Human Sciences*, 2, 1987), *Women's Participation in Agricultural Production in the Province of Erzurum*, (Ankara, FAO, U.N., 1988) yayınlanmış eserlerinden bazılarıdır. Evlidir, bir kızı vardır.

Yd.Doç.Dr. Fatma Gök, İstanbul

Ankara Üniversitesi'nde pedagoji okudu. Doktorasını 1987 yılında Columbia Üniversitesi'nde (ABD) tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi'nde yardımcı doçenttir. Eğitim politikası ve kadın konularında çalışmaktadır. *Türkiye'de Kadın Eğitiminin Araştırılması* (Ankara, 1973) adlı incelemesi yayınlandı. Evlidir, bir oğlu vardır.

Doç.Dr. Ayşe Güneş-Ayata, Ankara

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Sosyoloji okudu. Doktorasını 1984'te sosyal antropoloji dalında Kent Üniversitesi'nde (İngiltere) tamamladı. Orta Doğu Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Yayınlanan "Social Basis of Urban Conflict" (J.Eades (der.), *Migrants and Workers,* A.S.A. Monograph Tavistock, Londra, 1987) makalesi dışında çeşitli bilimsel toplantılara yayına hazırlanan bildiriler sundu. Evlidir, bir kızı vardır.

Prof.Dr. Deniz Kandiyoti, Londra

Sorbonne Üniversitesi'nde (Paris) psikoloji okudu. Doktorasını, 1971'de London School of Economics and Political Science'da sosyal psikoloji dalında tamamladı. School of Oriental and African Studies'de (SOAS, Londra) öğretim üyesidir. "Kadınlarda Psiko-Sosyal Değişim: Kuşaklar Arasında bir Karşılaştırma" (N.Abadan-Unat, *Türk Toplumunda Kadın,* Ankara, 1979), "Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case" (*Feminist Studies,* 1980), "Urban Change and Women's Roles in Turkey: an overview and evaluation" (Ç.Kağıtçıbaşı (der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey,* Indiana University Turkish Studies 3, 1985) gibi makaleleri yayınlandı. *Women, Islam and the State* (Londra, MacMillan, 1991) kitabını yayına hazırladı. Evlidir.

Doç.Dr. Arşalus Kayır, İstanbul

İstanbul Üniversitesi'nde psikoloji okudu. Doktorasını 1981 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tamamladı. Aynı fakültede öğretim üyesidir ve klinik psikoloji dalında çalışmakta, yetişkin, özellikle cinsel sorunları olan genç nevrozlara tek ve grup terapisi uygulamaktadır. Şahika Yüksel ile birlikte çeşitli bilimsel toplantılara bildiriler sundu. Birlikte yazdıkları, "Psikiyatriye başvuran 'örselenen kadın'ın tanınması" makalesi *Düşünen Adam* dergisinde (Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi Yayın Organı, No.8,12/1986) yayınlandı.

Prof.Dr. Ferhunde Özbay, İstanbul

Ankara'da Sosyal Hizmetler Akademisi'nde okudu. Hacettepe Üniversitesi'nde demografi yüksek lisansı yaptı. Doktorasını 1975 yılında Cornell Üniversitesi'nde (ABD) tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Nüfus, kadın, aile konularında çalışmaktadır. "Türki-ye'de Kırsal/Kentsel Kesimde Eğitimin Kadınlar Üzerine Etkisi" (N.Aba-dan-Unat (der.), *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara 1979), "Transformation of the Socioeconomic Structure and Changing Family Functions in Rural Turkey" (T.Erder (der.), *Türkiye'de Ailenin Değişimi*, Ankara, 1985) gibi makaleleri yayınlandı, *Women, Family and Social Change in Turkey* (Unesco, Bangok, 1990) kitabını yayına hazırladı.

Ayşe Saktanber, Ankara

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde sosyoloji okudu. Halen aynı üniversitede doktora çalışmalarını sürdürmektedir ve sosyoloji bölümünde araştırma görevlisidir. Kitle iletişimi,sosyolojisi, kadın ve İslam konularında çalışmaktadır. Çeşitli toplantılarda, "Muslim Idendity and Childrens' Picture Books" (Islam and Society in Turkey, London School of Oriental and African Studies, 1988) gibi bildiriler sundu. Evlidir, ikiz kızları vardır.

Yd.Doç.Dr. Nükhet Sirman-Eralp, İstanbul

Londra'da University College'de antropoloji okudu. Doktorasını 1979'da aynı üniversitede tamamladı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (1981-1989) çalıştı, halen Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Kırsal yörelerde kadın yaşamı ve kadın bilgisi konularında çalışmaktadır. Çeşitli toplantılarda sunduğu bildirilerin yanısıra, "Feminism in Turkey: A Short History" (*New Perspectives on Turkey*, Cilt 2, No.1,1989) makalesi yayınlandı. Andrew Finkel ile birlikte, *Turkish State, Turkish Society* (Londra, Routledge, 1990) kitabını yayına hazırladı. Evlidir, bir kızı vardır.

Yasemin Soysal, Stanford

Boğaziçi Üniversitesi'nde sosyoloji okudu. 1984 yılında Stanford Üniversitesi'nde (ABD) yüksek lisans derecesini aldı. Halen aynı üniversitede doktorası üzerinde (Avrupa'da yaşayan yabancı işçiler arasında yurttaşlık, milliyet ve toplumsal kimlik konusunda) çalışmaktadır. N.Çağatay ve L.Soysal ile birlikte Middle Eastern Studies Association'un 1986 toplantısına "Prospects of Feminism in the Middle East: The Case of Turkey" adlı bir bildiri sundu. Evlidir.

Prof.Dr. Nora Şeni, Paris

Grenoble Üniversitesi'nde (Fransa) iktisat ve sosyoloji okudu. Doktorasını 1976'da tamamladı. Paris VIII Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. *Emperyalist Sistemde "Kontrol Sanayii" ve Ereğli Demir-Çelik* (*Birikim*, İstanbul, 1978) adlı kitabı ve "Ville Ottomane et Représentation du Corps Féminin" (*Les Temps Modernes*, Paris Temmuz-Ağustos, 1984, Türkiye Özel Sayısı), "De Quelques Materiaux qui Tisse le Corps de la Femme Anatolienne" (*Esquisse Psychoanalytiques*, No 4, 1985), "Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın" (*Yapıt*, No 9, 1985), "Au Sujet de Quelques Travaux Concernant les Femmes en Turquie" (*Canadian Women Studies*, vol.6 No.1,1985) gibi makaleleri yayınlandı. Evlidir, bir kızı, bir oğlu vardır.

Doç.Dr. Şirin Tekeli, İstanbul

Lausanne Üniversitesi'nde siyasal bilimler okudu. Doktorasını 1973'te İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. 1981'e kadar aynı üniversitede öğretim üyesiydi. Halen serbest araştırmacıdır. *David Easton'un Sistem Teorisi* (İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976), *Kadın ve Siyasal-Toplumsal Hayat* (*Birikim*, İstanbul, 1982), "Kadın" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Cilt 5, 1983), *Kadınlar İçin* (Alan, İstanbul, 1988), *Devlet, Kadın, Siyaset* (M. Koray ile, TÜSES, İstanbul, 1991) ve A.Michel'in *Feminizm* (Kadın Çevresi, 1984; İletişim, 1993) kitabının çevirisi gibi çalışmaları yayınlandı. Evlidir.

Dr. Lâle Yalçın-Heckmann, Nürnberg

Boğaziçi Üniversitesi'nde Sosyoloji okudu. Doktorasını 1986'da London School of Economics'de tamamladı. 1986-1988 arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalıştı. Türkiye'deki Kürt aşiretleri, yakın-doğu etnolojisi, din sosyolojisi konularında araştırma yapmaktadır. "Kurdish Kinship and Tribal Organisation" (Peter Andrews (der.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Dr.Ludwig Reichert Verlag, 1988), "Kurdish Tribal, Organisation and Local Political Process" (A.Finkel, N.Sirman (der.), *Turkish State, Turkish Society*, Londra, Routledge, 1990) gibi makaleleri ve *Tribe and Kinship among the Kurds* (Bern, Peter Lang, 1991) kitabı yayınlandı. Evlidir, bir oğlu vardır.

Prof.Dr. Şahika Yüksel, İstanbul

İstanbul Üniversitesi'nde tıp okudu. Doktorasını psikiyatri dalında 1976 yılında tamamladı. İstanbul Üniversitesi Psikiyatri Kliniği'nde öğretim üyesidir. Ulusal ve uluslararası psikiyatri kongrelerine Arşalus Kayır'la birlikte "Psikiyatriye Başvuran 'Örselenen' Kadının Tanınması", "Vajinismus Nedenlerinin Tartışılması", ayrıca "Psychological Aftereffects of Torture and Their Rehabilitation", "Post Trauma and Cognitive Behavioral Therapy" gibi bildiriler sundu.

Kadınların toplumdaki yeri, 1980'lerde Türkiye'nin gündemine yeniden, çarpıcı biçimde girdi. "Kamuoyu"nu oluşturan herkesi yakından, derinden ilgilendiren tartışma konularının başında yeralan bu konu, çok yönlülüğünden, çok boyutluluğundan ve karmaşıklığından ötürü, kolay kolay gündemden kalkacağa da benzemiyor. Bu yüzden, önümüzdeki yıllarda da "kadınların yeri" tartışmalarının güncelliğini koruyacağına kesin gözüyle bakabiliriz. Bu çok boyutlu ve karmaşık konuyu özünde şu ana soruya indirgemek mümkün: Kadınlar toplumun onlara uygun gördüğü konumu benimsiyor ve kabulleniyorlar mı, yoksa onu kendi özlemleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmek mi istiyorlar? Elinizdeki kitapta, ortak yanları kadınların 1980'ler Türkiye'sindeki çelişkili varoluşuna "kadın bakış açısından" bakmak olan yirmi kadın araştırmacı kendilerine bu soruyu sordular ve cevap bulmaya çalıştılar. *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*'da, Nora Şeni, Feride Acar, Yeşim Arat, F. Yıldız Ecevit, Ferhunde Özbay, Günseli Berik, Fatma Gök, Yakın Ertürk, Ayşe Saktanber, Hale Bolak, Nükhet Sirman, Lale Yalçın-Heckmann, Ayşe Güneş-Ayata, Fatmagül Berktay, Nilüfer Çağatay, Yasemin Nuhoğlu Soysal, Şahika Yüksel, Arşalus Kayır, Deniz Kandiyoti ve kitabı yayına hazırlayan Şirin Tekeli'nin yazıları yeralıyor.

İLETİŞİM 119 • BUGÜNÜN KİTAPLARI 7 • ISBN 975-470-079-6